

Жмеринська районна державна адміністрація
Жмеринська районна рада
Вінницька філія
Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України
НАН України
при Кам'янець-Подільському національному університеті
імені Івана Огієнка
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
Вінницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України

«Слідами історії Жмеринського краю»

ПЕРША ЖМЕРИНСЬКА НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ

23 березня 2018 р.

Жмеринка
Вінниця
2018

УДК 94(477.44)(063)
ББК 63.3(4 Укр-4Він)
Т 76

Редакційна колегія:

С. Д. Гальчак (голова редколегії), член-кореспондент УАІН, доктор історичних наук, професор; *Ю. А. Зінько* (співголова редколегії), кандидат історичних наук, професор; *А. В. Войнаровський* (співголова редколегії), кандидат історичних наук, доцент; *М. А. Смірнов* (відповідальний секретар), член НСК України, *Л. В. Баженов*, академік УАІН, доктор історичних наук, професор; *Г. І. Денисик*, доктор географічних наук, професор; *І. Я. Завальнюк*, доктор філологічних наук, професор; *К. В. Завальнюк*, кандидат історичних наук, Почесний краєзнавець України; *І. М. Романюк*, доктор історичних наук, професор.

Рецензенти:

О. М. Завальнюк, доктор історичних наук, професор
(м. Кам'янець-Подільський)
О. П. Григоренко, доктор історичних наук, професор
(Хмельницький національний університет)

«Слідами історії Жмеринського краю». Перша Жмеринська науково-краєзнавча конференція / Матеріали конференції, 23 березня 2018 р., м. Жмеринка. – Вінниця: , 2018. – 436 с.

Редколегія не завжди поділяє погляди авторів вміщених публікацій. Відповідальність за достовірність інформації, фактів, посилань, власних імен, а також правильність перекладу несуть автори статей.

ISBN

© Автори статей

*Розкинувся широко на Поділлі
Великий мальовничий регіон.
Запрошує гостинно хлібом-сіллю
До себе славний Жмеринський район.*

*Спокійні, тихоплинні линуть ріки,
Дарують хліб поля, шумлять ліси.
З дитинства ми закохані навіки
У краєвиди дивної краси.*

*Привітно тут завжди готові стріти,
З сусідами живуть в добрі, без чвар.
Підтвердять це і Тиврів вам, і Літин,
І Вінниця, і Шаргород, і Бар.*

*Серця тут – щирі, руки – роботящі.
В яких не був би селах і містах,
За Жмеринську – землі немає краєце
В усіх країнах і усіх світах.*

*У краю цім беруть собі початок
Стежки життя – великі і малі.
І долі багато славних розпочато
На благодатній Жмеринській землі.*

*Історію – від роду і до роду
Тут має славу не одна рідня.
Борці за нашу волю і свободу –
Від давнини до нинішнього дня.*

Л. Кретова

15.02.2018 р.

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ КОМІТЕТ КОНФЕРЕНЦІЇ

Легеза Олег Вячеславович – голова Жмеринської райдержадміністрації, голова організаційного комітету.

Малярчук Василь Григорович – голова Жмеринської районної ради, співголова організаційного комітету.

Гальчак Сергій Дмитрович – доктор історичних наук, професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків з громадськістю ВДПУ ім. М. Коцюбинського, голова Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, співголова організаційного комітету.

Монастирський Олександр Іванович – перший заступник голови районної державної адміністрації, заступник голови оргкомітету.

Смірнов Микола Анатолійович – кандидат історичних наук, директор Браїлівської ЗОШ І – ІІ ст.

Сокол Оксана Володимирівна – начальник відділу інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю апарату районної державної адміністрації.

Рубан Юрій Олексійович – начальник відділу культури та туризму районної державної адміністрації.

Цимбал Інна Володимирівна – начальник відділу освіти районної державної адміністрації.

Марчук Василь Михайлович – начальник відділу у справах молоді та спорту районної державної адміністрації.

Легун Юрій Вікторович – доктор історичних наук, професор, директор Державного архіву Вінницької області.

Зінко Юрій Анатолійович – кандидат історичних наук, професор, декан факультету історії, етнології і права ВДПУ ім. М. Коцюбинського.

Романюк Іван Миронович – доктор історичних наук, професор, викладач кафедри історії і культури України ВДПУ ім. М. Коцюбинського.

**Голова Жмеринської
районної державної адміністрації
Олег Легеза**

**Голова Жмеринської
районної ради
Василь Малярчук**

Шановні читачі!

Вашій увазі пропонується книга, в якій описується історія розвитку мальовничого Жмеринського краю із славним героїчним минулим .

Кожний район, незалежно маленький чи великий, стародавній чи молодий, вписав свої рядки в книгу історії своєї держави. І неважливо скільки цих рядків, але без них ця книга була б неповною.

Жмеринщина – земля, яка дбайливо береже своє минуле і дбає про своє майбутнє. Цей край багатий історичними подіями, трудовими звершеннями та славетними людьми. Кожен із населених пунктів має свою цікаву і неповторну історію.

Чого тільки не бачила ця земля за свою багатовікову історію!

А люди все одно жили й живуть тут, не шукаючи іншої долі та іншої землі, тому що, напевно, краще цього куточка для них ніде немає...

Від імені всієї громади висловлюємо щирю подяку краєзнавцям, справжнім сподвижникам та патріотам, які по крихтах збирали відомості про історію Жмеринського району.

Впевненні, що дане видання має велику цінність для району. Педагоги матимуть змогу використовувати матеріали книги під час підготовки та проведення шкільних і позашкільних занять. Для когось книга буде справжнім джерелом знань з історії свого краю, когось допоможе зрозуміти свою історичну сутність, а для когось буде символом, згадкою про свою батьківщину, а можливо, навіть реліквією.

Приємного читання!

ЖМЕРИНЩИНА СУЧАСНА

(станом на 01.01. 2018 рік)

Загальні відомості про район

Площа – 1,13 тис. кв. км. (4,3 % області), 72,2% території – сільгоспугіддя (в т. ч. 58,6% – рілля), 18,6% – ліси, 9,2% – інше.

Кількість населених пунктів – 68, в т. ч. 1 – селище міського типу Браїлів, 67 сільських населених пунктів, (25 сільських рад та одна селищна рада).

Населення – 34,9 тис. осіб, в т. ч. міського – 4,7, сільського – 30,2.

По національному складу:

Українці – 32124 чол.

Росіяни – 1402 чол.

Інші – 687чол.

- На території району утворено Северинівську сільську об'єднану територіальну громаду з центром у с. Северинівка, до якої увійшли Северинівська та Чернятинська сільські ради Жмеринського району.

- Демидівська сільська рада після проведення перших виборів 29 жовтня 2017 року увійшла до складу Гніванської міської об'єднаної територіальної громади.

Суспільно-політична ситуація

Кількість політичних партій: 87

Громадських організацій: 73

Дані про районну раду:

кількість депутатів – 34;

партійний склад: ПП «Наш край» – 11, БПП «Солідарність» – 9, ВО «Батьківщина» – 6, Радикальна партія О. Ляшка – 2, ПП «Аграрна Партія України» – 2, ПП «Народний рух України» – 2, ПП «УКРОП» – 2.

Ситуативна більшість утворюється політичними силами БПП «Солідарність» (9), ВО «Батьківщина» (6), «Наш край» (11).

Жмеринський район входить до складу окружного виборчого округу № 14, перемогу в якому на виборах народних депутатів України 2014 року здобув Мельничук Іван Іванович (фракція БПП «Солідарність»).

Найбільші релігійні конфесії: Українська православна церква (УПЦ), Українська православна церква Київського патріархату (УПЦКП), Українська автокефальна церква (УАПЦ), Римо-католицька церква.

Економічний розвиток

Трудові ресурси: 21,8 тис. осіб.

Виробнича спеціалізація району:

Жмеринський район характеризується, як аграрний з перевагою виробництва зернових та технічних культур.

В галузевій структурі промисловості району домінує добувна (граніт) та виробництво неметалевих мінеральних виробів (цегла керамічна).

В структурі внутрішнього валового продукту промислове виробництво займає 5,2 %, сільськогосподарське – 94,8 %.

Промисловий комплекс району представлений 9-ма промисловими підприємствами.

Основу агропромислового комплексу району складають 99 сільськогосподарських підприємств різних організаційно-правових форм господарювання, з них: приватних підприємств – 14 одиниць, товариств – 17, фермерських господарств – 67.

У сфері малого і середнього бізнесу району зареєстровано 929 суб'єктів підприємництва, з яких 232 юридичні особи та 697 фізичні особи – підприємці.

Торгівельні послуги надають 197 об'єктів, з яких: 171 магазин, 7 АЗС та 5 аптек, в тому числі одна ветеринарна, а також 20 закладів громадського харчування.

Гуманітарна сфера

Заклади освіти:

В районі функціонує 31 загальноосвітній навчальний заклад, в тому числі: 8 закладів I – III ступенів, 15 – I – II ступенів, 3 – I ступеня, 5 навчально виховних комплексів, 16 дошкільних навчальних закладів та 1 позашкільний навчальний заклад.

У закладах загальної середньої освіти району навчається 2991 учень

В 16 ДНЗ функціонують 39 груп, які відвідують 820 дітей

На території району успішно надає освітні послуги Браїлівський професійний ліцей та Чернятинський коледж Вінницького національного аграрного університету.

Заклади охорони здоров'я:

До структури закладів охорони здоров'я району входять:

- комунальна установа «Жмеринська центральна районна лікарня» з госпітальною базою 240 ліжок з цілодобовим перебуванням хворих, діє дев'ять стаціонарних відділень де працює біля 500 медпрацівників.

- комунальна установа – «Жмеринський районний центр первинної медико-санітарної допомоги» в складі 9 амбулаторій загальної практики сімейної медицини та 37 фельдшерсько-акушерських пунктів, які обслуговують 65 тисяч жителів району та міста, і в яких працюють біля трьохсот осіб. В центрі розгорнуто 90 ліжок денного стаціонару, в якому за рік пролікувалось 2,5 тисячі хворих.

- комунальна установа «Жмеринська районна стоматологічна поліклініка» з мережею кабінетів у сільській місцевості в кількості 7-ми.

Реалізацію державної політики у сфері культурно-дозвільної діяльності в районі забезпечують 100 закладів, в тому числі: 51 клубний, 42 бібліотечних, 5 музеїв, Станіславчицька дитяча музична школа, кіновідеомережа, в яких працює 153 спеціалісти.

ІЗ ПОБАЖАННЯМ УСПІШНОЇ РОБОТИ

Шановні учасники та гості конференції!

Від імені Національної спілки краєзнавців України щиро вітаю вас із початком роботи Першої Жмеринської науково-краєзнавчої конференції, яка об'єднала всіх, хто любить рідний край, долучається до вивчення його історії та сьогодення.

Поле діяльності вінничан, котрі досліджують свою малу батьківщину, надзвичайно велике і благодатне, адже Поділля славиться багатою історією, чудовою природою, талановитими людьми. У давнину цей куточок називали земним раєм, а річку Південний Буг наші далекі предки нарекли Богом. На цій благословенній землі відбувалися події, які впливали на подальший розвиток не лише краю, але й усієї держави та Європи в цілому.

Вінниччина стала колыскою для багатьох відомих постатей, котрі поповнили скарбницю не тільки вітчизняної, але й світової науки, культури, мистецтва. Це – Голова Центральної Ради УНР Михайло Грушевський, композитори Микола Леонтович і Петро Ніщинський, письменники Михайло Коцюбинський, Степан Руданський, Михайло Стельмах, Петро Перебийніс, Василь Стус, архітектор Владислав Городецький, художник Василь Хмелюк, кінорежисер Ігор Савченко. Із краєм пов'язані імена видатного хірурга Миколи Пирогова, композитора Петра Чайковського, який саме на жмеринській землі написав свої відомі п'єси для скрипки з фортепіано «Роздум», «Мелодія», художника Тропініна, театрального діяча, актора, режисера Миколи Садовського. І цей перелік можна продовжувати, адже Вінниччина відома своїми непересічними талантами, відомими людьми в усьому світі. Багато із них мають пряму причетність до історії Жмеринського району, згадаймо хоча б його уродженців славетного борця за соціальну справедливість Устима Кармалюка, такого ж незламного духом, організатора музею народного месника краєзнавця Володимира Вовкодава, учасницю Руху Опору у Франції, зв'язкову Героя Радянського Союзу Василя Порика Галину Томченко, неперевершеного майстра мініатюрних виробів Михайла Маслюка...

А скільки збереглося природних заповідних куточків, архітектурних та історичних пам'яток, якими пишаються вінничани,

мешканці мальовничого Побужжя та докладають зусиль щодо їх збереження і представлення інформації про них в усьому світі!

Висловлюю щире подяку всім, хто займається благодатною справою – досліджує історію населених пунктів, свої родоводи, збирає по крупинках, систематизує та оприлюднює інформацію про видатних людей, уродженців краю, та тих, чиї життя і діяльність пов'язані з Поділлям, збирає спогади, свідчення очевидців різних історичних подій.

Вивчення проблем локальної історії – вагомий внесок у розвиток краєзнавчого руху, оскільки питання, які розглядаються на конференції про комплексне дослідження краю, його конкретного регіону (м. Жмеринки, Жмеринського району) мають важливе значення для формування національної самосвідомості та відродження історичної пам'яті нашого народу.

Обговорення актуальних проблем краєзнавства сприятиме виробленню нових науково обґрунтованих концепцій для подальшого утвердження краєзнавства у системі соціогуманітарних наук.

Від імені Національної спілки краєзнавців України бажаю учасникам конференції плідної роботи, цікавих наукових дискусій, а також щоб ваш форум став помітним кроком у розбудові сучасного українського краєзнавства.

**Олександр РЕЄНТ,
голова Національної спілки краєзнавців України,
доктор історичних наук, професор, заступник
директора Інституту історії України НАН України,
член-кореспондент НАН України.**

ІСТОРІЯ КРАЮ: ДЖЕРЕЛА, ПАМ'ЯТКИ, НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Дмитро ЛЕНЧУК

ПАМ'ЯТКИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У ЖМЕРИНСЬКОМУ РАЙОНІ

Першу інформацію про пам'ятки археології Жмеринського району знаходимо у праці Є. Й. Сіцінського «Археологічна карта Подільської губернії». У ній автор подає опис знахідок, наприклад, біля с. Чернятин («здесь же попадаются черепья съ примитивнымъ орнаментомъ») котрі мабуть відносяться до трипільської культури [1, с. 33 – 34].

Понад 70 років пам'ятки трипільської культури на території району не досліджувалися. Лише з 1970-х рр. їх почали вивчати археологи – Б. С. Жураковський та І. І. Заєць. Впродовж 1975 – 1976 рр. Вінницьким краєзнавчим музеєм під керівництвом І. І. Зайця проведено перші стаціонарні археологічні роботи. Досліджено поселення Біликівці (VI-VII), Будьки, Жмеринка I (VI-VII), Жмеринка II (CI) [2, с. 80 – 81; 3, с. 108]. У 1993 р. С. О. Гусев опублікував статтю «Пам'ятки розвинутого Трипілля Середнього Побужжя». У публікації розміщено карту, на якій позначено поселення Біликівці, Жмеринка I, Жмеринка II [4, с. 115]. Розширена інформація про дослідження пам'ятки Біликівці міститься у монографії «Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV – III тис. до н. е.» того ж автора [5, с. 93 – 104].

Б. С. Жураковський та І. І. Заєць опублікували у 1997 р. статтю «Забезпечення водою трипільських поселень». У ній міститься інформація про гідробудування в період розвиненого Трипілля на поселеннях Біликівці та Жмеринка I. Хоча зібраний матеріал не дає достовірної інформації але дозволяє уявити практичне значення водосховищ у цей проміжок часу [6, с. 135 – 139]. Також автори у 1999 р. опублікували монографію «Людина і природа Поділля.

Від кам'яного до раннього залізного віку». У ній дослідники згадують про майстерню з обробки кременю, що виявлено на поселенні Жмеринка I [7, с. 63; 66 – 67].

Поселення Біликівці являється найбільш дослідженим у Жмеринському районі. Розташоване на невеликому підвищенні неподалік від руслу р. Рів. Площа поселення 3,75 га [8, с. 79]. На поселенні Біликівці виявлено 30 жител та господарських споруд [9, с. 294 – 295]. Виявлені залишки однієї площадки дозволяють більш детально дослідити особливості спорудження жител на трипільських поселеннях. У трипільській культурі є два види житлових споруд наземні та заглиблені [8, с. 79]. На поселенні Біликівці розкопано напівземлянку. Її площа складає 11 м², а розмір заглибленої частини (0,8 м) [10, с. 14 – 15]. Вона являла собою конструкцію, що добре укріплена стовпами і дошками обплетеними лозою. Їх відбитки збереглися на глиняній обмазці. Загальна висота споруди 2,10 – 2,20 м, а саме житло мало стелю та дах. Стіни з обох боків були обмазані глиною. Із заходу зафіксовано вхід в житло у вигляді східців. У центральній частині на долівці розміщувалася піч. Поруч знаходилося спеціальне глиняне підвищення. На долівці виявлено багато посуду [8, с. 79]. Серед матеріалу також 10 крем'яних знарядь і 14 розвалів посудин та 287 фрагментів кераміки. Серед столового посуду присутні такі форми: миски, амфоро подібні горщики, покришки, посудини грушеподібної форми, біноклевидні посудини [11, с. 14 – 15]. У фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею зберігається 160 фрагментів матеріальної культури з поселення Біликівці [12, с. 377].

У 2011 р. В. А. Косаківським та О. У. Христюком у Жмеринському районі знайдено нове трипільське поселення Олександрівка (VI-VII), урочище Горобцьовий Яр. Виявлено залишки обмазки від глинобитних жител, знаряддя праці (зернотерки, проколки, долото) та фрагменти кераміки. Останні представлені такими формами: грушеподібні; покришки сфероконічні, неорнаментовані та конічні із заглибленим орнаментом; амфори – бомбовидні та з великими ручками; миски та біноклевидні посудини [13, с. 218 – 222].

На 2011 р. у реєстрі пам'яток археології міститься інформація лише про десять поселень трипільської культури: Вознівці, Кам'яногірка I, Кам'яногірка II, Олексіївка, Потоки I, Потоки II, Рожепи, Слобода, Стодульці, Тарасівка [14, с. 84 – 86].

Отже, на сьогоднішній день у Жмеринському районі виявлено лише 14 поселень трипільської культури. Це пояснюється тим, що цей регіон є малодослідженим в археологічному плані, оскільки на території району досліджено стаціонарними розкопками лише кілька пам'яток. Але виявлений матеріал допомагає дослідити особливості домобудування (Біликівці), гідробудування (Біликівці, Жмеринка I) та майстерні із виготовлення знарядь праці з кременю (Жмеринка I) більш детально. Виявлені поселення відносяться переважно до етапів VI-VII та CI і датуються 4300 – 4100 та 3600 – 3200 рр. до н. е.

Джерела та література:

1. *Сицинский Ю. Й.* Археологическая карта Подольской губернии: факсимильное переиздание / Ю. Й. Сицинский / Составитель и издатель О. Л. Баженов, предисловие И. С. Винокур. – Каменец-Подольский, 2001. – 132 с.
2. *Заец И. И.* Место отдельных трипольских поселений среднего течения Южного Буга в относительной периодизации Триполья / И. И. Заец // Від військової контррозвідки до вивчення таємниць тисячоліть / Упорядник В. Г. Заєць. – Вінниця, 2010. – С. 80 – 81.
3. *Заєць І. І.* Локальний варіант трипільської культури в середній течії Південного Бугу / І. І. Заєць // Там само. – С. 108.
4. *Гусев С. О.* Пам'ятки розвинутого Трипілья Середнього Побужжя / С. О. Гусев // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 114 – 127.
5. *Гусев С. О.* Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV – III тис. до н. е. / С. О. Гусев. – Вінниця, 1995. – 304 с.
6. *Жураковський Б. С.* Забезпечення водою трипільських поселень. Нові відкриття / Б. С. Жураковський, І. І. Заєць // Археологія. – 1997. – № 3. – С. 135 – 139.
7. *Заєць І. І.* Людина і природа Поділля. Від кам'яного до раннього залізного віку. – Навч. посіб. / І. І. Заєць, Б. С. Жураковський. – Вінниця. – 1999. – 116 с.
8. *Заєць І. І.* Трипільська культура на Поділлі / І. І. Заєць. – Вінниця, 2001. – 184 с.
9. *Заец И. И.* Исследования Винницкого краеведческого музея / И. И. Заец, Б. С. Жураковский, Б. И. Лобай // Археологические открытия 1976 года. – М., 1977. – С. 294 – 295.

10. *Заєць І. І.* Трипільське поселення Біликівці / І. І. Заєць, С. О. Гусев // Тези доп. дев'ятої Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. – Вінниця, – 1990. – С. 14 – 15.

11. *Заєць І. І.* Трипільське поселення Біликівці / І. І. Заєць, С. О. Гусев // Тези доп. дев'ятої Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. – Вінниця, – 1990. – С. 14 – 15.

12. *Висоцька В.* Нас поєднав музей / В. Висоцька // Від військової контррозвідки до вивчення таємниць тисячоліть / Упорядник В. Г. Заєць. – Вінниця, 2010. – С. 375 – 378.

13. *Косаківський В. А.* Поселення трипільської культури Олександрівка у верхів'ї р. Мурафи / В. А. Косаківський, О. У. Христюк, В. С. Рудь // Археологічні студії «Межибіж»: науковий щорічник 4'2015 / За ред. А. М. Трембіцького, О. Г. Погорільця. – Хмельницький, 2015. – С. 218 – 222.

14. Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Словникова частина [Текст] / Упорядники Ю. А. Зінько, М. Р. Мудраченко та ін. – Вінниця, 2011. – 400 с.

Микола СМІРНОВ

**НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ
ЖМЕРИНСЬКОГО РАЙОНУ
У СКЛАДІ БРАЦЛАВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА
В 1566 – 1648 рр.**

У силу різноманітних соціально-політичних та військових причин адміністративно-територіальне районування України постійно змінювалось, що супроводжувалось прирідненням тих чи інших населених пунктів у різні історичні періоди, до різних адміністративних чи, навіть, державних утворень. У ранньомодерний час сучасна Жмеринщина була поділена між Подільським та Брацлавським воєводствами. Якщо про села в складі Подільського воєводства в загальних рисах висвітлено у праці М. Грушевського «Барське староство. (Історичні нариси XV – XVIII ст.)» [1], то населені пункти з боку Брацлавщини фактично залишалися поза увагою дослідників. Протягом останніх двох століть було видано ряд

збірок документів та загальних праць з історії Східного Поділля, де інформація про села сучасної Жмеринщини залишалась фрагментарною та потребувала систематизації.

Тому метою даної статті є розкриття основних історичних процесів у населених пунктах Жмеринського району, які входили до складу Брацлавського воєводства в 1566 – 1648 рр.

Основним джерелом інформації досліджуваного періоду залишається багатотомна праця кінця XIX ст. «Польща в XVI ст. під поглядом географічно-статистичним». Відомості про населені пункти вміщуються IX – XI томах під редакцією О. Габлоновського. Важливе значення має десятий том, в якому зібрані витяги із справ Люблінського коронного трибуналу [2]. В ньому широко висвітлені конфліктні ситуації, які виникали між власниками досліджуваних поселень.

М. Крикун у збірнику своїх статей «Брацлавське воєводство у XVI – XVIII століттях» [3] згадував Браїлів у контексті судових процесів, які точились в кінці XVI ст. між Брацлавськими землями. Зокрема ми знаходимо факти із біографії тодішнього власника містечка Яна Бокія Печихвостського.

Відомості щодо переходу у спадок Почапинець, Браїлова від одних власників до інших вміщуються в збірнику «Документи Брацлавського воєводства 1566 – 1606 р.» [4]. Зокрема, в ньому знаходиться заповіт колишньої власниці Браїлова, Новоселиці, Сьомаків та Махнівки П. Чешейківни. Листи про намагання відібрати її маєтності підкоморієм Л. Пісочинським, а також дозвіл власникам Демидівки облаштувати у селі ярмарки та торги.

Значну кількість інформації про ранньомодерний період в історії сіл було почерпнуто з праці В. Отамановського «Вінниця в XIV – XVII століттях: історичне дослідження» [5].

Репрезентована література, при її детальному опрацюванні, дає нам можливість висвітлити основні етапи історії населених пунктів сучасної Жмеринщини в складі Брацлавського воєводства в другій половині XVI – першій половині XVII ст.

Утворення Брацлавського воєводства відбулося в 1566 році за результатами постанови Віленського сейму. Територія, що належала Великому князівству Литовському, а згодом – Польському королівству в складі Речі Посполитої, межувала на заході з Подільським, на півночі та сході – з Київським воєводствами, на півд-

ні по річці Дністер – з Молдавським князівством та Диким полем. Кордон між Західним та Східним Поділлям у XV – XVIII ст. проходив по території сучасного Жмеринського району, розділяючи його навпіл. Із півночі на південь кордон проходив: з боку Подільського воєводства – біля сіл Курилівці, Головчинці (суч. Кармелюкове), Біликовці, Межирів, Коростівці, Кацмазів, Мовчани; з боку Брацлавського воєводства – біля сіл Почапінці, Новоселиця, Сьомаки, Носківці, Дзялів (Кам'яногірка) [6, с. 275]. Загалом, в межах Брацлавського воєводства у другій половині XVI – середині XVII ст. перебувало одинадцять сучасних сіл Жмеринського району: Браїлів, Демидівка, Новоселиця, Носківці, Потоки, Почапінці, Сідаво, Сьомаки, Дзялів, Тарасівка. Згадуване в документах другої половини XVI ст. село Бокіївці можна ототожнювати із селом Велика Жмеринка, яка сьогодні знаходиться у межах міста Жмеринки. Таке припущення базується на тому, що у 1598 р., коли Брацлавський возний Адрій Трембицький їздив по селах, які належали братам Гостським, після Махнівки поїхав до Сьомаків, а звідти – до Бокіїовець. Це свідчить про те, що вони знаходились недалеко. Крім того, востаннє Бокіївці згадуються в 1609 р., коли їх разом із Махнівцями, Браїловом, Сьомаками та Новоселицею Гостські продають Яну Потоцькому, а уже з 1623 – 1624 рр. у всіх документах разом з цими населеними пунктами замість Бокіївців всюди фігурує Жмеринка [7, с. 322, 621].

Найстарішими селами сучасного Жмеринського району, в межах Брацлавського воєводства, є Почапінці та Новоселиця. Достовірні відомості про них існують уже із 1411 р. Вони згадуються серед земель, подарованих литовським князем Вітовтом землянину Богдану Микулинському разом із Микулинцями і Богом (невідоме поселення). Під час запеклої битви русько-литовських військ з татарами під Брацлавом Богдан Микулинський загинув, а його дружина та син Іван потрапили у полон [8, с. 180]. В 1430 р. до влади прийшов князь Свидригайло. Він, пам'ятаючи про військові звитяги своїх землян, викупив Івана Богдановича разом з його матір'ю з неволі [5, с. 45 – 46]. Крім того, в 1431 р. надав привілей на підтвердження володіння ним Почапінцями та іншими згадуваними поселеннями. Того ж року Б. Микулинський запросив Брацлавського підкоморія та свідків для здійснення межувального акту Почапінців та Новоселиці для уточнення їх кордонів. Згодом всі

мастки відійшли до Іванового сина Супруна. Рід землян Микулинських був одним з найстаріших і найповажніших на Брацлавщині. Як зазвичай буває, такі великі роди ділилися і уже їхні нащадки отримували свої, від'ємні приставки до імен, пов'язані з їхніми володіннями чи родичами. Ці приставки згодом перетворились у звичні для сьогодення прізвища. Так сталося із сином Супруна. За іменем свого батька в документах він значиться уже як Іван Супрунович. Саме йому в 1551 р. було видано королем Сигізмундом I нову грамоту на підтвердження володіння ним Почапінцями. В той час донька Івана Супруновича Мотрона Почапінська вийшла заміж за случького боярина Лева Звіровича Волковича [9, с. 228].

Згідно люстрації 1552 р., в Почапінцях проживало 29 чоловік, з яких 4 було на правах «слободних», тобто на певний термін звільнених від сплати податків [5, с. 56].

У зв'язку із уточненням кордонів між Подільським і Брацлавським воєводствами в січні 1570 р., Почапінці згадуються, як прикордонне поселення Брацлавщини. В кінці XVI ст. вони знаходились у власності брацлавського земського судді Івана Юхновича Кошки. Зокрема, в документах за 1585 рік йдеться про те, що він здав у оренду Почапінці разом з іншими населеними пунктами маршалкові Волинської землі князю Костянтину Острозькому. В 1601 р. Почапінці належали Івану Микулинському, Брацлавському земському писареві, а в 1629 р. вони разом з Ріжком уже згадуються у власності його сина Олександра. Невідомо яким чином Почапінці перейшли до іншого власника, але в 1664 р вони знаходились у власності Стефана Волинського. В той самий час в селі знаходилось два млини [4, с. 284, 383].

Демидівка (Виперсовичі – за В. Отамановським) з кінця XIV ст. перебували у власності місцевого землянина Деміда. Згодом село відійшло іншому землянину Дмитру Кмиту. Після смерті Д. Кмита син Деміда Степан добився від короля Олександра Ягелона (роки правління 1501 – 1505 рр.) право отримати назад свою вотчину Демидівку. У 1510 р. король Сигізмунд I підтвердив уже Миско Степановичу право володіти батьківським маєтком. Наданий Сигізмундом I привілей для сім'ї М. Степановича був надзвичайно важливим, адже в ньому чітко вказувалося на право власності, тобто можливість успадкування, продажу або ж застави [5, с. 57, 68, 181].

Бажаючи, щоб село стало містечком, його власники відправили до польського короля Сигізмунда III лист із відповідним проханням. Дане питання було розглянуте 7 березня 1597 р. у Варшаві на коронному сеймі. В результаті Демидівка отримала статус містечка. Дозволялось проводити щотижня базари та дві великих ярмарки щороку. В привілеї спеціально пропущені місця для того, щоб власники містечка самостійно вписали, в який день тижня мали відбуватись торги та на які два свята проходити ярмарки. На ринку могли вільно виставляти свої товари як місцеві, так і приїжджі люди, а також закордонні купці. Дозволялось торгувати усілякими алкогольними напоями, худобою, сукном та іншими товарами, але щоб це не шкодило іншим містечкам. Умовами також виступали заборони переховувати біглих людей та злочинців, перешкоджати в'їзду і виїзду торговцям [4, с. 667, 668].

З 1623 р. до Демидівського маєтку додалось також село Сідаво [10, с. 711].

У середині XVI ст. з Волині на Брацлавщину приїхала родина Бокіїв Печехвостських. Засновником впливового волинського роду Бокіїв був військовий-шляхтич Бокій Смоленщанин, який, рятуючись від репресій московського царя Івана IV Грозного та політичних ускладнень часів Смути, на початку XVI ст. переселився на територію Великого князівства Литовського [11, с. 267]. На службі у князя набув село Печихвости в Луцькому повіті. Його син Федір Бокій Печихвостський в 1545 р., одружившись на Брацлавській шляхтянці Полонії Цішейківній, отримав у посаг села Махнівку та Сьомаки [11, с. 626]. З цього часу Брацлавська гілка Бокіїв у деяких джерелах уже згадується як Бокії Махновецькі.

У реєстрі шляхти Брацлавського воєводства за 1569 р. Федір Бокій вказується як власник не лише Сьомаків і Махнівки, а й села Новоселиці [2, с. 103] (можливо, була придбана в шляхтича Івана Супруновича або його нащадків).

Син Федора Ян (Іван) у 1581 р. став підкоморієм межового суду Брацлавського воєводства, а уже наступного року виїхав до Волинського воєводства і до самої смерті в 1597 р. займав посаду Володимирського підкоморія [11, с. 267]. Не дивлячись на високу посаду, яку Ян Бокій займав у іншому воєводстві, він разом із

сім'єю постійно проживав у своєму маєтку Махнівці Брацлавського воєводства [3, с. 149].

У 1594 р. Пелагія Печихвостська, дружина Яна Бокія Печихвостського, заснувала містечко Браїлів [7, с. 393, 458]. Частково містечко почали заселяти з вотчин Махнівки та Сьомаків, а в кінці XVI ст. в Браїлів переселилося ряд сімей з Галичини [10, с. 130].

Землі, на яких розмістилось поселення, були спірними, тому співвласники села Демидівка Семен і Богдан Ободенські та Григорій і Ян Цурковські виступили проти заселення містечка, яке знаходилося на спірній території [7, с. 393, 458]. Справа в тому, що Семену Ободенському разом з його братом Богданом 16 листопада 1580 р. був виданий королівський привілей на згорілі у Вінницькому замку попередні привілеї, на вислужені та куплені батьківські і материнські маєтності в Брацлавському і Київському повітах [12, с. 52]. Тому, можливо, брати Ободенські вважали Браїлів або територію, на якій він розташовувався, своєю власністю і розцінили забудову його П. Печихвостською як захоплення їхньої території, яка за згорілими привілеями була закріплена за батьками.

Намагаючись перешкодити заселенню Браїлова, Ободенські разом з Цурковськими порушили проти П. Печихвостської судову справу у Люблінському трибуналі, який в XVII ст. був головною апеляційною установою для воєводств Правобережної України. У 1596 р. уже П. Печихвостська позивалася до суду. Зокрема, у ряді декретів йдеться про пограбування Богданом Ободенським браїлівського міщанина. В іншому – обвинувачування було висунуто Семену Ободенському в тому, що він наслав на містечко свого урядника і наказав, погрожуючи смертю, залякати браїлівського війта Василя Солому (в 1598 р. комірник Брацлавського воєводства) [7, с. 398 – 399].

Постійні наїзди слуг С. Ободенського на містечко та захоплення Махнівки змусило Я. Бокія подати на кривдника позов до гродського суду. Дане питання повинно було розглядатись в 1596 р. на Святотроїцьких рочках (судова сесія), але, не бажаючи відповідати на суді, С. Ободенський, який перебував на посаді земського судді 1590 – 1609 рр., не з'явився на засідання і тим самим повністю зірвав рочки [3, с. 52 – 53]. У листі до Брацлавського підкоморія С. Ободенський пояснював свою неявку важкою хворобою [4, с. 660].

Після смерті Яна Бокія в 1597 р. усі його маєтності в Брацлавському воєводстві перейшли у володіння матері – Полонії Чешейківни. А уже наступного року порушили чергову судову справу між новим власником містечка та Ободенськими й Цурковськими в зв'язку з тим, що останні вкотре намагались відібрати Браїлів [7, с. 409]. Відчуваючи, що на управління рядом сіл та досить проблемного містечка не вистачає здоров'я, П. Чешейківна вирішила скласти заповіт і передати усі свої права на власність двом племінникам Ярофію і Гаврилові Гостським. 20 лютого 1598 р. П. Чешейківна в селі Махнівцях збрала всіх урядників зі своїх сіл Махнівець, Сьомаків, Бокієвець, Новоселиці та містечка Браїлова, а також запросила возного Брацлавського воєводства Войтеха Качку та двох шляхтичів. На цьому зібранні вона виголосила, що усі вищезазначені маєтності з населенням, господарствами та землями переходять у власність її племінникам Гаврилу та Ярофію Гостським. Також зазначила, щоб усі старости слухались та корились волі нових власників [4, с. 699].

П. Чешейківна невдовзі після оголошення свого розпорядження 19 вересня 1598 р. померла. У скрині небіжчиці знайшли заповіт, який вписали до Вінницької гродської книги. В ньому, серед іншого, йшлося про те, що П. Чешейківна всі свої маєтності в Брацлавському воєводстві – села Махнівці, Сьомаки, Бокіївці, Новоселицю та містечко Браїлів передає у спадок племінникам Гостським. Їхні родичі: Василь, Роман, Андрій Григоровичі та Марина Григорівна Орловська також мали право на частку, але за умови, якщо вони сплатять частину коштів, записаних за цими маєтками, які становили 20 000 злотих [4, с. 707 – 709]. Забігаючи наперед, слід зазначити, що в 1604 р. до Луцької гродської книги був зроблений запис, в якому йшлося про те, що в зв'язку з відсутністю коштів усі вищезазначені родичі відмовились від своїх прав на викуп і, таким чином, брати Гостські стали безумовними власниками всіх Брацлавських маєтностей П. Чешейківни [4, с. 878].

Почувши про заповіт небіжчиці, Лаврін Пісочинський (підкоморій Брацлавський 1583 – 1600 рр.) на Святомихайлівських роках Вінницького земського суду просив видати йому копію тестаменту (заповіту). Після того, як суд заявив, що жодного подібного документу у земських книгах не виявлено, Л. Пісочинський висловив свої претензії на спадок П. Чешейківни. Тому 20 жовтня

1598 р. за дорученням старости Юрія Струса до спірних маєтностей був відправлений возний Андрій Трембицький у супроводі двох шляхтичів-свідків для того, щоб розпитати, кому належать поселення по смерті колишньої власниці. Прибувши до Браїлова, шляхтичі зустрілись із тамтешнім урядником Федором Козаком Звенигородцем. На їхні запитання, кому належить містечко, він відповів, що братам Гостським. А. Трембицький заявив, що він на вимогу Л. Пісочинського хоче переписати всіх людей, тварин, нерухоме та рухоме майно і ув'язати все за останнім. Ф. Звенигородець виступив проти таких дій і зазначив, що з усіма питаннями потрібно звертатись до Гостських. Подібні відповіді А. Трембицький почув і в інших селах [4, с. 712 – 713]. Зокрема, коли шляхтичі прибули до Махнівця зустрілися із Яном Дубровський, який служив урядником в Махнівцях, Сьомаках та Бокіївцях, Я. Дубровський визнав право на ці села за Гостськими та також не дозволив зробити опис майна. В Новоселиці А.Трембицький зустрівся із коморником Брацлавського воєводства Василем Соломою. На вимогу ув'язати село за Л. Пісочинським, коморник заявив, що частина Новоселиці із 15 селянами належить йому за давнім правом, наданим покійною Печихвостською, а інша частина села знаходиться у власності братів Гостських [4, с. 77 – 78].

Таким чином, вдалося відстояти права власності Гостських на Браїлів та інші маєтності П. Чешейківни.

У 1604 р. Ободенські й Цурковські ще раз подавали до суду позов щодо Браїлова, але знову нічого не домоглися. Врешті брати Гостські зуміли дійти згоди з власниками Демидівців. Вони сплатили їм за спільні урочища Ланів та Мартинець, на яких розбудовувався Браїлів, 3 000 злотих [7, с. 545]. Взамін Ободенські і Цурковські на «вічні часи» відмовилися від своїх домагань на вказані землі, що було засвідчено у декреті Люблінського трибуналу від 9 липня 1608 р.

1 жовтня 1608 р. відбулося розмежування земель Гостських та співвласників Демидівців, що зрештою і розв'язало багаторічний спір [7, с. 545].

З XVI ст. на Поділлія прибувало все більше великих польських землевласників, які скуповували, успадковували або отримували від короля земельні наділи. Однією з таких магнатських ро-

дин були Потоцькі, з якими на довгих два століття була пов'язана історія великих і малих сіл та містечок Поділля.

Вперше Браїлів перейшов у власність Потоцьких після того, як брати Гостьські у 1609 р. продали містечко разом із Махнівцями і Сьомаками за 20 000 злотих Яну Миколайовичу Потоцькому, який був на посаді брацлавського воєводи (1608 – 1611рр.) [10, s. 545]. Але уже в 1620 р. Браїлів згадується у власності Адама Калиновського [13, s. 612], який займав посади брацлавського (1620 р.) і вінницького (1622 р.) старости [14, s. 256]. А. Калиновський недовго володів містечком, так як в 1629 р. воно знову повернулося до родини Потоцьких [10, s. 611]. Скоріш за все Браїлівський ключ у вигляді весільного посагу Зофії Калиновської, рідної сестри Адама, перейшов до її чоловіка Станіслава «Ревери» Потоцького – воєводи брацлавського (1631 – 636 рр.), який, до речі, приходився племінником Яну Потоцькому [13, с. 555].

Поселення Носківці вперше згадується у 1431 р., коли польський король Ягайло записав його за Лаврентієм Цюлком та його сином Петром [1, с. 55].

У 1600 р. коронний гетьман Ян Замойський за 500 польських злотих продав Носківці Матееві Яблоновському [4, с. 763]. У 1629 році село належало до уряду коронного підканцлера [2, s. 136].

З 1629 р. у Речі Посполитій запроваджується подимний податок. Не дивлячись на те, що відомості про кількість димів досить часто занижувались, тодішні списки дають нам можливість прослідкувати приблизну кількість будинків у селах. Микола Ободенський сплачував 81 злотих та 15 грошів податку за 163 дими з сіл Демидівка та Людавка. Свою частку за володіння Демидівки сплачували Єжи та Тетяна Цурковські: за 43 дима – 21 злотих та 15 грошів. За 1 дим у Демидівці сплачував податку 15 грошів Микола Карказан, а Стефан Карчинський за 11 димів – 5 злотих, 22 гроша. За володіння 196 димами у Новоселиці, Микулинцях і Боркові Роман Микулинський сплачував 98 злотих. За 21 дим у Новоселиці Камянецький сплачував 10 злотих, 15 грошів. Власник Почапинець і Ріжка Александр Микулинський за 128 димів сплачував 64 злотих [15, с. 397, 400, 407].

Таким чином, не дивлячись на брак історичних джерел, нам вдалося хоча б частково відтворити ті історичні процеси, які відбу-

валися у населених пунктах сучасного Жмеринського району, які входили до складу Брацлавського воєводства в 1566 – 1648 рр.

Джерела та література:

1. *Грушевський М.* Барське староство. (Історичні нариси XV – XVIII ст.) / М. Грушевський. – Львів, 1996 р. – с. 624.
2. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statucznym.* Т. IX. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dział I-szy. Opisane przez Aleksandra Gabłonowskiego. – Warszawa: 1894. – 89, 185, XXVI s.
3. *Крикун М.* Брацлавське воєводство у XVI – XVIII століттях: Статті і матеріали / М. Крикун. – Львів, Видавництво Українського Католицького Університету, 2008. – 412 с.
4. Документи Брацлавського воєводства 1566 – 1606 років: Збірник документів / Упорядники М. Крикун, О. Піддубняк. Вступ М. Крикун. – Львів: Наукове товариство імені Шевченка.
5. *Отамановський В. Д.* Вінниця в XIV – XVII століттях: Історичне дослідження / В. Д. Отамановський. – Вінниця, 1993. – 462 с.
6. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов, состоящий при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. VIII, Т. II. Материалы для истории местного управления в связи с истории сословной организации, Акты Барского староства XVII – XVIII в. – К.: Тип. Императорского университета св. Владимира, 1894. – 483 с.
7. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statucznym.* Т. X. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dział II-gi. Opisane przez Aleksandra Gabłonowskiego. – Warszawa: 1894. – 654 s.
8. *Kurtyka J.* Repertorium Podolskie dokumenty do 1430 r. / J. Kurtyka // Rocznik Premysky. Historia. Т. XL. – 127 – 269 s.
9. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов, состоящий при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. VII, Т. I. Акты о заселении Юго-Западной России – К.: Тип. императорского университета св. Владимира, 1886. – 647 с.
10. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statucznym.* Т. XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dział III. Opisane przez Aleksandra Gabłonowskiego. – Warszawa: Druk Jana Cotty, 1897. – 736 s.
11. *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / Н. Яковенко. – Видання друге, переглянуте і виправлене. – К.: Критика, 2008. – 472 с.

12. Дан О. Ю. Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність (1648 – 1676) / О. Ю. Дан. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. – 288 с.

13. Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich wydany pod redakcją F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. T. XII. – Warszawa: druk «Wieku» Nowy świat № 61, 1892. – 960 s.

14. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінничини / В. Колесник. – Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. – 1008 с.

15. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящий при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. VIII, Т. II. Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации, Акты Барского староства XVII – XVIII в. – К.: Тип. императорского университета св. Владимира, 1894. – 483 с.

Олександр РОГОВИЙ

НОВІ ДАНІ ПРО ПЕРШІ ПИСЬМОВІ ЗГАДКИ ТА ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ ЖМЕРИНКИ

Із путівника в путівник кочує твердження, що перші письмові згадки про попередників м. Жмеринка стосуються початку XVIII століття – без вказівок на відповідні джерела. В останні роки у виданих до 100-річчя міста збірках та з виходом праць М. І. Крикуна висвітлені більш давні згадки про попередників міста, аналізу яких присвячена перша половина даної статті.

Автору цих рядків вдалося опрацювати у Музеї м. Львова візитаційні книги за 1730 – 1733 роки, у яких вперше мовиться про Велику та Малу Жмеринки (в оригіналі Zmyrunka Wielka, Zmyrunka Mala). Там уже були уніатські церкви Св. Михаїла Архангела і Преподобної Параскевії Тирновської відповідно (в попередній візитації за 1726 – 1727 роки церкви згадані в Махнівці, Новоселиці, Сьомаках і дві в Браїлові, а отже в Жмеринках побудовані у пізніший період). Так як храми ставилися лише у значних населених

пунктах, ми можемо говорити про піднесення обох Жмеринок з 1730-х років [2, арк. 366 зв.; 33, арк. 19].

У виданій міською радою збірці до 100-річчя міста висувається гіпотеза, що згадані М. Грушевським Змиржинці (1663 р.) стосуються першого населеного пункту на території міста [13, с. 5]. Дійсно, в цитованому документі Подільський воєвода Миколай Потоцький та вінницький староста Ян Одрживольський продають Махновець (Махнівку) та Змиржинці не кому небудь, а колишньому гетьману Івану Виговському. [5, с. 459]. Та є ще раніші згадки!

Якби жмеринські краєзнавці тоді подивилися б на карту Боплана, то виявили б два поселення обабіч просіки з Потоку до Станіслава: Семурін (Semourine) і Воло (Wolo). Це – перші позначення на картах Великої і Малої Жмеринок відповідно. Хоча карта видавалася у 1654 році, але вони відображають ситуацію до 1647 року, коли автор закінчив своє перебування в Україні [6].

Мною виявлена і давніша письмова згадка від 3 березня 1635 року про Змеринці як про новозаселення, яка до цих пір була не помічена дослідниками у Руській (Волинській) метриці. Там в числі декретів і привілеїв сейму 1635 року є «Лімітація до другого сейму справи між ксьондзом біскупом і капітулою кам'янецькою і уродзонними Потоцькими». Далі мовиться: «Лімітація справи до сейму між біскупом і капітулою луцькою або вірніше кам'янецькою і уродз. Потоцькими про сумму на добрах маєтності села Маховець, грунтах до того села належачих, і на тих же грунтах, перед тим пустих а тепер оселих Семаковець, Новоселець, Змеринець і міста Брахілова названих, нібито костельних власних» (переклад зі ставропольської – **О. Р.**). В науковий обіг уводиться вперше) [30, с. 683].

Не важко здогадатися, хто перетягнув. Із Подимного реєстру Брацлавського воєводства за 1643 рік ми дізнаємося, що Подільський воєвода Станіслав Потоцький від Браїлова та Жмеринець платив 807 злотих [19, с. 437].

Так як більшість перелічених сіл Махновецького маєтку походять з другої половини попереднього століття, то й Змеринці (Жмеринці) слід шукати там. Втім, поселення з подібною назвою ми не знайдемо, але що цікаво: в переліку цих населених пунктів замість Змеринців ідуть Бокіївці... В одному з документів 1641 року навіть натрапляємо: *Żmerynce alias Bokiujowka* [1, арк. 112; 18,

с. 212]. Впевнено ототожнив ці населені пункти 10 років тому М. Крикун, який пише про Бокіївку: «Від ХУІІІ ст. с. Велика Жмеринка. Згодом і нині місто Жмеринка» [18, с. 212]. На підставі наведених фактів можна припускати, що Жмеринці – це частина поселення Бокіївці.

Вперше на попередника Жмеринки ми натрапляємо в заповіті Пелагеї («Полагю») Бокіївни з Чешейковських 20 лютого 1598 року, де згадуються Бокіївці (надалі з 1605 року – Бокіївка) [11, с. 699].

Можна гадати, що село названо на честь Федора Васильовича Бокія. Представники смоленського роду Бокіїв згадуються на Волині ще в 1471 році, куди потім втекли від репресій Івана Грозного і по своєму маєтку отримали друге родове ім'я – Печихвостські. Їх було три брати і дві сестри. Найбільшу кар'єру зробив старший брат Гаврило Васильович, який до своєї смерті у 1577 році займав впливову посаду луцького земського судді [21, с. 325]. Що ж стосується молодшого Федора, то його доля склалася не просто. Одружившись на брацлавській шляхтянці, він в 1545 році отримав як посаг Махновці і Семаковці, а потім згинув [35]. В списку присяжної шляхти Брацлавського воєводства 1569 року згадані лише «пані Федорової Бокійової маєтки Махновці, Новоселиця, Семаковці» [11, с. 159].

До цих пір вважалося, що Федір помер до 1563 року. Але не виключено, що десятки років він провів у татарському полоні, чекаючи викупу. Ось що пише Василь Калугін: «...татари здійснили набіги на Волинь і взяли в полон каштеляна брацлавського Василя Загоровського. Його лист Курбському з-під Пскова весною 1577 року підписав Федір Бокій Печихвостий, знаходячись у татарському полоні і чекаючи викупу. Заповіт Загоровського, дійшовши в Литву із Орди тільки в 1579 році, було написано «в будинку Аталика Мамає мурзи» 11 липня 1577 року. Духовну скріпив своєю печаткою «пан Федір Бокій Печифостський, судич земський повіту Луцького». Ймовірно, листування велося з ним близько 1575 р., коли він знаходився на свободі і, між іншим, брав участь у судових справах другої дружини Андрія Курбського Марії Юріївни Гольшанської» [16, с. 74].

У роті Яна Збарзького в 1579 році числиться якийсь Федір Бокій (до речі, на сестрі магната, Катерині, за рік цього одружився

Ярофій Романович Гостський, якому пізніше відійдуть села Махновецького маєтку) [39, с. 265, 338]. Можливо, мова йде про іншого Федора – старшого сина луцького земського судді. Наш Федір – власник Махновецького маєтку – був похований у Печихвостах.

Після нього ці володіння успадкував його син Ян. Досить популярний, він в 1576 році був обраний на коронаційний сейм, а новий король Стефан Баторій обдарував його престижним урядом брацлавського підкоморія (24 січня 1581 року), а потім – володимирського (16 березня 1582 року) [21, с. 325]. Про якесь протистояння свідчить обрання брацлавським підкоморієм Семена Ободенського, який в 1596 році пред'явив певні претензії і до Махновецького маєтку [35].

Та після смерті Яна у 1597 році села Махновецького маєтку знову відійшли до матері. Мудра жінка, відчувши наближення смерті, у 1598 році заповіла свої володіння родичам Гостським (Гойським), які відстояли їх у протистоянні з могутнім магнатом Л. Пясочинським і родиною ще одних спадкоємців – Непитущих Орловських [11, с. 712]. З Ободенським маєтком у 1608 році провели розмежування якраз через сам Браїлів та територію майбутньої Жмеринки (з 1605 року Бокієвка перейшла до нових власників) [11, с. 999].

Мабуть, після посилення панського гніту мешканці починають тікати звідси. На початку березня 1605 року зафіксована втеча 8 підданих Матія (Мацея) Шляхтинського із Бокіївки та Хоминців Кам'янецького повіту до Жорницького маєтку брацлавського підкоморія Л. Пясочинського, а через рік – до Кобилянського маєтку вінницького войського Г. Стрижевського [31, с. 430, 431]. Потім ці села відійшли до Летичівського повіту [18, с. 262]. А тим часом у 1609 році Браїлів, Махнівці і Сьомаки були продані брацлавському воєводі Яну Потоцькому [35]. Рід Гойських закінчився у 1635 році зі смертю безпотомного київського каштеляна Гаврила Гойського [39, с. 144].

Отже, ця місцина Вінницького повіту Брацлавського воєводства часто відносилася до Кам'янецького чи Летичівського повітів Подільської губернії. Попередниця Жмеринки спочатку з 1598 р. входила як Бокіївці до Махновецького маєтку Бокіїв, в першій чверті XVII століття як Бокієвка належала братаничам Я. та Г.

Гостським, М. Шляхтянському, потім як Жмеринці (Змиржинці) – Кам'янецькій єпархії уніатської церкви, а в 1640-х роках і до XIX століття – входила до Браїлівського маєтку Потоцьких [18, с. 212 та ін.].

Те, що після виродження роду Бокіїв їх родове село – на 1619 рік ще Бокійовка, в 1624 році називається уже Змеринцями – вказує на стару назву [18, с. 212]. В той час на Брацлавщині пани давали свої імена чи прізвища багатьом населеним пунктам, але вони трималися лише при житті власників і потім зникали. Так, повернули свою первинну назву (відмовившись від власницької): Буки (Струсьгород), Саврань (Конецполе Нове), Чернівці (Скіндерполь), Теплик (Юсипівка), Тростянець (Адамгородок), Стіна (Янгород), Умань (Калінгород), Бершадь (Домброва) та інші. Серед них були і Жмеринці (Бокійовка) [18, с. 212 – 260]. Як же можна її тлумачити?

Нині популярні пояснення походження назви Жмеринки в дусі наївної народної етимології: «жму руку», «жму риньки», «змерз», «зміряв» чи від слов'янських назв рослини (чемериці), макухи, вижимок, осаду, отрути, хвороб, хащів тощо [22, с. 210; 13, с. 5]. Насправді ж, коли сюди прийшли слов'яни, всі об'єкти мали свої імена, які були пристосовані пришельцями для зручної вимови. Курйозно звучать пояснення з ідішу від «гамерн» (кузня) або «гемара» (частина Талмуду) [4]. На момент перших письмових згадок про цей населений пункт єврейської осілої тут не помічено, хоча в Подимномку реєстрі Брацлавського воєводства 1643 року окремо складено список єврейських дворів [19, с. 446 – 447].

Єдиною науковою гіпотезою до цих пір залишалася давня версія Соболевського про відбиття в назві Жмеринка етноніму **кіммерійців**, яких **асирійці** називали «GIM(M)IR» («ГІММІР»). В українській мові (як і в інших слов'янських мовах) звук «ж» чергується зі звуком «г» [38, с. 58].

Ця гіпотеза була розкритикована ще в 20-х роках минулого століття і нині повністю відкинута. Як пише В. Лучик: «Відносно пізнє виникнення ойконіма не дає підстав його пов'язування з античним етнонімом I тис. до н. е. «кіммерійці» [22, с. 210].

Але ж можна взяти ближчий період та припустити, що тут відбився етнонім чемерисів, які саме в 1540-і роки переселялися з Волині на Поділля. Вони вважалися татарами, а татарське поход-

ження мали і власники згаданих сіл Чешейки та Бокії (від тюркського «бокей» – силач). Барський староста Бернат Претвич з 1541 року ходив у свої походи з невеликим загonom козаків та чемерисів, причім татар «черемиси стріляли по воді як качок» [10, с. 95].

Цікаво, що в роки Великого повстання Б. Хмельницького у Реєстрі 1649 року записано чимало козаків із прізвищем Чемерис. Зокрема, в складі Станіславської сотні Брацлавського полку бачимо Захарка Чемериса, варіант прізвища якого в іншому списку – Чемерин – відповідає надпису на Боплановій карті і вказує на первинну назву цього поселення [29, с. 252; 6].

Справа в тому, що польська транслітерація не завжди могла передати місцеві вимови. Наприклад, Чозів став Зозовим (нині Липовецький р-н), а отже і Змиринці первісно були Чмиринці. В околицях Браїлова бачимо Хмелівку (нині Чмелівка – мікрорайон Браїлова) і Хмуринці (з першою буквою «Ch» – таким могло бути ще одне написання Жмеринець) [18, с. 294].

Внаслідок спрощення іноді випадала перша голосна, а отже спочатку поселення звалось Чемерин (в Боплана – Семурин). Суфікси з'явилися пізніше, бо й Жмеринка – пізніша назва цього поселення. Джерела фіксують його з XVIII ст. (утворилося на основі злиття сіл Великої і Малої Жмеринок). Спочатку фіксуються Жмеринці в значенні «жмеринці» – «люди Жмерина», антропоніма *Жмера [8]. Це не завжди враховують.

Автор найновішого топонімичного словника України В. Лучик назву Жмеринки на Вінниччині пояснює як утворення із суфіксом -ка від мікротопоніма *Жмерин: «...ойконім Жмеринка постав за допомогою суфіксу -к(а) в релятивній функції від утраченого мікротопоніму (посесива) Ж(е)мерин з основою незафіксованого антропоніма Ж(е)мера або за допомогою -инк(а) в релятивістсько-посесійній функції безпосередньо від зазначеного прізвища...» [22, с. 210].

Порівнюючи подібні назви (Чемерівці Хмельницької області із Чемеринцями Львівської), автор підсумовує: «різниця між ними полягає в тому, що перший ойконім виник від апеллятиву чемер або антропоніма Чемер, а другий – на основі їхнього морфологічного варіанту чемера або Чемера...» [22, с. 503].

В російському топонімічному словнику пишуть про Велику і Малу Жмеринки: «назва поселень гадано від особового імені Жмеря (діал. «хаші») зі складним суфіксом -инка» [27, с. 155].

Проте, як ми бачили, форма Жмеринка вторинна до Жмеринці. А ось невідомого антропоніма спробуємо розшукати.

Ім'я Чемер трапляється за півтора століття до переселення на Поділля чемерисів. Власником цих земель на зламі XIV – XV століть був Федір Буцацький, якому в 1431 році надано Ялтушків, Рів (пізніше Бар) з «Хоминим ареалом під лісом Старі Гализинці у Кам'янецькому повіті» [24, с. 129]. Пізніше Хоминці згадуються разом з Бокіївцями, що свідчить про їх взаємопов'язану долю [31, с. 430, 431].

З 1388 по 1412 рік згадується «пан Чемер» (Чемерович Ходко). Він часто мандрував на Поділля зі своїх володінь у Галицькій і Перемишльській волостях (в останній було село Чемеровичі, з якого пішли Чемеровські) [24, с. 46]. Приблизно в цей час на Поділлі засновані Чемерівці, які в 1450 році отримали магдебурзьке право [24, с. 190]. І це за століття до появи черемисів-колоністів! Отож не виключено, що Жмеринці заснували переселенці з Чемеровичів чи Чемерівки (до речі, на Галичині була і Бокійовка).

Можна й далі поглибити історію, коли згадати про ще одних киммерів – кельтське плем'я кимрів (кімври чи кімбри). Кельти залишили свої топонімічні сліди вздовж свого шляху територією України на Бойківщині, Галичині, Волині, Буковині і Поділлі – Болохівській землі [12, с. 23].

Болохівські поселення густо розкидані у Вінницькій та Хмельницькій областях. Згадані в літописах болохівські міста мають кельтську топооснову, зокрема Кудин (cuddo – схований, потаємний), Сімоць (sumudo – переселятися). Села з подібними назвами (Кудіївці, Сьомаки) є і на Жмеринщині.

Від кельтів можу пояснити походження назв: Сідава (sidhe – курган, пагорб), Леляки (leill – інший, окремих), Коростівці (cars – короста, груба шкіра), Тартак (tardd – джерело) – всі Жмеринського району, Бар (barr – лісистий горб), Вінниця (від кельтського племені венедів), Брацлав (від кельтського brastu – «броварня»), Сальник (sail – база, засноване); поселення із типовими кельтськими закінченнями на -хів та -тин: Трибухи (tref – місто, садиба), Чернятин («княже місто»), Ометинці, раніше Омятин (oma – яма),

Козятин (Князятин?); річок Буг (baug – болото, яке дійсно було при витоках), Дібровка (dubron – вода), Рів (порівняйте з англійським river – річка), Снивода (snu – потік), Гранів – село і річка (granos – болото), Яланець – річки і села (ialon – просіка в лісі), Брага і на ній – Браїлів (брага – теж кельтське слово) [36, с. 72 – 78].

Найдавніші археологічні пам'ятки Жмеринки належать до XII століття, тобто періоду перших літописних згадок про Болохівську землю. Про походження від кельтів даного топоніма свідчить і знахідка їх шолому в Токмакському районі Дніпропетровської області – там є с. Жмерино, тезка міста на Вінниччині [15, с. 107].

Але як з'явилися кельти на Поділлі? Із кількох їх хвиль виокремлюю переселення бойїв з території сучасної Чехії – тодішньої Богемії (Boio-haemum – «земля бойїв»). Вони передали свою племінну назву карпатським бойкам, а на Львівщині, Івано-Франківщині і у верхів'ях Пд. Бугу утворили нові «землі бойїв» – Болохів. До речі, з подібним коренем етнонім цього племені відбитий в Італії у назві міста Болонья. Взагалі, всі топоніми із закінченням -хів («батьківський дім») ряд дослідників відносить до кельтських [12, с. 23].

У бойський союз племен входили і розбиті ними кимври (cymbry, cymry). До речі, одного з їх королів звали Бойорикс (буквально «король бойїв»). В залежності від способів озвучення 3-ї букви латинського алфавіту, назву цих племен можна читати як «цимри» або «чимри», «чимури» (в такому ж ключі – «цезар» чи «кайзер»). На мою думку, в основі цього етноніма – основа «кем» чи «сем» (в значенні «темний, чорний») неясного походження, яка була поширена в ареалі розселення германських та кельтських племен (до речі, і давню назву киммерійців можна перекласти як «чорноморські») [20, с. 315, 409; 22, с. 263].

На території України, а особливо Поділля є чимало топонімів з коренем «Чемер» або «Чимир». Більшість з них дослідники виводять від основи «киммер», інші походять від чемерисів-колоністів (Чемериси-Барські, Чемериси-Волоські та різні Чемерисівки) [28, с. 634 – 642]. Давній корінь «Чемер» відбився у назвах подільських поселень Чемеринці, **Чемериси**, трави чемериці, одягу чемерки, а згодом і назві поселення – Жмеринка [36, с. 48, 69].

Краєзнавець П. Синюк так передає краєвиди прадавніх часів: «На території сучасної Малої і Великої Жмеринок, а також міста Жмеринки були малопродітні лісові хащі, а примхливий рельєф давав можливість людям мати хоча б тимчасовий спокій та порятунк. Перші поселенці Малої та Великої Жмеринок – вихідці, можливо, з давнього поселення Чачарина, яке було розташоване на сумнозвісному в історії нашого народу Кучманському шляху. Уціліла людність, рятуючись, розбігалася у навколишні ліси і часом там осідала хуторами та хутірцями» [32, с. 7].

Чачарин інакше зветься Чечерин – а це вже майже Чемерин [28, с. 234]!

Давні Жмеринки виникли між Судаковим і Кучманськими лісами. До них був заїзд з «гостинця Красноставського» (від Браїлова) на півночі, а з півдня від татарських набігів захистом служили Чорні Лози. Тут простягалася відносно безпечна долина Волов (що й дала назву попередниці Малої Жмеринки) [35].

Як болохівці, так і чемериси влилися до українського козацтва. Козаки несли сторожову службу на Кучманському шляху, де й утворилося поселення Чемерин – майбутня Жмеринка.

Джерела та література:

1. Центральний державний історичний архів України (м. Київ), ф. 37, оп. 1, спр. 43, арк. 112.
2. Національний музей м. Львів (НМЛ). – РКЛ-11, арк. 366 зв.
3. *Антонюк М.* Через віхи історії / М. Антонюк. – В., 2004.
4. *Антонюк О.* Історія села Змержинці / О. Антонюк // Хроніка Іудейська релігійна громада м. Жмеринка, 7.11.2015.
5. Архив Юго-Западной России. – Ч. XIII. – Т. 2. – К., 1894. – С. 459.
6. *Боплан Гійом.* Спеціальна карта України Гійома Левассера де Боплана 1650 року. – Київ – Львів: Мапа, 2000.
7. *Бялковский Л.* Поріччя Мурафи в XV – XVI століттях.
8. *Вербич С. О.* Нове видання з української ономастичної лексикографії / С. О. Вербич // Українська мова. – 2015. – № 3.
9. Вінницька область. Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1972 року. – Одеса: Маяк, 1972. – 162 с.
10. *Грушевський М.* Історія України-Руси / М. Грушевський. – Том VII. – Київ: Наукова думка, 1995. – С. 95.

11. Документи Брацлавського воєводства 1566 – 1606 років / Упор. М. Крикун, О. Підлубняк. – Л., 2008.
12. *Завальнюк К., Єсюнін С., Кравчук О.* Люди і боги давньої Чехії / К. Завальнюк, С. Єсюнін, О. Кравчук. – Хмельницький, 2017. – 184 с.
13. Інформаційний вісник Жмеринської ради. – Випуск другий. – 2003.
14. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. – К., 1972. – С. 217.
15. *Казакевич Г.* Відгомін карників / Г. Казакевич. – К., 2008. – 110 с.
16. *Калугин В.* Андрей Курбский и Иван Грозный. – С. 73 – 74.
17. *Коваленко С.* Україна під булавою Богдана Хмельницького / С. Коваленко. – Том 1. – К., 2007.
18. *Крикун М.* Брацлавське воєводство у XV – XVIII століттях / М. Крикун. – Л., 2008.
19. *Крикун М.* Подільське воєводство у XV – XVIII століттях / М. Крикун. – Л., 2011.
19. *Крикун М., Петренко О.* Подимний реєстр Брацлавського воєводства 1643 року / М. Крикун, О. Петренко // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Т. ССLXX: Праці Історично-філософської секції. – Львів, 2017. – С. 415 – 448.
20. *Левицкий В. В.* Этимологический словарь германских языков / В. В. Левицкий. – Том 1. – Винница, 2010.
21. *Літвін Г.* З народу руського. Шляхта Київщини, Волині, Брацлавщини (1569 – 1648) / Г. Літвін. – К., 2016.
22. *Лучик В.* Етимологічний словник топонімів України / В. Лучик. – К.: ВЦ «Академія», 2014. – 544 с.
23. *Малаков Д.* По восточному Подолью / Д. Малаков. – М., 1988. – 168 с.
24. *Михайловський В.* Еластична спільнота / В. Михайловський. – К., Темпора, 2012.
25. *Мурзаев Э. М.* Словарь народных географических терминов / Э. М. Мурзаев. – Том 2. – М., 1999.
26. *Осетрова Г.* Топоніміка Болохівської землі / Г. Осетрова // Науковий вісник «Меджибіж». – Ч. 2. – Меджибіж – Хмельницький, 2009.
27. *Поспелов Е.* Географические названия мира / Е. Поспелов. – М., 2002. – 512 с.
28. Приходи і церкви Подольської єпархії / Под ред. Е. Сецинського. Біла Церква, 2008.
29. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К.: Наукова думка, 1995.

30. Руська (Волинська) метрика. – К.: ДКАУ, 2002. – 984 с.
31. Селянський рух на Україні 1569 – 1647. Збірник документів. – К., 1993.
32. *Синюк П.* Станіславчик: погляд у минуле / П. Синюк. – В., 2010. – 456 с.
33. *Скочиляс І.* Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII – XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія / І. Скочиляс. – Том 2: Протоколи генеральних візитацій. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2004. – 512 с.
34. *Смірнов М.* Браїлів: погляд крізь століття / М. Смірнов. – В., 2016. – 460 с.
35. *Смірнов М.* Історія заснування містечка Браїлів.
36. *Тищенко К.* Іншомовні топоніми України / К. Тищенко. Тернопіль, 2010.
37. *Трубачов О. Н.* Етногенез и культура древнейших славян / О. Н. Трубачов. – М., 2003.
38. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер. – Т. 2. – М., 2004. – С. 58.
39. *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2008. – 472 с.
40. *Zmierzynka // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* – Warszawa : Filip Sulimierskii Władysław Walewski, 1895. – Т. XIV: Worowo – Żyżyn.
41. *Zrodla dziejowe.* – 1894. – Т. X. – 654 S.
42. ВІКІПЕДІЯ

Олександр ГУСАК

СТАРИМ КУЧМАНСЬКИМ ШЛЯХОМ ДО МІСТЕЧКА СТАНІСЛАВЧИК

Шляхи і дороги на нашій подільській землі не завжди були там, де вони зараз. Були різні причини, одні дороги залишали, вони заростали кущами, інші створювали, адже вони не були асфальтованими, а були ґрунтівками. Старий Кучманський шлях прохо-

див по тому місці (по вершині Подільської височини), де в кінці ХІХ століття була побудована залізниця Київ – Балта, що пролягла через Жмеринку, а далі на захід до Проскурова (Хмельницького) та Могилів-Подільського. Її спроектував німецький інженер Карл фон-Мек, що проживав в маєтку Браїлова. Це був «чорний» шлях з «дикого» поля на Поділля, яким турки та татари робили наскоки на навколишні поселення, грабували та спалювали їх, а людей забирали в рабство. По цьому шляху проходить вододіл між Південним Бугом та Дністром або ж Ровом та Мурафою. На південному схилі, обабіч цього шляху за 7 км від Жмеринки розташоване містечко Станіславчик, попередні назви Юшків, Чачарин.

Дорога до сучасного Станіславчика зі Жмеринки теж не була тут, де вона є. Її збудували уже після Другої світової війни. Старий шлях Браїлів – Станіславчик пролягав через поселення Велика Жмеринка, Мала Жмеринка – Станіславчик, а далі на Шаргород та Носківці. Через те, що на старому шляху було багато плавунів і дорога сповзала, побудували нову через поля.

Містечко Станіславчик розміщене на південному схилі Подільської височини, на лівому березі річки Мурафи та її невеликих приток, що беруть початок з вершини височини. Рельєф поселення розчленований, порізаний численими ярами та балками.

Заснування поселення невідомо. Однак у виданій в 1650 році інженером Бопланом книзі «Опис України» поселення вже згадується під назвою Юшків [1]. Ця ж назва зустрічається в документах польських архівів. Як підтверджують археологічні розкопки, це поселення знаходиться на схід від сучасного, в урочищі Біле поле. Жителі займались гончарством та виловом риби, з якої варили смачну юшку. Напевно від цього походить назва – Юшків.

В 1250 році Поділля було завойоване монголо-татарами. Золотоординці сплюндрували поселення [2], жителі, що врятувались від смерті, поселились на північний захід від згарищ Юшкова. Поселення дістало назву Чачарин, напевно від першого поселенця Чачарина.

Доля Чачарина була також трагічною. Поряд проходив Кучманський шлях (кучма – турецька висока шапка) [3], по якому турки з Криму робили наскоки на Поділля і спалювали села. Чачарин був спалений. На окраїні поселення знаходилася сторожова моги-

ла-курган, з якого можна було спостерігати наскоки ворогів. Це природне підвищення між Мурафою та Ровом.

Відомий поет-одолянин Степан Руданський, який проходив і проїжджав через Станіславчик багато разів (навчався в Шаргороді) писав:

«В степах де гриміла
Козацькая сила
Від світу потопу
Лежала могила».

З 1 липня 1569 року, після того як Польща і Литва у м. Любліні підписали договір про створення єдиної держави, Чачаринська земля перейшла у володіння Польщі [4]. Власником цієї землі стає Станіслав Потоцький. Поселення на честь нового власника отримало назву – Станіславов.

Жителі Станіславова відробляли невелику панщину – 5 днів на рік. З 1613 року була введена панщина 2 дні на тиждень. Також був введений подимний податок. У 1629 році були опубліковані списки поселень, містечок і міст Брацлавського воєводства з метою оплати подимного податку. По Станіславову підлягало подимному податку 445 димів. На той час поселення, що було більшим за 100 димів, вважалося досить великим.

На Поділлія прийшов період визвольної війни 1648 – 1657 років під керівництвом Богдана Хмельницького. Селяни вже не могли терпіти гніту польських поміщиків і рішуче виступили проти нього. На нашій території був сформований в 1649 році Брацлавський полк під керівництвом полковника Данила Нечая, до якого входила 21 сотня. Станіславов був визнаний сотенним містечком, сотня якого нараховувала 81 реєстрового козака на чолі з сотником Васиєм і входила до Брацлавського полку. Після військових подій свідками стали 5 могил-курганів в урочищі «Хресна». Місцеве населення їх називає «Кривоносівськими». Так, як Максим Кривоніс проводив тут бої.

Військові події закінчились Зборівським договором між Богданом Хмельницьким та польським королем Яном Казимиром. За цим договором був укладений кордон між Україною та Польщею. Станіславов стає прокордонним сотенним містечком. Кордон проходив частково по річці Мурафі.

Під кінець війни частина польського війська, що прибула сюди, зупинилась біля Станіслава в малолюдному місці, відділеному від містечка хашами та річкою. Тоді цей район почали називати – Польщею, або Польщиною. Цей термін залишився до теперішнього часу у вигляді назви «Полуша» [5]. Після війни маєток Станіславов від династії Потоцьких перейшов до генерала від інфантерії графа Олексія Бахметьєва, генерал-губернатора Подільського краю. По службі він часто був в у Станіславі і йому дуже подобалось природа цього місця. Граф Олексій Бахметьєв був знайомий з дочкою Стефана Потоцького, на якій пізніше одружився і отримав у придане Станіславов. Пізніше він залишає Кам'янець-Подільський і переїжджає до Станіслава. Тоді ж починається промисловий розвиток цього краю. Він задумав перетворити Станіславов у місто. Почали з'являтися промислові підприємства по переробці сільськогосподарської сировини, добре розвивалась торгівля.

З 1740 року Станіславов переіменували в Станіславчик, а з 1797 року він входить до Подільської губернії.

На прикінці XVIII століття на річці Мурафі був побудований млин, а з 1830 р. – винокурний завод (гуральню).

В цей період посилюється панщина. Кріпаки працювали 6 днів на тиждень. Народний гнів та обурення зростають.

Весною 1815 року на панський маєток з групою повстанців напав народний месник Устим Кармелюк. Він пограбував маєток, забрав гроші, зброю. У жовтні 1815 р. У. Кармалюка було схоплено під Станіславчиком біля млина, заковано та відправлено в Кам'янець-Подільський.

Після Олексія Бехметьєва Станіславчик переходить у спадок до його сина Миколи, що дослужився в царській армії до генерал-майора і посади ротмістра кавалерійського полку.

На 1855 рік у Станіславчику було 305 господарств, 1081 кріпак. Робочої сили нараховувалось 606 чоловіків і 608 жінок. Граф М. О. Бехметьєв одружується з Протасовою і по домовленості зберігають її прізвище Протасов-Бехметьєв.

Після реформи 1861 року та адміністративно-територіального поділу була створена Станіславська волость, куди входило 11 населених пунктів. Вона існувала до 1923 року, коли були утворені райони.

У 1872 році в Станіславчику почали працювати цегельний та черепичний заводи.

Перша православна Покровська церква у Станіславчику була побудована в 1734 році, дерев'яна, однокупольна на фундаменті на місці, де зараз будинок культури. Другу – побудували камінну, однокупольну у 1816 році і освятили в день Вознесіння. Вознесенська церква пережила часи розквіту та занепаду і збереглася досьогодні.

При церкві у 1860 році була відкрита церковно-приходська школа. Вона розміщувалась у церковному будинку. У 1867 році було збудовано великий будинок, де розмістили дві церковно-приходські школи – Покровську і Вознесенську. У вересні 1875 року замість них було відкрито міністерське училище.

У містечку проживали чимало відомих людей. З 1880 по 1882 рік у Станіславчику проживала сім'я Коцюбинських.

З 1876 по 1880 рік Михайло Михайлович Коцюбинський навчався у Шаргородському духовному училищі. У 1880 році батько письменника Михайло Матвійович дістав посаду волосного писаря у Станіславчику і сім'я переїхала сюди на проживання. Період проживання у Станіславчику молодий письменник відобразив у своїх творах, а діючими особами стали жителі села. В оповіданні «Андрій Соловейко» або «Вченіє світ, а невченіє тьма» М. Коцюбинський використав факти і події, що відбувались у містечку Станіславчик.

В образі Меланки у повісті «Fata Morgana» можна впізнати жительку Станіславчика, яка на протязі свого життя марила і мріяла мати свою землю.

У період проживання в містечку молодий письменник давав приватні уроки, займався літературною творчістю.

Донині в селі збереглася криниця, з якої він брав воду, та дуб Коцюбинського, якого він посадив та під ним відпочивав. На місці, де стояв волосний будинок, в якому проживала сім'я, збудована автобусна станція. Зберігся будинок Дітковського, в якому майбутній письменник давав приватні уроки дітям панського управителя.

З містечком Станіславчик пов'язане ім'я Софії Віталіївни Тобілевич (дівоче прізвище Дітковська), дружини Івана Карпенка-Карого (Тобілевича). В молоді роки її батьки проживали тут. Вона

була відомою українською актрисою, а коли залишила сцену, захопилась фольклором і записала сотні українських народних пісень.

У 1905 році містечко належало А. О. Добровольському. На той період тут було 785 дворів і проживало 5838 чоловік. Діяли дві православні церкви, дві єврейські молитовні школи, міністерське однокласне сільське училище і єврейське училище «Талмуд Тори», волосна управа, міщанське управління, урядові пункти, фельдшерська ділянка, винокурний завод, водяний млин, аптечне сховище, два заїжджих будинки. Була тут також пічка по випалюванню вапна, так як по березі річки Мурафи проходять Мурафські Товтри. Вапно славилось в окрузі та використовувалось на цукрових заводах.

Від чисельної єврейської громади у містечку залишилися старі перебудовані будинки та єврейський цвинтар на так званій «Будецькій горі» (поряд проходить ґрунтова дорога на село Будьки). Місцеві жителі кладовище називають «єврейське окописько», а пам'ятники – «буванами».

Буремне та неспокійне ХХ століття внесло свій відпечаток на обличчя містечка. Революційні події, громадянська та Друга світова війна забрали у небуття багатьох жителів. Населення Станіславчика активно піднялось на боротьбу з ворогом. Його мешканці М. Штопка та М. Тараканов були в числі 18 жмеринських підпільників, яких розстріляли у Тираспільській в'язниці. На фронтах загинули 312 воїнів-станіславчан. У 1980 році споруджено у селі меморіальний комплекс.

У 1923 році була ліквідована Станіславська волость і містечко стало районним центром. Існував район до 28 листопада 1957 року. Після реорганізації населені пункти, що входили в район, відійшли до Жмеренського та Копайгородського районів.

У 30-х роках ХХ століття на території села було організовано 4 колгоспи. Пізніше вони були об'єднані в одне господарство ім. ХХІ з'їзду КПРС. Це було одне з передових господарств району.

У 1990 році у сучасному селі Станіславчик було побудовано та відкрито нову середню школу, поряд з будинком культури, що був побудований у 70-х роках на місці Покровської церкви. Поряд красується старовинний парк.

У 1989 році було відновлено Вознесенську церкву, що була закрита та зруйнована.

Чудова природа містечка, узбережжя Мурафи та ставка на ній приваблюють відпочиваючих та туристів. На місці, де колись був винокурний завод (зараз це урочище «Гуральня»), висаджений чудовий сосновий гайок – гарне місце для відпочинку. Є також тут кілька карстових джерел із цілющою водою. Особливо славиться джерело біля млина.

Славиться також Станіславчик своєю торгівлею, народними промислами.

Джерела та література:

1. *Загалило В. І.* Жмеринка. Путівник / В. І. Загалило. – Одеса: Маяк, 1985.

2. *Біньківський М. І., Овчарук М. М., Райчук М. М.* На перехресті шляхів і доль / М. І. Біньківський, М. М. Овчарук, М. М. Райчук. – К.: «ЕксОб», 2002.

3. *Малаков Д. В.* По восточному Подолью / Д. В. Малаков. – М.: Искусство, 1988.

4. *Антонюк М. П., Шовкалюк В. Г.* Через віхи історії: краєзнавчі нариси / М. П. Антонюк, В. Г. Шовкалюк. – Вінниця: О. Власюк, 2004.

5. *Солоненко М. П., Іванішин О. О., Кротов В. І.* Жмеринка. Путівник / М. П. Солоненко, О. О. Іванішин, В. І. Кротов. – Одеса, 1974.

Олександр ГУСАК

ДРЕВНІЙ МЕЖИРІВ-МІСТЕЧКО

Все йде, все минає

І краю немає...

Т. Г. Шевченко.

Подорожуючи правою притокою р. Південий Буг, Ровом, ми зупиняємось в його середній течії біля цікавого давнього посе-

лення – Межирів. В цьому місці річка Рів приймає свою ліву притоку Думку, де в гирлі утворене велике водосховище – став.

«Містечко назване так від свого розташування між двома річками – Ровом і Рівцем (інакше Думич, Думка), котрі зливаються тут в одну річку, утворюють великий став», – читаємо в працях Євфимія Січниського.

Поселення розміщене на пологому мисі, що врізається в став. Про його величну історію нагадують культові споруди: руїни стародавнього костелу, діюча православна церква та руїни єврейської синагоги. Всі вони знаходяться поряд на невеликій території, що свідчить про дружбу населення з різним віросповіданням.

До сьогодні в Межиріві виділяють три його частини (райони містечка): територія на мисі – власне саме містечко, де жили переважно євреї – на правому березі р. Рів – Мазурівка, південніше напроти ставу – Пейсахівка – де колись розміщувався винокурний завод Єврея Пейсаха. На правому березі р. Думки – село Мартинівка, на місці колишнього мідно-плавильного заводу «гамарні». До речі, до сьогодні тут поширене прізвище – Гамарник.

Письмові документи про Межирів датуються, починаючи з XVI століття [1]. Як підтверджують знахідки археологів, на цьому місці існувало древнє поселення. Скіфи-землероби залишили сліди поселень на Вінниччині, зокрема на території Жмеринського району. Знахідки у скіфських городищах підтверджують дані про високий рівень розвитку господарство та торговельні зв'язки місцевого населення з грецькими колоніями. Грецькі колонії розміщувалися здебільшого на узбережжі Чорного моря, але були й винятки. Так, одна з легенд свідчить, що на місці сучасного села Межирова у скіфський період існувало велике і багатолюдне грецьке місто-поліс.

Біля села Межирова, на південній околиці на березі Рову в урочищі Пауза-Журавель [2] залишились залишки скіфського городища епохи бронзи, де знайдена велика кількість кам'яних знарядь праці та виробів з металу.

До наших днів у Межиріві збереглися також залишки основні замку, збудованого в кінці XVI століття, а під землею – численні підземні ходи. В наш час вони часто руйнуються і можна побачити цілий ряд провалів під землею.

Межирів вважають одним з найдавніших поселень Пониззя (Поділля). Поділля в той час входило до Галицького-Волинського князівства. В часи Золотої Орди воно називалось Подільськими Улусом. Після розгрому литовськими князем Ольгердом татарського війська, за його розпорядженням створювались оборонні фортеці в Межиріві і Браїлові для захисту від татар. Залишки такої фортеці є і зараз під назвою «Межирівське замчисько» [3].

В період Литовсько-польського панування ремісники містечка зазнавали феодального тиску. Щоб мати більші прибутки, феодали перевели їх з натурального оброку в грошовий. Це сприяло тому, що Межирів стає на Поділлі впливовим торгівельним центром. Ремісники, міщани, ведучи жваву торгівлю, домоглися привілеїв для міста. У 1592 р. воно отримало «магдебурзьке право» і право на самоуправління. Це був період найбільшого розвитку міста. Існують перекази, що турецькі галери припливали торгувати до Межирова, про що свідчать круті високі обривисті береги з вапняків. Напевне в той час Рів був великою повноводною річкою.

В 1612 році Межирів був розорений татарами, а наступного року відновлений київським воєводою Жолкевським, при чому були підтверджені колишні привілеї містечка і даровані нові.

Межирів не залишився байдужим до подій визвольної війни 1648 – 1654 рр. Жителі поселення активно приєднались до повсталих козаків та селян, як складова частина Брацлавського полку, яким командував славетний полковник Данило Нечай. Після Переяславської ради Межирів залишився під владою Польщі, а в 1674 році він став російським володінням. Під час цих військових подій містечко зазнало великого спустошення.

Минали роки, містечко переходило від одних власників до інших (то по спадку, то його продавали), але жителі зазнавали польського гніту від непосильної роботи на панщині.

У 18 столітті його купив Йосип Потоцький, а в 1784 році Межирів був проданий Андрію Орловському, який почав дбати за відродження містечка. Він збудував винокурний завод, паперову фабрику, палац, службові приміщення, руїни яких під іменням «мурів» існують досі. Будує він в цей період костел, який до сьогодні, як обезглавлений вершник, є візитною карткою Межирова.

Стоїть він на місі між Ровом і Думкою. В 1953 році з нього зняли покрівлю на потреби місцевого колгоспу (період гоніння на

релігію), але далі зруйнувати його не змогли. В наш час його ніхто не відновлює, так як в Межиріві немає католицької громади.

Православна Св. Успенська церква в Межиріві була побудована в 1744 році (дерев'яна, п'ятикупольна, покрита гонтою), а в 1773 році на кошти парафіян побудовано окремо нову дзвіницю, залишки якої є до сьогодні.

Нова церква в Межиріві була закладена у 1853 р. на кошти Марії Орловської, по зобов'язанню перед урядом, щоб зберегти костел, який мав стати православною церквою, але будівництво відклали на 75 років і лише у 1869 році була збудована кам'яна церква і освячена в честь Пантелеймона-цілителя. Вона своїм позолоченим куполом радує око відвідувачів до сьогодні.

Оскільки у Межиріві жило багато євреїв, то в другій половині XIX столітті було побудовано двоповерхову синагогу. Зруйнували її під час Другої світової війни.

На початку XX століття містечко Межирів нараховувало 258 дворів із населенням 3032 чол. Воно стало волосним центром. До Межирівської волості входив 21 населений пункт. В цей час до Межирова була приписана Мартинівка.

Бурхливі події XX століття позначились на житті населення. Межирів став ареною боїв у громадянську війну. В 1920 р. його визволила кавалерія Г. Котовського від білополяків, деякий час тут був його штаб.

З 1923 року Межирів стає районним центром. До складу Межирівського району входило 13 сільських рад.

В 1928 році методом народної будови тут була побудована неповна середня школа, яка з 1939 року стала середньою. До цього часу тут існували звичайна церковно-приходська школа та однокласне міністерське училище.

Містечко Межирів протягом чотирьох століть було важливим торговим центром. Два рази на тиждень у ньому збирався ярмарок, на який з'їжджались люди зі всієї округи. Продавали худобу, птицю, свині, товари побуту, одяг, продукти харчування. Горшки та макітри привозили з Сербиновець та Меджибожа.

Торгували тут відомою ефремівською ковбасою, що славилась далеко за межами Межирова. Було в Межиріві багато шинків та корчмів, що обслуговували торговців.

Напередодні Другої світової війни населення складало 1200 чоловік (з них євреїв – 400 чол.). Окупація Межирова тривала з 16 липня 1941 року до 29 березня 1944 року. Під час неї по річці Рів проходив кордон. Правий берег був під юрисдикцією Румунії, а лівий – Німеччини (дві частини Межирова: Пейсахівка та Мазурівка були під Румунами, а містечко, де жило у більшості єврейське населення, – під німцями. Вони за час війни знищили біля 200 євреїв).

Після війни почалося поступове зменшення кількості населення. Євреїв не стало зовсім. Жителі поступово почали переселятися до Жмеринки. З 1956 року село Межирів шість разів приєднували та відєднували до різних колгоспів, так як ґрунти дуже бідні світло-сірі, глинисті та опідзолені. Сільську раду перенесли в село Рів. Школа проіснувала до 1975 року, і завдяки Мартинівському спиртовому заводу, що збудував середню школу в Мартинівці, в Межиріві школу закрили. Це сприяло тому, що Межирів став невеликим, неперспективним селом.

Останнім часом намітилися перспективи на краще: в селі відновили магазин, облаштували водо- та газозопроводи, зростає кількість дач. Чудова природа та неповторна краса Рову та Думки приваблюють сюди туристів, відпочиваючих і народжується надія, що в недалекому майбутньому древній Межирів відновиться і процвітатиме знову.

Джерела та література:

1. *Біньківський М. І., Овчарук М. М., Райчук М. М.* На перехресті шляхів і доль / М. І. Біньківський, М. М. Овчарук, М. М. Райчук. – К.: «ЕксОб», 2002.
2. Солоненко М. П., Іванішин О. О., Кротов В. І. Жмеринка. Путівник / М. П. Солоненко, О.О. Іванішин, В. І. Кротов. – Одеса, 1974.
3. *Антонюк М. П., Шовкалюк В. Г.* Через віхи історії: краєзнавчі нариси / М. П. Антонюк, В. Г. Шовкалюк. – Вінниця: О. Власюк, 2004.

ІСТОРІЯ НОСКОВЕЦЬ ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО ПОЧАТКУ ХХ ст.

В світі не існує народу і не існує культури, яка могла б розвиватися без історії. Завдяки історії кожна людина має можливість повернутися в минуле і дізнатися багато про життя своїх пращурів. Людина завжди шукає кращої долі, а тому потрібно заохочувати жити в рідному селі: донести до людини красу свого села.

Територія Носковець знаходиться в міжріччі Мурафи і Мурашки, вздовж них поширені вапнякові породи – це відклади колишнього Сарматського моря, так звані Мурафські товтри, в яких існують підземні ходи у вапняках, що сполучають їх з річкою Мурашка.

В 1385 році, після Кревської унії, західне Поділля підпадає під вплив Польщі, а східне – литовських феодалів.

Перша письмова згадка про село є у 1431 році. У цьому році 4 травня литовський князь Ягайло записав це село, в Брацлавському повіті, Лаврентію Цюлко і його сину Петру [11, с. 232].

Носківці розмістилися на двох невеликих пагорбах, розділених великим ровом, на дні якого протікає невелика річка, витікаюча з Морозових криниць. Ці криниці забезпечують водою усе село. Кліматичні умови місцевості не зовсім сприятливі для здоров'я, через відсутність проточної води та болото протягом півроку. Переважає суглинковий ґрунт. Населення православного віросповідання, займається вирощуванням хліба [11, с. 232].

Весь час на території села і околицях при земляних роботах віднаходять матеріальні знахідки трипільської культури, ранніх хліборобських та скотарських племен Південно-Східної Європи.

Назва села, вважають, походить від першого поселенця Мойси Мороза, який поселився біля потужних джерел, з яких витікав струмок. Джерела, і по цей час, зберегли назву «Морозові криниці». Переселениць Мойса Морозов отримав землю після довголітньої військової служби (це одне із тверджень). За іншою версією: у давнину, коли на Поділля чорною хмарою сунули турецько-татар-

ські погромники і Кучманський шлях пролягав через жмеринську землю по лінії приблизно паралельній теперішній залізниці Одеса – Жмеринка і далі повертав у західному напрямку у бік Бара (Вознівці – Будьки – Станіславчик – Браїлів – Почапинці...), місцеве населення мало від нападів якомсь рятуватися. Тому що, хлопчиків забирали в яничари, дівчат – у гареми. Лише в 1575 р. на Поділлі, Волині і Галичині вони захопили 150 тис. коней, 500 тис. ВРХ., 200 тис. овець, взяли в полон 55 340 чол. Люди ховалися по лісах, зарослях, ярах. І саме у такий яр утік із сім'єю молодий Мойса Мороз. Тут між горбами – долина, річечка тече. От і сподобалося їм це місце, так і zostалися. Мойса Мороз розчистив джерело, побудував хату. Через деякий час ще кілька сімей в цьому місці оселилися, так виникло село [16, с. 16 – 19].

Про древню історію поселення можна судити з трьох цвинтарів, що знаходяться всередині села. Як відомо, за християнськими звичаями і з метою запобігання поширенню хвороб, їх розміщували подалі від поселення. Так було і тут. Поки через століття село не розбудувалося і цвинтарі не опинилися в межах села.

Десь до кінця XIX ст. село називалося Мойсівцями. Потім, за народними переказами, Москівці, а значно пізніше якимось землевласником перейменовано у Носківці.

За люстрацією (це періодичні описи державних маєтностей з метою визначення їхньої прибутковості) 1545 року село входило до Брацлавського замку. Посилаючись на «Географічний словник царства Польського та інших країн слов'янських», відомо: «село Носківці на річці Морозовій Вінницького повіту має 276 дворів, 1748 мешканців, 1750 десятин селянської землі, 2567 десятин панської землі, 50 десятин належало церкві» [13].

У селі залишилася пам'ятка архітектури – палац, збудований у XVII ст. Двоповерховий кам'яний садибний будинок. Він неодноразово перебудовувався. Збудований у романському стилі невідомим архітектором, має арочний в'їзд, підземний хід. Парадний вхід був на другому поверсі. Посередині була овальна зала з трьома високими вікнами, з яких видно парк. З однієї сторони прибудова – веранда зі сходами в парк, з іншої – кругла вежа від арочного в'їзду на розі, там жила прислуга. Біля палацу був розбитий парк, де росли сосни, ялинки, каштани. Парк був поділений алеями. В видолинку парка було два ставки. Біля ставка була гарна

альтанка. На даний час ще збереглися два буки: пара – «він» видовжений вгору, «вона» – листя на гіллі спадає. В енциклопедії Брокгауза і Ефрона зазначено: бук червонолистий, віком 180 років, бук рідкісної плакучої форми, віком 150 років. Недалеко від буків росте Веймутова сосна (канадська), висотою 35 м. та плакучий ясен. Ці дерева занесені до реєстру заповідних об'єктів Вінницької області. Доживають віку липи, посаджені обабіч дороги від палацу до колишнього цукрового заводу (тепер вул. Липки), і від села з боку колишнього цукрового заводу до села Кудіївці, а також з хутора Демків до села. Липи, найімовірніше, були висаджені в XVIII ст. Існують такі непідтверджені перекази, що їх висаджували тоді, як на Україну приїжджала цариця Катерина II об'їжджала свої південні володіння з нагоди 25 річниці перебування на престолі Російської імперії у 1787 році. Зараз тих лип, за підрахунками краєзнавців, на території носківецьких земель залишилось близько чотирьох десятків, дуже товстих у декілька людських обхватів, старезних і дуплавих, з викрученим корінням.

В 1751 році за благословенням уніатського єпископа Афанасія Шептицького за кошти та допомогу парафіян була побудована в селі церква Різдва Богородиці. Вона була дерев'яна з одним куполом, мала форму корабля. А ще раніше тут була також дерев'яна церква і дзвіниця. В 1808 році місцевий селянин Михайло Осадчук старий іконостас переобладнав на новий дерев'яний трьохповерховий, коштувало це 900 карбованців. А через декілька десятків років, в 1897 році його знову поновили, пофарбувавши позолотою. В 1836 році церква була припіднята, поставлена на кам'яний фундамент, а з південної сторони прибудована до церкви кам'яна ризниця з дерев'яним дахом для зберігання богослужбового вбрання священослужителів. В 1842 році до церкви з західної сторони прибудували дерев'яну прибудову. В 1862 році місцевим поміщиком Олександром Йосиповичем Дюгамелем, за згодою священика, була відкрита церковно-приходська школа (початкова школа), збудована самим поміщиком. Вона проіснувала до 1877 року. В 1871 році до храму прибудовані дві прибудови – одна з північної, інша з південної сторони, з дахами, які утримувались чотирма колонами, утворюючи піддашок над церковними дверима. А з західної сторони прибудована на кам'яному фундаменті дерев'яна дзвіниця, через яку заходили до церкви. Згодом, в 1884 ро-

ці, відкрили міністерське училище. З відомих священників були: Георгій Базилицький (1822 – 1844 рр.), який залишив добру згадку своїми діями на користь прихожан. Олексій Базилицький (1849 – 1872 рр.) багато працював для церкви і прихожан. А в 1872 році був служителем Євгеній Базилицький. На початку ХХ ст., з 1900 року по 1906 рік, в Носківцях служителем церкви – священник Макарій Іванович Сендерко, який свого часу, в 1882 році закінчив Подільську духовну семінарію [12, с. 232].

Десять у 1770 – 1780-х роках село стало власністю Потоцьких. У володіннях Потоцьких налічувалося 16 міст, 429 сіл. Станіслав Потоцький народився в 1752 році, Софія Потоцька в 1760 році (з інших джерел – у 1765). Софія Глявоне-Челіче-Вітт – третя дружина Станіслава Потоцького. Від Потоцького Софія народила 3-х дітей без офіційного шлюбу і 5-х дітей в законному шлюбі. Дочка графа Фелікса-Станіслава Потоцького, Вікторія Станіславна, графиня Потоцька (1780 – 1826), успадкувала Носківці від свого батька на початку ХІХ ст. В 1801 р. вийшла заміж за Октавія Шуазель-Гуфі (30.04.1773 – 4.11.1840). В Росії він був камергером найвищого двору. Графиня Вікторія в Носківці навідувалася дуже рідко. Цитуючи статтю Шмарова Ю. Б.: «Вона більшу частину свого часу проводила в Бессарабії. Як кожна полячка, вона любила владу. Любила гроші, диковату Бессарабію, в якій бачила для себе золоте джерело, як полячка любила вона розкішне життя, кожний вечір приймала у себе гостей і частенько влаштовувала бали. Товариство з її присутністю розквітало, веселилось, а земля платила за ці веселощі». В 1821 р. пані Вікторія розвелася з чоловіком. І в цьому ж році вийшла заміж за генерала Олексія Миколайовича Бахметєва (1774 – 1841) – намісника Бессарабської області. В 1826 році 27 червня пані Вікторія помирає в Москві. І Носківцями володіє її чоловік Бахметєв О. М. Сам татарського походження, в 1828 р. цар Микола І призначає його членом Державної Ради. В 1832 р. Бахметєв одружується на полячці – княжні Наталії Готфрідівні Святополк-Четвертинській, яка молодша від нього на 42 роки. А в 1833 р. Наталя народжує Бахметєву сина Миколу. Помер О. М. Бахметєв 15 вересня 1841 року в маєтку села Тиманівка Подільської губернії [9].

У Олексія Бахметєва і Вікторії Потоцької була дочка Варвара – майбутня дружина князя Валеріана Григоровича Столипіна

(це двоюрідний дядько П. А. Столипіна), родом з Одеси, був гвардії полковником. Від цього шлюбу родилося 10 дітей. Померла Варвара Столипіна у Москві (1816 – 1896). Десята дочка Анна (1851 р. н.) вийшла заміж в 1876 році за Августина Браницького (1854 – 1905) – спадкоємця свого прадіда графа Станіслава Потоцького.

Після смерті Бахметєва, починаючи з 1841 року, палац належав Варварі Олексіївні Столипіній аж до 1857 року, про що свідчить акт продажу [5]. Збереглася і розрахункова відомість по викупному акту поміщика Дюгамеля від 1861 року [6]. З цього року Носківцями володіє генерал Дюгамель Олександр Йосипович (1801 – 1880 рр.), родом він з міста Митава. Дюгамель заплатив 258 тис. карбованців сріблом. По тодішнім міркам, вартість була дуже великою. А з 15 вересня 1862 року офіційно почало працювати сільське училище, в якому навчалося 40 дітей: 30 хлопчиків та 10 дівчаток. Вчителем працював Іван Малжевський, отримуючи 45 карбованців у рік [9].

Олександр Дюгамель – учасник російсько-турецької війни (1828 – 1829 рр.), офіцер головного штабу російської армії. З 1861 р. по 1866 р. – генерал-губернатор Західного Сибіру. Завдяки Дюгамелю до Російської імперії були приєднані великі території Східного і Південного Казахстану.

В 30-х р. XIX ст. у Подільській губернії швидко розвивається бурякосіяння, а водночас і цукрова промисловість. У 1860 р. був побудований цукровий завод. Для забезпечення технологічною водою було побудовано каскад ставів, які заповнювались джерельною водою, а також водоспадом із Чорного ставу. При заводі була лікарня і лікар, заводська контора, розміщені в одній будівлі. Дворів налічувалось 270 і 14 в заводському хуторі. На заводі вироблялося від 60 до 100 тис. пудів цукру-піску щорічно. Був побудований цегельний завод, з виробництвом 100 тис. штук цеглин за рік [8].

Аналізуючи скарги 1868 року, які збереглися в Державному архіві Вінницької області, від Дюгамеля О. Й. до високоблагородного Мирowego суді посередника І дільниці Вінницького повіту, можна зробити висновок, що сім'я Дюгамелів була дуже порядною, адже селяни здійснювали крадіжки, значить не боялись пана. Цитую звернення: «селяни дуже розпустилися і заганняють свій

скот в кількості 45 штук на сінокіс», інше – «селяни самовільно влазять в землі панські, перекопують поставлену межу, у Поповий Левади лежить викопаний стовб в ямі, руйнують огорожу, влазять в володіння, ловлять вночі рибу» [7].

Дружина Дюгамеля, Юлія Михайлівна Козловська (1838 р. н.) керувала Омським благодійним об'єднанням, опікувалася Омським жіночим училищем. Олександр Дюгамель і Степан Ігорович Гаршин (1819 р. н., це дядько Всеволода Михайловича Гаршина по батьковій лінії, батько Михайло і Степан рідні брати) були одружені з двоюрідними сестрами, а також разом колись служили. Одного разу Степан Ігорович Гаршин на станції випадково побачив селянську дівчинку – обличчям дуже схожу на покійну дружину. Він її привів в масток і слуги отримали наказ: одягнути, взути, навчити панських звичок. Але не пройшло і року – Степан Гаршин помирає. Маленьку Юлю з батьківського дому (після смерті С. Гаршина) забирає дружина О. Й. Дюгамеля – Юлія Михайлівна. Дітей у них не було. Вона подбала, щоб дівчинка отримала добре виховання, освіту в Петербурзькому інституті благородних дівчиць. Згодом видала заміж за ад'ютанта Дюгамеля – капітана Міссорі-Торріані. (Ад'ютант – військовослужбовець, як правило офіцер, що перебуває при командирі для виконання службових доручень). Через декілька років він помирає і Юлія Степанівна залишається вдовою з двома дітьми.

28.05.1880 р. помирає О. Й. Дюгамель в с. Носківці, так як був католиком, похований на цвинтарі при Мовчанському костьолі. В с. Мовчани є польський цвинтар, можливо на ньому.

У 1885 р. Юлія Степанівна виходить заміж за Володимира Михайловича Пашенка, поміщика з Скатеринославської губернії. У 1891 році 1 серпня помирає дружина Дюгамеля – Юлія Михайлівна, похоронили її теж на цвинтарі при Мовчанському костьолі. Тоді ж Носківці переходять під керування Ю. Пашенко. Її чоловік дворянин – Володимир Михайлович Пашенко – виявився азартним гравцем, і Юлії Степанівні не раз доводилося покривати його борги. Колишній ліс Повал вона змушена була продати теж за борги чоловіка. Згодом Пашенко виїхала в Київ і масток продала. Сини Юлії Степанівни навчалися в Одеському університеті, один із них загинув під час демонстрації 1900 р. за невідомих обставин.

З переказів старожилів села, відомо, що поміщиця Ю. Пашенко була доброю пані. У свята обдаровувала прислугу подарунками. Своїм синам не забороняла гратися з дітьми простих селян. У однієї жіночки села в 1960-х роках було фото, де зображено пані Юлю в білій сукні і сільських дівчат у вишиванках. На жаль, після смерті тієї жінки, фото знищили (радянський період, боялись). Мала поміщиця 2 473 десятини всієї землі, в т. ч. 80 десятин займала садиба. 1 704 десятини орної землі, 412 десятин лісу, 55 десятин пасовищ та 186 десятин займали неугіддя. Мала цукровий завод, на якому працювало 165 робітників. Щорічно завод виробляв 60 – 100 тис. пудів цукру-піску. Орендна плата за цукровий завод і землі в рік становила 25 тис. Була цегельня, де вироблялося 100 тис. штук цеглин щорічно. А також мала поміщиця Пашенко і два водяних млини .

Жителів у селі було 3 383, дворів – 628. При цукровому заводі була своя лікарня. В селі працював лікарем Лука Іванович Дробиш-Дробишевський, а в Вінницькому повіті працював лікарем Запольський Сігізмунд Петрович. У 1900 році при Носківському цукровому заводі працював лікарем Давид Павлович Штерн [1]. Також були панські конюшні, прибудовані з обох боків до кінного манежу, призначеного для прогулянки коней, щоб не застожувалися, їх привчали для верхової їзди. Довжина конюшень була до 40 м., а ширина до 15 м. і висотою 7,5 м.

У 1884 р. міністерство освіти відкрило однокласне училище. Воно називалось Носковецьке сільське однокласне народне училище. До 1900 року навчання проводив законоучитель Іван Михайлович Качоровський та учителька Олександра Федорівна Фашевська [13]. А в 1904 році вчителював Петро Пелих. У 1909 році навчання проводив законоучитель священник Стефан Соспакович та учителі Олександра Лазарева і Марія Лазарева [3].

Повертаючись до початку ХХ ст., важко стверджувати, яким чином у Носківцях виявилось декілька власників. Можливо, і найвірогідніше, до цього призвели борги Володимира Пашенка. Достовірної підтверджуючої архівної інформації не збереглося. Лише акт застави заводу. У 1904 році землевласниця Юлія Пашенко, на правах оренди, передала керівництво заводом Абраму Фойвелевичу Корецькому [2], а вже в 1906 році завод повністю згорів. Ця новина дійшла до столиці. У результаті розслідування було встанов-

лено, що підпал влаштував сам керівник, з метою отримання страховки. Напередодні пожежі, страйкували робітники, а тому й не дивно, що керівництво хотіло вини пожежі перекласти на працівників заводу. Але марні сподівання не справдилися, так як знайшлися свідки злочину.

У 1914 році Носківцями володіє поміщик Гижицький Олександр Степанович (1869 – 1938 рр.), за ним рахується 296 дес. Землі. Він був білогвардієць. Після революції, коли через село проїжджали петлюрівці, Гижицький емігрував за кордон в Чехію потім до Франції. Там був старостою організації «Союз русского сокольства». Мета «Союза русского сокольства» – це об'єднання росіян, які проживають за кордоном, і виховання молодого покоління в російському національному дусі. Помер О. С. Гижицький в Парижі 24.04.1938 р.

Що ж стосується маєтка, то його власником став Микола Юзефович Щипківський. По одній із версій, він купив його у Юлії Пашенко, за іншою – отримав за багаторічну військову службу при царі. Є й припущення, що Микола Щипківський міг бути управителем. Зі слів Геннадія Павловича Щипківського, сім'я проживала декілька років у Носківцях. Його бабця розповідала, як молодий Микола, повертаючись додому в маєток, зустрів на вокзалі голодну дівчинку років десяти. Вона плакала і просила хліба. Микола запитав: Де мати? Дитя зізналося, що сирота. Так молодий чоловік привів додому Любу. Служниця помила та нагодувала дівчинку. Коли Щипківський повертався на службу, наказав служниці Юстині піклуватися про дівчинку, та щоб вона навчалася грамоті. Через кілька років, дослужившись до полковника, повернувся в Носківці. Вирішивши пройтися парком, Микола зустрів юну панянку, яка прогулювалась одягнена в рожеву сукню і такий же капелюшок. Дівчина настільки була вродлива, що молодий чоловік закохався. Прийшовши в маєток, запитав служницю Юстину: Хто та незнайома?

– Та тож Люба, пане.

З того дня Микола втратив спокій. Та на щастя дівчина теж потайки кохала. Згодом вони одружилися. Люба при пологах померла, померла і новонароджена дівчинка. А Микола сказав, що в його житті не буде більше нікого, окрім покійної Люби. Так і жив усамітнено, спогадами про кохану жінку, допоки одного разу нос-

ківецькі злодії забрали життя. З розповідей старожилів, бандити ті були з родичів Сабашів, вони домовилися з покоївкою аби та залишила незамкнуті двері. Вночі вбили Миколу Щипківського та вкрали золото. Награбоване сховали в куртовому яру. Поліція згодом заарештувала банду. Відсидівши термін ув'язнення, один з них довго перекопував землю в яру, та нічого не знайшов. З того потрясіння здурів та ходив вулицями села до останніх днів життя.

Що ж стосується долі палацу, то з початком війни 1918 року родина Щипківських виїхала до Нової Ушиці, а маєток залишили для села. Наглядач Гурій за горілку пропив майже усе. І одного разу, будучи п'яним, впав в став, а навкруги не було нікого аби врятувати, та й втопився [16].

Старожили села переказували, що до Носківців приїжджав Степан Васильович Руданський – тодішній семінарист Кам'янець-Подільської семінарії. Він збирав у селі народно-поетичні співанки. І коли вийшла збірка С. Руданського «Народные малороссийские песни», в ній було чимало пісень, зібраних у Носківцях [17].

З осені 1885 року по січень 1886 рік у маєтку Носковець проживав молодий поет Семен Якович Надсон. Більшу частину своїх віршів він написав саме у Носківцях.

Вивчення історії сприяє формуванню історичної свідомості народу і дає змогу людству узагальнити історичний досвід. Історія допомагає зрозуміти сучасність за допомогою аналізу минулого. В дослідженнях історії дуже багато проблем: основна, коли немає архівних документів, і декілька десятків років в невідомості. Суттєвою проблемою в дослідженнях є, коли різняться дати. Але потрібно по крихтах вишукувати усе, адже завдяки дослідженням кожна людина має можливість повернутися в минуле і дізнатися багато про життя своїх предків. Наш земляк, письменник Михайло Стельмах писав: «Не можна любити того, чого не знаєш».

Кожна епоха залишає нам у спадщину якусь пам'ятку, що зберігає в собі згадку про певну подію, що можливо докорінно змінила життя держави, про певну визначну постать, що так чи інакше вплинула на становлення й розвиток країни. Адже, народ, не знаючи свого минулого, немає майбутнього.

Джерела та література:

1. Адресь-Календарь Подольской губернии. Составиль В. К. Гульдмань. Изданіе Подольского губернскаго статистическаго комитета. Каменець-Подольській. Типографія Подольскаго Губернскаго Правленія 1900. – 349 с.

2. Адресь-Календарь Подольской губернии. Составиль А. Крыловъ. Изданіе Подольского губернскаго статистическаго комитета. Каменець-Подольській. Типографія Подольскаго Губернскаго Правленія 1904. – 358 с.

3. Адресь-Календарь Подольской губернии. Составиль Г. С. Станкевичъ. Изданіе Подольского губернскаго статистическаго комитета. Каменець-Подольській. Типографія Подольскаго Губернскаго Правленія 1909. – 414 с.

4. Державний архів Вінницької області (Ведомость о сельском училище, находящимся в Носковецкой волости с 1 сентября 1862 года).

5. Державний архів Вінницької області. – Ф. Д – 205. – Оп. 1. – Од. зб. 5. – Арк. III.

6. Державний архів Вінницької області. – Ф. Д – 205. – Оп. 1. – Од. зб. 5. – Арк. 102.

7. Державний архів Вінницької області. – Ф. Д – 205. – Оп. 1. – Од. зб. 34. – Арк. 200.

8. Державний архів Вінницької області. – Ф. Д – 205. – Оп. 1. – Од. зб. 5. – Арк. 94 – 97.

9. Державний архів Вінницької області. – Ф. Д – 205. – Оп. 1. – Од. зб. 5. – Арк. 18 – 24.

10. *Кривошея Ігор*. Графи Потоцькі: сторінки історії тульчинської лінії / Ігор Кривошея. – Умань: РВЦ «Софія», 2006. – 20 с.

11. Метрическая книга актових записей, рождения, брака и смерти в селе Носковцы крестовосдвиженской церкви подольской духовной консистории Винницкого уезда 1879 – 1887 гг.

12. Приходы и церкви Подольской епархии / Под редакцией Евфимия Сецинского. – Белая Церковь: издатель Александр Пшонковский, 2009. – 232 с.

13. Подольській адресь-календарь. Составил В. К. Гульдмань. Изданіе Подольского губернскаго статистическаго комитета, 1895. Каменець-Подольській.

14. Пам'ятки Жмеринщини: анотація до маршруту та об'єктів відвідування.

15. Переклад з польської Огородник Людмили Григорівни.

16. Спогади Геннадія Павловича Щипківського.

17. Солоненко М. «Нові горизонти» (публікації).

З ІСТОРІЇ ПАНСЬКОГО МАЄТКУ

Дивовижна Вінниччина своїми історичними, архітектурними, природними пам'ятками. Про одну з пам'яток архітектури та її історію я хочу повідомити Вам у даній роботі.

Запрошую Вас помандрувати до мальовничого куточка Вінниччини – села Носківці Жмеринського району. Саме тут, на одному з пагорбів (а це є найвища точка села), розташований колишній панський маєток, оточений мережею ставків та джерел, парком, в якому зустрічаються рідкісні дерева: буки плакучий зелений та червоний, вермутова сосна, кучерявий ясен. Цей будинок та дерева занесені до Державного реєстру від 30.10.2001 року № 1 151 120 0000 000308.

Поміж різнолистової зелені височить маєток з арочним в'їздом та цокольними поверхами. Історія даного маєтку, як твердять архівні дані, тісно переплітається з великими особистостями Речі Посполитої та Російської імперії. Будівництво приміщення датується початком XVII століття. Належало село Носківці, як і багато інших, графу Станіславу Потоцькому. Проектував панський маєток невідомий польський архітектор на прохання графа. Двоповерховий кам'яний садибний будинок, який неодноразово перебудовувався, має арочний в'їзд та підземний хід. Парадний вхід був на другому поверсі. Посередині була овальна зала з трьома високими вікнами. З однієї сторони прибудова – веранда зі сходами в парк, з іншої – кругла вежа від арочного в'їзду. Біля палацу був розбитий парк, оточений мережею ставків та джерел, в якому зустрічаються рідкісні дерева: буки плакучий зелений та червоний. Вік цих дерев відповідно 175 та 160 років. Вермутова сосна, ширина якої в діаметрі сягає більше 2 метрів та висота понад 30 метрів. Вік зеленої красуні більше 200 років. Також тут росте рідкісне дерево – кучерявий ясен. В парку біля ставка була гарна альтанка. В. Д. Малаков у книзі «По Восточному Подолью» пише: «Потоцкие построили здесь в конце XVIII века двухэтажный каменный усадебный дом».

За люстрацією 1545 р. село входило до Брацлавського повіту, потім стало власністю Потоцьких, пізніше – дому Бахметєвих, ще належало генералу Дюгамелю, потім – Місіурі Торріані-Гноряничаль, згодом Язиновій.

В 1751 році за благословенням уніатського єпископа Атанасія Шегицького на кошти і стараннями парафіян була побудована церква Різдва Богородиці. Вона була дерев'яна, з одним куполом, мала форму корабля. А ще раніше тут була також дерев'яна церква і дзвіниця. А в 1836 році з західної сторони прибудований до церкви дерев'яний притвор на кам'яному фундаменті. Розпорядженням Єпархіального керівництва 18 лютого 1871 року в селі Носківці перебудували церкву на церковну і церковно-приходську за «попечительства суммы».

Десь у 1770 – 80-х роках село стало власністю Потоцьких (Станіслав Потоцький народився в 1752 році., Софія Потоцька в 1765 році). Від Потоцького Софія народила 3-х дітей без офіційного шлюбу і 5-х дітей в законному шлюбі. Дочка Вікторія Станіславна, графиня Потоцька (1780 – 1826 рр.) упадкувала Носківці від свого батька на початку ХІХ ст. В 1801 р. вийшла заміж за офіцера Франції Октавія Шуазель-Гуфи (30.04.1773 – 4.11.1840 рр.). В Росії він був камергером «высочайшего двора». Пані Вікторія в Носківці навідувалася дуже рідко. Вона більшу частину свого часу проводила в Бессарабії. «Как всякая полька, она любила власть. Любила деньги, дикую Бессарабию, в которой видела для себя золотой родник», «как полька любила она роскошную жизнь, всякий вечер принимала у себя гостей и часто делала балы. Общество при ней нроцветало, тешилось, а земля платила за его увеселения».

В 1821 р. пані Вікторія розвелася з чоловіком. В цьому ж році вийшла заміж за генерала Олексія Миколайовича Бахметєва (1774 – 1841 рр.), намісника Бессарабської області. В 1826 р. 27 червня пані Вікторія помирає в Москві. І Носківцями володіє її чоловік Бахметєв О. М. Сам татарського походження, в 1828 р. цар Микола І призначає його членом Державної Ради. В 1832 р. Бахметєв одружується на полячці – княжні Наталі Четвертинській, яка молодша від нього була на 42 роки. А в 1833 р. Наталя народжує Бахметєву сина Миколу. Помер О. М. Бахметєв 15 вересня 1841 року в маєтку Подільської губернії.

У Олексія Бахметєва і Вікторії Потоцької була дочка Варвара – дружина В. Г. Столипіна. Від цього шлюбу родилося 10 дітей. Померла Варвара у Москві. Десята дочка Анна (1851 р. народження) вийшла заміж в 1876 р. за Августина Браницького (1854 – 1905 рр.) – спадкоємця свого прадіда графа Станіслава Потоцького.

Починаючи з 1841 р., після смерті Бахметєва, палац переходив «з рук в руки» аж до 1860 року. В цьому році Носківцями починає володіти генерал Дюгамель Олександр Йосифович (1801 – 1880 рр.), який купив село разом з його жителями за 25 тис. рублів. Учасник російсько-турецької війни (1828 – 1829 рр.), офіцер головного штабу російської армії. З 1861 р. по 1866 р. генерал-губернатор Західного Сибіру. Завдяки Дюгамелю до Російської імперії були приєднані великі території східного і південного Казахстану.

В 30-х р. XIX ст. у Подільській губернії швидко розвивається бурякосіяння, а водночас і цукрова промисловість. У 1860 р. за дорученням поміщика у селі був побудований цукровий завод. В 1862 р. О. Й. Дюгамелем за допомогою священика Базалицького була відкрита церковно-парафіяльна школа (проіснувала вона до 1877 року). Його дружина Юлія Михайлівна Козловська (1838 р. н.) керувала Омським благодійним об'єднанням, опікувалася Омським жіночим училищем. Олександр Дюгамель і Степан Ігорович Гаршин (1819 р. н., дядько В. М. Гаршина по батьковій лінії) були одружені з двоюрідними сестрами, а також разом колись служили. Одного разу Степан Ігорович Гаршин на станції випадково побачив селянську дівчинку, обличчям дуже схожу на покійну дружину. Він її привів в маєток і слуги отримали наказ: «одягнути, взути, навчити панських звичок». Але не пройшло і року, Степан Гаршин помирає. Маленьку Юлю з батьківського дому (після смерті С. Гаршина) забирає дружина О. Й. Дюгамеля Юлія Михайлівна. Вона подбала, щоб дівчинка отримала добре виховання, освіту в Петербурзькому інституті благородних дівичь. Згодом видала заміж за ад'ютанта свого чоловіка – Міссорі-Торріоні. Через декілька років він помирає і Юлія Степанівна залишається вдовою з двома дітьми.

28 травня 1880 р. помирає О. Й. Дюгамель в с. Носківці. Оскільки він був католиком, то похований на цвинтарі при Мовчан-

ському костьолі. В селі Мовчани Жмеринського району є польський цвинтар, можливо на ньому.

У 1885 р. Юлія Степанівна виходить заміж за поміщика Володимира Пашенка. У 1891 р. 1 серпня помирає дружина Дюгамеля – Юлія Михайлівна, похоронили її теж на цвинтарі при Мовчанському костьолі. Носківці переходять під керування Ю. Пашенко. Її чоловік В. Пашенко виявився зятятим гравцем у карти, і Юлії Степанівні не раз довелося покривати його борги. Колишній ліс Повал (зараз на його території село Олександрівка, в народі – Повал) вона змушена була продати теж за борги чоловіка.

Юлія Пашенко була меценаткою діячів культури. На прохання свого двоюрідного брата Всеволода Гаршина, Юлія Степанівна Пашенко (Гаршина) запросила в свій маєток в селі Носківці Подільської губернії пожити хворого на туберкульоз молодого поета Семена Яковича Надсона. Він лікувався в Європі – у Франції, Швейцарії. Йому порадили змінити клімат. Вчинок Юлії Пашенко шляхетний, адже у неї два малолітніх сини, і вона не побоялася піклуватись про хворого поета. Юлія Степанівна надіслала запрошення поету відвідати широкі українські простори, де вільно дихається, оскільки залишатися з вічними туманами і вологим Петербурзьким кліматом було уже не можливо. Але для того, щоб лікарі дозволили С. Я. Надсону поїхати, однієї його згоди було замало. Тому Юлія Степанівна збирала багато довідок про клімат Носківець. І лише після ретельного вивчення і висновку лікарів, надійшла позитивна відповідь.

Надсон приїхав у Носківці навесні 1885 року.

*«Прощай, туманная столица!
Надолго, может быть, прощай!
На юг, где синий Днепр струится,
Где весь в цветах душистый май!..
Как часто от небес свинцовых
И душевных каменных домов
Я еду в тень садов вишневых
И в тишь далеких хуторов...».*

У маєтку поет грав на скрипці, роялі, їздив кататися на конях, допомагав поміщиці Пашенко у вихованні синів. У маєтку був організований відпочинок та лікування. Лікував поета випускник

Київської академії С. Дробишевський. У Носківці до поета приїжджали друзі – редактор журналу «Свет» Микола Вагнер з сім'єю. В Носківці приходили листи від В. Гаршина, О. Плешеева (редактора «Отечественных записок»), Полонського. У Ю. Пащенко в маєтку була бібліотека з фондом у 12 тисяч книг та підшивками журналів «Отечественные записки», «Детский отдых», «Нива», в тому числі й публікації французькою мовою.

Великий поет прожив у Носківцях з 1885 р. по 1886 р. Саме тут він написав:

*«Пишу вам из глуши украинских полей,
Где дни так солнечны, а зори так румяны,
Где в воздухе стоят напевы кобзарей...».*

А у своєму листі до М. Вагнера повідомляв:

*«Здесь осень чудная!
Леса еще хранят уже поблекнувший,
Но пышный свой наряд;
Дни ясны, небеса прозрачны и глубоки;
И кажется: вокруг не воздух, а хрусталь».*

За переказами людей, відомо, що поміщиця Ю. Пащенко була доброю пані. У свята обдаровувала прислугу подарунками. Своїм синам не забороняла гратися з дітьми простих селян.

За даними Державного архіву Вінницької області, поміщиця мала 2 473 десятини всієї землі, в тому числі 80 десятин займала садиба, 1 704 десятини орної землі, 412 десятин лісу, 55 десятин пасовищ та 186 десятин неугідь. Мала цукровий завод, на якому працювало 165 робітників. Щорічно завод виробляв 60 – 100 тисяч пудів цукру-піску. Орендна плата за цукровий завод і землі в рік становила 25 тисяч рублів. Була цегельня, де вироблялося 100 тисяч штук цеглин щорічно. А також мала поміщиця Пащенко і два водяних млини.

Жителів у селі було 3 383, дворів – 628. При цукровому заводі була своя лікарня. Також були панські конюшні, прибудовані з обох боків до кінного манежу, призначеного для прогулянки коней. Їх навчали для верхової їзди. Довжина конюшень була приблизно до 40 м., а ширина до 15 м., висотою 7,5 м. До сьогодні збереглись господарські будівлі панського помістя.

Від хутора Демків та через усе село, до села Кудієвець, пролягла висаджена величезними та крислатими липами дорога. В на-

роді її величають «Липки». Загадкова поява цієї дороги. Старожили твердять, що чули від своїх дідів, що дорогу цю наказала висадити імператриця Катерина II, коли проїжджала через Подільську губернію. А інша легенда твердить, що чумаки висаджували липи, щоб не губити дороги, коли їздили у Крим по сіль.

Стоять багатолітні красуні, милують око своєю величчю та пишнотою. Заповідних дерев на сьогодні збереглося 94. Доживають віку липи, посаджені обабіч дороги від палацу до колишнього цукрового заводу, і від села з боку колишнього цукрового заводу до села Кудіївці, а також з хутора Демків до Носковець.

Джерела та література:

Антонюк М. П. Через віхи історії / М. П. Антонюк. – Т. I. – Вінниця, 2006;

Антонюк М. П., Антонюк О. М., Гордієць В. І. Через віхи історії / М. П. Антонюк, О. М. Антонюк, В. І. Гордієць. – Т. 2. – Вінниця, 2008.

Архів Південно-Західної Росії. – Ч. VI. Т. 1 – 26 Д-м. м.

Кочмарук В. М. Подорож у минуле / В. М. Кочмарук. – Вінниця, 2008.

Малаков В. М. По Восточному Подолью / В. М. Малаков. – К., 1987.

Матеріали Державного архіву Вінницької області:

Фонд Д – 470, опис № 1, справа № 531 (1860. Дело об установлении прав наследства на село).

Фонд Д – 200, опис 1, справа 226 (1860. Відомість про кількість селян та однодворців).

Фонд Д – 470, опис 1, справа 262 (1854. Шестирічний орендний контракт на село).

Фонд Д – 470, опис 1, справа 274 (1857. Акт продажу села).

Фонд Д – 200 опис, 1 справа 904 (1842. Відомості про землеволодіння, які належали Хестовоздвиженській церкві).

Фонд Д – 200, опис 1, справа 904 (1860. Відомості про землі, які належали Різдово-Богородицькій церкві).

Фонд Д – 205, опис 1, справа 5 (1862. Про грошові витрати поміщика Дюгамеля).

Фонд Д – 206, опис 1, справа 4 (1862. Про стан поміщицького маєтку генерала Дюгамеля).

Фонд Д – 200, опис 1, справа 468 (1871. Про цегельний завод, його власника, річний прибуток).

Фонд Д – 200, опис 1, справа 685 (1894. Відомості про цукровий, цегельний та вапняковий заводи, водяні млини дворянки Ю. Пашенко).

Фонд Д – 200 опис 1 справа № 628 (1890. Відомості про кількість населення про ревізії 1858 р. та на 1890 р., про кількість землі у селян та стан продовольчих запасів).

Фонд Д – 369, опис 4, справа № 79 (1867. Плани земельних ділянок села).

*Віктор КОСАКІВСЬКИЙ,
Олександр ХРИСТЮК,
Наталя ШПАК-КОСАКІВСЬКА*

**СЕВЕРИНІВСЬКИЙ ПАЛАЦОВО-ПАРКОВИЙ
АНСАМБЛЬ В ПРАЦІ
AFTANAZY R. «DZIEGE REZYDENCJI NA
DAMNYCH KRESACH RZECZYPOSPOLITEJ».
Т. 9. «WOJEWODZTWO PODOLSKIE»**

Северинівський палацо-парковий ансамбль є унікальною пам'яткою історії та культури нашого краю. Його включено до списку «Пам'яток історії та культури Вінницької області» [1, с. 334], до альбому «Визначні пам'ятки Вінниччини» [2, с. 184]. Про цю пам'ятку пишуть у краєзнавчій літературі [3, с. 21 – 25].

Северинівський парк – пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення. Площа парку 50 га. Його створено рішенням виконкому Вінницької обласної ради народних депутатів від 29 серпня 1984 р. № 371 з метою збереження красивого ландшафту на мальовничому березі р. Рів, де зростає 60 видів дерев і чагарників. Парк входить до складу природно-заповідного фонду України, який охороняється як національне надбання і є складовою частиною світової системи природних територій і об'єктів, що перебувають під особливою охороною. Землекористувач Северинівський кістково-туберкульозний санаторій Мінздоров'я України [4, с. 2 – 3].

На території палацово-паркового ансамблю розташовані: палац, що розділяє територію садиби на окремі зони та одночасно є композиційним центром припалацової зони; три багатофункціональних архітектурних комплекси, які входять до складу господарської зони та склалися із 17 споруд. Вони розташовувались у північній і південній сторонах від палацу; город з північної сторони; фруктовий сад і парк за палацом; фундаменти від будівлі водокачки в парку, на березі Рову; групи природних вапнякових скель у південній і західній частинах парку; кам'яний мур, що проходить по всій території садиби, але має значні втрати; жилий будинок для управителя і садівника з флігелем які знаходиться за межею північної частини садиби, в межах припалацової зони [5, с. 1 – 11].

Детальний опис Северинівського палацо-паркового комплексу подає польський дослідник Р. Афтаназі у 9 томі своєї праці, яка присвячена палацам Подільського воєводства. Він пише: «На основі родинних переказів Северин Орловський, перебуваючи біля 1800 р. в Парижі, замовив у тамтешнього, на жаль, не дуже відомого прізвища, архітектора проект палацу, який мав намір побудувати у своєму, новому, селі. Одночасно до майбутнього внутрішнього облаштування резиденції закупити там мав багато предметів, а серед них мармури, бронзи, срібло, порцеляну і картини. Палац збудований був у 1802 – 1804 рр. Мабуть, не залишився б без змін до 1917 р., коли у 1854 р. виникла пожежа, яка повністю знищила середину поверху, головного репрезентаційного корпусу. Дім насправді відбудували, але допіру у 1859 р., вже без випаленої частини верхнього поверху, яку було розібрано.

У зібраннях Соколовских в Северинівці до першої світової війни, зберігалися дві літографії, виконані перед пожежею, з яких одна передавала передній фасад, а інша вигляд тильної частини палацу зі сторони саду. Збереглася, на жаль, лише друга літографія. Велика кількість фотосвітлини дає можливість відтворення зовнішнього вигляду палацу після пожежі.

Палац мав вигляд великопанської резиденції. Складався з головного корпусу і двох бокових крил, поставлених під прямим кутом і об'єднаних в одно ціле на короткій руці, у вигляді дуже розкритої підкови. Сімнадцятиосьовим головним фасадом двохповерхового головного корпусу на високому підвальному поверсі і в

плані широкого прямокутника акцентував не справжній ризаліт, в нижній частині підпертий низькою терасою і чотирьохколонним портиком, який підтримує верхню терасу. Стиль колон верхньої тераси невідомий, коли вони під час пожежі, можливо були пошкоджені вогнем та не відновлені. До 1914 р., серед руїн дальнього кута парку, знаходилися рештки дуже гарної балюстради портику верхньої тераси. Була вона виконана з кованого вручну заліза, але переплетена пальметами з бронзи. На другому поверсі псевдо ризаліт декорували чотири колони пристінні, вставлені в площинах між вікнами. Та частина палацу після пожежі відбудована, закінчував її, напевно, первісно трикутний фронтон з картушами гербовими фундатора і його дружини, на тлі якоїсь композиції мистецької. В середину будівлі вело трое високих скляних дверей, замкнених півколом на терасі, на терасу верхню також виходили двері і вікна прямокутні. Вигляд пластичний бічних частин корпусу головного був правдоподібно від початку скромним. Прямокутні, великі, але досить вузькі вікна не мали жодних обрамлень. Лише під їх підвіконниками розміщено горизонтальний карниз на консольках. Ту частину палацу накривав високий, гладенький дах чотирихилий, з окремими лукарнами по обох сторонах частини ризалітованої, мальований на колір зелений.

П'ятиосьові сполучення першого поверху поєднували корпус головний з двома поставленими до нього під прямим кутом крилами. Так як палац стояв на легкій похилості, відповідно зпланованої ділянки, крило праве було одноповерхове, ліве натомість, розміщене на краю штучного підмурку, двохповерховим. Зі сторони двору крила були трьохосьові з несправжнім ризалітом посередині, підкресленим надчільком над вікнами на консольках і невеликою стінкою аттиковою, зі сторони внутрішньої семиосьової. У їх побудові повторено елементи будови головного корпусу. Лише боковий фасад розчленовано смугами з уміщеними в них двома колонами тосканськими, об'єднаними у горі аркадою, фланкуючими бічні вхідні двері. Також з'єднувальні кімнати, як і бічні крила, покривав дах двоххилий. Партер крила лівого вміщав кухню, комору, склади, молочарню тощо, натомість все праве крило – покої для помешкання і гостей. Права частина палацу, зі сторони двору, з чотирма розташованими вузькими, розділеними на багато квартир вікнами, які сягають висоти від підлоги до стелі, призначено для

зимового саду. Під крилом тим розміщувалися обширні, склеповані півколом пивниці з медоситнею і ліфтом з ручним приводом, поєднані з покоєм кухонним при великій їдальній залі. Звідти вів також до кухні мідний провід, один кінець якого сполучений з дзвінком, необхідним для видачі розпоряджень.

Домінантою садового фасаду був напівкруглий ризаліт з трьома, також напівкругло зімкнутими «портефонетрами», які виходили на низьку терасу у нижній частині із балконом з балюстрадаю ажурною від переду у верхній частині. Балюстрада балкону опиралась на широку базу з поставленими у них двома тосканськими колонами. Виділяли вони середні, дводільні «порте-фонетри». По обох їх сторонах виступали ще «порте-фонетри» однокрилові. Ризаліт парковий накритий був дахом у формі сплющеного напівстіжка. Крім середнього двохповерхового, фасад парковий незвично розтягнутий оживляли ще п'ятиосьові несправжні ризаліти бокові, замкнуті широкими трикутними фронтонами з великими напівкруглими вікнами, з променясто розташованими шибками. Вироблені в тиньку «лізени» ділили частини партеру всього фасаду на кілька менших частин. У середині палацу знаходилося біля 50 кімнат і залів.

Після розібрання верхнього поверху середнього корпусу палацу загальний його вигляд втратив свої первісні пропорції і гармонію. Став палац досить низьким і видовженим, що добре видно з більшої відстані. Без змін від самого початку залишився лише перший поверх. Вигляд наближений до первісного зберігся у середній відбудованій зризалітизованій частині палацу. Інший вигляд отримав однак фронтний портик. Чотири давні, мабуть стрункі колони тосканські, замінено було новими, масивними і важкими, висунутими наперед більше ніж попередні. Створили вони таким чином вигідний під'їзд, а тераса верхня набула значно більших розмірів. З обох сторін під'їзд став підпертим чотирисходиновими мурками. Можемо думати, що трикутний фронтон переднього ризаліту було ліквідовано, а трисхилий дах покладено безпосередньо на капітелях колон. Напівкруглі вікна ризалітів бокових паркового фасаду, якщо у такому вигляді очевидно існували, замінено на банальні, прямокутні. Внутрішня частина палацу втратила також кільканадцять приміщень, в основному репрезентаційних, правдоподібно багатих декорованих [6, с. 321 – 324].

Якщо ми маємо досить докладні зображення зовнішнього вигляду палацу до 1917 р., то про його внутрішній вигляд до пожежі маємо лише фрагментарні відомості. Можемо гадати лише одне, що подібно, як і на вцілілому першому поверсі, другий був також двобічним. По першому поверху анфілади зал і кімнат тягнулися по обидва боки вестибюлю і овальної зали, що займала середину фасаду паркового виступаючи ризалітом. По між ними розміщувалися сходи. Над вестибюлем знаходилася велика, прямокутна зала для балів, яка займала також два сусідні, поза ризалітові вікна, над овальною нижньою залюю, на другому поверсі розташована така ж сама зала. Після відбудови середньої частини її вигляд залишився таким самим, за винятком зали для балів. Стала вона меншою з боків, які були розібрані. Насправді вона набула прямокутного вигляду, але разом з тим її довгі стіни були направлені як і поперечна вісь палацу. Чудом уцілів там чудовий паркет, який нагадував мозаїку, можливо, зрештою відновлений пізніше на основі збережених фрагментів.

Головний корпус палацу також і після пожежі не мав єдиного, повного вигляду і був обставлений меблями старожитними, що представляли різні стилі і епохи. Тут було багато цінних мистецьких творів. Повного опису колекцій, зібраних в Северинівці кількома поколіннями, Р. Афтаназі не вдалося виявити. В кожному поколінні вони змінювались. Одно набували, інше давали як посаг за дочками, які виходили заміж. Започаткував її Северин Орловський, але до їх збільшення долучилися і інші, поріднені з ним родини – Соколовські, Собещанські і Коморовські. Значна частина, а особливо цінна порцеляна, походила із зібрання Януарія Антонія Соколовського. Найдавніші зібрання значною мірою були розпошені або знищені під час пожежі, а найбільше в 1854 – 1858 рр., коли в Северинівці не мешкали власники, а земля та промислові підприємства перебували у руках орендарів. Завдяки збереженням інвентарям, створеним у роки першої світової війни, або безпосередньо після її закінчення, маємо насправді гарний опис внутрішньої обстановки палацу і його колекцій, але лише з того часу.

На основі цих даних нижня овальна зала, звана «ампірною», назву свою отримала від розміщених і ній меблів, які репрезентували власне ту епоху. До комплекту меблів з червоного дерева входили: канапа, кушетка, крісло-бержера, бюро декороване брон-

зовими каріатидами, комод оздоблений також бронзовими прикрасами, квадратний стіл і другий малий, з інкрустаціями, етажерка з бронзовими прикрасами, сервант і колона-постамент. До комплекту ампірного не належала «жардінера» червоного дерева з галерейкою фражетівською, а також комплект меблів ужиткових, критих малиновим оксамитом. Знаходився тут також стіл бронзовий з мармуровою стільницею, набутий із замку вишньовецького, після банкрутства Володимира Плятера. Стояв на ньому п'ятираменний підсвічник французький із позолоченої бронзи. Другий подібний оздоблював іншу кімнату. На стінах «ампірної» зали висіли також кілька картин, серед яких почесне місце займало полотно «Амур і Психея», приписуване Лючо Джордано, а біля нього портрети олійні Адама Бартошевіча і його дружини, пензля Войцеха Корнела Статтлера, а також їх дочки Зофії, мальований Францішком Ксаверієм Вінтергальтером. Зберігалося тут також багато предметів декоративного характеру або колекційного, як «маката» случька, шаль кашемірова, чотири дивани перські, пояс кавказький срібний з агатами, два свічники бронзові в стилі ампір, ваза порцелянова у такому ж стилі і одна кришталева. Містилася в тій залі також колекція кристалів Войцеха Соколовського і багато дрібних предметів, як кошики і бонбоньєрки (коробки) срібні, такі ж сільнички, частково позолочені, з дельфінами, дзвіночки срібні, бронзові і порцелянові, старі орнаментовані кинжали з бронзи і срібла, срібні кубки російські, з середини золочені, табакерка з яшми, срібні, в стилі рококо, прилади для гасіння свічок привезені з Парижу, шість фігурок із слонової кістки і багато інших дрібниць.

У залі званій «блакитна», оформленій в стилі Людовіка XV, стояло фортепяно фірми «Бехштейн», куплене в Парижі у 1883 р., після смерті власника, Юліуша Зарембського, учня Францішка Ліста, а даліше комплект меблів з рожевого дерева, оздоблених бронзами, який складався з чотирьох крісел, 12 стільців і канапи зі спинкою медальйоною. Те умеблювання доповнювали речі, які походили з різних епох і репрезентували різні стилі, а саме: столик інкрустований овальний, столик з стільницею мозаїчною, столик «паліандровий» і четвертий, який слугував для гри в карти, наступне – екран з червоного дерева і такі ж кросна, два дзеркала в позолочених рамах з багатою різьбою в стилі рококо, дві колони з червоного дерева і багато творів мистецтва. Серед них були: порт-

рет олійний Титуса Малешевського, який представляв «Дівчину з абеткою», дві вишиті картинки, що походили з Лїпська, дві вишівані картини японські, «Дівчина з голубом» Яна-Бапטיста Греузеа, «Вид на Каїр», олій пензля Ігнація Лясовського і портрет Агнешки з Коморовських Анджейової Орловської, невідомого художника. В кімнаті тїй висїли також два дзеркала венеціанські і пояс для кунтуша. Крім того стояли дві вази з позолоченої бронзи «en emaille», скульптура «Амур і Психея» французької роботи, а також годинник в бронзовому корпусі. Своїй назві «блакитна» зала завдячує кольору стїн, у який вона була пофарбована. Зї стелї звисала велика бронзова люстра, доповнена бра в тому ж стилї. Паркет творив геометричний візерунок виконаний в кілька відтїнків і гатунків дерева.

В северинївському палаці знаходилося двї столовї зали. Менша призначена для ужитку щоденного, бїльшу ж використовували під час прийомів великої кількості гостей. Обидвї зали мали стїни повнїстю викладенї дерев'яними, як паркет, панелями і паркет візерунковий. До темнобронзового кольору дерев'яних панелей, розчленованих вертикальними лїпними фїльонками, підібрано такий же колїр подвійних дверей, вїкна і вїконницї, якї закривалися з середини. В старї бронзовї люстри вмонтовано сучаснї лампи керосиновї. Умеблювання обох зал складалося з меблів переважно з червоного дерева, ХІХ столїття. Деякї буфети були вмонтованї в дерев'янї панелї, іншї стояли в спеціальних нїшах. Крім буфетів і важких шаф знаходилися там масивнї розсувнї столи овальнї, консольки, рїзнї меншї столики допомїжнї, крісла і стїльцї. Один гарнїтур з овальним опертям і оббивкою з червоної шкїри представляв стиль Хїппендаль, другий також, новїший, виконано у вїдомїй австрїйській майстернї Мїхала Тхонета. На одній із стїн меншої зали столової висїв портрет олійний бл. отця Бенедикта Булаковського, з вїдповїдним довгим пояснювальним підписом про його долю. Вїдкрїтї площини панелей займали дзеркала, а над усе зразки старої порцеляни, в основному саксонської, найкращї зразки якої стояли на буфетах і сервентках. Значну цїннїсть приписувано вазам «Аугустус Рекс» з мануфактури мишнїанської на тематику панську, з багатою позолотою. Велика кількїсть тарїлок з тої самої майстернї мали оздоблення, в основному, квіткове. Мотивами рослинно-кїтковими були оздобленї полумиски

корецькі, подібно як кубки і тарілки з фабрики в Баранівці. Мали також Соколовські в Северинівці багато предметів з порцеляни фірм Севрес з мініатюрами і Лімогес з мотивами народними та російську з часів Олександра III, виконану в мануфактурах Гарднера, Попова, Кузнецова, Кокошкіна і ін., а також англійську, берлінську і старовіденську. Таке поважне зібрання порцеляни і іншої кераміки, до якого належали також великі вази «неборовські», які до смерті Януарія Антонія Соколовського знаходилися в його будинку в Бару. До Северинівки колекція переїхала лише у 1904 р. У великій столовій залі зберігалася значна кількість старого і нового столового срібла, переважно в стилі рококо і ампір, частково позолоченого, загальною кількістю в кілька сотень штук. До того зібрання, між іншим, входили: самовар, чайники, цукерниці, цікава цукерничка в стилі ампір з каріатидами, таці, вази, ліхтарі і свічники великі. Серед десятків різних видів келішків було 36 баццарат, а крім того багато кришталю старопольського гербового, французького, венеційського, золоченого.

У бібліотечній залі стояла частина шаф з червоного дерева в стилі ампір і в тому ж самому стилі виконані два дзеркала з консолями. Подібні шафи з книгами знаходилися в кабінеті і залі «оранжерейній». В залі бібліотечній крім шаф знаходився російський округлий стіл бронзовий з стільницею малахітовою, годинник також в оправі малахітовій, декорований крім того бронзами, дві високі вази також малахітові оздоблені бронзами, подібними як стіл, російські. На мармурових постаментах розміщена була колекція фігур французької з бронзи, до якої належала, між іншим, голова Діоніса, привезена з Італії, дар Теофілії з Коморовських Джалинської, від якої походило ще зібрання камеї, гемм і каменів з гербовими печатками, дуже старих. Книгозбірня налічувала біля 5000 томів, на різних мовах: польській, російській, німецькій і англійській. Книги тут були XVIII – XX ст. Усі книги мали напівшкіряну оправу і прикрашені були екслібрисом з гербом Холева та з написом по краю – «Северинівська книгозбірня А. Соколовського». В бібліотеці також знаходилася велика кількість видань альбомних. Не дивлячись на заборону цензури, деякі з них були таємно привезені з Кракова [6, с. 324 – 329].

В кімнаті, яка була поряд з бібліотекою, обставленою меблями з червоного дерева, містилися старі карти, атласи і глобуси, як і

також вісім альбомів з фотографіями родинними, починаючи від дагеротипів і до 1916 р., включаючи чотири покоління. Один з них був надзвичайно цікавим з погляду на тематику повстання 1863 р.

Обладнання кабінету господаря дому становили: канапа кри-та гранатовим «утрехтом», крісло оббите шкірою, два стільці з го-беленовою оббивкою і стілець розкладний, всі виконані з дерева червоного, даліше два килими, один старо-польський, а другий з 1834 р., диван перський і чотири килими, вишиті на атласі кольору бордового, багато гафтовані сріблом в квіткову композицію. Серед портретів знаходились малюнки: Яна Коморовського пензля Юзе-фа Мочульського; овальний, парадний Анджея Орловського в тем-ній рамі невідомого автора; Адама Міцкевича в рамі з червоного дерева, також анонімний; олійний Северина Орловського і пас-тельний Марії Соколовської; Евеліни Соколовської у 1908 р. зроб-лений пастеллю Володимиром Спасовічем; олійний Антонія Соко-ловського в кунтуші, мальований Юзефом Мочульським та інший подібний, що представляє Володимира Собещанського, але то ро-бота Ольги Падлевської; овальний оливковий в чорній рамці пред-ставляючий Дельфіну Потоцьку, нарисований Анною з Головінсь-ких Подгорською, пастельний Елеонори Коморовської 1828 р., пензля Антонія Кам'янецького. Крім того, кабінет оздоблювали ще чотири пейзажі голандські, можливо, дуже старі і годинник в оправі бронзовій у стилі ампір.

В більярдovій залі висіли ескізи польські Олександра Ор-ловського, в тому числі його автопортрет, загальною кількістю 15 штук. Більшість з них на початку війни у 1914 р. віддані були на зберігання до музею в Києві, звідкіля вже не повернулися до влас-ників. Усі ті ескізи були з написами французькими і оформленими в прямокутні золочені рами «іоніки». Біля них висіли також на стінах зали більярдovої пейзажі французькі, італійські, німецькі та англійські, а серед останніх карикатури Хогарта.

Залу «мисливську» прикрашали роботи англійські зі сценами з полювань, а також трофеї у вигляді чучел голів ведмедів, вепрів, козлів, а даліше 38 пар рогів різного виду і величини на щитах ду-бових, з червоного і чорного дерева, з написами вигравіюваними на металевих табличках, на яких зазначено місце і дату полюван-ня. В колекції тій були шкури леопардів, кіз азіатських, ведмедів, вепра, сарни, лося і вовків, шкура пуми з головою, чучела птахів і

різних хижаків, як, наприклад, дві рисі. В залі «мисливській» зібрано цікаві зразки зброї, такі як мисливські ножі з рукоятками із слонової кістки, в кутку, на спеціальних стояках розміщено мисливські рушниці і двоствольки.

Окрема кімната була призначена для колекції зброї. Зберігалися там пістолети XVII – XVIII ст., шаблі криві східні з різними висловами і віршами, виконаними золотом на клинках арабською мовою, списи, мортири, віватовки, щити, шишаки бойові, кольчуги, частина зброї ренесансної, дуже багато інкрустованої золотом і сріблом, також багато інкрустовані рушниці східні, коротка холодна зброя, італійські, іспанські і французькі кинджали, а також «пуґінали» східні, викривлені як серпи або повигинані, переважно на руків'ях з пожовтілої слонової кістки, бунчуки турецькі оздоблені сріблом, гравійовані в дрібні квіткові орнаменти, ятагани в піхвах з шагреневої шкіри і срібла в узори зі складною композицією, оздоблені дорогоцінним камінням, яшмою, халцедоном, агатами і кристалами гірськими, булави, одна з яких походила з часів Яна Казимира, була подарована Янові Соколовському, обозному коронному в битві під Берестечком, «ринграфи» і «шкаплери» двосторонні, золочені на міді, шабля французька XVII ст. з написом: «Si fortune me tourmante, l'esperanse me contente», образи Матері Божої мальовані олією на мідних листах у XVIII ст. У збройовні стояла також велика дубова скриня почтова чорна, окута залізом і з орлом польським на верху, походила з кінця XVIII ст.

Був у Северинівці також, так модний свого часу «кабінет китайський», з меблями, різьбленими майстерно в темно-коричневому дуже твердому дереві, які склалися з столиків, крісел і фотелів з сидіннями і спинками мармуровими, різнокольоровими, а також диванчиків. В тій кімнаті стояли занадто великі вази мідні орнаментовані завитками, гравійованими або випуклими, із зображеними драконів або золоченими птахами або покритими міддю оксидованою. То було зібрання Яна Коморовського, який, володіючи вугільними копальнями під Іркутськом, довгий час мешкав на Сході, збираючи там різні цікавинки.

Одна зала менша носила ім'я «коссаківської». Тому що на її стінах висіли 15 акварелей Юліуша Коссака, ілюстрацій до «Вогнем і мечем» Сенкевіча. Біля них були також ще і роботи Войцеха Коссака. «Зелений салон» був обставлений світлими меблями, зо-

лоченими, виготовленими з дуба в стилі бідермейєр, накритими синьоватим репсом. Почесне місце на одній зі стін займала картина олійна Петра Стахевіча «Цвіт папороті», оправлена в глибоку золочену раму. Крім того у «зеленому» салоні зібрано вінці обжинкові (корони) та дипломи з міжнародних сільськогосподарських виставок протягом 1899 – 1914 рр.

На першому поверсі головного корпусу палацу, крім кімнат обладнаних у різних стилях, були кімнати для проживання. У спальній господарів дому стояли два ліжка з червоного дерева, виконані в стилі ампір, і в тому самому стилі бюро-секретер, також з червоного дерева з бронзами, фотель критий гобеленом, шафа з люстром палісандрова, шафа з червоного дерева з округлим склом і дві подібні із квадратним склом, комод невеличкий з червоного дерева для рукоділля, а також багато різьблений ослінчик з пюпітром з червоного дерева. Над ним висіла копія ікони Матері Божої Бердичівської, і в іншому місці Мадонна італійської школи. До найцінніших предметів зібраних у тій кімнаті належали ще три килими, гафтовані макати і диваник смиренський.

Також зала звана «оранжерейною», сполучала головний корпус палацу з його правим крилом, застлана з боку двору на всю свою висоту, містила кілька цікавих речей, в тому числі ширму Якоб, шестикрилий «en tapisserie». Висіли тут також два портрети: олійний, овальний, Евеліни Собещанської, невідомого маляра, а також пастельний Яна Коморовського, роботи Юзефа Мочульського. В оранжереї росла велика столітня троянда Маріхал Нейл, а крім того дерева апельсинові, лимонні, лаврові, перцеві і орхідеї. Усі екзотичні рослини влітку виставляли в сад, декоруючи ними, між іншим, сходи, що вели з «ампірної» зали і тераси до парку.

Серед двох відбудованих після пожежі зал другого поверху, зала бальна прямокутного вигляду, коротшим боком, звернутим до лицьової сторони, носила ім'я «білої». В тій кольоровій гамі витримані були її стіни, панелі, двері, дерев'яні частини вікон і штукатурка на стелі, звідкіля звисала велика люстра кришталева. Найкращим однак тут був паркет. Обстановка «білої» зали складалась з меблів з червоного дерева, в тому числі столиків Якоб, фортеп'яно концертного фірми Кох і фісгармонії. Розвішано тут також чотири великих гобелени фламандських, навколо портретів королів польських, гетьманів і воєвод брацлавських.

Обстановку овального салону «амарантового», який розміщувався над залом «ампіровою», становили меблі з червоного дерева в стилі Князівства Варшавського. На одній зі стін висіла ікона, яка представляла «Суд Соломона», мальована олією на полотні у кляшторі Кармелітів у Вільнюсі 1864 р. Пацевічем, срібний позолочений XVIII ст., хрест італійський з дерева кедрового з плакетами з перламутру, з різьбленнями в страсні сцени, у кінці була велика перламутрова мушля, оздоблена плоскою різьбою, що зображала сцени Воскресіння Христового.

У серванті містився набір табакерок і шкатулок, а серед них екземпляри з слонової кістки, панцира черепахи, перламутру з золотом, агату, срібла, дерева рожевого з медальйонами порцеляновими Северс, шкатулки з червоного дерева подорожні французькі, підписані «Fontanie rue Saint Martin Paris», шкатулки для ручних робіт Боулле, шкатулки для парфумів, шкатулки російські. Були там також і підсвічники із заліза оздоблені сріблом і золотом, швейцарські музикальні ящики граючі, різні пам'ятки з повстання листопадового, у якому брав участь Войцех Соколовський, і з часу повстання січневого, кубочок срібний з монетами на стінках і написом «Боже, звільни Польщу» і багато пам'яток, виконаних політ'язнями [6, с. 330 – 332].

Крім вище згаданих, потрапили до Северинівки і інші зібрання Януарія Антонія Соколовського, такі як колекція нумізматики, яка налічувала 2850 монет золотих і інших, також медалі срібні і бронзові. До тієї колекції, крім майже повного зібрання польських злотих увійшли також монети французькі, іспанські, португальські, англійські, бельгійські, голландські, німецькі, угорські, турецькі, південноамериканські, китайські, російські і старожитні, які було замуровано в роки Першої світової війни в пивницях палацу северинівського. У роки революції її відшукали і розפורшили або націоналізували. Я. А. Соколовський започаткував пізніше також велике зібрання поштових марок, зібравши найстаріші унікальні матеріали. Та багата колекція у 1914 р. була оцінена в 56 000 тодішніх карбованців, у 1920 р. пропала в часі евакуації до Польщі.

До Северинівки потрапило також зібрання люльок Ігнація Роголя-Собещаньського з Пилипок, в кількості 65 штук. Знаходилися серед них екземпляри з чудовою різьбою на «пінці морській»,

а також люльки східні, турецькі і китайські, зі слонової кістки інкрустованої золотом зі срібними наконечниками, які використовувались для паління опіуму. Подібно як і зібрання марок, також і та колекція пропала у Києві в тім самім часі.

З інших варто ще згадати зібрання народних подільських вишивок: скатерок, серветок і рушників весільних, а також поясів кунтушових, макат бучацьких, французьких, італійських, турецьких і навіть японських і індійських, мережив венеційських, міланських, брабантських, брюссельських, Valenciennes і Chantilly, з великою кількістю російських, зібрання віял з дерева сандалового, слонової кістки, перламутру і панцира черепахи, оздоблених на шовку і папері, а також мальованих Юліушом Коссаком, віяла з пір'я страусів та одним екземпляром виконаним з пір'я глухара в замку Фрауенау в Баварії. Колекція та зберігалася в цінних, золочених вітринах рококових, прикрашаючи стіни вбиральні і спального покою господині палацу.

Частина северинівських зібрань разом з палацом потрапила під погром у листопаді 1917 р. Найцінніші предмети було вивезено власниками вчасно до Вінниці і Києва, звідки в час походу Пілсудського забрано залізницею до Варшави. У зв'язку з браком потрібної кількості транспортних засобів деякі речі мусіли однак залишитись на місці. Можливо, вони потрапили до музеїв. Серед вцілілих було багато творів мистецтва, архівних документів і пам'яток родинних. Фрагменти окремих колекцій, в тому числі архів, протягом короткого часу потрапили після Другої світової війни, частково в зібрання членів родини Соколовських і Руссановських, частково продано до державних зібрань і у приватні колекції.

Біля великого, не засадженого деревами подвір'я, стояла мурована в'їзна брама, по правій стороні від якої підносився великий, замкнутий чотирикутником господарський двір, зі стайнями для коней виїзних і верхових. В одному з його крил розмішувалися екіпажі, різного роду брички, карети, сани і інші транспортні засоби. Кожне з крил накривав гладенький двосхилий дах. Стіни фасадні двох з них, повернуті до подвір'я, розчленовані частково фільонками, мали на довгій осі двері, що вели до помешкань адміністрації, а по їх боках два вікна. Над обома вікнами вивершувалися трикутні карнизи з пробитими прямокутними вікнами, одним дводільним і двома однодільними. Крила ті з'єднувалися між

собою стіною, яка мала два ряди сліпих вікон, у нижньому прямокутних, розділених на вісім шибок, у верхньому малих у дві шибки. По всій довжині стіни розміщувалась галерея, яка складалась з 10 високих колон тосканських. Посередині крила з'єднувального знаходилась широка і висока в'їзна брама у двір господарський, замкнута згори аркадою і аттиком. Другий двір подібного призначення, але розміщений значно нижче, розмістився по лівій стороні двору і крила палацового.

Дуже композиційним і цікавим своїми видами був парк, започаткований в 1814 р. Діонісієм Міклером. Він займав площу 42 га. Крім газону на подвір'ї перед палацом, найкраща відкрита ділянка, оживлена єдиними небагато чисельними кущами, декоруючими краї, а по боках куртинами старих дерев, що розтягнулася на тильній частині палацу. Поблизу його напівкруглого ризаліту росла там самотня ялина «канделяброва». Газон той переходив поступово в довгу поляну, що спускалася до берега річки Рів, яка несла свої води мальовничими берегами. В одному місці уривалась вона біля стрімкої скелі на якій, як елемент вертикальний, висаджено три тополі італійські. Той широкий фрагмент парку, з видом через річку на далеку околицю, видно зі всіх вікон, тераси і балкону палацу. Через відповідно сплановано землі всі стежки і алеї пройшли в такий спосіб щоб за кожним поворотом показувалися щораз нові краєвиди. Деякі стежки викладено було плитками з тесаного каміння і піщаника. З того самого матеріалу виготовлено лави і столи. Крім лип, каштанів або акацій в парку росли столітні ялини, розложисті дуби, клени, глоги та інші. У першій половині ХІХ ст. навколо палацу стали гарні статуї з білого мармуру, які представляли міфологічні постаті. В роки до пожежі, коли володарка Северинівки з метою виховання дочок перебувала в Петербурзі, а маєток перебував у оренді, то усі вони були знищені. Дві з них, що уціліли, говорили про високий клас скульпторів, які їх виконали.

Існували поза тим при дворі два оркестри, духовий і смичковий, які склалися з кількох десятків осіб. Набирали до них місцевих працівників. Оркестри брали участь в усіх святкових заходах, які часто влаштовували господарі маєтку з різних нагод.

У звіринці влаштованому поза парком годували звірів промислових і хутрових таких, як кролі всіляких відомих порід і ко-

льорів, а також зайців, вепрів, лосів, сарн, борсуків, куниць, тхорів, норок, видр, черепах та птахів, різні види фазанів, павичів і багато інших птахів» [6, с. 333 – 334].

Не дивлячись на такі величезні втрати, останньому власнику маєтку – А. Я. Соколовському, у 1920 р. вдалося вивезти до Польщі родину і частину речей з Северинівського палацу. Тереза Фірлей, онука останнього господаря палацу, згадувала розповіді бабусь і батька про цю подію: «Мій тато виїхав з Северинівки у 5-річному віці. Тому мало що міг пригадати, але все життя беріг у пам'яті окремі картинки: великий камінь у парку біля річки (він і досі тут є, я бачила його і зробила багато фотознімків), чудові широкі краєвиди, пагорби, гарний великий парк... Як вибухнула революція, наша родина спочатку поїхала до Києва (здається, в 1919 р.), бо тут у селі було небезпечно... Стало очевидно, що не варто чекати нічого доброго, і вони змушені були поїхати до Варшави. Бабця Евеліна з дітьми виїхала, а тут у маєтку до 1921 р. лишався мій дідусь Антоній Соколовський зі своєю мамою і тещею. Під час польсько-більшовицької війни він співпрацював з Військом Польським, постачаючи йому продукти, і завдяки цьому отримав два залізничних вагони, в які міг повантажити речі з Северинівки – трохи меблів, трохи фотографій, книг та документів. Усе це поїхало до Варшави... » [7, с. 10].

Після закінчення Громадянської війни в маєтку спочатку знаходилась школа, ПТУ, а в передвоєнні роки санаторій для лікування військових льотчиків. Після звільнення села від німецько-фашистських окупантів і до закінчення війни в маєтку розташовувався санаторій для лікування поранених воїнів. В 1945 р. тут почав працювати кістково-туберкульозний санаторій [8, с. 2]. З 1951 по 1954 рр. одночасно з санаторієм працювала туберкульозна лікарня. До кінця 2017 р. заклад мав назву «Спеціальний санаторій для дорослих «Северинівка»». З січня 2018 р. – «Северинівська лікарня відновного лікування».

Отже, Северинівський палацо-парковий ансамбль є унікальною пам'яткою історії і культури Поділля. Завдяки добрій збереженості він є важливим туристичним об'єктом, який має понад 200-літню історію та продовжує функціонувати сьогодні як лікувально-оздоровчий заклад.

Джерела та література:

1. Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина [Текст] / Упорядники: Ю. А. Зінько, М. Р. Мудраченко та ін. – Вінниця, 2011. – 400 с.: табл.; кол. вкл. фото.
2. Визначні пам'ятки Вінниччини: Альбом / Вінниц. обл. краєзн. музей; відп. за випуск К. Висоцька. – Вінниця, 2011. – 400 с.
3. Малаков Д. В. По Восточному Подолью (от Жмеринки до Могилева-Подольского) / Д. В. Малаков. – М., 1988. – 168 с.
4. Охоронне зобов'язання на парк-пам'ятку садово-паркового мистецтва місцевого значення СЕВЕРИНІВСЬКИЙ ПАРК. № ППМ - 4/555 від 17 лютого 1997 р. – 4 с.
5. Кучеренко В. С. Краткая историческая справка / В. С. Кучеренко // Памятник архитектуры и садово-паркового искусства I пол. XIX в. Усадьба в Севериновке Винницкой области. – К., 1989. – Т. I. – Кн. 1. – Шифр. 708. – 14 с.
6. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T. 9. Wojewodztwo Podolskie / R. Aftanazy. – Wrocław, 1996. – 520 s.
7. Сегеда Ю. Северинівський палац відвідала онучка останнього власника / Ю. Сегеда // Вінниччина. – 2012. – 25 липня. – С. 10.
8. Гудима В. П. З історії санаторію / В. П. Гудима, Г. М. Кравчук, В. О. Сірман // Моя Северинівка. – 2004. – 1 листопада. – № 3. – С. 2 – 3. (інформаційний вісник Северинівської сільської ради Жмеринського району).

*Анатолій ВОЙНАРОВСЬКИЙ,
Василь ЧЕРНЯК*

ВИДАННЯ «КРАСНАЯ ЖМЕРИНСКАЯ ПОБЕДА» ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ПОДІЙ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 рр. НА ЖМЕРИНЩИНІ

У боротьбі за державну незалежність національні сили Директорії УНР на початку 1919 року переживали один з найбільш складних періодів. Один з центральних сюжетів розгорнувся у запеклих боях групи військ УНР з більшовицькими військами, очо-

люваними М. Подвойським, за оволодіння стратегічною вузловою залізничною станцією Жмеринка. Ослаблені та виснажені, без належного забезпечення боєприпасами, війська УНР змушені були відступити.

Важливим історичним джерелом до висвітлення намірів більшовиків у даний момент є періодичні видання, серед яких особливе місце займає видання командного поїзда наркома по військовим справам УСРР, яке виходило по мірі просування більшовиків і видавалося для місцевого населення. Зокрема, це газета «Красная Жмеринская победа» від 7 липня 1919 року.

Видання має виразний агітаційно-пропагандистський характер та у гіперболізованій формі звеличує перемогу більшовиків над «бандами злочинців, куплених за великі гроші Петлюрою та всією світовою буржуазією, що мали злочинний намір ослабити нашу Велику Червону Армію труда, вторгнутися на Україну та знову відібрати хліб до рук світової буржуазії... Хай живе Червона Армія! Хай живе Світова Радянська Республіка!». Наголошуючи на захисті українців від пограбувань з боку світової буржуазії, комуністичні пропагандисти на шпальтах газети розгортають красномовне гасло: «Товариші селяни, дайте хліб Вашій захисниці – Червоній Армії». Простежуються подвійні стандарти червоних комісарів: захистимо від грабіжників буржуїв, але самі відберемо хліб у селянина.

В газеті декларуються цілі військової кампанії РСЧА, які, насправді, виходять за межі захисту трудового українського народу від зазіхань капіталістичного світу. Висвітлюючи значення перемоги та завоювання Жмеринки, комуністичний агітпроп наголошує, що це третє після Харкова та Києва по значимості революційного моменту місто в Україні. Жмеринку вважають мостом до Західної Європи та балканських країн, що стратегічно важливо, так як дає можливість для надання термінової допомоги Радянській Угорщині та Радянській Словаччині, а далі – пролетаріату Румунії та Польщі, який перебуває в очікуванні. Зі щирим революційним захопленням кореспондент віщує: «Найзліший ворог робітників і селян – Петлюра – розбитий вщент. Залишки його недобитих військ панічно тікають». Далі в матеріалі автор статті передбачає, що перемоги над ворогами будуть ще успішнішими.

На сусідній шпальті – звернення до офіцерів та солдатів армії УНР, які вже «вщент розбиті та швидко втікають з поля бою». У зверненні наголошується на підступному обмані героїв революції, які сміливо підняли повстання проти гетьманської влади та німецьких і австро-угорських окупантів, розгорнули боротьбу проти російської буржуазії та поміщиків, щоб звільнити «Великий український народ». Військовим Директорії роз'яснюють, як їх підступно ввело в оману петлюрівське командування. Риторика різко змінюється, простежується кардинальна зміна у ставленні до солдатів петлюрівської армії: від непримиренного ворога до побратима, який оступився. Такою була тактика комуністів у боротьбі за владу – пошук тимчасових союзників, з якими потім можна розрахуватись.

В наступній статті ледь не відверте пояснення такого звернення до вояків української армії. Промовисто виголошується: «Колчак розгромлений, Петлюра знищений. Лише царський генерал Денікін заважає робітникам і селянам приступити до мирного життя. Злісний ворог трудового народу, вбивця тисяч трударів. Смерть Денікіну! Всі на боротьбу з цим царським катом!» Потрібно акумулювати всі ресурси для боротьби з силами Добровольчої армії, заручитись за рахунок будь-яких обіцянок, якомога чисельнішою підтримкою. Газета рясніє простими односкладними гаслами: «Робітник! У тебе хочуть відібрати фабрики», «Селянин – ти маєш взяти гвинтівку та захищати завоювання революції на червоних фронтах!», «Селянин, твою землю знову хочуть відібрати поміщики та куркулі, ставай до боротьби в лавах РСЧА!».

У фронтовому газетному листку висвітлено та відзначено успіхи курсантів червоних командних курсів у боях проти військ УНР. Не оминули «червоні» публіцисти своєю увагою і «злочинну» сутність режиму Директорії, карально-репресивні заходи «петлюрівців» по відношенню до трудового народу.

Аналізуючи сутність комуністичного фронтового видання, варто наголосити на його виразному ідеологічному змісті. Воно не містить жодних відомостей, які б були подані без оціночно-емоційного контексту у привабливих для більшовиків тонах. Уважний аналіз видання демонструє подвійність стандартів – заклики до мирного життя поєднуються з гаслами форсованого експорту революції на багнетах Червоної Армії. Засудження буржуазних та

монархічних режимів за реквізиції продовольства у селянства поєднується із закликами до селян здавати хліб на потреби РСЧА та підтверджуються надмірно жорстокою практикою продрозкладки. Таким чином, більшовицька ідеологія була лише банальним маскуванням та ширмою у боротьбі за владу, де будь-які засоби задля досягнення кінцевої мети допустимі. Яскравим підтвердженням цього є аналізоване видання.

Джерела та література:

1. Антонов-Овсієнко. В боротьбі проти Директорії / Антонов-Овсієнко // Літопис революції. – 1930. – № 2. (41). – С. 136 – 152.
2. Красная Жмеринская победа. Издание фронтового поезда Наркома по военным делам Украины тов. Подвойского. – 7 июля 1919.

Ігор ЯНУШКЕВИЧ

ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ НА ГЕРБАХ ЖМЕРИНСЬКОГО РАЙОНУ

Історія більшості сіл Жмеринського району сягає сивої давнини, всі у свій час пережили розквіт і занепад. Історичні, археологічні пам'ятки поселень, видатні постаті – це потенційне підґрунтя для графічного відзеркалення у геральдичних символах і збереження історії краю.

Поселення сучасного району за часів польсько-литовського панування та російської імперії не здобувалися на герби. Відомо, що Межирову у 1591 р. було присвоєно назву містечка і даровано магдебурзьке право. Як правило, при цьому дарувався і герб або печатка, але відомості по Межирівському гербу відсутні. Інші села вказаного періоду також не мали відповідних символів.

Муніципальні і територіальні герби почали з'являтися у районі після здобуття незалежності. Українському геральдичному товариству (УГТ) на сьогодні відомі 5 офіційно затверджених гербів.

Перший герб м. Жмеринка був створений у 1970-ті роки радянського періоду. Це французький щит, на якому, по суті, відображені залізничні атрибути: фрагмент залізничної колії, півшестерня з колоском, електровоз і контур залізничного вокзалу – пам'ятка архітектури національного надбання (архітектор З. Журавський, підрядник – французька компанія Де-Вієр і К°). Вокзал було відкрито 1 вересня 1904 р. За своїми розмірами і архітектурним вирішенням він був на другому місці після станції Одеса-головна.

Другий герб Жмеринки затвердили 8 серпня 2000 р. (рішення № 13), автор А. Гречило – голова Правління УГТ. Його опис: у синьому полі червоний виллоподібний хрест із срібним оздобленням, у центрі якого срібний крилатий кінь із гривною і хвостом, що біжить під ним обабіч – по золотій восьмипроменевої зірці. Крилатий кінь уособлює Жмеринку, яка виникла завдяки побудові і розвитку залізниці, символізує розвиток молодого міста та рух вперед. Виллоподібний хрест, геральдичний символ, вказує три основних залізничні напрямки, які розходяться біля вокзалу (Київ, Львів і Одесу). Дві зірки означають два села Велику і Малу Жмеринку, між якими виникла станція. Синій і червоний кольори відповідають основним барвам герба і прапора Вінницької області.

Герб Жмеринського району створений за участю Українського геральдичного товариства, автор А. Гречило. Затверджений рішенням № 17 від 24 вересня 2008 р. Косий хрест уособлює розташування району на перехресті важливих шляхів. Троянди означають природні багатства і розвиток туристичної галузі. Дві вежі відображають історичну роль місцевих укріплених містечок, які захищали край від ворожих набігів. Сонце – символ життя і тепла, елемент сучасного герба області та історичного Поділля, підкреслює приналежність району до цього регіону. Золотий колір і колоски на картуші характеризують сільськогосподарський профіль району, є символом щедрості і добробуту, пурпурний колір символізує помірність і шляхетність.

Герб селища міського типу Браїлів затверджений 18 червня 2010 р. Місцевий автор спромігся втиснути на щит 12 фігур, які у свою чергу переважтують герб і не виділяються основні символи. Серед них слід визначити зображення культової споруди, яка підкреслює наявність тут православних храмів Петро-Павлівської і Іоано-Богословської церкви, Свято-Троїцького жіночого монас-

тиря, також Санктурія Ісуса Назарянського і палацу залізничного підприємця фон Мекка.

Розкрита книга з нотами і скрипичним ключем нагадує про перебування у Браїлові відомого композитора П. І. Чайковського (1878 – 1880 рр.) і французького музиканта Клода Дебюсі.

Вилоподібний хрест підкреслює розташування Браїлова при злитті двох річок – Браги і Рову. Дві козацькі шаблі символізують перемогу під Браїловом загонів гетьмана Петра Дорошенка над військами польського воєводи Себастьяна Махновського.

Сільська рада Стодулець затвердила символіку 25 квітня 2016 р. на основі запропонованого проекту УГТ. Його опис: щит скошений вправо зеленим і синім полями. У зеленому полі три рівновеликі срібні селянські стодоли із золотою покрівлею та відкритими ворітьми, розташовані одна над одною. У синьому полі гілка яблуні з трьома золотими плодами та срібним листям. Праворуч від гілки золоте сяюче шістнадцятипроменеве сонце.

Гілка яблуні підкреслює розвинуте садівництво, масове вирощування плодів різних сортів. Символізує врожай, зростання та вічне продовження відновленого життя. Для християн символ яблука пов'язаний з Яблуневим Спасом, освячення плодів у День Преображення Господнього символізує перетворення і очищення від мирського грішного. Сонце – Подільський символ, означає розташування села на древній землі.

Засновником поселення був пан Стодулецький, але при обговоренні проекту герба зупинились на зображенні сільських стодал, які слугували для селян місцем зберігання і обробки зібраного врожаю. Відкриті ворота символізують гостинність мешканців Стодулець. Зелений колір символізує достаток, надію і волю.

Гілки платана нагадують про збережені вікові дерева на території села, які відносяться до місцевого заповідного фонду і охороняються законом.

У 2017 р. для с. Чернятин був розроблений герб на основі місцевих історичних і природніх факторів: щит поділений вертикально на два поля. У правому золотому полі козак у зеленому жупані і чорній шапці, який озброєний шаблею у правій руці і пістолем за поясом. Лівою рукою обперся на малий червоний щиток із давнім гербом «Нечуя». У зеленому полі три золоті листка дуба із такими же жолудями у стовп.

Зображення козака символізує походження назви поселення, яке за місцевою легендою засноване козаком Черняком. Пізніше тут почали селитися старообрядці. У XVIII ст. поселення належало польському шляхтичу Вітославському, рід якого належить до гербу «Нечуя»: у червоному полі зрублений пеньок з п'ятьма відсіченими гілками, з правої сторони трьома і з лівої двома. Зверху поставлений срібний лапчатий хрест. Такий же герб міститься на фасаді збереженого палацу у Чернятині – шедевр неоготичного стилю початку XIX ст. Палац потопав у розкішній зелені парку, заснованому садівником-пейзажистом Діонісієм Макклером. Три дубові листки з жолудями стилізовано підкреслюють мальовничу природу села, залишки паркових павільйонів і альтанок.

Оскільки Чернятин входить до складу Северинівської об'єднаної територіальної громади, питання про його затвердження буде вирішуватися у Северинівській сільській раді.

Взагалі, головними умовами для повноцінного герба є відповідність малюнка геральдичним правилам, експертиза проектів до затвердження і занесення символіки до Єдиного Реєстру територіальних гербів України. Підґрунтям для цього є Указ Президента України від 18.05.2000 р. «Про впорядкування геральдичної справи в Україні» та закон України від 21.05. 1997 р. «Про місцеве самоврядування в Україні».

Підсумовуючи тему, можна зазначити, що кожне село має історичні пам'ятки, історичні постаті, котрі вірою і правдою служили своїй малій батьківщині і впливали на події. Залишили слід у назві поселень козак Демид у Демидівці, родина Туліна у Телинцях, Станіслав Потоцький у Станіславчику, власники Сербинівські у Сербинівцях, священослужитель Наркіз Савкевич добру пам'ять у Луці-Мовчанській, графиня Варвара Шуазель де-Гуф'є благословення за пожертвування у Слободі-Носківецькій, церковний староста Ілля Чубка у Новоселиці.

Заслужують уваги з токи зору геральдики археологічні знахідки у курганах біля с. Будьки і Токарівки, три чумацькі криниці у с. Вознівці, палац-садиба Юлії Пашенко у Носківцях, топоніміка Матейково, майстерність шорника Онищенка з Демидівки, видобуток вапняку та заповідні місця.

Графічне втілення наведених фактів у символіку могло б прикрасити геральдичне обличчя Жмеринського району і привабити сюди туристів і подорожуючих.

Джерела та література:

1. *Біньківський М. І., Овчарук М. М., Райчук М. М.* На перехресті шляхів і доль. Жмеринка і жмеринчани / М. І. Біньківський, М. М. Овчарук, М. М. Райчук. – К.: «ЕксОб», 2002. – 286 с.
2. *Слободянюк Н. П.* Браїлів / Н. П. Слободянюк. – К.: НАН Укр., 2003. – 16 с.
3. *Крилов А.* Населені місця Подільської губернії / А. Крилов. – 1905.
4. *Гречило А. Б.* Герби та прапори міст і сіл України / А. Б. Гречило. – Львів, 2004. – Ч. 1. – С. 71.
5. Рішення Стодुлецької сільської ради від 25.04.2016 р. «Про затвердження герба і прапора села Стодुльці».
6. Рішення Жмеринської міської ради від 08.08.2000 р. № 13 «Про затвердження герба і прапора міста Жмеринка».
7. Офіційний веб-сайт Браїлова.
8. Офіційний сайт Жмеринської районної ради.

ЖМЕРИНЩИНА У ДОБУ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Сергій ЄСЮНІН

ДО ІСТОРІЇ ЖМЕРИНКИ: ВПРОВАДЖЕННЯ ДОСЯГНЕНЬ ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ НА ПОЧАТКУ ХІХ ст.

У статті висвітлюється історія появи у Жмеринці міської електричної, водогінної та телефонної мереж. Подана інформація про діяльність у розбудові комунального господарства міського управління та міського старости Добровольського Н. Д.

Ключові слова: електрика, водогін, телефон, залізниця, міський староста, Никифор Добровольський, Жмеринка, Подільська губернія.

*Жмеринський міський староста
Н. Д. Добровольський (Фото 1913 р.)*

Лише на початку ХХ ст. у подільських містах почали впроваджуватись досягнення науково-технічного прогресу того часу – телефон, електрика, водогін та ін. У Подільській губернії офіційно нараховувалось 18 міст, серед яких Жмеринка була одним із най-

перших, де у комунальному господарстві стали використовувати згадані технічні новинки. Зупинемось більш детально на історії появи у місті електрики, спорудження водогінної та телефонної мережі.

Жмеринка сформувалась як міське поселення після спорудження у 1865 – 1870 рр. залізниці, яка пройшла Поділлям. Між двома селами Вінницького повіту – Великою та Малою Жмеринкою, була збудована вузлова залізнична станція, від якої проклали лінію до Волочиська (1870 р.) та Могилева (1892 р.). Поблизу станції виникло робітниче селище, яке після спорудження вокзалу, паровозного депо, вагоноремонтних майстерень та ін., стало доволі швидко розбудовуватися. Вже наприкінці 90-х рр. XIX ст. селище станції Жмеринка мало міський вигляд, з гарними цегляними будинками, крамницями, готелями, ресторанами, залізничною лікарнею, залізничним двокласним училищем тощо. Населення у 1897 р. складало 12908 мешканців, які були задіяні переважно в транспортній галузі та торгівлі. Також Жмеринка стала важливим військово-стратегічним пунктом – тут розквартирувались чотири полки 3-ї стрілецької бригади, для яких побудували військове містечко. У 1903 р. Жмеринка отримала статус міста [5, с. 42]. Міський статус сприяв подальшому розвитку: у 1910 р. населення сягнуло 23870 мешканців (15173 православних, 5369 католиків, 3234 іудеїв та ін.), площа міста складала 536 дес. 999 кв. саж., нараховувалось 77 вулиць і провулків загальною протяжністю 21 верста, 1737 будинків (з них – 421 муровані) [2, с. 973].

Електрика.

Передусім зазначимо, що перша у подільських містах електростанція для громадських потреб почала діяти на залізничній станції Жмеринка. У 1902 р., коли завершувалось будівництво вокзалу, ввели в дію ряд допоміжних об'єктів, серед яких була електростанція потужністю 40 кВт. Цієї потужності вистачало на освітлення приміщень вокзалу, павільйонів, тунелів, перону та привокзальних приміщень [1, с. 28].

З початку 1904 р. у місті почала діяти ще одна електростанція – при млині братів Бросманів. Три брати – Іван, Фердинанд і Леопольд Бросмани, з яких двоє перших мали інженерну освіту (ін-

женери-електротехніки), були у Жмеринці серед найпрогресивніших підприємців. Крім гарно обладнаного млина, який щорічно переробляв до 120 тис. пудів зерна, вони були власниками машинобудівного і чавуноливарного заводу [завод заснований у середині 90-х рр. XIX ст. У статистичних відомостях 1900 – 1911 рр. серед власників заводу, крім Фердинанда Бросмана, зустрічається ім'я Карла Вронського; у 1907 р. на заводі працювали 52 робітники, продукції було вироблено на 32 тис. руб.; після того, як Ф. Бросман разом з братом Іваном відкрив у Жмеринці електростанцію, завод був перетворений на ремонтну майстерню та перейшов у власність ще одного брата – Леопольда; за статистикою 1913 р. майстерня Л. Бросмана займалась ремонтом сільгосптехніки, мала 11 робітників, давала прибуток у 6700 руб. на рік. С. Є.], що займався виробництвом і ремонтом сільгосптехніки, заснували технічну контору, яка розробляла електротехнічні проекти. Щойно запустивши при млині електростанцію, 13 січня 1904 року брати Іван та Фердинанд Бросмани подали до міського управління заяву: «*Просим разрешить нам установку столбов и проводку по ним воздушных кабелей по улицам и площадям Жмеринки для проводки по ним электрической энергии для освещения и подачи от электростанции при нашей мельнице...*» [4, арк. 20]. Тривалий час міські уповноважені, яких очолював Вронський Карл Вікентійович (міський староста у 1905 – 1907 рр.), вагались стосовно пропозиції братів Бросманів, адже з'явилась думка влаштувати у місті освітлення від залізничної електростанції. Такий варіант досить активно розглядався 1908 р., коли міським старостою був Гузь Петро Павлович (головавав 1907 – 1909 рр.) [6]. Але, перемови з управлінням Південно-Західних залізниць не дали результату, і вже за ініціативи нового міського старости Добровольського Никифора Давидовича (головавав 1910 – 1914 рр.) повернулись до пропозиції Бросманів. Нарешті, 16 серпня 1910 р. збори Жмеринських міських уповноважених надали дозвіл інженерам-електротехнікам Івану та Фердинанду Бросманам на влаштування міської електроосвітлювальної мережі у місті за умови, що вони «*предоставляют для города бесплатно для освещения улиц два дуговых фонаря на 800 свечей каждый и 25 калильных 16-ти свечных ламп*» [4, арк. 20].

Таким чином, 16 серпня 1910 р. міська влада в особі міського старости Н. Добровольського підписала з братами Бросманами уго-

ду на влаштування та утримання електромережі на 10 років, а вже за рік збудована електромережа охопила центр Жмеринки, де крім підключення будівель споживачів, було встановлено 27 електричних ліхтарів. Живлення у мережу давала електростанція при млині братів Бросманів.

Жмеринка стала одним із перших міст Поділля, в яких з'явилась електрика. Першим у 1910 р. була Балта, надалі у 1911 р. – Проскурів, Вінниця та Жмеринка [5, с. 193 – 194].

Водогін.

16 листопада 1909 р. Жмеринське зібрання міських уповноважених розглянуло питання щодо спорудження у місті водогінної мережі. Була створена спеціальна «водопроводная» комісія, якій доручили увійти у перемови з управлінням Південно-Західних залізниць про можливість підключення міста до залізничного водогону, який був споруджений під час розбудови станції та вокзалу. Перемови відбулись успішно, й вже за чотири місяці комісія розробила «Кондиции на устройство водопровода в Жмеринке» – документ з умовами і вимогами щодо будівництва міської водогінної мережі, які були затверджені Жмеринським зібранням міських уповноважених 24 березня 1910 р. [3, арк. 14].

Надалі за справу взялись фахівці-техніки, які розробили проєкт міського водогону. Зокрема, було вирішено, що він буде складатись з двох магістралей. Перша, з лівого боку від залізниці (північно-східна частина міста), мала приєднуватись до залізничного водогону *«у квартиры Бекмана, занимаемой в железнодорожном доме, выходя на центральную и базарную улицы, по коим должна быть проведена главная магистраль. От главной магистрали должны быть устроены разветвления в центральной части города по трем улицам и устроено три водоразборных крана»* [3, арк. 14]. Друга магістраль прокладалась з правого боку від залізниці (південно-західна частина міста), *«соединяясь с железнодорожным водопроводом у электростанции, произведя разветвления по двум улицам и устраивая два водоразборных крана»* [3, арк. 15]. Технічними умовами до укладання труб було передбачено влаштування *«тройников против тех усадеб, владельцы коих пожелают устроить»*

водопровод в свои дома» [3, арк. 15]. Одночасно з проектом, був складений кошторис.

Нарешті, 15 березня 1911 р. Жмеринське зібрання міських уповноважених винесло наступний «Приговор»: *«Городское упрощенное самоуправление представило смету на проведение водопровода в Жмеринку от железнодорожной водопроводной сети и установление 5 водоразборных кранов. Составил смету техник Плевинский. Всего на трубы и 5 кранов – 2380 руб., на оформление документов – около 120 руб. и на взнос впредь за полгода платы железной дороге за воду (11 коп. за 100 ведер) считая по 10000 ведер в сутки – 1980 руб. Всего – 4500 руб. Постановили: На удовлетворение этих расходов имеется 1500 руб., а недостающие 3000 руб. занять с рассрочкою платежа в течении 3-х лет с 1912 года (по 1000 руб. с % за год). Уполномочить произвести заем Управление в лице городского старости Никифора Добровольского и его помощника Алексея Калюжного»* [3, арк. 26].

Таким чином, у березні 1911 р. завершився майже дворічний підготовчий етап щодо влаштування водогону в Жмеринці. Було знайдене рішення, яке дозволило побудувати міський водогін кошторисом усього в 4500 руб. Вирішальним у цій справі стало те, що міська влада домовилася з управлінням Південно-Західної залізниці про підключення міської водогінної мережі до свердловин залізниці. Отож, місту не потрібно було будувати власної свердловини та водонапірної вежі, що суттєво знизило витрати на влаштування водогону.

Наприкінці 1912 р. Жмеринський міський водогін став до ладу – мережа мала п'ять водорозбірних кранів та потужність 10 тис. відер на добу. Міська влада віддавала водогін в оренду підприємцям на 5 років за умов, що ті вносили у міську скарбницю по 3 коп. за кожні 100 відер води та платили залізничникам за відпуск води по 11 коп. Разом з тим, зі споживачів орендар не міг брати більше 40 коп. за кожні 100 відер води [3, арк. 14 – 26].

Жмеринка стала третім містом у Подільській губернії, де була збудована міська водогінна мережа. Раніше вона з'явилась у Могилеві-Подільському (1909 р.) та Вінниці (1911 р.) [5, с. 203 – 206].

Телефон.

Ідея влаштування у Жмеринці міського телефону виникла у 1908 р., ще за головування П. Гузя. У цей рік зібрання міських уповноважених прийняли ряд попередніх рішень: у липні – вивчити питання щодо будівництва у місті телефонної мережі на 100 абонентів [7], у жовтні – оголосити конкурс на концесію з будівництва і експлуатації телефонної мережі [8]. Справа з конкурсом розтягнулась більше ніж на рік, і завершував її вже новий міський староста – Н. Добровольський. Після розгляду декількох проектів від потенційних концесіонерів, він переконав уповноважених зупинитись на пропозиції вже перевіреного інженера Миколи Васильовича Фазли, який на той час встиг спорудити телефонну мережу на 126 номерів у Вінниці (1906 р.) та на 77 номерів у Могилів-Подільському (1909 р.) [5, с. 211 – 212]. На жаль, точно не вдалось встановити, коли стала до ладу телефонна мережа у Жмеринці, але відомо, що наприкінці 1912 р. вона вже діяла. Концесіонером був згаданий вище М. В. Фазли (мешкав у Вінниці), завідувачем телефонної станції – Р. А. Даньковський. Мережа мала 60 номерів, і що цікаво, телефон № 1 було надано Жмеринському міському управлінню (вул. Вокзальна, 7), № 2 – міському старості Н. Добровольському [2, с. 974–977].

Міська телефона мережа у Жмеринці стала п'ятою у Подільській губернії. До цього її проклали у Кам'янці-Подільському (1890 р.), Вінниці (1906 р.), Могилеві-Подільському (1909 р.) та Проскурові (1910 р.) [5, с. 211 – 212].

* * *

Таким чином, на початку ХХ ст. у комунальному міському господарстві Жмеринки сталися якісні зміни – з'явилась електрика (1911 р.), водогін (1912 р.), телефонна мережа (бл. 1912 р.). У цьому чимала заслуга міського управління, і передусім тодішнього міського старости Никифора Давидовича Добровольського.

З біографії міського старости відомо, що Н. Д. Добровольський народився 1865 р., був у 1885 – 1900 рр. фармацевтом-практиком в аптеці у містечку Красне Ямпільського повіту (нині с. Красне Тиврівського р-ну), після того – землевласником у селі Тарасівка Ямпільського повіту (нині с. Тарасівка Жмеринського р-ну) та торговцем аптекарськими товарами. У 1908 р. зарахований купцем міста Жмеринки, де відкрив гуртово-роздрібний склад ап-

текарських товарів. Наприкінці 1909 р. призначений Жмеринським міським старостою і обіймав цю посаду 1910 – 1914 рр. Добровольський Н. Д. був членом-засновником Вінницького і Жмеринського товариств взаємного кредиту з дня їх заснування. Брав участь у Першому Всеросійському з'їзді з благоустрою міст (Одеса, 1910 р.), був делегатом на Першому Всеросійському з'їзді домовласників на орендованих землях (Москва, 1913 р.), перебував у складі делегації від Подільської губернії на урочистості з нагоди відкриття пам'ятника імператору Олександру III (Москва, травень 1912 р.) та на ювілейних святкуваннях сторіччя війни 1812 року (Москва, серпень 1912 р.), був включений до ювілейного видання до 300-річчя Дому Романових (1913 р.) [9, б/н]. За роки головування Добровольського Н. Д. у Жмеринці (1910 – 1914 рр.), крім влаштування електрики, водогону і телефону, були споруджені будівлі для навчальних закладів та прокладено тротуари.

Джерела та література:

1. *Біньківський М. І.* На перехресті шляхів і доль. Жмеринка і Жмеринчани / М. І. Біньківський, М. М. Овчарук, М. М. Райчук. – К.: ЕксОб, 2002. – 286 с.

2. *Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Волынской и Подольской губерниям* / [под набл. М. В. Довнар-Запольского]. – К.: Изд. Т-ва Л. М. Фиш и П. Е. Вольсов, 1913. – С. 911 – 1068.

3. Держархів Хмельницької обл., ф.117, оп.1, спр. 885.

4. Держархів Хмельницької обл., ф.117, оп.1, спр. 891.

5. *Єсюнін С.* Міста Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: Монографія / С. М. Єсюнін. – Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. – 365 с.

6. Подолия. – 1908. – 10 декабря.

7. Подолия. – 1908. – 30 июля.

8. Подолия. – 1908. – 31 октября.

9. Юбилейное историческое и художественное издание в память 300-летия царствования державного Дома Романовых / Изд. М. С. Гугеля. – М.: [Тип. В. М. Саблина], 1913. – 542 с.: ил., портр.

**ПЕРШИЙ З'ЇЗД СПОЖИВЧИХ ТОВАРИСТВ
ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
(ЖМЕРИНКА, 17 – 18 СЕРПНЯ 1909 РОКУ)**

У сучасній історіографії становлення та розвиток кооперативного руху на Поділлі знайшли своє відображення і продовжують бути об'єктом дослідження вітчизняних та зарубіжних науковців. Багатогранна діяльність подільської кооперації частково висвітлена у фундаментальній монографії І. Витановича [1], наукових виданнях М. Алімана, С. Бабенка, С. Гелея та ін. [2], І. Фаренія [3], Б. Кузіни [4], О. Федькова і Ю. Магась-Демидас [5] та інших авторів. Історію становлення і розвитку кооперативного руху на території сучасної Вінниччини глибоко дослідили В. Подолян та В. Рекрут, яким вдалося детально висвітлити життєвий шлях та кооперативно-просвітницьку діяльність відомого діяча – «батька подільської кооперації» – Йоахима Августиновича Волошиновського [6]. Однак у вищезгаданих монографіях і наукових публікаціях спілкове будівництво в системі споживчої кооперації, зокрема матеріали першого зібрання представників якої відбулося 17 – 18 серпня 1909 р. в Жмеринці, висвітлено лише в загальних рисах тогочасного розвитку кооперативного руху на Поділлі. Тому бачиться доцільним розглянути матеріали роботи з'їзду та більш детально зупинитися на характеристичі соціальної бази його учасників, проаналізувати основні здобутки і визначити значення зібрання для подальшого розвитку споживчої кооперації краю.

Варто зазначити, що на початку ХХ ст. розвиток кооперації на Поділлі знаходився під безпосереднім впливом фундатора кооперативного руху дворянина-поляка українського походження Й. Волошиновського, який мешкав у с. Серби (нині: Гонтівка Чернівецького р-ну). У 1906 р. за власні кошти він започаткував видання кооперативного тоїжневика «Світова Зірниця», який друкувався в м. Могилеві-Подільському [7, с. 196]. Видавець-редактор на шпальтах газети публікував власні статті з рекомендаціями щодо процедури створення кооперативів, ведення торговельної діяльності

та обліку тощо. Згодом, у 1907 р., йому вдалося в структурі Подільського товариства сільського господарства і промисловості відкрити «Відділ поліпшення дрібних господарств», який, власне, й займався координацією діяльності кооперативних товариств. Очолюючи відділ, Й. Волошиновський доклав чимало зусиль для популяризації споживчих кооперативів на теренах краю та налагодження їх господарсько-фінансової діяльності. Але фінансові труднощі та хвороба Й. Волошиновського змусили його у 1908 р. покинути с. Серби й тимчасово припинити видання «Світової Зірниці» [8, с. 11].

Повернувшись із лікування, завдяки відчутній фінансовій допомозі З. Грохольського і А. Собанського, 7 грудня 1908 р. «Світова Зірниця» знову почала виходити в с. Пеньківці (тодішнього Ямпільського повіту), де Й. Волошиновський поселився з родиною в будинку пана А. Собанського. Розміщена поблизу залізнична станція Ярошенка надавала можливість редактору суттєво зменшувати витрати на видання газети. Крім того, з'явилися сприятливі умови для розсилки тижневика, який друкувався у друкарні М. Н. Істочника в Жмеринці [7, с. 200].

Володіючи достовірною інформацією від інструктора і дописів читачів про організаційно-фінансові труднощі в діяльності споживчих товариств, Й. Волошиновський активно проводив пошуки нових форм розвитку кооперативів. Вивчення досвіду зарубіжних товариств, а також на підставі особистих спостережень він прийшов до висновку, що роздрібненість кооперативів, діяльність на власний розсуд без організаційної структури, неодмінно призведе до занепаду і краху більшості з них.

До того ж, позитивна динаміка утворення сільських споживчих товариств, поява перших «районних об'єднань» кооперативів (Пеньківського, Вороновицького і Яланецького), започаткованих Й. Волошиновським та його прибічниками П. Северинчуком і І. Зборовським, привернули увагу кооператорів до декількох нагальних проблем, які безпосередньо впливали на подальший розвиток кооперативного руху на теренах Поділля. Водночас, Подільська губернська управа стала проявляти більш предметну зацікавленість до поширення споживчих товариств, що, своєю чергою, вимагало координації спільних дій у вирішенні актуальних проблем у цій новій галузі. Саме з цією метою губернська влада за участі

авторитетних діячів кооперації ініціювала скликання з'їзду представників споживчих товариств, запросивши на зібрання крім кооператорів представників духовенства, учителів і службовців земського самоврядування. До речі, для проведення зібрання упорядники змушені були брати дозвіл у генерал-губернатора Південно-Західного краю генерала Ф. Трепова, подільського губернатора А. Ейлера та домовлятися з начальником Південно-Західної залізниці К. Немешаєвим. Успішно подолавши бюрократичні процедури, губернська управа 17 – 18 серпня 1909 р. в Жмеринці в театрі залізничників провела Перший губернський з'їзд представників споживчих товариств Поділля. Згідно положення про з'їзди, головуючим був призначений член губернської земської управи М. А. Трублаєвич [9].

На зібрання прибули 204 учасники, зокрема: 151 делегат від 117 кооперативів, 21 діяч духовенства, 28 земських службовців та представників сільських громад, а також 4 посланці політичної організації «Союз руського народа» (далі: СРН) [9, с. 50 – 59]. Значну частину учасників склали представники релігійних установ, яких на з'їзді разом із благочинними та делегатами від товариств налічувалося 40 чоловік. Помітне представництво складало учительство, представників якого на зібрання прибуло 25 осіб, переважно в статусі делегатів споживчих товариств [9, с. 50 – 59].

Кооператорів Жмеринщини (в сучасних адміністративних межах р-ну) репрезентували делегати таких споживчих товариств: Куриловецьке – В. Макарчук, С. Волошин і Г. Демянчук; Сербинівське – Г. Коваль і священник Матковський; Біликовецьке – Ф. Павлов і Т. Пастушенко; Коростовецьке – Д. Гордлев; Могилівське – Редька і Миронюк; Лопатинське – священник І. Іваницький, учитель Крючковський, Л. Пошиваний, І. Соколовський. Місто Жмеринку представляли І. Кисляківський, А. Іванов та вчитель Е. Вировий. Від сільських громад Будьків прибули М. Василевський, І. Левицький і К. Каплун, а з Почапинець – добродій Дубина і П. Цегельник. Громада Стодульців і Ріжка делегувала Станкевича, з Новоселиці приїхав С. Блажков. Місцевих релігійних діячів представляв благочинний 5-ї округи М. Сендерко із Носковець [9, с. 54 – 55].

Також у роботі зібрання брали участь поважні гості, зокрема викладач статистики та економічної географії Київського комер-

ційного інституту І. А. Ярошевич – родом із Мельниківців сучасного Немирівського району.

Завдяки акредитації журналіста К. Барановського матеріали зібрання детально публікувалися в часописі «Люд Божий». Висвітлювалася робота з'їзду на шпальтах «Світової Зірниці» та інших періодичних видань.

Із певною метою на з'їзд прибули представники так званого «Союза русского народа», які під впливом архимандрита Віталія, поводири цієї шовіністичної організації з Почаївської лаври, знайшли поширення на теренах деяких повітів. Зокрема, місцевих «союзників» репрезентували ревнителі «царя і отечества» з Літинщини: А. Чорний з с. Горбовець, Н. Куценко зі Стасевого Майдана (нині: с. Гончарівка), І. Бондар та Д. Грудка з Вінниківців [9, с. 57]. Жмеринське відділення СРН представляв М. Новаківський, який разом із вказаними вище соратниками, за висловами Д. Марковича, намагався внести «ложку дьогтю в бочку меду». Метою «союзників» було підпорядкувати подільський кооперативний рух під керівництво цієї антисемітської та українофобської політичної організації. «Кооперативну» діяльність СРН детально змалював М. Григорович у дописі «Кооперація і союзники». Він зазначав, що русифіковані діячі цієї організації «змовляються з місцевими комарями, беруть у них доброго хабаря «за труди» й починають пускати всякі смуги поміж селян. Одному скажуть, що товариська крамниця – один обман, другому дадуть якусь копійчину, третьому піднесуть горілочку. Не встигли люди й оглянутись, як згода поміж ними уже розбилась: один тягне туди, другий сюди, а третій Бог знає куди» [10, с. 8].

Принагідно зазначимо, що завдяки зусиллям Й. Волошинського та його прихильників, які провели плідну роз'яснювальну роботу щодо ставлення до цієї шовіністичної організації, всі намагання «союзників» залучити подільських кооператорів до виконання політичних завдань СРН завершилися повним провалом. Жодна пропозиція чорносотенців у матеріалах з'їзду відображення не знайшла.

Відтак, після вступної промови головуючого та оприлюднення кількох вітальних телеграм, зокрема від «артільного батька» М. Левитського, учасники обрали дві комісії для підготовки питань, які внесені на розгляд з'їзду. Перша комісія, головою якої

був обраний представник Волинської губернської управи Р. Реннінг, підготувала проекти постанов із 9 питань. Пропонувалося заснувати губернську спілку товариських крамниць, утворити місцеві районні спілки, а за основу прийняти протоколи з'їздів представників Пеньківського і Яланецького «районів». Комісія також внесла пропозиції, щоб товариські крамниці «не продавали горілки, ані пива, ані вина» [9, с. 32].

Друга комісія під керівництвом представника Київської спілки кредитних та ощадно-позичкових товариств І. Іванкевича підготувала проекти постанов із 17 питань, які переважно стосувалися організації торгівлі, ведення пайового господарства та внутрісистемної роботи кооперативних товариств краю [11, с. 1].

На другий день, 18 серпня, в пленарному засіданні в процесі обговорення пропозицій комісії розгорнулись бурхливі дебати з основних пунктів порядку денного, тобто про створення губернської спілки та про «порайонні об'єднання» (так звані «райони»). З питання створення центральної управлінської структури були виголошені різні думки і пропозиції, але переважна більшість сходилась на необхідності утворення Губернської спілки товариських крамниць.

Особливої думки щодо утворення вищезазначеної управлінської структури дотримувався Й. Волошиновський. До речі, він виявляв неабияку прихильність до української культури і першим дозволив собі виступати на з'їзді саме українською мовою, що викликало справжній переляк серед «державних» управлінців губернії. У виступах він палко відстоював своє дітище – «порайонні об'єднання» – і вважав, що утворення губернської спілки передчасне. Водночас Й. Волошиновський не заперечував її користі, як об'єднуючого, культурно-просвітницького центру, та аргументовано доводив, що створення такої установи поки що шкідливе через відсутність потрібних коштів на відкриття губернського гуртового складу. Щоб його відкрити, стверджував доповідач, потрібно близько 100 тис. крб., а щоб їх зібрати, необхідно вилучити більше половини обігових коштів із капіталів усіх споживчих товариств губернії, що призведе до краху переважної більшості з них.

«Захотів я женитися. Що ж кому до того? Недостає десять грошей до пів золотого! На таку дорогу, як той дурний парубок, союз не може пуститися», – так саркастично, але реалістично оці-

нював Й. Волошиновський можливості створення губернської спілки. На його думку, функції, які пропонують покласти на спілку, з успіхом можуть виконувати «порайонні організації» [11, с. 2].

Однак на завершальному пленарному засіданні з'їзду всі резолюції були затверджені одногосно. Таким чином, 18 серпня 1909 р. відбулося створення (де-факто) Подільської спілки товариських крамниць. Як виявилось, ця подія стала лише декларацією про наміри кооператорів об'єднатись в одну потужну організацію споживчої кооперації. Не отримавши офіційної реєстрації в царських канцеляріях Росії, до 1917 р. спілка так і не почала працювати в статусі юридичної особи.

З'їзд також затвердив постанови про періодичне друковане видання губернської земської управи, про заснування посад інструкторів з кооперації та звернувся до губернських органів з пропозицією про проведення викладання кооперативного обліку в школах.

Учасники з'їзду також ухвалили звернення до губернатора з проханням сприяти споживчим товариства в отриманні товарів місцевих виробників по доступних цінах. Відразу після з'їзду подільський губернатор А. Ейлер розіслав всім директорам цукрових заводів прохання відпускати всім «районам» цукор за оптовими цінами.

Зібрання ухвалило постанову про необхідність скликання наступного з'їзду і звернулося до земської управи з проханням скликати Другий з'їзд представників товариських крамниць «...щоб Подільський союз товариських крамниць був затверджений» та обрати бюро спілки й визначити місце постійної дислокації її управи [11, с. 3].

Перед закінченням з'їзду Й. Волошиновський вніс пропозицію про відзначення плідної праці В. Доманицького щодо поширення споживчої кооперації на Поділлі. Зокрема, його брошури у зрозумілому для селян викладі українською мовою «Товариські крамниці», «Про сільську кооперацію», «Як хазяйнують селяни в чужих краях» та ін. набули неабиякої популярності серед населення і стали однією із причин успішного поширення селянської кооперації в Україні. Серед подільських початківців кооперативної справи його книжечка «Товариські крамниці» носила статус бук-

варя і, насамперед, через її зрозуміле тлумачення кооперативних принципів і засад діяльності товариських крамниць.

Варто зазначити, що на з'їзді вперше публічно були визнані заслуги Й. Волошиновського і його газети. Як писав інструктор із кооперації В. Ворніков: «Дійсно, заслуги його великі й історія споживчої кооперації на Поділлі не може бути такою без Й. Волошиновського. Недоліки його теорії в питаннях про «райони» і «союзи» – звичайні недоліки всіх піонерів. Заслуги ж його в ділі пропаганди ідей кооперації і популяризації останньої беззаперечні» [12, с. 20].

Оцінюючи значення Першого з'їзду представників споживчих товариств губернії, можна стверджувати, що плідна праця Й. Волошиновського та його прибічників знайшла логічне втілення у рішеннях цього кооперативного форуму. Розбіжності у поглядах щодо утворення губернської спілки не були реалізовані, тому, так чи інакше, вийшло, що основним напрямком спілкового будівництва кооператори обрали «порайонні об'єднання», які згодом трансформувалися у «товариства гуртових закупівель».

Знайшла реальне втілення ідея щодо введення в штат губернської управи посад інструкторів з питань кооперації (3 посади), а також до кінця 1909 р. побачив світ безкоштовний журнал «Кооперативний листок», який видавався на кошти управи. На думку заступника редактора цього часопису М. Трублаєвича, «Листок» був призначений для обслуговування потреб всіх кооператорів Подільської губернії. Багато кооператорів використовували часопис для отримання інформації з усіх необхідних питань. На сторінках цього видання оприлюднювалась кооперативна політика земської управи та директивні документи інших органів влади.

Варто зазначити, що після завершення роботи з'їзду діяльність кооперативів стала більш предметною турботою органів управління місцевих громад, інтелігенції і викликала зацікавленість усіх верств населення. До популяризації кооперації залучаються працівники губернської управи й, звичайно, особисто Й. Волошиновський. З дозволу губернатора він розпочав читання циклу лекцій із питань організації кооперативних товариств, історії зародження кооперативного руху і налагодження товариських відносин у середовищі сільських громад. Такі лекції Й. Волошиновський прочитав 29 листопада 1909 р. в м. Джурині, 1 грудня – с. Борівці,

2 грудня – с. Сербах [13, с. 6]. На його лекції збиралась завжди широка аудиторія і після їх проведення значно збільшилась кількість дописів до «Світової Зірниці», на шпальтах якої Й. Волошиновський намагався усім надати вичерпні відповіді.

Наслідком активізації системної роботи щодо розвитку кооперативного руху стала нарада 10 січня 1910 р. в м. Жмеринці, яка відбулася за участі вже і земських інструкторів. Тут кооператори, першою чергою, розглянули питання «про причини слабого розвитку споживчих товариств Подільської губернії». Як повідомляється в протоколі, кооператори ухвалили резолюцію, «що для Подільських споживчих товариств м. Одеса є одним із найголовніших місць закупівель товарів; що споживчим товариствам необхідний в Одесі досвідчений торгівельний агент, який знає смаки і потреби Подільських споживчих товариств і умови одеського ринку; що утримувати такого агента повинна кооперативна організація, яка об'єднує всі Подільські кооперативи» [14, с. 21].

З огляду на вищесказане, нарада вирішила звернутись в Московську спілку споживчих товариств (МССТ) з пропозицією «відрядити свого агента в Одесу, покласти на нього обов'язки виконувати замовлення подільських споживчих товариств на комерційних засадах з нарахуванням відсотків на суму кожного забору» [14, с. 23].

На пропозиції подільських кооператорів керівництво МССТ люб'язно погодилось, але поставило умову, щоб Подільське земство внесло пай і вступну платню за кожне споживче товариство своєї губернії. Управа таку пропозицію знайшла неприйнятною, «як цим, – писав М. Трублаєвич в «Економічному Листку», – буде порушена основна ідея кооперації – самостійність кооперативів» [14, с. 25].

На нараді в Жмеринці досконалі аргументи Й. Волошиновського зуміли переконати подільських кооператорів, що вступ до МССТ є хибний шлях, який приведе до загибелі переважної більшості дрібних сільських товариств. В якості прикладу негативного впливу московських кооператорів на діяльність кооперативних об'єднань він виклав історію Київської спілки товариських крамниць, яка після набуття членства в МССТ втратила самостійність і, фактично, припинила свою діяльність. Тому, на переконання Й. Волошиновського, для подолання проблеми забезпечення поділь-

ських кооперативів товарами найкраще було б утворити власну агенцію в Одесі. Учасники наради на ідею доповідача відреагували схвально й одностайно підтримали таку пропозицію. З цього приводу представник московського центру в Києві І. Тихомиров, оцінюючи відмову подолян підпорядкуватись МССТ, охарактеризував створення самостійної Одеської агенції на чолі з В. Довнаревичем як «відхід від кооперативних принципів та переслідування особистих інтересів засновників установи» [15, с. 8 – 9].

Власне, І. Тихомиров і гадки не мав, що подільські кооператори наважаться на такий крок і проігнорують пропозицію центральної спілки Російської імперії. Відмова «об'єднатись на правах районної організації Московської спілки» для москвичів стала певним шоком [15, с. 8]. Водночас, подільські кооперативи отримали повну незалежність від МССТ.

Таким чином, вже тоді, у період чорної реакції і відвертої російської великодержавної експансії, українські кооператори робили сміливі кроки у боротьбі за свою незалежність і відверто заявляли про федеративний устрій системи кооперації Російської імперії.

Отже, Перший з'їзд представників споживчих товариств 17 – 18 серпня 1909 р. в Жмеринці став визначною подією в розвитку кооперативного руху на теренах Подільської губернії. Учасники зібрання виробили стратегію і тактику щодо розвитку спілкового будівництва споживчих кооперативів, визначили напрямки організаційної роботи у сфері постачання товарів та заборонили торгівлю спиртними напоями.

Важливим досягненням з'їзду стали позитивні кроки влади щодо координації зусиль у напрямках поширення кооперативів та створення системи популяризації кооперативної ідеї. Визнаючи позитивний вплив кооперації на добробут населення, органи державного управління вимушені були виділяти кошти на організаційно-фінансову підтримку «районних об'єднань» товариств. Привертають увагу ухвалені резолюції щодо культурно-просвітницької діяльності споживчих товариств, улаштування короткотермінових курсів та поширення періодичних видань.

Беззаперечним здобутком кооперативного з'їзду в Жмеринці стало зародження організованої боротьби української кооперації проти великодержавної експансії Московської спілки споживчих

товариств. Власне, саме протягом 1909 – 1910 рр. на кооперативних нарадах у Жмеринці була вироблена стратегія розвитку української кооперації, яка передбачала побудову взаємостосунків між Києвом і Москвою на федеративних засадах. Такі наміри української кооперації відверто проявили себе на Всеросійському кооперативному з'їзді в серпні 1913 р. в Києві.

Джерела та література:

1. *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк, 1964. – 624 с.

2. *Аліман М. В., Бабенко С. Г., Гелей С. Д. та ін.* Історія споживчої кооперації України / М. В. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей та ін. – Львів, 1996. – 462 с.

3. *Фареній І. А.* З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні / І. А. Фареній. – Черкаси, 2003. – 144 с.

4. *Кузіна Б. С.* Історія споживчої кооперації Поділля. 1861 – 1914 рр. / Б. С. Кузіна. – Хмельницький: Видавець ПП Цюпак А. А., 2010. – 192 с.

5. *Магась-Демидас Ю. І.* Кооперативний рух у Подільській губернії. 1860-і – 1914 роки: монографія / Ю. І. Магась-Демидас, О. Д. Федьков. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – 144 с.

6. *Подольян В., Рекрут В.* Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897 – 1939 рр.) / В. Подольян, В. Рекрут. – Вінниця, 2005. – 462 с.

7. *Колесник В.* Йоахим Волошиновський – визначний український і польський громадський діяч першої половини ХХ ст. / В. Колесник // Подільська старовина: Наук. зб.: До 85-річчя з часу заснування Вінниц. обл. краєзн. музею / Відп. ред. Т. Р. Соломонова; Ред. кол.: Л. Р. Кароєва, К. І. Висоцька, Л. Д. Ерліх; Худож. А. М. Дикий; Вінниц. обл. краєзн. музей. – Вінниця, 2003. – 255 с.

8. Світова Зірниця. – 1908. – № 11; 9.

9. Первый съезд представителей потребительных обществ Подольской губернии в г. Жмеринке 17 – 18 августа 1909 года. – Каменец-Подольск: Типография Кенинсберга и Фитермана, 1909. – 60 с.

10. *Григорович М.* Кооперація і союзники / М. Григорович // Село. – 1909. – № 16.

11. Світова Зірниця. – 1909. – № 32.

12. Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – № 1.

13. Світова Зірниця. – 1909. – № 42.

14. Экономический Листок. – 1911. – № 6.

*Сергій КАЛИТКО,
Олександр КРАВЧУК*

ПОДІЇ В ЖМЕРИНЦІ У ДОБУ ДИРЕКТОРІЇ УНР

У незалежній Україні з'явилася можливість докладного вивчення історичних подій, пов'язаних з Українською революцією 1917 – 1921 рр., що відбувалися в окремих регіонах. Місто Жмеринка відіграла велике стратегічне значення завдяки залізничному вузлу, звідки здійснювалося сполучення у напрямках Києва, Одеси, Львова, Могилів-Подільського, а далі у Молдову та Румунію. У радянській історико-краєзнавчій літературі з історії міста висвітлювалася діяльність лише тих політичних сил та збройних формувань, що прагнули до встановлення радянської влади. Їх супротивників згадували в негативному контексті [1]. У сучасних краєзнавчих виданнях подій цього періоду стисло торкалися В. Вовкодав і В. Лазаренко [2], В. Співак [3], О. Дмитрук [4]. Окремі події, пов'язані зі Жмеринкою та селищем Браїлів, розташованим неподалік, згадуються у працях Н. Слободянюка і В. Логвінова [5], М. Смірнова [6]. Більш докладно про перипетії боротьби за утвердження української державності у місті йдеться у публікаціях О. Кравчука і К. Завальнюка [7], О. Кравчука, С. Калитка і Н. Марценюк [8].

Проте найменш відображено діяльність влади Директорії УНР та її самої під час короткочасного перебування у місті, чому присвячено це повідомлення.

За гетьманської влади у Жмеринці дислокувався штаб та військовий суд 25 австро-угорського корпусу. Окупаційними військами були заарештовані і знаходилися у в'язниці, очікуючи цього суду, приблизно 1 тис. українських громадян, серед яких були учителі, кооператори, студенти, адвокати [9].

Дізнавшись про поразку Австро-Угорщини та Німеччини у Першій світовій війні, 3 листопада 1918 р. австрійські вояки почали стрілянину у місті та мітингували. Також повстали підрозділи 7

угорської кірасирської дивізії [10]. Згодом вони вирушили на батьківщину.

Влада Директорії УНР постала із протигетьманського повстання у листопаді 1918 р., коли, втративши підтримку Німеччини та Австро-Угорщини П. Скоропадський проголосив федерацію Української держави з майбутньою небільшовицькою Росією.

На час повстання у Жмеринці знаходився гетьманський гарнізон у складі піхотного полку, артилерійського дивізіону та кавалерійського підрозділу [11].

З початком повстання до гарнізону у Жмеринці прибув посланець Директорії. На його заклик 26 осіб з молодшого офіцерського складу перейшли на бік Директорії, обеззброїли два бронепоїзди і негайно вирушили до Білої Церкви [12].

У самій Жмеринці події розгорталися з певними особливостями. Серед залізничників, які склали значну частину населення міста, значного поширення набули агітація та симпатії до російських політичних партій, особливо більшовиків. У грудні 1918 р. вони виступили проти влади гетьманату спільно з місцевими діячами, які боролися за відновлення Української Народної Республіки. Комісар УНР Жмеринки С. Качур, колишній старший телеграфіст станції, організував 1 Жмеринський республіканський полк чисельністю 150 осіб для охорони станції. У полку успішно діяли агітатори повстанського комітету, в якому, крім представників інших лівих партій, були більшовики. Разом обидві політичні сили взяли участь у бою з німецьким гарнізоном та підрозділом, що прибув залізницею, 6 грудня 1918 р. і обеззброїли їх.

Перехід командира 1 республіканського полку А. Чекурди на бік повстанського комітету і передача командування більшовику Рябчуку зумовив обеззброєння цього військового підрозділу Брацлавським полком армії УНР [13]. У Жмеринці встановилася влада Директорії УНР.

У цей час на станції Жмеринка був заарештований, допитаний і розстріляний міністр гетьманського уряду М. Воронович. У спогадах В. Рейнбота – міністра гетьманського уряду вказується, що М. Вороновича відрядили до румунського міста Яси для зустрічі з представниками країн Антанти. Про суть політики гетьманського уряду свідчать інструкції, що їх отримав М. Воронович. Зокрема, він повинен був переконати представників Антанти, «що ли-

ше при збереженні існуючого державного ладу на Україні (гетьманату – *авт.*), можливе швидке відновлення могутньої Росії із нищенням в корені жажливого більшовизму. Врятована від більшовиків Росія навечно залишиться вірною і відданою союзницею рятівників не лише з політичних інтересів, але й за велінням серця відродженого народу» [14]. Смерть М. Вороновича зірвала плани гетьманського уряду встановити зв'язок з Антантою і спробувати заручитися її підтримкою, насамперед, військовою.

Після того, як 1 грудня 1918 р. уряди Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки уклали попередній «передвступний» договір про Злуку українських земель – об'єднання в єдину незалежну УНР українських територій, що раніше перебували під владою Російської та Австро-Угорської імперій, наприкінці грудня 1918 р. у Жмеринку прибули військові підрозділи УГА [15].

У зв'язку з наступом на УНР Червоної армії більшовицької Росії, із 1 лютого 1919 р. у Жмеринці було розміщено штаб армії УНР [16]. 6 березня 1919 р. з Вінниці до Жмеринки прибули Директорія та уряд УНР. Тут 9 березня 1919 р. було ухвалено закон про об'єднання міністерств продовольчих справ і торгу та промисловості в одне міністерство народного господарства. Закон підписав Д. Маркович – заступник голови Ради народних міністрів УНР [17].

18 березня 1919 р. Таращанський полк, формування у складі Червоної армії, проголосив у Жмеринці радянську владу. Втрата Жмеринки значно погіршила становище армії УНР. 21 березня 1919 р. командування Південно-Західного фронту, яке було відрізане від решти армії УНР, зробило спробу перейти на бік більшовиків [18].

На початку липня 1919 р. ситуація змінилася. Підрозділи армії УНР переходять у наступ і 4 липня відновлюють владу УНР у Жмеринці. Проте більшовикам вдалося переламати ситуацію на фронті. Нарком у військових справах УСРР М. Подвойський, терміново прибувши до Вінниці, розгорнув контрнаступ. У запеклих боях частини армії УНР втратили 7 липня Жмеринку [19]. Бої за місто відновилися у серпні 1919 р. З боку армії УНР у них брали участь I і III корпуси УГА, Запорозька група полковника В. Сальського. Загальне командування з'єднанням здійснював комендант

III корпусу генерал-четар А. Кравс. Також у боях брала участь група Ю. Тютюнника, до якої також входили підрозділ «Запорозька Січ» отамана Ю. Божка і загін Я. Шепеля [20]. 9 серпня 1919 р. більшовицькі війська залишили місто [21].

У Жмеринці 12 серпня 1919 р. перебував С. Петлюра. 14 серпня він тут мав зустріч з місією Антанти [22].

20 серпня 1919 р. у Жмеринці між командуванням армії УНР і штабом Революційної повстанської армії України (махновців) підписано угоду про спільну боротьбу з білогвардійськими військами А. Денікіна [23].

4 листопада 1919 р. на нараді у Жмеринці за участі членів Директорії, уряду, вищого командування, з'ясувалося прагнення командування Української Галицької армії, в якій поширилася епідемія тифу, укласти перемир'я з військами А. Денікіна. Це відбулося 6 листопада [29].

11 листопада 1919 р. у Жмеринку увійшли білогвардійські війська А. Денікіна, 6 січня 1920 р. – Червона армія [25].

У 1920 р. після укладення Варшавського договору між УНР і Польщею, під час наступу військові підрозділи армії Польщі та УНР 29 квітня 1920 р. зайняли Жмеринку [26]. У ході воєнних дій, через наступ Червоної армії, уряд УНР знову 9 – 14 червня 1920 р. перебував у Жмеринці. На засіданнях уряду були, зокрема, ухвалені рішення про відрядження до Бельгії військової місії; діяльність установ міністерств фінансів і шляхів; торговельно-економічну місію УНР в Польщі, фінансові витрати на потреби війська, органів місцевого самоврядування, на допомогу гуцулам та ін.

23 червня 1920 р. Червона армія знову повернулася до Жмеринки [28].

Отже, наприкінці 1918 – у 1920 рр. у Жмеринці відбувалися події Української революції 1917 – 1921 рр., на короткий час у місті перебували Директорія та уряд УНР. Поразка українських державних сил була зумовлена, окрім іншого, відсутністю консолідації суспільства, чим скористалися сусідні держави.

Джерела та література:

1. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – К., 1972. – С. 219 – 221.

2. *Вовкодав В., Лазаренко В.* Жмеринський край: Історико-краєзнавчий нарис / В. Вовкодав, В. Лазаренко. – Вінниця, 2005. – С. 35 – 36, 59 – 62.
3. *Співак В.* Місту Жмеринка – 100 років: Інформаційний вісник / В. Співак. – [Жмеринка], 2003. – Вип. 4. – С. 7 – 9.
4. *Дмитрук О.* Жмеринка – 110 років: фотоальбом / О. Дмитрук. – Вінниця, 2013. – С. 11 – 12.
5. *Слободенюк Н. П., Логвінов В. О.* Браїлів: стежками історії: Краєзнавчі нариси / Н. П. Слободенюк, О. В. Логвінов. – Вінниця, 2004. – С. 29 – 30.
6. *Смірнов М.* Браїлів: Погляд крізь століття / М. Смірнов. – Вінниця, 2016. – С. 103 – 104, 106 – 110.
7. *Кравчук О., Завальнюк К.* Спогади А. Чекурди про події Української революції у Жмеринці (1918 р.) / О. Кравчук, К. Завальнюк // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця, 2013. – С. 65 – 69.
8. *Кравчук О., Калитко С., Марценюк Н.* Повалення влади гетьмана П. Скоропадського на Поділлі / О. Кравчук, С. Калитко, Н. Марценюк // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця, 2013. – С. 345 – 346.
9. *Кравчук О., Ратушняк І., Завальнюк К.* Подільський губернський староста Сергій Кисельов (1877 – 1937) у документах епохи / О. Кравчук, І. Ратушняк, К. Завальнюк. – Вінниця, 2016. – С. 176.
10. Там само. – С. 190.
11. *Кравчук О., Завальнюк К.* Вказана праця. – С. 67.
12. *Мельничук О.* Події Першої світової війни та національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. на Поділлі (за спогадами І. Д. Юрченка) / О. Мельничук // Народи світу і Велика війна 1914 – 1918 рр.: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3 – 4 квітня 2015 р. – Вінниця, 2015. – С. 232 – 234.
13. *Кравчук О., Завальнюк К.* Вказана праця. – С. 67 – 68.; *Кравчук О., Калитко С., Марценюк Н.* Вказана праця. – С. 345 – 346.
14. Воспоминания В. Е. Рейнбота о его пребывании в должности товарища министра внутренних дел, министра внутренних дел, а позже министра юстиции в составе правительства гетмана П. П. Скоропадского [не ранее 31 декабря 1918 г.] // Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год: Сборник документов. – М., 2014. – С. 122.
15. *Співак В.* Вказана праця. – С. 7.
16. *Співак В.* Вказана праця. – С. 8.; *Вовкодав В., Лазаренко В.* Вказана праця. – С. 59.

17. Директорія. Рада Народних Міністрів УНР 1918 – 1920. Документи і матеріали. У 2 т. – К., 2006. – Т. 2. – С. 503.

18. *Верстюк В.* Передмова / В. Верстюк // Директорія. Рада Народних Міністрів УНР 1918 – 1920. Документи і матеріали. У 2 т. – К., 2006. – Т. 1. – С. 17.

19. *Вовкодав В., Лазаренко В.* Вказана праця. – С. 59.; Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – К., 1972. – С. 221.

20. Історія Українського Війська. – Львів, 1936. – С. 551 – 554.

21. *Смірнов М.* Вказана праця. – С.107.

22. *Вовкодав В., Лазаренко В.* Вказана праця. – С. 59.

23. *Верстюк В.* Вказана праця. – С. 25.

24. *Верстюк В.* Вказана праця. – С. 26.

25. *Вовкодав В., Лазаренко В.* Вказана праця. – С. 59.; Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – К., 1972. – С. 221.

26. *Воловик В. П., Воловик О. В.* Революційний рух 1920 року на Вінниччині (Хроніка за архівними документами). (До 80-річчя подій) / В. П. Воловик, О. В. Воловик // Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 2000 року. – Вінниця, 1999. – С. 18.

27. Директорія. Рада Народних Міністрів УНР 1918 – 1920... – С. 62 – 69.

28. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – С. 221.

*Анатолій ВОЙНАРОВСЬКИЙ,
Василь ЧЕРНЯК*

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЖМЕРИНСЬКОГО РАЙОНУ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1930-х РОКІВ

У статті йдеться про соціально-економічне становище Жмеринського району у першій 1930-х років.

Ключові слова: територіально-адміністративний устрій, Жмеринський район, соціально-економічне становище, населення, сільське господарство, культурно-освітній розвиток.

Статистичні показники соціально-економічного розвитку мають важливе значення для створення цілісного історико-краєзнавчого дослідження конкретного регіону. Соціально-економічний розвиток Жмеринського району у першій половині 1920-х років, як і більшості районів Вінницької області, ще не став предметом спеціального дослідження істориків та краєзнавців. Статистичні показники соціально-економічного розвитку Жмеринського району цього періоду представлені у загальнореспубліканських [1 – 4] довідниках. У праці В. І. Петренка «Більшовицька влада та українське селянство у 20 – 30-х рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (на матеріалах Поділля)» [5] проаналізовано соціально-економічне становище українського селянства напередодні Голодомору 1932 – 1933 років. Повсякденне життя українського селянина у 20 – 30-х роках ХХ ст. детально висвітлено у серії монографічних видань «З історії повсякденного життя в Україні» [6].

Соціально-економічні експерименти більшовицької влади у 20 – 30-х роках ХХ століття супроводжувалися частими реформами адміністративно-територіального устрою. Початок адміністративно-територіальній реформі на Поділлі поклала Постанова ВУЦВК від 31 січня 1923 року, відповідно до якої зменшувалася кількість адміністративно-територіальних одиниць шляхом укрупнення волостей і повітів [7, с. 20]. В основі реформи лежала ідея «дрібного районування», суть якого полягала в тому, що «від сільської одиниці до українського уряду повинно бути три, а не чотири адміністративно-господарських інстанцій», а сама УСРР розглядалась як цілісний державний організм [8, с. 80]. Внаслідок реформи було докорінно змінено устрій Поділля. На 40 % скоротилася кількість волостей з утворенням натомість районів, на 56,86 % зменшилася кількість сільських рад. Особливістю проведення районування в регіоні було застосування наукових напрацювань подільських географів, землевпорядників і статистиків, що дозволило максимально врахувати особливості кожного населеного пункту, об'єктивно визначити культурно-економічні центри [8, с. 99 – 100]. В подальшому на території Поділля зміни адміністративно-територіального устрою продовжувалися. Так, за постановами ЦВК і РНК СРСР від 23 липня 1930 р. та ВУЦВК УСРР від 2 вересня 1930 р. в Українській СРР було ліквідовано адміністративно-територіаль-

ний поділ на округи і встановлено 503 окремі адміністративні одиниці [9, с. 671]. У 1932 році влада повертається до триступеневої системи управління (центр – область – район). Постановою IV позачергової сесії ВУЦВК XII скликання від 9 лютого 1932 року в Україні було створено 5 областей: Харківську, Київську, Вінницьку, Дніпропетровську та Одеську. До складу Вінницької області, яку безпосередньо утворено 27 лютого 1932 року, увійшла 71 адміністративно-територіальна одиниця: 2 міста (Вінниця і Бердичів) та 69 районів [5, с. 24].

Метою статті є введення в науковий обіг основних показників соціально-економічного розвитку Жмеринського району у першій половині 1930-х років.

Жмеринський район у складі Вінницької округи було утворено відповідно до Постанови ВУЦВК від 7 березня 1923 року «Про адміністративно-територіальний поділ Подільської губернії» [5, с. 20].

Станом на початок 1930-х років територія Жмеринського району становила 749 км² [4, с. 87]. На 1 січня 1932 року територія Жмеринського району становила, за одними даними, 726,2 км² [1, с. 66], за іншими – 727,4 км² [2, с. 6]. У цей час до складу Жмеринського району входило 44 населених пункти, які були об'єднані у 43 сільських та 1 міську рад. Станом на середину 1935 року територія Жмеринського району становила 74,2 тис. га (742 км²) [3, с. 348].

Станом на 1 січня 1932 року населення Жмеринського району становило 87216 чоловік (в тому числі міського – 21733 чол.) [1, с. 66 – 67] (за іншими даними – 79,0 тис. (в тому числі міського – 16,7 тис. чол.) [2, с. 6]. На середину 1935 року населення району складало 84196 чол. (в т. ч. міського – 20864 чол.) [3, с. 348]. Навіть за офіційними даними кількість населення району зменшилася більш ніж на 3 тисячі чоловік, причиною чого став злочин радянської влади проти українського селянства – Голодомор 1932 – 1933 рр.

Головним заняттям жителів Жмеринського району було сільське господарство. В роки нової економічної політики українське селянство зуміло забезпечити помітне зростання сільськогосподарського виробництва. Та селянин, «що веде господарство незалежно від державно-партійної монополії на владу з монополюю організо-

ваною державною промисловістю, транспортом, банківською системою не вкладався в загальну логіку більшовицької системи, яка дедалі більше набувала рис тоталітаризму» [10, с. 255]. Колективізація селянських господарств і селах Жмеринщини, як і загалом по Україні, до кінця 1920-х років не набула поширення і проводилася добровільно. Тільки для невеликої кількості селянських господарств комуни, артіль та ТСОЗ (товариства спільного обробітку землі) стали організаційними формами повсякденної виробничої та трудової діяльності і їхня кількість була невеликою. Загалом у 1928 році в Україні було колективізовано менше 4 % площі селянського землекористування [11, с. 443]. Та вже в роки суцільної колективізації сільського господарства, яка здійснювалася насильницькими методами, у районі з 13853 господарств було усупільнено 8496 (64,9%), а з 39332 га орної землі, що перебувала у користуванні селян, до колгоспів було передано 25952 га (66,0 %) [1, с. 74 – 75]. Ці показники були вищими за середні по області (61,6 % та 62,3 % відповідно). Це свідчить про те, що місцеве партійне керівництво досить «активно» впроваджувало у життя вказівки партійного керівництва, зокрема постанови ЦК ВКП(б) від 2 серпня 1931 року «Про темпи дальшої колективізації і завдання по зміцненню колгоспів», відповідно до якої встановлювалися критерії суцільної колективізації: не менше 68 – 70 % селянських господарств з охопленням не менше 75 – 80 % посівних площ [11, с. 443]. Як бачимо, відповідно до цієї постанови, у Жмеринському районі суцільна колективізація була проведена «успішно». Станом на 10 червня 1932 року у районі діяло 46 артілей) [1, с. 74 – 75]. У доповідній записці начальника Вінницького обласного відділу ДПУ В. Лєвоцького секретарю Вінницького обкому КП(б)У М. Алексєєву про масові подання колгоспниками заяв щодо виходу з колгоспу, датованій 17 липня 1932 року, вказується, що у Жмеринському районі було подано 110 таких заяв [12, с. 319]. Голодомор 1932 – 1933 років, репресивна політика державних органів призвела до того, що станом на середину 1935 року в районі вже було колективізовано 90,5 % господарств, а колгоспів налічувалося 50 [3, с. 348].

Хлібозаготівлі, які здійснювалися насильницькими методами, виконувалися у районі практично на 100 %, внаслідок чого селяни були приречені на голодну смерть. Так, якщо у 1930/1931

р. план хлібозаготівель складав 5082 т (виконання – 101,8 %), то у 1931/1932 р. – 6800 т (виконання – 95 %), а у 1932/1933 р. – 5675 (фактично на 5 січня 1933 року виконано на 106,7 %) [1, с. 116]. Хоча офіційно держава з 1930 року встановлювала на території УСРР норму здачі товарного хліба від чверті до третини збору, та невдовзі почала забирати все, включаючи насіннєвий, фуражний і продовольчий фонди [11, с. 443].

За даними Відділу землевлаштування обласного земельного управління, загальна площа землі, придатної до сільськогосподарського використання, становила 70547 га. З них орної (польової) – 44371 га, садибної – 9011 га, сіножатей – 836 га, лісів та чагарників – 13714 га [1, с. 70 – 71]. В селянському користуванні перебувало 54890 га землі, придатної до сільськогосподарського використання – 53492, з них орної (польової) – 39332 га, садибної – 7746 га, сіножатей – 758 га, лісу та чагарників – 3561 га [1, с. 71].

У 1932 році, за даними районної інспектури народно-господарського обліку, у Жмеринському районі було засіяно 6311 га озимого жита (радгоспами – 66 га, колгоспами – 3166 га, одноосібниками – 3079 га), 7685 га озимої пшениці (1423 га, 4772 га, 1490 га) [1, с. 100], 703 га озимого рапсу (тільки радгоспи та колгоспи) [1, с. 101], 2904 га ячменю (439 га, 1967 га, 498 га), 3746 га овесу (732 га, 2669 га, 345 га) [1, с. 104], 324 га кукурудзи на зерно (117 га, 43 га, 164 га), 1793 га гречки (230 га, 914 га, 649 га) [1, с. 105], 1400 га проса (221 га, 555 га, 624 га), 464 га вики на зерно (58 га, 220 га, 186 га) [1, с. 108], 101 га інших зернових культур (тільки радгоспи та колгоспи), 2295 га гороху (379 га, 1726 га, 190 га) [1, с. 109], 193 га інших бобових (35 га, 88 га, 70 га) [1, с. 112], 4750 га цукрового буряка фабричного (1424 га, 2560 га, 766 га), 287 га цукрового буряка на насіння (радгоспи та колгоспи) [1, с. 113], 8 га сої (тільки радгоспи), 57 га соняшника (55 га, 1 га, 1 га) [1, с. 116], 100 га коноплі (3 га, 45 га, 52 га) [1, с. 117], 2574 га картоплі (188 га, 171 га, 2215 га), 884 га гарбузів та інших кормових коренеплодів (134 га, 472 га, 278 га), 1627 га різної городини (402 га, 346 га, 879 га) [1, с. 121], 478 га однорічних трав на сіно (141 га, 250 га, 87 га) [1, с. 124], 2831 га багаторічних трав на сіно (612 га, 1886 га, 333 га), 266 га багаторічних трав на насіння (тільки радгоспи) [1, с. 125]. Посіви на силос становили 67 га (тільки радгоспи та колгоспи) [1, с. 128].

Під урожай 1935 року в районі було засіяно всіма групами господарств 44299 га, з них по колгоспному сектору – 36345 га (82 %). Зернові та бобові культури були засіяні на площі 21137 га, технічні культури – на площі 2298 га. Посівна площа картоплі становила 3409 га, городніх культур – 2089 га, кормових культур – 4819 га, конюшини – 4558 га [3, с. 342]. Порівнюючи дані 1932 року з даними середини 1920-х років, можна зробити висновки про зміну структури посівів серед селян, які не вступили до колгоспу. Так, якщо у 1925 році засівна площа жита становила близько третини від усієї засівної площі, то у 1932 році одноосібники засівали жита лише 7,8 % від усіх посівів. Також зменшилася частка засіву, озимої пшениці тощо. Ці дані свідчать, що у 1932 році жодна сільськогосподарська культура у структурі посівів не займала значного місця. Зернових сіяли менше, тому що в будь-якому випадку більшість врожаю забрали б у рахунок хлібозаготівель. Та навіть таке розпорощення сільськогосподарських культур у посівах 1932 році не дало змоги вижити сотням та тисячам селян Жмеринщини у 1932 – 1933 роках, коли в рахунок хлібозаготівель забирали не лише зернові, але й картоплю, коренеплоди тощо.

Станом на 1 лютого 1932 року у селах району нараховувалося 8152 коней, з яких 516 знаходилося у радгоспах, 3681 – у колгоспах, і 3136 – у одноосібників. Цікаво, що 196 коней знаходилися у колгоспників, але усупільнені вони не були [1, с. 132 – 133]. Якщо врахувати, що кількість господарств, що не вступили до колгоспів, у Жмеринському районі на цей час становила 5357, то в середньому на одне господарство одноосібника припадало 0,6 коня, або 1 кінь на 1,6 господарства. Великої рогатої худоби нараховувалося 11177 голів, з них у радгоспах – 783, у колгоспах – 1420, у одноосібників – 3129 голів. У колгоспників перебувало 4464 голів ВРХ, які не були усупільнені. Серед ВРХ корови становили 8289 голів, з яких переважна більшість – 6549 – знаходилися у власності одноосібників та колгоспників (не усупільнені) [1, с. 136 – 137]. Поголів'я свиней у районі становило 8473 голів, з яких 3419 знаходилися у радгоспах та колгоспах, всі інші – у одноосібників та колгоспників (не усупільнені) [1, с. 140 – 141]. Більше як 81 % поголів'я овець (1320 голів) знаходилося в колгоспах та радгоспах [1, с. 144]. Та вже станом на 1 січня 1936 року одноосібники мали лише 137 коней із загальної кількості 5858 по рай-

ону (2,3 %), у колгоспах натомість їх перебувало 4371 (74,6 %) [3, с. 342]. Схожа ситуація була і з іншим поголів'ям, хоча колгоспникам ще дозволяють тримати корів (майже 70 % поголів'я корів знаходилися саме у колгоспників).

Держава зберігала ще один вплив на колгоспний лад – машино-тракторні станції. Станом на 20 жовтня 1932 року у машино-тракторних станціях Жмеринського району нараховувалося 36 тракторів [1, с. 146]. Район мав наступні корисні копалини: вапняк, граніт сірий, глину для виробництва цегли [1, с. 147]. На 1 липня 1932 року серед значних промислових підприємств у Жмеринському районі були: цукроварня та млин у Браїлові, вапняна розробка у с. Сербинівці, цегельня у с. Матейково, гуральня (с. Мартинівка). Цукроварня, вапнякова розробка та цегельня належали до Цукротресту. Виготовляли відповідно цукор-пісок, вапняковий камінь та будівельну цеглу. На цукроварні станом на 1 липня 1932 року працювало 343 робітника, у 1931 році було виготовлено продукції на суму 2321 тис. крб., вартість майна цукроварні оцінювалося у 4358 тис. крб. [1, с. 158 – 159]. На вапняній розробці працювало 398 робітників, продукції за 1931 рік було вироблено на сумі 393 тис. крб. Цегельню обслуговували 170 робітників, вартість виробленої продукції у 1931 році становила 170 тис. крб. Млин у Браїлові підпорядковувався Союзборошну, на ньому працювало 63 робітники. Гуральня у с. Мартинівка належала до Укрспиртотресту. На ній працювало 19 робітників. У 1931 році було вироблено продукції (спирту-ректифікату) на суму 19 тис. крб. [1, с. 158 – 159].

Мережа роздрібних торговельних закладів Жмеринського району на початок 1932 року складалася з 68 торговельних одиниць (66 крамниць та 2 кіоски), з яких три було закритого типу [1, с. 182]. Станом на 15 квітня 1935 року у районі діяло 67 торговельних точок, обіг за перший квартал 1935 року склав 1283 тис. крб. [3, с. 343].

Освітня мережа району станом на 1 січня 1932 року нараховувала 53 трудові школи – 24 I концентру і 29 II концентру, у яких навчалося 11376 учнів [1, с. 184 – 185]. На початок 1932/1933 навчального року кількість шкіл становила 54, серед яких 4-х річних було 18, 7-річних – 34, 10-річних шкіл – 2. Навчалося у них 13001 учнів [2, с. 208 – 209]. У педагогічному процесі було задіяні 357

чоловік. У районі діяло 36 установ клубного типу – сільських будинків та хат-читалень [1, с. 185]. У 1935 році 12970 дітей здобували освіту у 16-ти початкових, 33-х неповних середніх та 6-ти повних середніх школах [3, с. 349].

Станом на кінець 1931 року мережа установ охорони здоров'я району нараховувала 2 лікарні (загальна кількість ліжок – 90), 5 лікарських дільниць (93 ліжка), 1 поліклініку, 5 амбулаторій, 41 пункт першої допомоги, 2 консультації Охматдиту, 2 молочні кухні. Загальна кількість пологових ліжок становила 11. У сезонних яслах перебувало 2838 дітей. Діяли тубдиспансер, вендиспансер та санбаклабораторія. У районі працювало 30 лікарів, з яких 2 – санітарних лікарі, та 46 представників середнього медичного персоналу [1, с. 188 – 189]. Станом на 1 липня 1932 року на 10000 населення кількість лікарів становила 3,8 [2, с. 221]. На 1935 рік у районі діяло 10 амбулаторій, 3 поліклініки, 3 спецдиспансери, 11 медпунктів, 3 акушерські пункти, 5 лікарень (247 ліжок, з них 29 пологових), 3 хати-родильні (7 ліжок), 4 консультації Охматдиту, 4 аптек. Медичну допомогу населенню надавали 58 лікарів та 122 працівника середнього медичного персоналу [3, с. 349].

Станом на 1 липня 1932 року у районі налічувалося 649 радіоточок. Станом на 1 грудня 1932 року район мав телефонний зв'язок з обласним центром. Крім того, було телефонізовано МТС, 6 сільських рад та 4 колгоспи [2, с. 228]. Станом на 1 травня 1935 року 20 сільських та міських рад, 4 радгоспи, 15 колгоспів та 1 МТС були телефонізовані [3, с. 349].

Таким чином, соціально-економічні показники розвитку Жмеринського району дають змогу проаналізувати соціально-економічне становище району в першій пол. 1930-х років, тобто в надзвичайно складних умовах суцільної колективізації сільського господарства та Голодомору. Статистичні дані свідчать про те, що протягом досить короткого часу кількість колективізованих господарств в Жмеринському районі досягла більш як 65 %, перевершивши загальнореспубліканські показники. Статистичні дані свідчать про різке скорочення поголів'я коней та худоби, що призвело до погіршення рівня життя сільського населення району. У складному становищі перебували не тільки одноосібники, але й члени колгоспів, які не отримували достатньої кількості зерна для утримання своїх сімей. Разом з тим цифри свідчать про розвиток

шкільної мережі, медичних закладів, телефонізації району тощо. Соціально-економічні показники розвитку Жмеринського району у вказаний період можуть стати у пригоді краєзнавцям та є цікавими для порівняння із сучасністю.

Джерела та література:

1. Статистично-економічний довідник Вінницької області / Вінницьке обласне управління народногосподарського обліку при Облплані. – Вінниця: Віндерждрук. ім. Леніна, 1932. – 192 с.
2. Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Вінницької області УСРР. – Харків: Видання Управління справами Ради Народних Комісарів УСРР, 1933. – 240 с.
3. Райони УСРР. Статистичний довідник / За редакцією О. М. Асаткіна. – Том 1. – К.: Видавництво «Народне господарство та облік», 1936. – 1196 с.
4. Україна та її нові адміністративні райони: Кишеньковий статистичний довідник. – Харків: Держвидав «Господарство України», 1930. – 184 с.
5. *Петренко В. І.* Більшовицька влада та українське селянство у 20 – 30-х рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (на матеріалах Поділля) / В. І. Петренко. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – 320 с.
6. Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – 786 с.
7. *Петренко Олександр.* Історія адміністративно-територіального устрою Вінниччини від найдавніших часів до сучасності / Олександр Петренко. – Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2008. – 56 с.
8. *Олійник М. П.* Трансформаційні процеси на Поділлі в добу непу (1921 – 1928 рр.): монографія / М. П. Олійник. – Хмельницький: «Поліграфіст-2», 2015. – 480 с.
9. Державний архів Вінницької області: Путівник. – Вінниця, 2010. – 753 с.
10. *Зінченко Арсен.* Нариси історії подільського селянства: 1917-1930 рр. / Арсен Зінченко. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – 344 с.
11. *Кульчицький С. В.* Колгоспи / С. В. Кульчицький // Енциклопедія історії України / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Т. 4: Ка – Ком. – К.: Наук. думка, 2007. – С. 441 – 446.

12. Голод та голодомор на Поділлі 1920 – 1940 рр. Збірник документів та матеріалів. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2007. – 704 с.

Тетяна РАБЧУК

ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 рр. У ЖМЕРИНСЬКОМУ РАЙОНІ (ЗА СПОГАДАМИ ОЧЕВИДЦІВ)

XX ст. було насичене подіями, які шокували світ. Голодомор в Україні 1932 – 1933 років – одна із найтрагічніших сторінок не лише в історії нашої держави, це трагедія всієї української спільноти.

В Україні на тему голодомору є доволі багато досліджень, зокрема, даною проблематикою в контексті історії Вінниччини займалися такі науковці як І. Шульга [1], Р. Подкур, Ф. Винокурова [2], С. Гальчак [3], М. Кравець [4], П. Кравченко [5], В. Петренко [6] та інші. Із їхніх праць переконливо випливає, що це був, безсумнівно, злочин проти українського народу. Кількість втрат, наведених в цих працях, просто шокує, – від 7 до 10 мільйонів жертв. Голод, неначе привид, блукав в Україні, і Жмеринський район не став винятком.

Але хто ж, як не очевидець цих страшних подій, може передати всі жахіття того, що відбувалося. Виходячи з цього, мета статті – дослідити явище голодомору в Жмеринському районі на основі спогадів очевидців.

Українському народові траплялося на його довгій життєвій ниві всяке: і перелоги орати, і на бранному полі волю свою відстоювати, і «світле майбутнє» будувати. Рідна земля часто була ареною кровопролитних битв. Та, мабуть, найстрашніше лихо випало на долю українського хлібороба в голодний 1933 рік [8, с. 87]. З цими словами важко не погодитися. Всі ми чули про ті страшні роки, але мало хто уявляє що це було за жахіття. Що краще ніж спогади очевидців може передати все те горе.

У «Національній Книзі Пам'яті жертв голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Вінницька область» вміщено карту області, на якій вказано приблизну кількість померлих по районах від голодомору (за даними 2008 року). Жмеринський район належить до тих районів, де кількість померлих становить від 3000 до 4000 тис. осіб. За цими даними він поступається лише Іллінецькому, Оратівському, Калинівському, Козятинському, Погребищенському і Шаргородському районам.

Всі очевидці, які вижили після страшного голодомору, зі сльозами на очах розповідають про те, як штучно створювали голод як покарання за непослух вступати у колгоспи.

Зі спогадів Марії Кирилівни Кармалюк-Слюсар (с. Кармалюкове Жмеринського району):

«Тільки після революції батькові наділили чотири десятини землі. До 30 року було добре жити. А тут колективізація, контракція, податки, згоняють все в колгосп. Я, правда, була тоді вже замужем. Пригадую сльози батька і матері, як записали в колгосп і забрали корову і коні... З хати забрали все, клуню і шопу розібрали і дерево забрали в колгосп. З хати дітей вигнали... Голод почався десь так після Різдва 33 року, а вже з весни почалося страхіття. Хто не хотів йти в колгосп, то страшно знущалися з них. Мало того, що все забирали, то й, бувало, комин завалять, щоб не палила в печі куркульська душа, останні горнятка поб'ють» [7, с. 1274].

Всі спогади певною мірою схожі між собою, така картина без суттєвих змін була у кожному населеному пункті. Для прикладу наведемо спогади Рабчук Олександри Кузьмівни (1917 р. н., с. Почапінці Жмеринського району):

«Пам'ятаю той страшний період 1932 – 1933 років. Зовсім мало залишилося серед живих тих, хто пережив ті страшні роки. Люди щодня мерли з голоду. В селі не залишилося жодного собаки, жодного кота. Люди все з'їли... Ті люди, в яких відбирали все, які ніяких документів не мали. Людей, які не могли нічого дати, арештовували і висилали на каторгу до Сибіру. Ті, які відбирали не мали зброї, окрім шипків, якими нищпорили всюди і відбирали все до крихти. Дуже тяжко було щось приховати. Поля охоронялись лановими, а колгоспні комори сторожами. Людей, які вирва-

ли хоч 5 колосків, – судили. Не хотіли люди добровільно йти в колгосп, але мусили... Почали люди вмирати навесні, коли за зиму все проїли. Сиротами ніхто не опікувався, держава за них не дбала, і вони вмирали» [7, с. 1275].

Головна настанова щоб усе забирати у селян, йшла із вищих кіл керівництва країни, але на місцях все це в дію приводили свої ж місцеві, так звані «гавкуни», на це часто акцентують увагу самі очевидці; дуже часто після того як вони виконували все, що їм доручалося, вони самі ставали жертвами тоталітарної системи.

«Приходило їх до хати табунами, чоловік 10, молоді хлопці і все кругом знаходили. За день да хати могли зайти 2 – 3 рази» [7, с. 1275]. Так розповіла ситуацію Рабчук Олександра Кузьмінічна із с. Почапінці Жмеринського району.

Свідчення очевидців з інших населених пунктів показують, що все у людей забирали насильно, щоб не залишити шансів вижити. «Навіть з горняток забирали останню квасольку. Залізними палицями штерхали і в хаті, і в обісті, шукали схованої зернини... 32 року ще з осені різні свої «гавкуни» і міліція все до зернини, до барабольки викачали з села» [7, с. 1274].

За часту люди розповідають про те, що, знаходили все, нічого не можна було приховати, шпицями пробивали стелі будинків, обшукували під підлогою. Спогади Дякової Федори Андріївни (1924 р. н., с. Токарівка Жмеринського району) є хорошим підтвердженням цього:

«Зимую 1932 – 1933 років по селі їздили в основному голова сільської ради, уповноваженні з району. Заходили в кожну хату, перевертали все, забирали муку, зерно, навіть якщо залишилися якісь крихти, забирали все. Сховати можна було хіба що в сніг» [7, с. 1275].

Хто не корився насильно вступати у колгосп, арештовували і відсиляли в Сибір за непослух. Людей, у яких і так вже нічого не було їсти, оголошували куркулями – ворогами народу. «Та й це не спасло батька. Зробили його куркулем і вислали 31 року з мамою і найменшим братиком Петею... Цілі сім'ї почали перші пухнути і мерти. А які ж вони були куркулі? Отакі, як мій батько. Любили рідну землю і хотіли самі коло неї працювати. Ходили в полотняних штанях і сорочці, босі і тяжко трудилися літом і зимою» [7, с.

1274]. Всіх, кого в обвинувачення за куркульство влада не арештувала, залишалися помирати від голоду у рідних селах. Їсти майже нічого не залишилося, особливо після зими, і люди щоб вижити їли в прямому сенсі слова «все підряд».

«Мій Семен купив жому в Мартинівці, напечемо з нього малаїв, а їх і свиня не їла б, не те людина... Весною рвали квасок, листя, кропиву, цвіт з акації. І ходимо з чоловіком на роботу, бо там дають фунт муки на сім'ю. Жменю муки і цвіт, та й печу дітям і собі коржі, які купи не тримаються... Лукія Багрійка, казали, вкрала сусіднього собаку, забила і варила їла. Але однаково помирала вся сім'я. А ще Ілько Любарський, прости, господи, зарізав дочку, і теж їли. Було ж у нього що аж десятеро дітей. І так пішли всі на той світ. Що то з людей голод робить, до чого довів Сталін» [7, с. 1274].

Поодинокі випадки канібалізму були у кожному населеному пункті. Це траплялося в крайніх випадках: «У сусідньому селі Маньяківцях Барського району був випадок канібалізму. Дядько з племінницею йшов через поле, на якому було дуже високе жито, її знайшли вже потім, м'ясо від кісток було обрізане...» [7, с. 1274].

Прочитавши спогади людей, які пережили страшний голод і донесли правду того жахіття наступним поколінням, важко повірити в те, якого піку може досягти людська жорстокість, в даному випадку жорстокість влади. Голодною смертю вмирили ні в чому не винні люди. Покоління з жахом будуть згадувати це нелюдське, здавалося б, явище і повторювати слова, щоб такого більше не сталося.

Джерела та література:

1. Шульга І. Г. Голод на Поділлі: 1925, 1932 – 33, 1946 – 47 роки / І. Г. Шульга. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 1993. – 224 с.

2. Винокурова Ф. А., Подкур Р. Ю. Голод 1932 – 1933, 1946 – 1947. Вінницька область: Документи і матеріали / Ф. А. Винокурова, Р. Ю. Подкур – автори-упорядники. – Вінниця: Антекс, 1998. – 224 с.

3. Гальчак С. Д. «Білі плями» скорботи: Причини голодомору 1932 – 1933 та голоду 1946 – 1947 років на Поділлі / С. Д. Гальчак. – Вінниця: Логос, 1999. – 50 с.

4. *Кравець М. М.* Жертви більшовизму на Вінниччині / М. М. Кравець // Тези доповідей і повідомлення XIX Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1999. – С. 11 – 15.

5. *Кравченко П. М.* Подільське село в умовах голоду 1934 – 1935 рр. / П. М. Кравченко // Тези доповідей і повідомлення XIX Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1999. – С. 52 – 53.

6. *Петренко В. І.* Більшовицька влада та українське селянство у 20 – 30-х рр. XX ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля) / В. І. Петренко. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2008. – 230 с.

7. Національна Книга Пам'яті жертв голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Вінницька область / обл. редколегія: Спірідонова Л. М. (гол.), Лациба В. П. (заст. гол.), Нешик С. С. (заст. гол.), Василюк С. М., Гальчак С. Д., Гунько М. М., Дусар О. І., Зінько Ю. А., Кароева Л. Р., Кравченко П. М., Лазаренко В. І., Малиновський М. А., Мушинський О. А., Подкур Р. Ю., Філонов Л. В.: Автор.-упоряд.: Лациба В. В., Вижга В. В., Кравченко П. М., Мельничук І. П., Петренко В. І., Подкур Р. Ю. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2008.

8. *Шульга І.* Діти голодомору: На архівних матеріалах Поділля / І. Шульга // Київ. – 1993. – № 8. – С. 87 – 90.

*Анатолій ЛИСИЙ,
Юрій СТЕПАНЧУК*

СЛІДАМИ СПРАВИ ДПУ № 39686

Після потрясінь I Світової та громадянської воєн на Поділлі діяло 80 костьолів, але службу правили лише 40 ксьондзів [1, арк. 143]. Це, напевно, були наслідки польсько-радянської війни 1920 р. Побоюючись за своє життя, багато заможних поляків, а також священослужителів римо-католицького обряду виїхали до Польщі.

Проте і така кількість ксьондзів непокоїла органи радянської влади. Губернський відділ народної освіти бід-

кався, що католицькому впливу протидіє всього вісім радянських працівників і незначна кількість партійців-поляків на місцях. І робився висновок про переваги в ідеологічній роботі католицького духовенства [1, арк. 144].

До складу Жмеринської римо-католицької парафії, яку 10 липня 1917 р. затвердив Луцько-Житомирський єпископ Ігнатій Дубовський, входили: Велика і Мала Жмеринка, Станіславчик, Будики та Жуківці [2, с. 34]. Першим настоятелем парафії став кс. Тадеуш Шадбей. Згідно з офіційними даними Луцько-Житомирської курії, станом на 1918 р. парафія нараховувала 3263 католиків [3, с. 107].

Утворення жмеринської парафії співпало з бурхливими політичними переминами в Росії та на Україні. Революційні зміни негативно вплинули на життя місцевої католицької громади. З остаточним встановлення більшовицької влади настоятель жмеринської парафії кс. Людомир Зайончковський мусив залишити місто і виїхати до Польщі. Разом зі своїм настоятелем виїхала також значна частина парафіян. Після цього жмеринський костьол залишився без постійного священика, а місцеві католики мусили погодитись з новими умовами життя під пануванням більшовицької тоталітарної системи.

Законодавчі акти радянської влади практично виключали духовенство та церковні організації з громадсько-політичного життя. Правове становище духовних осіб засвідчує циркуляр наркома юстиції України С. Буздаліна від 30.09.1921 року: «монахи, попи, дякони, ксьондзи, пастори, рабини, мулли та інші представники духовенства є суспільними паразитами» [4, арк. 107]. На початку 20-х років «суспільних паразитів» у костьолі було п'ять: ксьондз, органіст, різничий, паламар та сторож [5, с. 24].

Взагалі історія комуністичної партії і радянської держави – це, крім усього іншого, історія невтомного переслідування релігії. І перш за все – християнства. Справу Нерона, який кидав перших християнських мучеників на поїдання хижакам, через 1900 років продовжили войовничі атеїсти, катуючи, розстрілюючи та відправляючи священослужителів на повільну смерть до сибірських концтаборів.

На Поділлі під час громадянської війни влада змінювалася десятки разів, і якщо представники тої чи іншої влади були ло-

яльні або нейтральні до Церкви, то кожен наступ більшовиків супроводжувався дикими розправами з інтелігенцією та духівництвом. Гинули серед інших і служителі Римсько-Католицької Церкви. В сусідніх з Жмеринською парафіях були замордовані: Болеслав Лісицький, Шимон Бабарський, Теофіл Шептицький, Сіріл Буяльський, Зігмунт Крижановський, Калікст Бутунч, Казімір Мазур, Михайло Дзендзик [6, s. 20 – 35].

Для подальшого фізичного знищення духівництва, яке залишилося живим після громадянської війни, приводом стало вилучення церковних цінностей ніби для боротьби з голодом 1921 р. Саме це мав на увазі вождь світового пролетаріату, коли 19 березня 1922 р. зауважував, що «чим більшу кількість представників реакційного духовенства... вдасться розстріляти, тим краще. Треба саме тепер провчити цю публіку так, щоб ні про який опір не сміли й гадати» [7, с. 79].

В таких «комфортних» умовах ніс свій хрест настоятель Жмеринського Свято-Олексіївського костюлу Соколовський Казімір Олександрович. Він народився у 1883 р. в Ново-Архангельському повіті Катеринославської губернії. На початку ХХ століття закінчив Луцько-Житомирську католицьку семінарію і ніс службу на теренах сучасної України. У 1913 – 1922 рр. священствував в Одесі, де у 1920 р. притягувався до відповідальності місцевою ЧК за звинуваченням в контрреволюційній діяльності. Згодом був переведений до Жмеринки [8, арк. 8, 9].

Місцеві органи радянської влади і ДПУ (таємна поліція) пильно стежили за кожним кроком клірика. У виконкомі Вінницької округи на нього було заведено картку за № 1/44, куди заносились відомості про діяльність пароха [9, арк. 35].

Ще в лютому 1925 р. Вінницький окружний комітет КП(б)У отримав з Москви циркуляр наступного змісту: «Звертаємо Вашу увагу на необхідність використати в антиклерикальній агітації й ряд нових фактів, що дискредитують католицьке духовенство. В першу чергу необхідно висвітлювати шпигунську діяльність католицького кліру, його роль як агентів польського уряду та польського генштабу. Звертаємо Вашу увагу на необхідність вести антиклерикальну агітацію постійно і систематично, і з цією метою старанно збирати всі факти, які дискредитують ксьондзів. Про

відомі факти контрреволюційності ксьондзів слід повідомляти в місцеві органи ДПУ» [10, арк. 49]. І, безумовно, повідомляли.

5 березня 1925 р. стало нещасливим в житті Казимира Олександровича Соколовського. В його оселю увірвався помічник уповноваженого таємно-оперативної групи Вінокрвідділу ДПУ Харченко з посіпаками і провів обшук. Було вилучено листування на польській і російській мовах. А їх власника було заарештовано й ув'язнено в вінницькому допрі (дом общественно-принудительных работ – *від авт.*) [11, арк. 3]. Арештованого сфотографували біля тюремного муру й дактилоскопували. До речі, постанову про арешт було прийнято тільки 17 березня. В ній ксьондза звинувачували за статтею 66 кримінального кодексу УССР, тобто за шпигунство.

Місцеві поплічники Дзержинського змайстрували цілу шпигунську конструкцію. Нібито арештований ксьондз містечка Тарнорудка Нановський дав покази про те, що до нього з польського боку кордону прийшов мешканець містечка Чорний Острів Мар'ян Табенський і розповів про своє завдання від Тарнопольської філії розвідувального відділу польського генштабу. Її працівник Яблонський дав пароль – цифру «737» і 30 доларів (!) для зв'язку з жмеринським ксьондзом Соколовським і отримання від нього матеріалів розвідувального характеру. На підставі цих показів і було заарештовано настоятеля [11, арк. 10].

Почалися виснажливі допити, які тривали до травня 1926 р., тобто більше року. В цей час віряни звернулися з листом до округового прокурора, який підписало 283 католики. Звернувся із заявою до чекістів і сам арештований. Він написав: «Прошу пришвидшити мою справу. Під арештом я знаходжусь більше трьох тижнів, а допитувався лише раз. Прошу викликати мене і зняти з мого імені тавро ганьби. Я ні в чому не винен. Комусь захотілось дискредитувати мене в очах радянської влади» [11, арк. 25].

Врахувавши прохання парафіян віддати їм хворого ксьондза на поруки, його було звільнено 2.07.1925 р. під підписку про невиїзд з м. Жмеринки до закінчення суду по даній справі [11, арк. 45]. Постановою від 14 травня 1926 р. слідчі дії відносно Соколовського було припинено за недостатністю доказів. Це ще не 1937-й рік. Але вже 14 грудня 1925 р. його було перевезено до Одеси для подальших допитів.

Так і не знайшовши переконливих доказів вини арештанта, Особлива нарада при колегії ОДПУ 13 серпня 1926 р. постановила: «Соколовського Казиміра Олександровича ув'язнити в концтабір терміном на три роки. Справу передати до архіву» [11, арк. 95]. Він відбував каторгу на Соловках, звідки мало хто повертався живим.

Але доля посміхнулась бранцеві. Його було етаповано 20 грудня 1928 р. до Мінська і 3 січня 1929 р. на прикордонному пункті пропуску Негоріле в обмін на польського комуніста передано до Польщі [11, арк. 96].

1 серпня 1995 р. перший заступник прокурора Вінницької області Дзюба А. Г. реабілітував невинну людину відповідно до закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні від 17 квітня 1991 р» [11, арк. 116].

Джерела та література:

1. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). – Ф. Р – 254. – Оп. 1. – Спр. 149. – 203 арк.
2. Parafie, filie, kaplice i klasztory w Cesarstwie Rosyjskim. – Т. 1. – Lublin, 2000. – 180 s.
3. *Росовський Віталій*. Римо-католицька громада в Жмеринці на Поділлі / Віталій Росовський. – Люблін, 2010. – 153.
4. ДАВіО. – Ф. Р – 5035. – Оп. 1. – Спр. 9. – 185 арк.
5. Elenchus omnium ecclesiarum et universi cleri. Dioecesis camebcensis. Pro anno domini 1924. – 78 s.
6. Album kaplanow dyecezyi Lucko-Zytomierskiej. – Lublin, 1995. – 50 s.
7. *Ленин В. И.* Письмо В. М. Молотову для членов политбюро ЦК РКП(б) 19 марта 1922 г. / В. И. Ленин // Известия ЦК КПСС. –1990. –№ 4.
8. ДАВіО. – Ф. 6023. – Оп. 4. – Спр. 28573. – 97 арк.
9. ДАВіО. – Ф. Р – 687. – Оп. 4. – Спр. 33. – 150 арк.
10. ДАВіО. – Ф. П – 31. – Оп. 1. – Спр. 118. – 125 арк.
11. ДАВіО. – Ф. 6023. – Оп. 4. – Спр. 28573. – 116 арк.

ЖИТТЯ ЖМЕРИНСЬКОГО ГЕТТО

Жмеринка – це невелике українське місто, яке розташоване за 300 км від Києва та 50 км від Вінниці. 17 липня 1941 року фашистські війська захопили Жмеринку. На околиці міста німецькими військами було розташовано табір для військовополонених, а для євреїв було створено гетто. Жахлива політика терору нацистів проти єврейської нації нищила її як етносоціальну групу в Україні та за її межами. Створені гетто були способами реалізації страшних злочинів німецького війська. Розповісти все про Голокост неможливо, але й змочувати про нього не потрібно.

Жмеринське гетто, як і інші гетто на території України, було обнесено колючим дротом, і туди зганяли євреїв, які не встигли евакуюватися, також потрапляли люди з околиць і Румунії, тому що ця частина території потрапила під румунську юрисдикцію. У місті був румунський комендант, а в гетто було утворено місцеве управління, яке складалося з євреїв. Через деякий час головою місцевого управління був призначений д-р Гершман. Саме завдяки йому життя в Жмеринському гетто відрізнялася від того, що творилося в інших гетто. Цей унікальний випадок в історії Голокосту незаслужено знаходиться поза увагою.

Д-р Гершман, адвокат за професією, виявився в гетто в числі інших євреїв, виселених з Бессарабії. Він був особисто знайомий з румунським комендантом міста ще до війни, і, ставши головою єврейської адміністрації гетто, зумів домовитися з ним в багатьох питаннях організації життя в гетто таким чином, щоб євреї, що знаходилися там, не загинули [4].

Насамперед д-р Гершман встановив в гетто залізну дисципліну. За найменшу провину суворо карали. Було призначено людину для здійснення фізичних покарань. Така дисципліна була обов'язковою умовою румунського коменданта. Домовилися також, що євреї будуть надавати без затримок необхідну робочу силу для роботи за межами гетто. Щодня колони робітників з гетто о 6 годині ранку відправлялися в німецьку зону для ремонту залізниць, вагонів, мостів. За це вони отримували невелику оплату і їжу.

Частина цієї оплати передавалася в адміністрацію гетто. Крім того, для можливості обміну речей і виробів на продукти, кожен платив адміністрації 2 марки за дозвіл виїхати на ринок. Таким чином, в адміністрації гетто з'явилися деякі грошові кошти. Іншим важливим джерелом доходу стали майстерні, їх вдалося організувати всередині гетто для виробництва фарби, цв'яхів, мотузок та ін. товарів, які на базарі обмінювали на продукти харчування у селян. За рахунок отриманих доходів в гетто було налагоджено харчування сирит, відкриті лікарняне відділення, ясла, дитячий садок і школа. Була введена обов'язкова дезінфекція та відвідування лазні, завдяки чому не виникало епідемій. В гетто відкрили синагогу – румунська влада не забороняла сповідувати іудаїзм – і її також утримували за кошти, зібрані адміністрацією [2].

Незважаючи на те, що не виникало епідемій, все ж були випадки захворювання на тиф, які багато хто пояснював медичними експериментами, проведеними німцями. Хворих тифом лікували в невеликому лікарняному відділенні, розташованому на другому поверсі колишнього клубу імені Меджінського [1].

Соломон Кракопальський, колишній в'язень Жмеринського гетто, згадує: «В результате осложнения зимой я заболел гнойным плевритом, который могли лечить только в районной больнице в немецкой зоне в 3-х км от центра города. Д-р Гершман помог отцу получить пропуск в районную больницу и на санях, запряженных лошадей, меня отвезли к доктору Цурюку. Я помню, что он большим шприцем откачал гной из плевры и сказал «Цэй хлопчик будэ жить». На обратном пути к нам в сани подсел немецкий солдат с автоматом и я очень боялся, что он нас застрелит» [3].

Д-р Гершман проявляв себе сильним організатором і не менш здібним дипломатом: він зміг домовитися з комендантом про те, що окупаційна влада не втручатимуться в справи гетто і, що найголовніше, не будуть видавати євреїв з гетто німцям. Євреїв Жмеринського гетто на чолі з розумним керівником вдалося налагодити безпечно життя, що різко відрізняло це гетто від більшості інших, де люди голодували, вмирили від хвороб і ставали жертвами колосальних погромів або навіть просто випадкової примхи німецьких солдатів. Євреї з німецької зони окупації тікали від знищення в Жмеринку, так як це була єдина можливість врятуватися, і, дійсно, багатьом це вдалося [4].

Ми повинні пам'ятати про Жмеринське гетто, як приклад того, що навіть у найважчих обставинах люди знаходили шляхи залишатися людьми, підтримуючи себе та інших.

Єдиний випадок, коли не вдалося врятувати, тих хто переховувався в Жмеринці, стався з євреями, які тікали від розстрілу з містечка Браїлів, знаходиться в 8 км від міста. На вимогу німців, під загрозою розстрілу всіх євреїв, вони були видані німцям. Колону приречених на смерть людей провели через гетто по вулиці Урицького.

Соломон Кракопальський також пам'ятає цю подію, він згадує: «Крики несчастных до сих пор в моей памяти. Нашей соседке Бране Хаит удалось выхватить из толпы пятилетнюю девочку Геню и спрятать ее, а затем удочерить. Это был способ, придуманный Гершманом, чтобы защитить и спасти детей, попавших в гетто. Так был спасен мой одноклассник Мося. Его усыновили старики Роземблум. Из браиловских евреев спаслись еще двое мальчишек, забравшихся на перекрытие склада, куда заманили обреченных перед отправкой на расстрел» [3].

Розстріл браїлівців також описує в своїх спогадах, ув'язнена в гетто Софа (Сарра) Вейсих (Флейшман): «Между прочим, когда браиловцев гнали через мост, бывшие среди них ребята напали на охрану, разоружили их, кто-то из них убежал в лес, кто-то прыгал в речку. Говорили, что тогда около пятнадцати ребят спаслись, убежали. А куда им было бежать? Некоторые вернулись в наше гетто, их опять выловили и убили. Такие мальчишки были хорошие... Если бы всё это видели те «отрицатели»...

Вели людей на расстрел, какие красивые женщины и мужчины были, дети на руках. При мне немец взял трехлетнего ребенка и ударил его головой о дерево. Мать его кричала в истерике. А немцы вокруг стояли и смеялись. Таких ужасов я насмотрелась хорошо...» [8].

Напередодні звільнення Жмеринки румуни втекли з міста і стало відомо, що німці запланували знищення євреїв в гетто. Частина людей, ризикуючи своїм життям, виходила з гетто через отвір в дротяній огорожі, інші ховалися в таємному притулку. Швидкий наступ Червоної армії порушив плани німців. Про це повідомляє Софа Вейсих: «Когда пришли советские войска (20 марта 1944 г.), мы сидели в подвале одного дома. Сверху была конюшня, там бы-

ли лошади, на полу лежала солома. Нас было тогда человек сорок. Сидели мы, точно сейчас не помню, но, как минимум дней десять. Почему прятались? Немцы перед уходом собирались расстрелять гетто, не успели. Когда пришли наши, мы долго боялись выйти, пока наш «разведчик», Володя, который единственный знал, где мы все прятались, не вернулся и не сказал, что солдаты какие-то непонятные, с погонами, но говорят по-русски» [8].

Після звільнення Жмеринки, березня 1944 року, д-р Гершман був заарештований, звинувачений в співпраці з фашистам і розстріляний. Автор вважає, що у нього не було можливості врятувати Браїлівських євреїв, а його організаторські і дипломатичні здібності дозволили вижити всім Жмеринським євреям і врятувати сотні інших, які переховуються в Жмеринці. Ці відомості підтверджуються в книзі Ефраїма Вольфа «Спогади колишніх в'язнів Жмеринського гетто», виданої в Єрусалимі в 2001 році.

У травні 1944 р. Жмеринка піддалася тривалому бомбардуванню німецької авіації. Зенітки відганяли літаки від залізниці та вокзалу, проте вони скинули бомби на місто. На території гетто були знищені десятки будинків і загинули сотні людей. Ті, хто залишилися в живих, рятувалися від бомбардувань в довколишніх селах. Це відображено у спогадах Софи Вейсх: «Немцев прогнали. Но они вскоре напомнили о себе – начались бомбежки. В нашу квартиру попала бомба. Мы еле успели с мамой выбежать. Потом вернулся папа, он был на трудфронте и считал, что мы тоже где-то в эвакуации. Тяжело все это вспоминать. В мои юные годы что я видела хорошего? В 1995 г. мы с мужем Семёном приехали в США. Здесь наши дети, внуки, правнуки. Но страшная и тяжелая память о гетто всегда в моей памяти. Это забыть невозможно...» [8].

Таким чином, завершився один із найтрагічніших періодів в історії Жмеринки. Перебуваючи в німецько-румунській окупації в період із 17 липня 1941 р. до 18 березня 1944 р., місцеве населення сповна на собі відчуло всю тяжкість нелюдської ідеології нацистської партії. Ці сторінки історії назавжди закарбуються в пам'яті людей. Але завдяки вдало організованому керівництву Жмеринського гетто, велика кількість євреїв врятувалася від смерті. Навіть серед окупантів знаходилися люди з почуттям співчуття, людяності та жалості. Подібні злочини окупантів культивували серед лю-

дей почуття невпевненості в майбутньому, тривоги за власне життя і життя своєї родини та каталізували в суспільній свідомості головну мету – за будь-яку ціну вижити в умовах війни.

Джерела та література:

1. Безмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945: Наук.-публіцист. видання / Гол. редколегії І. Герасимов, заст. голови І. Муковський, П. Панченко, відп. секретар Р. Вишневський. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – С. 181.

2. *Верховлюк В., Ковальова С.* Це не забудеться ніколи / В. Верховлюк, С. Ковальова // Панорама. – 2001. – 9 червня. – С. 1.

3. Винницькая область. Катастрофа (ШОА) и сопротивление: Документы и материалы с истории евреев Украины период нацистской оккупации (1941 – 1944гг.) – Тель-Авив-Киев, 1994. – С. 68.

4. Винницькая область. Катастрофа (ШОА) и сопротивление: Документы и материалы с истории евреев Украины период нацистской оккупации (1941 – 1944гг.) – Тель-Авив – Киев, 1994. – С. 41 – 53.

5. Вінниччина в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. (хроніка подій). – К.: «Наукова думка», 1965. – 386 с.

6. Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни. 1941 – 1945 рр. Збірник документів. – Одеса, 1971. – 360 с.

7. *Гальчак С.* Визволення Вінниччини від нацистських загарбників / С. Гальчак. – Вінниця, 2005. – 405 с.

8. Державний архів Вінницької області. – Ф. П - 425. – Оп. 1. – Спр. 224. – 193 арк.

9. *Петрова А. І.* «Новий порядок» на Поділлі за часів німецької окупації / А. І. Петрова // Вінниччина: минуле і сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали ХХІ наукової іст.-краєзн. конференції. – Вінниця, 2007. – С. 333 – 337.

10. *Петрова А. І.* Становище на Поділлі в роки німецької окупації (1941 – 1944) / А. І. Петрова // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. – 2005. – Випуск 9. – С. 266.

11. *Шайкан В.* Повсякдення українців у роки німецької окупації. 1941 – 1944 / В. Шайкан. – К, 2010. – 80 с.

ЖМЕРИНКА В НІМЕЦЬКІЙ ОКУПАЦІЙНІЙ ПРЕСІ 1941 – 1944 рр.

Для дослідження німецького окупаційного режиму на території України дуже важливим джерелом є періодична преса тих часів. Такі джерела дозволяють простежити події суспільно-політичного, економічного, культурного, громадського життя в певний проміжок часу і на регіональному, і на загальнодержавному рівнях. Преса вміщує різну за видами, жанрами, походженням і сутністю інформацію (документи органів державного управління, виступи державних та громадських діячів, спогади, оголошення, розпорядження, огляди, звіти, інтерв'ю, публіцистику, листи, уривки з художніх творів, фотографії тощо), що в результаті робить її унікальним багатогранним, комплексним джерелом.

Вивчення та використання матеріалів пресових видань зумовлене тим, що передбачає врахування конкретно-історичних умов, у яких вони виходили, характеру влади, ступеня демократичності суспільства, рівня гласності, наявності цензури, що значною мірою впливало на можливість існування легальної періодики, інформаційну спрямованість та зміст публікацій. Все це повною мірою стосується україномовної легальної періодики, що виходила на території України в період німецької окупації і спогади у ній про м. Жмеринку.

Мета статті – подати і проаналізувати всі описи та спогади про Жмеринку в німецькій окупаційній пресі.

Переживши колективізацію, голодомор, політичні репресії проти своїх родичів та знайомих, жителі прагнули мирного господарювання на своїй землі. З приходом німецької армії, коли гітлерівці ставилися до місцевого населення лояльно, значна частина місцевих жителів справді повірила, що тепер, звільнившись від більшовицького режиму, вони зможуть створити незалежну державу, де будуть господарями у власному краї. Народ жив ілюзіями і щоб їх підтримувати, німецькі пропагандисти у своїй агітаційній діяльності намагалися дати для своїх потенційних читачів вдосталь необхідного пропагандистського матеріалу.

Новостворені німецькі органи влади виходили з того, що реалізація управлінської державної політики на підлеглий території неможлива без її інформаційного забезпечення, без функціонування підконтрольної владним структурам періодичної преси. Газети окупаційного періоду були досить схожими за змістом і подачею матеріалу.

В окупаційний період перші спогади про Жмеринку були у Львівській газеті «Українські щоденні вісті» від 6 серпня 1941 року у статті «Розмова з земляками Жмеринки» [1]. У ній описується важке життя трьох жмеринчан у період радянської влади. Також описуються загальні настрої селян щодо нової влади: «В Жмеринці з харчами погано. Місто большевики встигли знищити. Зірвали тільки всі мости. Але німецькі піонери вже їх направили і з Жмеринки курсують уже вантажні поїзди на захід. В Жмеринці оповідають, що у Вінниці повимордовували енкаведисти жахливим способом в'язнів. Народ тішиться дуже, що він визволений з большевицького гніту, і, переконаний, що тепер тим кровопійцям «буде вже амба». Жиди – оповідають нам жмеринківці – казали нам, що ми в мішку і добре зав'язані. Німці розв'язали той мішок і народ вийшов на волю. А жиди замітають тепер Жмеринку і наладнують те, що нищили разом з большевиками, – мости, шляхи, тощо. Жиди тепер кажуть до наших селян: «Ваш Бог – це наша смерть». А наші дядьки відповідають: «Ну що ж так і треба, ще недавно було навпаки». Українські селяни радо витають німців. Порозуміваються з ними здебільша знаками. Селяни, як мають, дають їм яйця, хліб та інші продукти. Німці за все платять. Про ніяких большевицьких партизан ніхто ніде не чує. Зате їдучи із Жмеринки до Львова, можна побачити по дорозі цілі маси розбитих большевицьких танків, гармат, літаків, кухонь, авт та всякої іншої зброї. Фронт просунувся далеко вперед. У Жмеринці віддавна не чути вже фронтових пострілів».

На шпальтах газети «Вільне слово», яка виходила в Дрогобичі, 11 лютого 1942 року в спогадах журналіста Л. Задніпрянського «По Україні» проведений детальний опис міста в роки окупації: «Зі Жмеринки большевики втікали так само поспішно, як з багатьох інших міст на Україні. Спалити та понівечити, як то вони мають звичай, не встигли. Спаралізоване на початку життя швидко почало налаштовуватись з приходом німецьких та союзних військ.

Значну організаційну роботу проробила Міська та Районова Управа. У місті є кілька їдалень, цукорень, де можна дістати по недорогій ціні обід, чай, каву. Раз на тиждень з'їжджається з довколишніх сіл великий базар. Менший базар буває щоденно. На базарі можна купити все, що продукується в сільському господарстві в найближчій околиці. Але саме відрадне є те, що жиди не рвуть за півціни з рук у селянки курку, масло, яйця і інше. Їх тут уже не побачиш. Тут з ними зробили порядок. Вони собі мають у місті окрему ділянку – гетто, відгороджену колючим дротом і там можуть робити інтереси самі між собою. Оглянувши місто я попрямував на станцію. По дорозі мені впали в око оголошення, де можна було прочитати про набір молоді на курси по підвищенню кваліфікації різних спеціальностей. Була дванадцята година. Саме передавали авдиції з Вінниці. Я зайшов узяти рюкзак від господаря, в якого я ночував і відходячи сказав: «То у вас, як бачу і радіо можна зачути. Це не всюди тепер можливе» – О, уже давно, відповів господар». Він говорив покаліченою українською мовою, але все ж намагався говорити по-українськи».

Значна увага приділялася злочинам та репресіям більшовиків на території Вінниччини у спогадах жмеринчан. Статті під назвою «Розстріли сталінськими посіпаками» виходили в багатьох україномовних виданнях періоду окупації і часто були навіть однаковими. Яскравим прикладом такої публікації є «Зізнання свідків про масове вбивство у Вінниці». Під заголовком зазначено: «День-у-день перед німецькою слідчою комісією в Вінниці з'являються українці та українки, які завдяки розкопкам могил врешті довідуються щось певного про долю членів своїх родин. Кожне зізнання свідків – це новий документ про жахливу терористичну, систему НКВД». А далі йдуть спогади жительки Жмеринки: «Серед добутих з могил речей я знайшла в'язану сорочку та ватовий піджак з хутряним коміром – речі, які я цілком певно пізнала, як власність мого чоловіка. Мій чоловік родився 1888 року і був української національності. З фаху був він машиністом. 18 травня 1938 року його арештовано в Жмеринці. НКВД покликало його запискою до себе і більше не випустило. На другий день проведено хатню ревізію, але нічого не сконфіскували. Як причину арештування подали і що мій чоловік був ворогом на роду. Фактично він ніколи не займався політикою, а навіть ще три місяці перед арештом отри-

мав премію 1500 карб, за те, що завжди в порядку тримав свій локомотив. По двох тижнях мого чоловіка перевезено з Жмеринки до Вінниці. Я ще другий тиждень їздила до Вінниці, щоб передати речі, але ніколи не могла говорити з своїм чоловіком. Коли я одного разу була знов у Вінниці, мені сказано, що мого чоловіка перевезено до Києва. Коли я там про нього розвідувала, мені сказали, що його там ніколи не було; його заслано на Північ без права листування. Коротко перед 1 травня 1938 року у Жмеринці разом арештовано і відвезено 60 чоловік, які працювали на залізниці. Всі вони були у віці від 35 до 50 років» [2].

Схожа публікація вийшла трохи більше ніж через тиждень, у ній викладено свідчення жінки репресованого чоловіка: «Зізнання жінки замордованого Берфта з Жмеринки доказують ще раз, скільки страждань доводилось переносити особам, приналежних до німецького народу під советським режимом. Я народилась 25 листопада 1888 року в Кенеберг на Волині і живу в Чубарівці. З газет довідалась я про розкопки і прибула сюди, щоб поробити розшуки. Серед добутих речень з певністю пізнала рушник, що його я сама шила. Мій чоловік був лісовим робітником та працював у колгоспі, а народився він в 1882 році. Обоє ми приналежні до німецького народу і народилися в Кенебергу. В 1938 році був мій чоловік заарештований в Чубарівці разом з 11 іншими особами, приналежними до німецького народу; ще до цього були заарештовані дві особи також приналежні до німецького народу. Наша місцевість віддалена від Жмеринки 9 кілометрів. Заарештованих відвели у жмеринську тюрму, а після трьох днів до Вінниці. Туди приносили ми білизну і одяг. Коли ми 12 вересня 1938 року знову всі разом в числі 14 осіб прибули до Вінниці, щоб відвідати наших чоловіків, нам сказали, що їх заслано на Далеку Північ без права листування. Арешти переводились всюди під закидом, що арештовані являються ворогами народу. Крім мого чоловіка заарештовано 5 братів Маркवादів; а далі один Ніске, якийсь Герман Вагнер, племінник мого чоловіка Густав Берфт та 5 членів родини Клют. Я хотіла б ще ось що заявити: двоє чоловіків, які були також заарештовані, але потім звільнені, оповідали мені, що їх мучили, щоб примусити до зізнань. Вони повинні були самі себе обвинувачувати. Коли вони цього не робили, тоді шпигали їх шпильками під нігті, або при-

тискали пальці дверима. Тоді один з них признався, що він хотів зірвати хоч це цілком не відповідало правді [3]».

У газеті «Вінницькі вісті» від липня 1943 року було надруковане інтерв'ю учительки Яніцької Ольги Василівни, вона приїхала до Вінниці розшукувати серед речей загиблих жертв речі свого чоловіка. Через деякий час вона знайшла кашкет свого чоловіка, Яніцького Віктора Івановича. Він працював до арешту в м. Жмеринці на пошті. 1933 року, працюючи в радгоспі, він був засуджений «як шкідник» в справах кінського поголів'я. Після повороту з заслання у березні 1938 року його знову заарештовують уже як «ворога народу» і «висилають» у далекі табори «з суворою ізоляцією». Оббиваючи пороги Жмеринського НКВД, жінка нарешті довідалась, що її чоловік перевезений у Вінницю. Приїхавши сюди, вона наполегливо домагалася дізнатися про долю свого чоловіка. Якось одного разу вона підійшла до віконця чергового енкаведиста, запитуючи про долю свого чоловіка. Окинувши суворим оком на громадянку, енкаведист узяв якусь книгу і, найшовши прізвище її чоловіка, прочитав: «Яніцький Віктор Іванович, Жмеринка, поляк, засуджений як ворог народу до далеких таборів без права листування з суворою ізоляцією». Поляк? – перепитала жінка, – який же поляк, коли він українець, у мене ж метрика є, це ж прикра помилка. «Не волнуйся, мамаша, – відповів енкаведист, уже поздно исправлять ошибки...» [4].

Також у «Вінницьких вістях» від 13 липня 1943 року було опубліковано всіх розпізнаних репресованих на території Вінниччини. Зокрема і Жмеринського району:

«...140. Ольшевський Адольф Вікторович – м. Жмеринка, заарештований в 1937 р. Дружина розпізнала кашкет.

141. Клют Буня Вільгельмович – с. Чубарівка, працював начальником депа ст. Чита, заарештований 15. серпня 1938 р. Батько Клют Вільгельм розпізнав кальсони.

142. Войціцький Микола – м. Жмеринка, заарештований 24 грудня 1937 р. Дружина розпізнала піджак.

143. Седлецький Ян Миколайович – с. Потоки, перукар, заарештований 30 вересня 1937 р. Дружина Седлецька Пелагея розпізнала майку» [5].

Життя в умовах німецької окупації також описує і одеська газета «Молва»: «Навесні нинішнього року румунська адміністра-

ція в Жмеринці наділила всіх чиновників, службовців та робочих безкоштовно навчаючи ділами землі під городи. Всі ділянки були засіяні і оброблені. З цих городів зібраний багатий урожай овочів. Все населення Жмеринки зустрічає зиму 1943 – 44 роки з достатніми запасами продовольства. На жмеринських ринках достаток продуктів харчування по дуже дешевих цінах. Завдяки розумному керівництву румунської адміністрації, життя в Жмеринці протікає нормально і мало відчувається війна» [6].

В газеті «Молва» довгий час не припинялося вихваляння румунської влади. В номері з 13 березня 1943 року в статті «На станції Жмеринка» описувалося прикрашання вокзалу в «культурний стан», як в Європі. А під час влади більшовиків станція мала катастрофічний стан. Зазначалося, що влада має відкрити там ресторан і відремонтувати фасад [7].

Також 10 жовтня 1943 Губернатор Трансністрії професор г. Алексяну підписав розпорядження за № 2531 про заснування митниці в Жмеринці з наступними повноваженнями. Будуть обрані три чиновника з повноваженням здійснювати контроль у всіх поїздах, проходячи через станцію Жмеринка. При цьому закладі функціонуватиме постжандарм мов з необхідним наявністю складу. Головним органам митниці так, але право конфіскувати всі продукти або товари, контрабанд, які або вводять в Трансністрію або вивозяться звідси [8].

Цікавою є публікація 31 жовтня про «Творчу діяльність румунських адміністраторів «Трансністрії»: «Творча робота румунської адміністрації яскраво кидається в очі в Жмеринці, яка за більшовиків була пильним, брудним, забитим Містечком. Сьогодні Жмеринку не впізнати. Тепер це цілком упорядковане місто з цілим рядом промислових та торговельних підприємств серед яких ковбасна фабрика, Хліб-завод, Крупорушка, Маслоробка, Миловарний завод, Лікерний завод, млин тощо. У місті відкрито багату мережу і ресторанів серед яких можна відрізнити: ресторан Примарії, а також і магазин з колосальною кількістю товарів. Всім цим місто Жмеринка зобов'язана самовідданий роботі пана Р. Посмашану – Примарю міста, одного з кращих синів Румунського народу, який за короткий термін своєї роботи на посаді Примаря з липня місяця 1942 року, створив все це в місті Жмеринка, очолю-

ючи адміністрацію. До його приїзду місто мало чим відрізнявся від звичайного села, та ще додатково потерпілих дав від війни...» [9].

Востаннє окупаційна преса згадує Жмеринку 26 березня 1944 року одразу в 4 газетах: у «Голосі Покуття», у «Голосі Підкарпаття», у «Станіславському слову для областей» та у «Рідній землі». Стаття у всіх цих газетах є ідентичною і вона називається «Завзяті бої за Жмеринку». Так газети описували події в Жмеринці: «З Головної Кватири Фюрера, 21 березня. Верховне Командування Німецьких Збройних Сил повідомляє: На північний схід від Миколаєва слабші ворожі атаки не мали успіху. На іншому березу української річки Бог контр ударами очищено або звужено большевицькі мостові причілки. В обширі прориву між середнім бігом української річки Бог та Дністром відбувалися тільки біля Жмеринки запеклі бої, що ще тривають. Сильні з'єднання бойових і ударних літаків нашої авіації завдавали большевикам, що продираються на Дністер, важких втрат у людях і в техніці. Поміж Проскуровом і Тернополем наші прорвали ворожі позиції Большевицькі сили розгромлено, одну фронтову прогалину замкнено. В районі Крем'янця й біля Ковля посилюється розгін ворожих атак. У важких, змінних, боях 18 бронемашин було збито або захоплено, а одна большевицька бойова група, що вторгнулася в Ковель, була знищена» [10; 11; 13].

Отже, окупаційна преса дає достатню інформацію для дослідження повсякденного життя на території Жмеринки в роки Другої світової війни. Вона містить доволі спогадів, даних щодо життя міста в період окупації, морально-психологічний стан населення, економічне та культурне життя регіону. Комплексний аналіз вміщених на сторінках газет матеріалів відображає намагання як окупаційної влади, так і безпосередньо самих авторів, здійснювати певний духовний вплив на свідомість місцевого населення. Важливе значення має така інформація, вміщена на сторінках окупаційної преси, як допити свідків та родичів масових репресій на Вінниччині. Саме окупаційна преса була важливим механізмом духовного впливу на свідомість місцевого населення.

Джерела та література:

1. Українські щоденні вісті. – 1941. – 6 серпня. – № 27.

2. Голос Волині. – 1943. – 31 липня. – № 89.
3. Голос Волині. – 1943. – 7 серпня. – № 92.
4. Вінницькі вісті. – 1943. – 17 червня. – № 50.
5. Вінницькі вісті. – 1943. – 13 липня. – № 59.
6. Молва. – 1943. – 19 березня. – № 88.
7. Молва. – 1943. – 13 січня. – № 33.
8. Молва. – 1943. – 13 січня. – № 33.
9. Молва. – 1943. – 31 жовтня. – № 272.
10. Голос Підкарпаття. – 1944. – 26 березня. – № 13.
11. Воля Покуття. – 1944. – 26 березня. – № 13.
12. Станіславське слово для областей. – 1944. – 26 березня. – № 13.
13. Рідна земля. – 1944. – 28 березня. – № 13.

Ігор МАЗИЛО

З ІСТОРІЇ ЖМЕРИНСЬКОГО ЗАЛІЗНИЧНОГО ВУЗЛА ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ І ПІСЛЯВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ (1939 – 1950 рр.)

Жмеринське відділення Південно-Західної магістралі має давню історію й розташоване на перетині залізничних шляхів центральних регіонів України з південними і західними. Виробнича діяльність колективу відчутно впливала на перебіг подій воєнного часу, відбудовчі процеси на Вінниччині.

Історія Жмеринського залізничного вузла розпочалася з будівництва залізниці Київ – Балта в далекому 1865 р. Залізничний вокзал, на той час одну з кращих споруд на Південно-Західній залізниці, ввели в експлуатацію у 1904 році. У 1871 – 1876 рр. збудована дільниця Жмеринка – Волочиськ, у 1890 – 1897 рр. Жмеринка – Могилів – Подільський. В 1933 р. вагонні майстерні вузла реконструювали і надали статус підприємства [1, с. 217, 223]. Вже в 1936 р. це підприємство мало 9 виробничих цехів, де працювали 1100 чоловік [2, с. 313]. Залізничний вузол як господарський і

транспортний об'єкт у 1940 – 1953 рр. був підпорядкований управлінню Вінницької магістралі, розташованого в м. Вінниці, приміщенні головного корпусу нині Вінницького державного педагогічного університету [3, с. 104]. В передвоєнний період від роботи вузла багато в чому залежала життєздатність господарства не лише навколишніх містечок й сіл, а й Подільського краю. Правда, заради об'єктивності, варто зауважити, що у технічному відношенні залізниця до 1939 р. була недостатньо розвинута через свою тупиковість, так як Вінницька область була на той час прикордонною [4, с. 662].

Жмеринські залізничники з перших днів війни у 1941 р. забезпечували потреби фронту й тилу. У важких умовах воєнного часу залізничники демонстрували зразки мужності, ведучи ешелони до лінії фронту. Так, машиніст депо станції Жмеринка Дацько, повернувшись з чергового рейсу, дізнався, що на станції перебуває важливий військовий вантаж і, за відсутності вільних бригад, знову повів ешелон до лінії фронту. На перегоні Юрківка – Журавка він загинув під час нападу ворожої авіації. Його помічник довів поїзд до станції призначення [5, с. 664].

Залізничники вузла провели евакуаційні роботи з Вінницької і Кам'янець-Подільської областей у складних умовах прифронтової території, так як армійське командування і місцеві органи влади намагалися використовувати транспорт до останньої хвилини. Частина транспортників встигла евакуюватися, певну кількість мобілізували в діючу армію. Залишилися на окупованій нацистами території ті, хто не встиг, або не зумів виїхати і вимушені були працювати на ворога, щоб хоч якось прогодувати себе й свої сім'ї. Окремі з них стали учасниками антифашистського підпілля. На магістральних дільницях у Вінниці, Жмеринці, Козятині, Проскурові, Гречанах, Шепетівці й інших станціях виникли підпільні організації. На станції Жмеринка з листопада 1941 р. по грудень 1943 року боротьбу з ворогом вела підпільна організація паровозного депо, яка об'єднала 24 членів. Її очолював комуніст М. С. Пархоменко. Підпільників вагонного депо в складі 23 осіб очолював К. А. Кв'ятковський. На вагоноремонтному заводі групою патріотів керував Г. Навроцький [6, с. 224].

Ворожа окупація м. Жмеринки тривала 975 днів. 18 березня 1944 р. воїни 1-го Українського фронту визволили місто. Одразу

залізничники при допомозі військових і місцевого населення розпочали відбудову залізничного вузла. Виконали лише першочергові відновлювальні роботи. Через 10 днів після звільнення залізничники розпочали транспортування ешелонів до лінії фронту [7, с. 224].

Почали і відбудову Жмеринського вагоноремонтного заводу. Вже 5 травня 1944 р. заступник Наркома шляхів сполучення СРСР Арутюнов Б. Н. підписав наказ, яким було передбачено розпочати відбудову підприємства. Роботи здійснювали, використовуючи господарський спосіб. Почали піднімати підприємство з руїн робітники, які вимушено залишилися на окупованій ворогом території. Частина була реєвакуйована з Канацького ВРЗ і підприємства № 494 Наркомавіапрому, куди в 1941 р. було відправлено 102 працівники, з них повернулося – сім [8, с. 313 – 314].

Певним чином намагалися допомогти місцеві органи влади, мобілізуючи місцеве населення на відбудову підприємства, що було передбачено постановою директивних органів України, за якою планували набрати 450 осіб на постійну роботу й тимчасову на три місяці – 300. Зовсім не виконали постанову райони: Тульчинський, Немирівський, Погребищенський, Хмільницький, Томашпільський. Частково мобілізували: Шаргородський, за планом 701 – дали 2, Могилів-Подільський – 70 і 33, Жмеринський – 111, а дали 80. Жінки, хворі і пристарілі переважали серед мобілізованих. Очевидно інших не було. Спостерігався і відтік кадрів. Станом на 15 листопада з 192 осіб самовільно залишили роботу 109 [9, с. 314].

Чимало робітників мали низьку кваліфікацію: із 338 працюючих 260 прийшли з села на виробництво без належної підготовки і досвіду [10, с. 106].

Гальмували роботи нальоти ворожої авіації, яка від початку травня до 29 липня 1944 р. час від часу бомбардувала об'єкти Жмеринського залізничного вузла. Ворог зруйнував за цей час 15 кілометрів колій, станційні будівлі, депо, залізничну лікарню. На підприємстві були зруйновані приміщення цехів: ремонтно-утилізаційного, колісного, майстерні складського цеху, сховища, гаражі, адміністративні приміщення. Був виведений з ладу водогін. Збитки становили 350 тис. крб. [11, с. 314].

Більш-менш сприятливі умови для розгортання відбудовчих робіт на підприємстві склалися з початку серпня 1944 р. На той час

було зайнято 313 працюючих: у тому числі робітників – 228, інженерно-технічних працівників і службовців – 85 [12, с. 106].

Вдалося накопичити певну кількість запасних частин і матеріалів, що дозволило в другій половині вересня розпочати ремонт вагонів, при наявності таких засобів: в ремонтно-ковальському цеху – 3 верстати, колісному – 2, ливарному – 2, інструментальному – 1, вагоноремонтному – 6. В розпорядженні підприємства знаходилися 2 автомобілі марки «Сітроен», 4 пари коней, але була відсутня власна енергетична база. Забезпечення електрикою здійснювалося з Вінницької магістралі [13, с. 107].

Післявоєнні роки були важкими. На відбудову залізниці залучали і німецьких військовополонених, які займалися очисними роботами, відновлювали інфраструктуру транспорту і зв'язку. Повернули вони до експлуатації водне забезпечення станції Жмеринка [14, с. 125].

Керівництво НКШС в мирних умовах повоєнного часу шукало шляхи покращення управління залізничним транспортом і підвищення рентабельності господарської діяльності. Союзний Уряд провів реформу на транспорті в 1946 р. В Україні утворили п'ять адміністративно-територіальних залізничних округів, серед яких і південно-західний, до якого відійшли: Південно-Західна, Вінницька, Одеська, Львівська, Ковельська і Кишинівська дороги. З метою покращення оперативного керівництва на магістралях і, зокрема на Вінницькій, утворили господарські одиниці відділення: Жмеринське, Козятинське, Шепетівське, Гречанівське, Гайворонське, в підпорядкуванні яких знаходилися усі наявні підприємства і рухомий склад. У зв'язку з реорганізацією постала проблема виходу на рентабельність в господарській діяльності залізничного транспорту загалом Вінницької магістралі й Жмеринського відділення зокрема. Шукали шляхи вирішення цієї проблеми. В депо Жмеринки відбулася технічна конференція у 1946 р., під час роботи якої розробили комплекс заходів, які на перспективу мали забезпечити колективу 1 млн. карбованців надпланових надходжень. Лише з часом, у 1949 р., дорога стала рентабельною. Вдалося значно знизити собівартість перевезень. Це дозволило працівникам депо Жмеринка отримали надплановий прибуток – 890 тис. крб. [15, с. 126].

Також, запланували у 1947 р. перевести режим роботи залізниць з воєнного стану, який був запроваджений в квітні 1943 р., на звичний. На Вінницькій магістралі це мало статися 15 серпня 1947 року. Та при усе кількість наднормованих робіт ще деякий час залишалася великою [16, с. 108].

У повоєнний період вирішували проблеми не лише виробничого, а й соціального характеру. Складним було становище працівників із забезпеченням продовольством. Так, 25 травня 1944 р. для потреб 850 працюючих лінії Жмеринка – Проскурів відділ робітничого постачання відпустив оселедців – 475 кг., тюльки – 962 кг., масла тваринного і рослинного відповідно – 273 і 63 кг., яєць – 3960 штук, яєчного порошку – 37 кг., печива – 37 кг. Для 3549 робітників вузла Жмеринка додатково видали: 3037 бляшанок м'ясних консервів, 178 кг. кетової ікри, 1872 кг. кави, 845 кг. цукру [17, с. 315].

Треба врахувати, що на період відбудови в Україні і, на Жмеринському відділенні залізниці, бракувало всього, тому доводилося її працівникам жити в скрутні й каторжною працею відбудовувати і відновлювати роботу транспортного вузла.

Джерела та література:

1. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область / Редкол.: А. Ф. Олійник, М. Л. Бабій та ін. – Головна редакція УРЕ. – Київ, 1972. – 775 с.
2. *Мазило І. В.* З історії відбудови Жмеринського вагоноремонтного заводу в роки Великої Вітчизняної війни / І. В. Мазило // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краснзнавчі дослідження. – Вінниця, 2007. – С. 313 – 316.
3. *Мазило І. В.* Сторінки історії Вінницької залізниці 1940 – 1950-х рр. / І. В. Мазило // Вісник державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина». – Хмельницький, 2017. – С. 104 – 110.
4. *Мазило І. В.* Залізничний транспорт України в період війни і перші повоєнні роки / І. В. Мазило // Україна в другій світовій війні погляд з ХХІ ст. / Упор.: О. Бровар, О. Лисенко та ін. – Кн. 2. – Київ: Наукова думка, 2011. – С. 661 – 688.
5. *Мазило І. В.* Залізничний транспорт України в період війни і перші повоєнні роки / І. В. Мазило // Україна в другій світовій війні погляд з ХХІ ст. / Упор.: О. Бровар, О. Лисенко та ін. – Кн. 2. – Київ: Наукова думка, 2011. – С. 661 – 688.

6. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область / Редкол.: А. Ф. Олійник, М. Л. Бабій та ін. – Головна редакція УРЕ. – Київ, 1972. – 775 с.
7. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область / Редкол.: А. Ф. Олійник, М. Л. Бабій та ін. – Головна редакція УРЕ. – Київ, 1972. – 775 с.
8. *Мазило І. В.* З історії відбудови Жмеринського вагоноремонтного заводу в роки Великої Вітчизняної війни / І. В. Мазило // *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження.* – Вінниця, 2007. – С. 313 – 316.
9. *Мазило І. В.* З історії відбудови Жмеринського вагоноремонтного заводу в роки Великої Вітчизняної війни / І. В. Мазило // *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження.* – Вінниця, 2007. – С. 313 – 316.
10. *Мазило І. В.* Сторінки історії Вінницької залізниці 1940 – 1950-х рр. / І. В. Мазило // *Вісник державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина».* – Хмельницький, 2017. – С. 104 – 110.
11. *Мазило І. В.* З історії відбудови Жмеринського вагоноремонтного заводу в роки Великої Вітчизняної війни / І. В. Мазило // *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження.* – Вінниця, 2007. – С. 313 – 316.
12. *Мазило І. В.* Сторінки історії Вінницької залізниці 1940 – 1950-х рр. / І. В. Мазило // *Вісник державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина».* – Хмельницький, 2017. – С. 104 – 110.
13. *Мазило І. В.* Сторінки історії Вінницької залізниці 1940 – 1950-х рр. / І. В. Мазило // *Вісник державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина».* – Хмельницький, 2017. – С. 104 – 110.
14. *Мазило І. В.* З історії відбудови Вінницької залізниці 1944 – 1950-х рр. / І. В. Мазило // *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції.* – Т. 2. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С. 124 – 128.
15. *Мазило І. В.* З історії відбудови Вінницької залізниці 1944 – 1950-х рр. / І. В. Мазило // *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції.* – Т. 2. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С. 124 – 128.
16. *Мазило І. В.* Сторінки історії Вінницької залізниці 1940 – 1950-х рр. / І. В. Мазило // *Вісник державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина».* – Хмельницький, 2017. – С. 104 – 110.
17. *Мазило І. В.* З історії відбудови Вінницької залізниці 1944 – 1950-х рр. / І. В. Мазило // *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції.* – Т. 2. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С. 124 – 128.

**МІСТО ЖМЕРИНКА ЯК ЦЕНТР
СІОНІСТСЬКОГО РУХУ НА ПОДІЛЛІ
В 1940-х рр.**

Із визволенням території України єврейська національна меншина намагалася повернутися до мирного життя. Одиниці з них уціліли у вирі винищення німецькою окупаційною владою, інші пройшли через гетто, треті поступово поверталися з евакуації. В роки німецько-радянської війни 1941 –1945 рр. Жмеринка потрапила в окупаційну зону «Трансністрію», що Румунія отримала за договором з Німеччиною від 30 серпня 1941 р. під тимчасову румунську цивільну управу. Тут в роки війни була зосереджена значна частина єврейського населення не тільки з подільського регіону, а й з Буковини та Бессарабії.

Проте навіть після закінчення війни повернутися до звичного життя було не просто. І причиною була не стільки важка економічна ситуація, повоєнна розруха, скільки офіційна державна політика. Крім того, Україною прокотилася хвиля антисемітизму, про що було неодноразово зазначено вищими партійними органами, а владу все частіше почали турбувати випадки націоналістичної та сіоністської діяльності євреїв.

Мета дослідження – дослідити діяльність жмеринської молодіжної сіоністської організації «Ейнікайт», що стала яскравим прикладом сіоністського руху у перші повоєнні роки на території Поділля. Завдання статті: визначити причини появи сіоністського руху у м. Жмеринці, проаналізувати склад, мету, цілі діяльності організації та форми роботи єврейського підпілля.

За відсутності архівних джерел, основним джерелом дослідження багатьох аспектів діяльності організації стали спогади її учасників. Зокрема у дослідженні використанні мемуари учасників організації М. Гельфонда [1], Є. Вольфа [2], співкамерника М. Гельфонда по таборах Гулагу – Ц. Прейгензона [3] та жмеринчани Б. Мершон [4].

У своїх роздумах колишній малолітній в'язень жмеринського гетто Белла Мершон, що в період незалежної України активно відроджувала єврейське життя міста, написала: «Війна залишила глибокий слід не тільки в житті вчителів, але й змусила замислитися про майбутнє і 14 – 15-річних підлітків, їх учнів. А інакше і бути не могло! Справа в тому, що коли єврейські сім'ї після визволення почали повертатися в свої будинки, вони наштотували вороже ставлення неєврейського населення. Багато місцевих за роки окупації звикли до думки, що євреї ніколи не повернуться з гетто, не вимагатимуть своє майно. Вони з великою неохотою звільняли квартири, відмовлялися повертати речі. Пам'ятаю, мама розповідала, як важко нашій родині вдалося повернутися в свою квартиру, в якому жахливому стані повернули нам квартиру люди, які прожили в нашій квартирі всю війну. Серед євреїв з'явилося побоювання, що Катастрофа може повторитися» [4]. Ось саме ці страхи, очевидно, стали основою росту стихійного сіонізму.

Державна антисемітська політика, побутовий антисемітизм, що прокотився територією України, сприяли формуванню серед багатьох представників єврейської національної меншини націоналістичних поглядів. Усе частіше лунають серед євреїв думки про необхідність відновлення єврейської освіти, культури, релігії. Особливо радикальні представники цієї меншини ратують за створення свого національного державного утворення, як єдиної можливої передумови для виконання цих завдань. На їхню думку, відновлення національного життя можливе лише при поверненні на свою історичну Батьківщину – Ерець-Ізраель (Землю Ізраїльську) або створенні справжньої національної автономії чи то в Криму, чи то в Біробіджані.

Яскравим прикладом існування єврейського націоналістичного руху на Поділлі є діяльність підпільної молодіжної організації «Ейнікайт» («Єдність») у м. Жмеринці.

Підпільна молодіжна організація «Ейнікайт» виникла наприкінці 1944 р. Засновниками організації були жмеринські школярі Меір Гельфонд, Володимир Керцман, Михайло Співак, Олександр Ходоровський. У 1945 р. до організації приєдналися Тетяна Хорол, Клара Шпігельман, які навчались в одному класі з Володимиром Керцманом, учнем школи № 2 м. Жмеринки, де директором школи був батько Олександра Ходоровського – Лейб Яківлевич Ходоров-

ський. Членами організації також були школярі Олександр Сухер, Давид Гервіс, Ілля Мішпатман, Мойсей Гейсман. Улітку 1945 р. до організації вступив Єфраїм Вольф [4].

Основу організації склали колишні в'язні жмеринського гетто (М. Співак, В. Керцман, Є. Вольф, О. Сухер, Д. Гервіс) та школярі, що повернулися з евакуації. Один із організаторів підпільної групи, Михайло Співак, згадував: «Після звільнення декілька хлопців мого віку, років по чотирнадцять – п'ятнадцять, які пройшли через гетто, задумались над тим, чому нас, євреїв, так переслідують, знищують, чому ми виявились беззахисними... Якби у євреїв була своя держава, то нічого подібного з єврейським народом відбутись би не могло... Ми взнали, що в Палестині євреї ведуть боротьбу за створення своєї держави, і вирішили якось взяти участь... Це був стихійний сіонізм... реакція на пережите, побачене і вистраждане...» [5, с. 137]. Інший лідер організації Меір Гельфонд вважає, що основна причина їхньої діяльності – «потрапіння від масового винищення євреїв на окупованих територіях та неприхований антисемітизм радянської влади» [1, с. 5].

Ніхто з дорослих до організації не був залученим, а батьки не знали про діяльність їхніх дітей. Члени групи вважали, що час вимагав діяти підпільно, проте чинний режим у країні потрібно підтримувати, а єдиним розв'язання єврейського питання є створення своєї держави в Палестині. За основну мету члени організації поставили агітацію за виїзд до історичної Батьківщини єврейського народу, на крайній випадок, – створення власної держави на будь-якій іншій території. За форми роботи школярі обрали індивідуальні бесіди з надійними людьми, написання та розповсюдження листівок російською мовою та на їдиш. Листівки розповсюджувалися в Жмеринці, Вінниці, Києві в місцях проживання або скупчення єврейського населення – у синагозі, на базарі, вокзалі, у чергах у магазинах, поштовими ящиками єврейських квартир. Перекладав листівки на їдиш Д. Гервіс, який виріс у традиційній єврейській сім'ї та володів цією мовою [4]. Перші листівки роздано на свято Симхат-Тори в жмеринській синагозі. Були й спроби залучити дорослих. Як згадує один із лідерів організації М. Гельфонд, «перші кроки – розповсюдження листівок під час Симхат-Тори – переконали нас, що без керівництва старших товаришів наша діяльність залишиться безрезультатною. В місті було багато єв-

реїв із Румунії та Польщі; серед них, без сумніву, були люди, які могли допомогти нам. Могли, але не захотіли – побоялися. Місцевий рабин, до якого ми звернулися за допомогою, вигнав нас. Атмосфера страху, пам'ять про розправи над сіоністами в тридцятих роках створили вакуум навколо нас» [1, с. 6].

На початку 1946 р. організація розкололася на дві частини – групу М. Співака та групу М. Гельфонда. У Песах (свято звільнення єврейського народу з єгипетського рабства) 1946 р. у м. Жмеринці сталася подія, якою одразу зацікавилися органи державної безпеки. На навчання у школі № 2 не вийшли учні 8 та 9 класів, де навчались члени групи «Ейнікайт». Очевидно, саме після цих подій органам стало відомо про діяльність групи. У зраді члени групи М. Гельфонда запідозрили комсорга 9 класу, тому свою діяльність обмежили індивідуальними бесідами з людьми.

У 1947 р. Є. Вольф підготував брошуру «Наш шлях» – нарис з історії єврейського народу. Саме Єфраїм Вольф пізніше на допиті у МДБ сформулював своє бачення розв'язання єврейської проблеми в СРСР: «1) повсюдно створюються, в основному, молодіжні, ГСП (Групи сприяння переселенню), члени яких вивчають історію єврейського народу, мову ідиш і готують себе до фізичної праці; 2) коли число членів ГСП наблизиться до тисячі, буде скликано I з'їзд ГСП, який звернеться до радянського уряду з проханням провести ряд заходів щодо перетворення ЄАО (Єврейської автономної області – *від автора*) в СРСР (Єврейську радянську соціалістичну республіку – *від автора*); 3) радянський уряд відправить до Біробіджана ряд комісій та на основі їх доповідей складе п'ятирічний і десятирічний плани розвитку Біробіджана; 4) протягом перших п'яти років у Біробіджані буде прокладена розгалужена мережа доріг, будуть закладені нові сільськогосподарські поселення, індустріальні об'єкти та прилеглі до них житлові масиви; 5) протягом наступної п'ятирічки буде здійснено переселення в Біробіджан майже всіх євреїв СРСР» [2, с. 387]. Про те, що організація мала серйозні наміри, свідчить вилучене при обшуку з письмового стола Є. Вольфа: щоденник, текст брошури «Наш шлях», «Типовий статут ГСП», дві книги афоризмів, «Лютневі тези» [2, с. 401].

Організація «Ейнікайт» активно існувала до 1947 р. Протягом 1947 – 1948 рр. більшість колишніх членів групи стали студен-

тами і поїхали зі Жмеринки до інших міст для навчання у вищих навчальних закладах. Саме тому арешти членів групи відбувалися по різних регіонах СРСР: М. Співака – у Львові, Є. Вольфа та О. Сухера – у Києві, М. Гельфонда – у Вінниці, В. Керцмана – в Ленінграді, О. Ходорковського – в Одесі, І. Мішпатмана – в Челябінську, Т. Хорол – у Саратові.

Арешти членів групи «Ейнікайт» проходили в контексті боротьби з «єврейськими націоналістами» – широкомасштабної кампанії в межах усієї країни. Для розправи з «єврейськими націоналістами» в масштабах СРСР сталінський режим сфабрикував «сіоністську змову». До «змовників» було віднесено членів Єврейського антифашистського комітету, керівників Єврейського театру в Москві та Радінформбюро, яких звинуватили у «шпигунстві» на користь США, у намірі реалізувати «план американських капіталістичних сил щодо створення у Криму єврейської держави». Упродовж січня – лютого 1949 р. в ув'язненні опинилися десятки відомих письменників, поетів, журналістів, театральних діячів, учених [2, с. 298]. Справу «Ейнікайт» розглядали в контексті «єврейської змови» безпосередньо в Москві і об'єднана вона була зі справами інших «єврейських націоналістів», у тому числі зі справою ЄАК. Є. Вольф згадував, що при ознайомленні з показами інших підозрюваних у справі «Ейнікайт» на допитах у справі М. Співака він помітив протокол допиту Іллі Григоровича (Елі Гершовича) Співака – мовознавця, ідишиста, члена-кореспондента АН УРСР, директора Кабінету єврейської культури АН УРСР та члена Президії ЄАК, що був далеким родичем М. Співака. На думку Є. Вольфа, саме через Співаків справу «Ейнікайт» хотіли пов'язати з ЄАК. Була там і копія протоколу допиту підозрюваної зі справи «Спілки єврейської молоді» м. Львова, з відомостями про виступ Михайла Співака на засіданні «СЕМ» про необхідність переселення євреїв на єдину територію, але не в Палестину, а до ЄАО [2, с. 434]. Як згадував сам М. Співак, він був найбільш придатною фігурою на роль виконавця «злочинних задумів» свого родича І. Г. Співака та ЄАК. На допитах його усіляко намагалися схилити до визнання цього факту та підписати протокол, але він уперто відмовлявся це робити [5, с. 139]. Очевидно, саме за це М. Співака як «злісного ворога радянської влади» засудили до 25 років таборів.

Окрім того, його було визнано одним із керівників львівської групи «СЕМ» [6, арк. 78].

Після слідства, що тривало більше 5 місяців, члени групи були засуджені Особливою нарадою до тривалих термінів ув'язнення (8 – 25 років). Лише після смерті Сталіна та початку періоду деєсталінізації майже усі члени групи були звільнені восени 1954 р. [8, с. 137]. Лише М. Співак, який отримав найбільше покарання, був звільнений у 1956 р. Слід зазначити, що із заарештованих лише 9 осіб мали відношення до «Ейнікайту» [9, с. 240]. Інші троє були засуджені за принципом «МДБ ніколи не помиляється».

За спогадами Є. Вольфа, у справі «Ейнікайта» були притягнуті до відповідальності 12 осіб: одинадцять жмеринчан та один вінничанин (І. Мішпотман). М. Співака, М. Гельфонда, А. Ходорковського, В. Керцмана, О. Сухера, Т. Хорол, Д. Гервіса, І. Мішпотмана, Є. Вольфа звинуватили в безпосередній участі в підпільній організації «Ейнікайт», а М. Блуменфельда та С. Кеніса – у тому, що вони не повідомили про злочинну організацію до правоохоронних органів.

17 травня 1949 р. ухвалою Вінницького обласного суду засуджено до виправних трудових таборів строком на 10 років уродженця м. Жмеринки, студента другого курсу Вінницького медичного університету Йосипа Альтермана. У ході досудового слідства він був звинувачений в участі в антирадянській націоналістичній організації «СЕМ» та в тому, що був особисто завербованим одним із лідерів «Ейнікайт» М. Співаком, якому в цей час приписували лідерство у Спілці єврейської молоді, оскільки він навчався у Львові. Й. Альтермана звинуватили у вербуванні до організації інших представників єврейської молоді та розповсюдженні наклепу на національну політику Радянської держави. У протоколі допиту від 18 березня 1949 р. було зазначено, що, за словами М. Співака, у «СЕМ» на 1948 р. входило 15 – 20 осіб зі Львова, Одеси та інших міст [6, арк. 18 – 19]. Підставою для вироку Й. Альтермана стало особисте визнання провини, показання кількох свідків, про спробу їх вербування та один-єдиний лист, написаний до М. Співака, у якому він наголошує на небажанні молодих євреїв брати участь в організації та включенню до організації лише одного члена – Ізі Вайнера [6, арк. 74]. Й. Альтерман був звільнений із таборів у 1955 р. достроково, а його справа

Верховним Судом СРСР була закрита 29 листопада 1959 р. за відсутністю в його діях складу злочину [6, арк. 112 – 113].

Звичайно, не можемо говорити про організований характер діяльності «Ейнікайту» в межах сіоністського руху в СРСР, та варто цілком погодитися з твердженням Є. Вольфа, що це був «стихийний сіонізм» як прояв бажання зберегти свою національну самобутність, культуру, релігію, спосіб життя при шаленій асиміляції та посиленні побутового, а потім і владного антисемітизму [2]. Така реакція молоді на процеси, що відбувалися в радянському суспільстві, була характерною для всього багатонаціонального суспільства СРСР. Учні-старшокласники, студенти, вірили, що причина усіх негараздів у країні – відхід від справжнього «марксистсько-ленінського вчення».

Каталізатором націоналістичних настроїв серед єврейського населення м. Жмеринки стало створення держави Ізраїль. Усе частіше громадяни зверталися до влади з проханнями відпустити їх до Ізраїлю. Так, мешканці м. Жмеринки звернулися до Єврейського антифашистського комітету з проханням допомогти в еміграції з СРСР. 7 червня 1948 р. на засіданні Президії ЄАК, де обговорювалося питання реакції ЄАК на початок першої арабо-ізраїльської війни (1948 – 1949 рр.), член Президії, голова історичної комісії при ЄАК Л. Шейнін зазначав:

«Ми тут заслухали багато листів, які прибувають на адресу комітету. Було зачитано лист і від громадян м. Жмеринки. На ньому, на настроениях, які висловлені в цьому листі, необхідно серйозно зупинитися. Це шкідливі настрої, що дискредитують нас, не тільки більшовиків, але й радянських громадян. Євреї знайшли тут свою Батьківщину, тільки в Радянському Союзі вони почувають себе рівноправними громадянами. І тут приходять лист із Жмеринки від групи євреїв, які просять дозволу виїхати до себе на батьківщину, до Палестини. Це ж нечувана, обурлива річ. Потрібно боротися з такими настроями». А інший член Президії, професор-медик Б. Шимелович навіть запитав: «Що робить американська влада і Жмеринський міськвиконком?» [10, с. 318, 321].

На відміну від єврейського, неєврейське населення іноді відверто вороже сприймало утворення нової держави. Так, у протоколі допиту І. Лівшиць, що був заарештований за сіонізм, зазначав, що «у 1948 р., коли була утворена держава Ізраїль, я, як єврей,

проживаючи у м. Жмеринці, зі сторони громадян української національності відчував ненависть до євреїв та утиски, тому хотів виїхати з СРСР» [7, арк. 45].

Після звільнення з таборів активну діяльність продовжив М. Гельфонд, який у 1963 р. в м. Москві організував видавництво сіоністської літератури, створив підпільну сітку з розповсюдження «самвидаву», посібників із вивчення івриту та єврейської історії. М. Гельфонд виїхав до Ізраїлю в числі перших радянських євреїв у 1971 р. За його віддану діяльність справі інший активний діяч руху за повернення на свою історичну Батьківщину відомий радянський правозахисник А. Якобсон назвав останнього «героєм сіонізму» [11, с. 238]. У 1973 р. виїхав до Ізраїлю Є. Вольф. Проте переважна більшість членів організації змогли реалізувати свою мрію тільки на початку 1990-х рр., із розпадом Радянського Союзу: у 1990 р. репатріювалися О. Сухер та А. Ходорковський, у 1991 р. – Д. Гервіс, у 1993 р. – Т. Хорол.

Отже, можемо стверджувати, що спільний біль та згуртованість євреїв через Голокост, важке матеріальне становище громади, наростання державного та побутового антисемітизму в повоєнний період сприяли як зростанню рівня національної свідомості, так і поширенню націоналістичних настроїв у формі сіонізму. Особливо активно ці заклики поширювалися серед єврейської молоді. Проте, якщо для більшості молодіжних організацій основним питанням було повернення до справжнього марксистсько-ленінського вчення, то для молодіжних сіоністських організацій постало питання створення або власної держави, або свого національного утворення в межах СРСР. У цьому плані діяльність молодіжних сіоністських організацій була подібною до діяльності молодіжних націоналістичних рухів у повоєнний період в Україні та Прибалтиці. Різниця полягала лише в тому, що одні вели свою боротьбу за відновлення своєї державності, а інші – за її втілення. Єврейська молодіжна організація «Ейнікайт» стояла на позиціях сіонізму як єдиного можливого способу, на думку членів організації, зберегти свою культуру, історію, релігію та інші особливості свого національного життя та як реакцію на ті державні та суспільні процеси, що відбувалися в перші повоєнні роки.

Джерела та література:

1. Мемуары активиста алии Меира Гельфонда и воспоминания о нем. – Иерусалим: Лира, 2008. – 182 с.
2. *Вольф Э.* Невольные встречи. Книга вторая / Э. Вольф // Альманах «Еврейская старина». – № 2 (77). – 2013. – С. 369 – 453.
3. *Прейгерзон Ц. И.* Дневник воспоминаний бывшего лагерника (1949 – 1955) / Ц. И. Прейгерзон. – М.: Возращение, 2005. – 304 с.
4. *Мершон Б.* После гетто. Послесловие Игоря Деслера / Б. Мершон // Заметки по еврейской истории. Интернет-журнал еврейской истории, традиции, культуры. – № 48. – 2004. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://berkovich-zametki.com/Nomer48/Zheitek48.htm>. – Назва з екрану.
5. *Кандель Ф.* Книга времен и событий. История евреев Советского Союза (1945 – 1970) / Ф. Кандель. – Т. 6. – Москва: Мосты культуры, 2007. – 520 с.
6. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО), ф. Р – 6023, оп. 4, спр. 5945. – 113 арк.
7. ДАВіО, ф. Р – 6023, оп. 4, спр. 10889. – 195 арк.
8. *Шитюк М.* Діяльність Єврейського антифашистського комітету (1942–1948 рр.) / М. Шитюк // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомилинського: Збірник наукових праць. Випуск 3.35: Історичні науки. – Миколаїв: МНУ, 2013. – С. 134 – 141.
9. Краткая еврейская энциклопедия в 8 томах. Т. VIII. Сирия – Фашизм. Гл. редакторы: Ицхак Орен (Надель), д-р Нафтали Прат. – Иерусалим: Общество по исследованию еврейских общин, 1996. – 1343 с.
10. Советско-израильские отношения: Сборник документов. Т. I: 1941 – 1953: В 2 кн. Кн. 1: 1941 – май 1949 / Министерство иностранных дел Российской Федерации; Министерство иностранных дел Государства Израиль. – Москва: Междунар. отношения, 2000. – 560 с.
11. *Якобсон А. А.* Почва и судьба / А. А. Якобсон. – Москва-Вильнюс: Весть, 1992. – 352 с.

*Михайло ЛОЗОВИК,
Іван РОМАНЮК*

ЛЕГКА АТЛЕТИКА ЖМЕРИНЩИНИ: УСПІХИ ТА СОДІВАННЯ (1920-ті РОКИ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ)

Відлік розвитку легкої атлетики Жмеринщини розпочався в 20-х роках минулого століття, коли в клубі залізничників Іван Якович Беляєв створив гурток, який об'єднував любителів легкої атлетики, лижного спорту та боротьби. Навесні 1923 року в місті Жмеринка з'явилися спортивні майданчики, одночасно була посилена спортивна робота серед допризовників та звернута увага до спортивної роботи в сільській місцевості [1, арк. 17].

Надзвичайною подією для фізкультурників краю стало введення в 1931 році Всесоюзного фізкультурного комплексу ГПО – нормативної основи фізичного виховання населення країни. Складання нормативів комплексу було нелегкою, але дуже почесною справою. Першими значками, які до речі були номерними пишалися, як урядовими нагородами. Одними з перших на Вінниччині вийшли здавати норми ГПО жмеринчани. Кращими з них стали Ганна Бараневич, Валерія Рогиневська, Ігор Маторин, Ларіон Парвадський, Володимир Кулеша, Василь Вольський, Андрій Насиленко та Володимир Бондарчук, які успішно здали всі нормативи комплексу та були нагороджені значками.

Жмеринчанам в ті роки було чим пишатися, починаючи з 1930 року щорічно проводилася міська спартакіада. Провідними спортсменами м. Жмеринка були І. Гуменний, Р. Чикорда, Г. Луценко, Є. Нечваленко, вони неодноразово вигравали звання чемпіонів Вінниччини та захищали її честь на багатьох республіканських змаганнях. В ці ж роки в міському парку культури і відпочинку було побудовано спортивний зал [2, с. 38]. В роки війни жмеринські спортсмени були в перших рядах захисників Вітчизни.

У повоєнний період разом з успіхами у відбудові народного господарства, новий поштовх отримує і розвиток фізкультурно-спортивного руху. В Жмеринському районі відбудовуються спортивні об'єкти, відновлюють свою роботу спортивні організації. У 1950 році методом народної будови у Жмеринці закінчилося спорудження чудового стадіону на 1500 посадочних місць. В цьому будівництві брали участь всі жителі міста. Центральна Рада спортивного товариства «Локомотив» прийняла з приводу цього будівництва спеціальну постанову. В документі зазначалося:

«1. Схвалити чудову ініціативу фізкультурників Жмеринського залізничного вузла Вінницької залізниці, які при активній допомозі керівництва відділення залізниці власними силами збудували стадіон вартістю в півмільйона карбованців.

2. Відпустити з коштів Центральної Ради 25 тисяч карбованців на придбання інвентаря, обладнання та радіофікації Жмеринського стадіону.

3. Рекомендувати всім дорожнім, районним радам і колективам фізичної культури залізничного транспорту широко використовувати досвід жмеринських фізкультурників з будівництва стадіону, виготовлення спортивного інвентарю та підготовки до літнього спортивного сезону.

4. Нагородити грамотами Центральної Ради за активну участь у будівництві стадіону 112 чоловік.

Голова ЦС ДСТ «Локомотив» В. Антипенюк».

В подальшому міський стадіон став улюбленим місцем відпочинку тисяч містян. На ньому зміцнювали своє здоров'я та підвищували спортивну майстерність представники легкої атлетики завдяки успіхам яких Вінницька область здобула авторитет на всеукраїнській та міжнародній спортивній арені. Дитяча спортивна школа в м. Жмеринка організована з 1 вересня 1956 року. Всього на 1 січня 1957 року в ній працювало 6 відділень, а в них 21 група. Очоловав спортивну школу А. В. Майгула, який разом з В. В. Бондарчуком тренував юних легкоатлетів Жмеринки [3, арк. 19 – 21].

Своїми успіхами жмеринська легка атлетика в першу чергу завдячує місцевим тренерам – справжнім фанатикам своєї справи. Знаковою фігурою в жмеринській легкій атлетиці є Дмитро Феодосійович Андрійшин, який заслужено користується авторитетом серед тренерів Вінницької області. В свій час він навіть був запро-

шений тренувати студентів Вінницького державного педагогічного інституту ім. М. Островського. Один з його кращих вихованців Сергій Бовкун був чемпіоном та провідним спортсменом Центральної ради спортивного товариства «Локомотив». Призерами спартакіади школярів України ставали вихованці Дмитра Феодосійовича Віктор Стринчак (біг 800 м.), Віктор Вітер (400 с/б), Віктор Стороженко (спортивна ходьба), Наталя Чистяк (1500 м.), марафонець Ігор Кучер, член збірної школярів України з бігу на 1500 м Олександр Крупко. Успіхи цих спортсменів припадають на 70-і роки минулого століття.

Плідно працював товариш Дмитра Феодосійовича по тренерському цеху Анатолій Іванович Мельник в групі якого з'явилися спринтери Фелікс та Валентина Яценки, бігунка на середні дистанції Ольга Лоза. В цей же час яскраво засяяла зірка жмеринського спринтера Володимира Кравчука, який у 1977 році в м. Ялта на юнацькій першості України в боротьбі з відомими в Європі спринтерами здобув з результатом 10,7 с. впевнену перемогу. Його товариш по групі тренера Володимира Миколайовича Квасницького Микола Сібагатулін став срібним призером Спартакіади школярів СРСР.

З успіхом виступав на обласному рівні багатоборець Ігор Рязанцев, який згодом став тренером та передав свої знання О. Ляміну та В. Саволюку, які були одними з кращих молодих легкоатлетів України 90-х років.

Продовжив тренерську роботу свого вчителя вихованець Д. Андрійшина К. Москалюк. Серед його кращих вихованців майстер спорту України Ганна Кальногуз (100 м. с/б), неодноразовий чемпіон України з естафетного бігу 4 x 400 м. Сергій Долгий, одна з провідних марафенок України Віра Овчарук-Хлопак.

З особливою вдячністю ветерани жмеринського спорту згадують Бориса Феодосійовича Чернегу – одного з кращих фізкультурно-спортивних організаторів краю. Під його керівництвом здобули путівку в спорт Ю. Фурман – один з кращих бар'еристів України 60-х років минулого століття.

Деякий час в Жмеринській спортивній школі працював А. С. Скляр, який згодом став провідним тренером України зі спортивної ходьби. Його учень Андрій Ковенко неодноразово вигравав чемпіонати України та був учасником Пекінської та Лондонської

Олімпіад [4, с. 143]. Сьогодні Аркадій Семенович проживає в Ізраїлі, де створив власну спортивну школу зі спортивної ходьби.

Нове покоління жмеринських тренерів представлено неспеціалістами з легкоатлетичних метань Володимиром Володимировичем Саволоком – теперішнім директором Жмеринської ДЮСШ та Володимиром Степановичем Лоїком. Жмеринська школа металників відома в Україні. Тут слід згадати переможців та призерів Всеукраїнських змагань Дениса Вишньєського, Максима Дердія та Артема Передрія.

Продовжує плідно працювати і Наталя Борисівна Чистяк, яка відкрила талант Віри Хлоп'як, та Олени Сорокенді, що впевнено торують собі шлях до вершин українського спорту.

Не зважаючи на наполегливу працю та відданість легкій атлетиці жмеринських тренерів з легкої атлетики, слід відмітити деякий спад в розвитку жмеринської королеви спорту. Цьому існує ряд причин. Перестало працювати спортивне товариство залізничників «Локомотив», що значно обмежило можливості жмеринської легкоатлетичної спільноти. Колись красень-стадіон, збудований руками місцян потребує реконструкції. Бігові доріжки в результаті багаторічної експлуатації опустилися нижче рівня футбольного поля.

Та все, пам'ятаючи славні традиції жмеринської школи легкої атлетики, сподіваємося на покращення легкоатлетичної бази та появу в спортивній школі нових талантів.

Джерела та література:

1. Державний архів Вінницької області (ДАВіО), ф. Р – 494, оп. 1, спр. 1, арк. 17.
2. Кулик Я. Л. Вінниччина спортивна / Я. Л. Кулик. – Вінниця: «Логос», 1996. – 150 с.
3. ДАВіО, ф. 4877, оп. 2, спр.1.
4. Присяжнюк Д. С. Сторінки історії легкої атлетики Вінниччини / Д. С. Присяжнюк. – Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2016. – 212 с.

СЕВЕРИНІВКА, ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ЗМІН ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Села в Україні, згідно з Конституцією України (розд. IX, ст. 135), створюють низову ланку адміністративно-територіального устрою. Стрижнем місцевого самоврядування в Україні є територіальна громада [2; 4; 6; 7], якою, на думку фахівців, є «група людей, які живуть на спільній території, мають спільну історію і спільні цінності, разом беруть участь в різних заходах, а також мають високий ступінь солідарності» [7, с. 14]. Згідно зі статтею 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», територіальна громада – це жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, селищ, що мають єдиний адміністративний центр, сільську раду» [6]. Одним із якісних показників розвитку територіальної громади є ступінь її знанневості. Саме на його розкриття орієнтовано дослідження, об'єктом якого на Вінниччині виступає Северинівська територіальна громада, загальною площею 3623,7 га. До 2016 року ця громада, мала у своєму складі 4 адміністративно-територіальні одиниці (села Северинівка, Голубівка, Хатки і с-ще Матейково з однойменною станцією) з центром у с. Северинівка [4]. За цим показником вона входила у п'ятірку 28 місцевих рад (Браїлівська селищна та 27 сільських рад) Жмеринського району, якому належала тоді і належить тепер, в адміністративно-територіальному відношенні.

Проте тут, як і у більшості нинішніх сільських поселеннях області (та й України) виявлена залежність між статусом сільського населення пункту і кількістю та динамікою людності. Найбільша кількість населення у центральному поселенні сільської ради – с. Северинівка. Всього у селі, де 816 дворів, мешкає близько 2 тис. осіб. З поміж іншого, у цьому селі, на відміну від прилеглих до центру сільради сіл, де спостерігається суттєве змен-

шення кількості населення, воно упродовж останніх п'ятнадцяти років зберігає деяку рівновагу.

Розташована Северинівська територіальна громада у західній частині Жмеринського району й віддалена на 16 км від самого райцентру. Центральна частина території сільради розміщена в межиріччі басейнів Південного Бугу та Дністра (південна частина с. Северинівки та Матейкова), тоді як північна й південна її частини віддані у володіння Рову (правої притоки Південного Бугу – північна окраїна с. Северинівки) та Голубої (лівої притоки р. Мурафа – села Хатки, Голубівка). Природні бар'єри, якими є долини річок, зокрема р. Рів, слугують обмежувачами поселень, але не виконують рубіжної функції загалом для території громади [4].

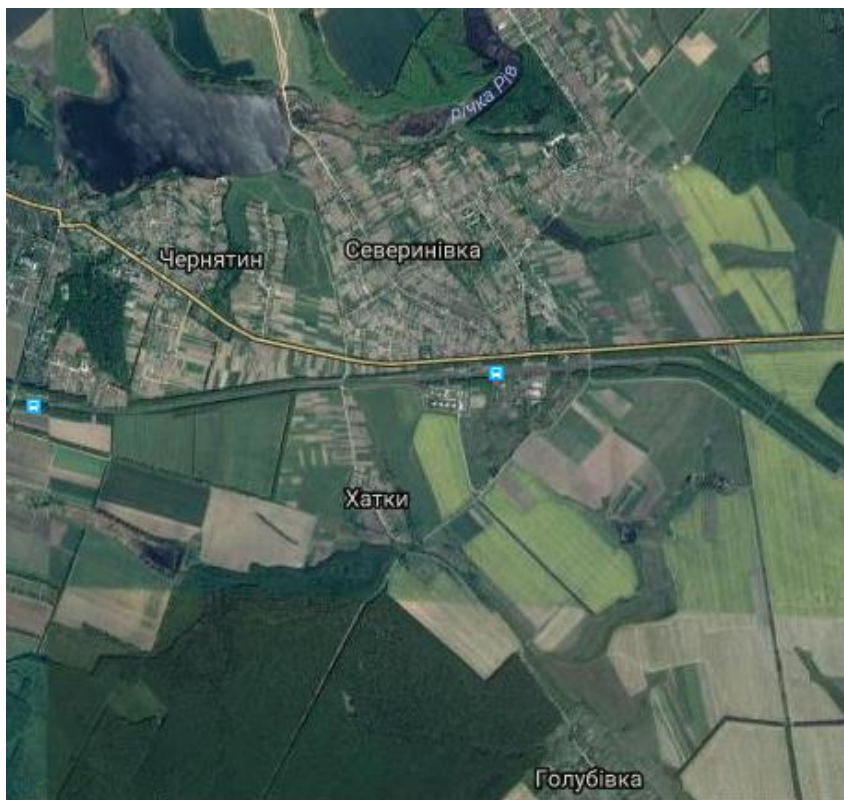

Рис. Фрагмент Северинівської територіальної громади (аерофотознімок).

Загальна площа території сільської ради – 3623,7 га. Своєрідне, передусім плакорне положення сільради, визначило свого часу прокладання шляху кочівників (Кучманський або Куманський, тобто Половецький шлях) [6], а згодом двох гілок Південно-Західної залізниці через її територію: одна – у напрямку Жмеринка-Могилів-Подільський (ст. Матейково), яка узгоджувалася зі згаданою дорогою кочівників, а інша, – у напрямку Жмеринка-Львів по північно-східних її околицях (ст. Межирів; щоправда, станція розміщена на території іншої сільради). Вигідність просто-

рового положення сільради підкреслює мережа автомобільних доріг обласного й державного значення напрямку Хмільник – Вінниця – Могилів-Подільський (на відстані 9 км) та Бар – Жмеринка (пересікає із заходу на схід). Територія сільради займає стратегічне положення і на шляху трубопроводів, якими транспортується природний газ та нафта, значна частина яких надходить до Західної і Центральної Європи. Низка газо-, нафтопроводів міжнародного та національного значення (експортні магістральні газопроводи «Союз», 1978 р. й Уренгой – Помари – Ужгород; нафтопровід Одеса – Броди, 2001 р.) пересікла її землі [1; 3].

Варто вказати на особливість розбудови центрального поселення, тобто с. Северинівка. На відміну від стихійної розбудови цілковитої більшості населених пунктів України, це село розбудовувалося за конкретним планом, який склав землевласник Северин Орловський. У результаті здійснення плану С. Орловського села Молохов і Войтовець близько 1808 р. було знесено, а натомість побудована Северинівка, названа на його честь. На зламі сторіч «місцева стлиця» відсвяткувала свій двохсотрічний ювілей. До речі, розкопками 1948 – 1953 рр. на теперішніх землях Северинівської сільради встановлено скіфське городище VI – V ст. до н. е., яке отримало назву села, себто «Северинівське». Стародавнє скіфське поселення засвідчує давність освоєння цієї території людиною, а на важливість здобутого археофакту вказує те, що його експонати представлені в Ермітажі м. Санкт-Петербурга.

Сприятливі природні умови та ресурси території сприяють різнобічному їх використанню. Переважає сільськогосподарське природокористування, а в структурі сільськогосподарських угідь – рілля. Нинішня площа ріллі – 1627,8 га, або 45 % від загальної площі території сільради (таб.). На землі запасу припадає 252,1 га, а на землі резерву – 139,7 га.

Таблиця

Структура земельного фонду Северинівської територіальної громади

Види земельних угідь	Площа, га
Територія, <i>усього</i>	3623,7

Сільськогосподарські угіддя:	1887,0
Рілля	1627,8
Багаторічні насадження	10,4
Сіножаті	56,0
Пасовища	182,3
Ліси й інші лісовкриті площі	892,2
Забудовані землі	89,6
Під дорогами	165,2
Землі водного фонду (з них – 10 ставків)	86,65 (15 га)
Болота	2,3
Порушені землі	3,0
Інші землі	28,6

Загалом вплив антропогенного фактору на рослинний і тваринний світ території сільради величезний. На зміну природної флори з її багатовидовими ценозами приходять моноценози, представлені окремими культурними рослинами [3]. Звідси особливо помітною стає природнича та історико-культурна цінність громади, яку створює Северинівський парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення, загальною площею 43,5 га [5]. Він був заснований 1810 р., з ініціативи та на кошти землевласника Северина Орловського.

На Вінниччині Северинівка відома численними починами і здобутками. Недарма нинішня Северинівка – одне з найкращих сіл Жмеринського району. Дороги тут мають тверде покриття, а 9 км заасфальтовано. Село газифіковано, працює водогін. Велике значення для населення мають і розташовані тут залізнична станція Матейкове та нафтобаза «Укрзалізничпостач». Функціонує сільськогосподарський обслуговуючий кооператив «Северин», що складається з трьох відділів: механізований комплекс, свиноферма, тепличний комплекс. Працює швейна майстерня. Утримується й Северинівський цегельний завод, який працює на основі багатой місцевої сировини глин, зокрема Голубівського родовища цегляно-керамзитної сировини та глини, і за нинішніх непростих економічних умов виробляє понад 12 млн. цегли в рік. Для значної час-

тини жителів Северинівки створено умови для заняття міні-агробізнесом.

Сприятливий вітровий режим дав змогу територіальній сільській громаді долучитися до енергоощадних технологій і вдало реалізувати проект «Відновлювальні й альтернативні джерела енергії» завдяки впровадженню в дію двох вітряків. Один із них разом із сонячними батареями працює на обігрівання та освітлення приміщення спортзалу, а інший вітряк здійснює закачування води в місцевий водогін загальною протяжністю понад тридцять кілометрів. Економічний зиск від використання альтернативних джерел енергії виявляється в можливості звільнення від оплати за воду сільської амбулаторії та дитячого садочка.

Серед іншого, тут вперше в Україні, в одній сільській громаді встановлене обладнання, яке виробляє енергію із застосування чотирьох різних технологій – вітрогенерування, біогазову, біодизельну, та піролізну. У результаті приміщення сільради, дитсадка, школи, амбулаторії, санаторію тут опалюються за рахунок альтернативних джерел енергії. Ефективне впровадження альтернативних джерел енергії у Северинівці здійснено завдяки підтримці Посольства Королівства Норвегії в рамках проекту «Енергоефективність – пріоритет сільських територіальних громад». Успішна реалізація проекту сприяла тому, що Северинівка стала локальною моделлю з впровадження енергоефективних технологій у сільській місцевості на Вінниччині. Завдячуючи цьому на Вінниччині активізувалося технічне переоснащення котельнь з установкою твердопаливних котлів. Зокрема у 2015 році такі дії були застосовані у центральній районній лікарні м. Шаргород, амбулаторії в с. Чагів Оратівського та с. Тростянець Тиврівського районах, а на початку лютого цього року, допоки першу у Вінницькій області, лінію брикетування Biomasser Multi у с. Непедівка Козятинського району.

З метою поширення інформації про отриманий Северинівський досвід, а отже можливості та методи впровадження енергоефективних заходів на сільських територіях на теренах області у 2015 році було проведено заходи із енергозбереження в освітнянських закладах Вінницького району (сmt Стрижавка, села Агрономічне, Гавришівка Комарів, Лука-Мелешківська, Мізяківські Хутори, Оленівка, Прибузьке, Писарівка), сmt Муровані Курилівці та сmt Брацлав Немирівського району, Ямпільського району (с. Це-

кинівка), спецзакладах Липовецького району (с. Стара Прилука), а також містах Хмільник і Тульчин.

Ще один позитивний і дуже важливий фактор успіху северинівської громади – вдале своєчасне вирішення ключових проблем. Нині, на задоволення духовних і соціальних потреб населення Северинівської сільради створена соціальна сфера, яку формують соціально-культурний і матеріально-побутовий комплекси. Соціально-культурний комплекс включає послуги, пов'язані з відтворенням головної продуктивної сили суспільства, відновленням її працездатності й зміцненням здоров'я, з формуванням людського капіталу. Основними його складовими є заклади освіти та охорони здоров'я.

Першою освітянською ланкою Северинівської сільської громади є дошкільний заклад. У ньому створено необхідні умови для виховання 60 дошкільнят. Це повною мірою задовольняє потреби населення у послугах дошкільного виховання та позитивно впливає на закріплення кадрів на селі, на продуктивність праці сільськогосподарських працівників. У центрі сільради працює загальноосвітня школа I – III ступенів, де 20 вчителів навчає 206 учнів (2018 р.).

Центром культурного відпочинку населення на території сільської громади є Будинок культури на 380 місць (с. Северинівка), при якому діють гуртки художньої самодіяльності і народної творчості. Велику роль у культурному житті населення відіграє музейна справа. З 2001 року діє музей історії с. Северинівка, де демонструються власні експонати (біля 500 одиниць) народного побуту. Місцевим осередком культури є і бібліотека.

Медичні послуги надають Северинівська амбулаторія, 2 ФАПи (с. Чернятин і с. Голубівка) та Северинівський кістково-туберкульозний санаторій Вінницького облуправління охорони здоров'я МОЗ (на 100 осіб). Цікаво, що ФАПи та дитячий садок є загальнодоступними й утримуються з сільського бюджету.

Торгівельні послуги надають 7 приватних магазинів, кафе. Северинівське сільське споживче товариство обслуговує населення Северинівської, Чернятинської, Сербинівської і Коростівецької сільських рад. Северинівський хлібозавод Жмеринського ККП виробляє близько 30 тонн хлібобулочних виробів в місяць і обслуговує майже половину Жмеринського району.

Не дивно, що успішна робота соціальних об'єктів, розвинута інфраструктура села Северинівка визначає його як один із центрів регіональної політики та місцевого самоврядування у обласному проекті «Український шлях самоврядування», метою якого вивчення й адаптація до наших реалій та плідного використати польського досвіду децентралізації. Проект реалізується Об'єднанням сільських гмін Підляського воєводства Республіки Польща та Громадською організацією «Подільська агенція регіонального розвитку», співфінансується Польсько-канадською програмою розвитку демократії (в рамках програми співпраці МЗС Польщі на підтримку розвитку) та урядом Канади.

Із початком дії Закону України «Про об'єднання територіальних громад» Северинівська територіальна громада у 2015 році зініціювала об'єднання із Чернятинською та Олександріївською громадами. Метою реалізації було об'єднання заради поліпшення інфраструктури, екостану громад сіл Северинівка, Голубівка, Чернятин, Токарівка, Слобода-Чернятинська, Олександрівка, Кудіївці, Шевченкове, Повал та с-ща Матейкове і Хатки.

Підписана цими громадами Угода про співпрацю уможливила реалізацію проекту у створенні сільськогосподарського кооперативу «Северин» з переробки сільськогосподарської сировини. Завдяки підтримці проекту Фондом державного розвитку громада побудували теплицю для вирощування овочів, закупили саджанці ягідних культур та придбала мобільну сушарку і пакувальне обладнання для переробки фруктів й овочів.

Проте до юридичного оформлення тісної співпраці з утворенням об'єднаної територіальної громади (ОТГ) підійшли лише Северинівська та Чернятинська сільські ради. У другій половині грудня 2016 року Северинівська сільська рада (села Северинівка, Голубівка, селища Матейкове, Хатки) і Чернятинська сільська рада (села Чернятин, Слобода-Чернятинська, Токарівка) об'єдналися в Северинівську сільську об'єднану територіальну громаду з центром у Северинівці (Северинівська сільська рада). Тоді це було 14-е утворення в області. Площа об'єднаної територіальної громади склала 72,966 км², а чисельність населення громади зросло до майже 5000 осіб.

З об'єднанням двох громад змінилися їх можливості у соціальному плані. Так, потреби освіти забезпечує дві школи – Севе-

ринівська і Чернятинська ЗОШ. Медичне забезпечення здійснюють дві амбулаторії загальної практики сімейної медицини – Северинівська і Чернятинська (остання відкрита у 2013 р. і розрахована на 10 ліжок денного стаціонару), 3 ФАПи, розташовані у найбільших селах (Сверинівка, Чернятин і Голубівка).

Об'єднання громад спонукало до створення Центру розвитку територіальної громади «Серце громади». Це було зроблено шляхом модернізації Северинівського клубу. Зокрема проведено реновацію приміщення та реконструкцію системи опалення й водопостачання, зокрема встановлено котли на біопаливі. Розвиток отримало і започатковане свого часу в Северинівці використання щепи для опалення соціальних закладів. Набутий досвід з опалення, а також обслуговування водогонів у Северинівці та Чернятині тепер мають прислужитися усій об'єднаній громаді через розвиток спільного комунального кооперативного навчально-практичного дорадчого центру й біоенергетичної кооперації сільських громад.

З метою пропаганди здорового способу життя та оздоровлення населення в Северинівці було створено Центр спортивного туризму – комунальне підприємство «Северинівське». Перше туристичне обладнання (17 велосипедів, 18 наметів, 14 катамаранів та спорядження до них, а також польову кухню, спальні мішки, каримати, рятувальні жилети, зорб – прозору кулю, в якій прихильники екстремального активного відпочинку можуть безпечно скочуватися з гори) їм безкоштовно передала ГО «Подільська агенція регіонального розвитку».

Активною є й діяльність ГО «Северинівські водойми», спрямована на оптимізацію річки Рів та її ставків.

Варто відзначити активність участі Северинівської ОТГ у конкурсах проектів та мікропроектів. Так, за результатами Експертної ради II Всеукраїнського конкурсу «Неймовірні села України 2017» у 20 півфіналістів потрапила й Северинівка. А на початку 2017 року мікропроекти туристичної та екологічної тематики Северинівки, Чернятина та Олександрівки разом виграли у рамках проекту «Український шлях самоврядування». Проект, за інформацією ГО «Подільська агенція регіонального розвитку» реалізувався Об'єднанням сільських гмін Підляського воєводства Республіки Польща та Громадською організацією «Подільська

агенція регіонального розвитку», співфінансується Польсько-канадською програмою розвитку демократії (в рамках програми співпраці МЗС Польщі на підтримку розвитку) та урядом Канади.

Перемога туристичного спрямування забезпечила створення місцевого туристського продукту (рекламні буклети й інформаційні таблиці; новий туристичний маршрут «Рів – Ровець – Південний Буг»; проведення спеціалізованих тренінгів), а також поповнити матеріальну базу новим спорядженням (каяки – 12 дво-місних і 4 одномісних, весла та рятувальні жилети).

Завдяки ж виграному мікропроєкту «Покращення екологічного та санітарного стану навколишнього середовища» було закуплено 260 сміттєвих контейнерів, що є гарним підґрунтям для забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населених пунктів. Паралельно реалізуються заходи з відновлення місцевого парку, місцевих водойм та їх раціонального використання (рекреація, риборозведення).

Досить успішним виявився й культурно-освітній проєкт «Криниця на межі», який реалізовується уже майже десятиліття за підтримки МФ «Відродження». Завдяки цьому облаштовано музей й Театр усної історії, постійно проводяться вистави, фестивалі та майстер класи. До прикладу, майстер-класи з розписування писанок для всіх охочих напередодні Великодня проводяться з 2010 року.

Здобуття гранту (проєкт USAID «АгроІнвест») забезпечило закупівлю камери для охолодження і зберігання малини у кооперативі «Северин».

На початку 2018 року у селі Северинівці запрацював перший у Жмеринському районі Центр надання адміністративних послуг. Він створений завдяки співпраці ОТГ з Програмою «U-LEAD з Європою» в рамках Реформи децентралізації [8]. У новоствореному Центрі 5 спеціально підготовлених спеціалістів надаватимуть найзатребуваніші адміністративні послуги (довідки, виписки, реєстраційні акти; всього 104 види документів).

Сусідні із згаданими громадами Олександрівська, Носковецька та Сербинівська сільські громади Жмеринського району на тепер активно обговорюють способи співпраці з ними.

У той же час, в Україні триває процес добровільного об'єднання територіальних громад. Станом на 01.02.2018 р. у державі

створено 672 об'єднаних громад. Вінниччина також працює у цьому напрямку. Станом на 01.03.2018 року в області створено 34 ОТГ. Два роки тому в Україні їх було 159, а на Вінниччині лише дві – Калинівська та Студенянська. Калинівська об'єднана громада включала місто Калинівка та село Дружелюбівка, а Студенянська – села Студена, Затишне, Гонорівка, Брехвичі та селища Козацьке.

16 квітня 2017 року набув чинності Закон України № 1923-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей добровільного об'єднання територіальних громад, розташованих на територіях суміжних районів», який дозволяє ЦВК призначати вибори у громадах, до складу яких увійшли ради суміжних районів, призначати вибори до зміни меж районів. Це дозволить на місцях, зокрема територіальним громадам у Жмеринському районі, більш ефективно розглядати питання подальшого спільного господарювання задля реалізації планів забезпечення добробуту місцевого населення. Северинівка ж, є і надалі може бути прикладом соціальної обумовленості й практичної необхідності змін територіальної організації місцевого самоврядування.

Джерела та література:

1. Атлас Вінницької області. – Вінниця : ДП «Держ. картогр, фабрика», 2008. – 16 с.
2. Батанов О. В. Територіальна громада – первинний суб'єкт муніципальної влади в Україні: поняття та ознаки [Електронний ресурс] / О. В. Батанов // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2008. – № 2 (12). – С. 51–57. – Режим доступу : http://www.cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2008_2/visnik_st_13.pdf.
3. Гудзевич А. В. Еколого-географічні передумови створення регіонального природного ландшафтного парку «Рівський» / А. В. Гудзевич // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – № 11 (288). – 2014. – С. 156 – 161. – (Серія: Географічні науки).
4. Гудзевич А. В. Природно-географічний аналіз сучасного стану сільських територій / А. В. Гудзевич // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – № 11 (288). – 2014. – С. 12 – 17. – (Серія: Географічні науки).
5. Гудзевич А. В. Природно-заповідна Вінниччина / А. В. Гудзевич. – Вінниця : ТОВ «Консоль», 2002. – 128 с
6. Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної

реформи в Україні (Розд.VII) [Електронний ресурс]: Указ Президента України від 22.07.1998 р. № 810/98. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/810/98>.

7. Про місцеве самоврядування в Україні [Електронний ресурс] : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр>. *Phillips D. L. Lookingbackward: A critical appraisal of communitarian thought* Princeton / D. L. Phillips. – NJ : PrincetonUniversityPress, 1994. – 178 p.

8. Сучасний ЦНАП відкрили у Северинівській ОТГ на Вінниччині [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://vinnitsaok.com.ua/2018/02/01/234789>

ВІДОМІ ПОСТАТІ ЖМЕРИНЩИНИ

Людмила КРАЙНІК

КАРМАНЮК – КАРМАЛЮК – КАРМАНИ

Устим Кармалюк – цікава і надзвичайно колоритна постать в історії та в душі українського народу, це символ бунтарського духу та незламності істинного борця за народну волю. Протикріпосний рух, що спалахнув на Поділлі, під його проводом незабаром перекинувся на суміжні райони Бессарабії, Київської та Волинської губернії. Серед його однодумців були не тільки українці, але євреї, росіяни і, навіть, так звана збідніла польська «загонова шляхта». Протягом 23-х років цей могутній рух заповнив своїм виром близько 2700 повстанців [1, с. 301], які підтримали Устима в боротьбі.

Прикро, що нині окремі дослідники намагаються виставити цю постать у викривленому світлі. За роки становлення незалежної України, час від часу, друкуються статті, наукові роботи, де постать Устима Кармалюка оцінюють як розбійника, а не керівника антикріпосницького постання. Почали стверджувати, що героя – Устима створила радянська влада, що це ідеалізований образ, створений народом.

Основною причиною таких намагань, вважаю, те, що досі малоприлюднені архівні матеріали. А отже, звичайному читачу важко зробити аналіз тієї чи іншої праці, нереально сформулювати власне бачення. Відповідно, вплив «нових» дослідників колосальний: перекручують факти, пересівають фольклор, тенденційно вибирається тільки те, що може негативно характеризувати Кармалюка. Практикується заплутування посилань на те чи інше джерело. Окремі факти упередженості трактуються вже з доброю пайкою підтасовки, фальшуються [5, с. 243 – 276]. Довкола постаті Устима Кармалюка на сьогоднішній день слалась така ситуація: ті

хто хоче спалювати його ім'я – друкують різні статті, дослідження, а ті хто його захищає, чомусь, на жаль, мовчать.

І на сьогоднішній день ми маємо такий результат: в підручнику історії України за 9 клас у темі «Українські землі у складі Російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття» зазначено: «Селяни Подільської губернії під проводом селянина-кріпака Устима Кармалюка (родинне прізвище Карманюк) застосували партизанські методи боротьби» [3, с. 45]. І для ознайомлення учнів з темою анти-кріпосницьких повстань під проводом У. Кармалюка виділено не цілий урок, як це було в минулих навчальних програмах, а всього декілька абзаців у параграфі 5.

Постать Устима від недостатньої уваги ніколи не потерпала. Протягом двох століть завжди хтось вважав його народним героєм, а хтось – злодієм. Прикро одне, що в цьому диспуті на сьогодні не поставлено крапку. Маємо визнати, що незважаючи на всі його вчинки, він був для селян захисником. Народ назвав його Кармалюком, в метричних книгах записано «Карманюк» (син Кармана), прямі нащадки носять прізвище «Карман». В всій цій плутанині довкола прізвища спробую розібратись.

Фольклорні твори про Кармалюка заповнили все Правобережжя ще за його життя. Географія їх передавання з уст в уста до кінця XIX ст. сягнула до Західного Поділля, Галичини, Буковини, Бессарабії. Перекази про нього, пісні, легенди, викликають дедалі більший інтерес в етнографів, фольклористів, письменників. Їх починають записувати М. Костомаров, А. Метлинський, С. Руданський, А. Свидницький. Пізніше до їх запису, укладання нових збірників активно прилучилися П. Чубинський, Я. Головацький, а також Я. Новицькій, М. Драгоманов, Б. Грінченко, М. Коцюбинський, В. Гнатюк та інші. В своїх публікаціях автори порізного наводили прізвище Устима: «Кармалюк» чи «Кармелюк», в основному все залежало від мовної приналежності автора та особи, з уст якої записувалося народне знання. В основному україномовні збирачі усної народної творчості записували твердо – «Кармалюк», російськомовні ж пом'якшували – «Кармелюк».

Так, до прикладу, восени 1846 року, за завданням Київської археологічної комісії Поділля і Волинь відвідує Тарас Шевченко. Перебуваючи у Кам'янці-Подільському він знайомиться з молодим викладачем гімназії Петром Чуйкевичем, з його слів у Тарасо-

вому альбомі з'являються записи трьох українських народних пісень. Одна з них – про Кармалюка: «Ой, Кармелюче, по світу ходиш»... Тема народних повстань хвилює Тараса Шевченка. Невдовзі, з-під його пера виходить поема «Варнак». А що видатному Кобзареві справді не була байдужою Кармалюкова постать, засвідчує той факт, що вже після десятирічного заслання у його «Щоденнику» («Журналі») 20 травня 1858 року знову з'являється ще один фольклорний твір – пісня «Повернувся я з Сибірі». І саме тоді, Тарас Григорович назвав цього незламного Подолянина «Славним лицарем» [4, с. 215].

У 1872 р. тему прізвища Устима у своїй книзі «Римское католичество и его иерархия в Подоли» зачепив історик та церковний діяч (згодом митрополит Донський та Новочеркаський) Митрофан Симашкевич. В своїй праці автор не спирається на документальні джерела, а в основному, знову-таки, на народні перекази, й позитивно оцінює Кармалюка (саме так автор подає його прізвище) і зазначає, що «ляхи... разом з поліцейськими чиновниками... називали його і до цієї пори називають Карманюком», та роз'яснює значення прізвища Карманюк як «[карманник, дрібний злодій]» [8, с. 442–444]. Але чому він так розтлумачив це прізвище? Щоб зрозуміти, подивимося біографію М. В. Симашкевича до написання вищевказаної книги. Він народився 23.11.1845 року в сім'ї священика Кам'янець-Подольської єпархії. Закінчив Подольську духовну семінарію, а в 1871 році Санкт-Петербурзьку духовну академію. Отримавши ступінь кандидата богослов'я, був призначений викладачем Подольської духовної семінарії з історії Російської Церкви та французької мови. Тобто, М. В. Симашкевич – російськомовна особа, якій було важко збагнути зміст окремих слів української чи польської мови. Він не зрозумів, що український антропонім «Карманюк» та російське слово «карманник» окрім спільного кореня, більше нічого спільного не мають, тим більше в тлумаченні. Прикро, що до сьогодні цим тлумаченням Симашкевича вдало користується кожен охочий вразити постать Кармалюка.

Перший художній твір у літературній Кармалюкіані належить українському класикові Марку Вовчку. Перебуваючи за кордоном у 1863 році, вона звертається в листі до свого чоловіка з проханням: «А тепер зараз-таки, таки не гаючи часу анітрошки,

пришли мені усе, що знаєш, що маєш про Кармелюка, усе-усе – і де родився, якого року, як його звали, усе, усе чисто. Я тепер пишу повістку «Кармелюк» (нікому не кажи) для дітей» [5, с. 186]. Казка «Кармелюк» з'явилася друком українською мовою у Санкт-Петербурзі 1865 року у збірці «Оповідання Марка Вовчка», виданій Яковлевим В. Свій твір авторка створила, базуючись на фольклорний матеріал. В місцевості, де збирався фольклор, народ переповідав про Кармелюка – борця з панським свавіллям, відповідно таке прізвище автор дала герою казки, хоча за жанром твір більш близький до романтично-історичної повісті про несахитного борця з кріпосництвом. У 1871 році в Петербурзі цей твір було вміщено у безцензурному виданні «Сборник рассказов в прозе и стихах». Після друку на збірник відразу наклали арешт як на «шкідливу і тенденційну книгу», було прийнято рішення про знищення тиражу. З 2000 примірників до читача потрапило лише 225. Проти Марка Вовчка було порушено судову справу.

На теперішній час літературна Кармалюкіана налічує добру сотню творів. Письменники фахово осмислили і широко представили у письменстві постать ватажка месницьких загонів першої третини ХІХ ст., а прізвище його подавали як хто бажав: Кармалюк чи Кармелюк, так як назвав його народ у фольклорних творах. Адже саме усна народна творчість була взята за основу майже всіма авторами при написанні, за винятком Василя Кучера, Андрія Гудими та Гліба Сітька, які перед написанням студіювали архіви та науковий матеріал. Про Подільського ватажка в свій час писали: Михайло Старицький (роман «Разбойник Кармелюк», 1903), Степан Васильченко (п'єси: «Кармелюк» (чотири дії), «Кармелюк» (одна дія), «Кармелюк» (три дії), написані в 1918 – 1928 роках), Людмила Старицька-Черняхівська (драма «Розбійник Кармелюк», 1926), Володимир Суходольський (п'єса «Устим Кармелюк», 1936), Василь Кучер (роман «Устим Кармалюк», 1954), Володимир Гжицький (роман «Кармалюк», 1971), Олександр Грижа (роман «Облога Кармалюка» – 1990, надрукований – 1993), Андрій Гудима (роман у віршах «Устим Кармалюк», 1992), Андрій Малишко (поема «Кармалюк» перше видання – 1940, доповнене – 1947), Гліб Сітько (драматична поема в віршах «Український супергерой Устим Кармелюк, 2012»); невеликі поезії у другій половині ХХ століття Кармалюку також присвятили: Анатолій Борт-

няк («Легенди про Кармалюка», «Народ про Кармалюка»), Іван Драч («Балада про Кармалюка», «Сльоза Кармалюка»), Степан Литвин («Устиму Кармалюку»), Олексій Булига («Устим Кармелюк»), Володимир Забаштанський («Балада про вухналі», «Відповідь Кармалюка»), Петро Карась («Кармаль»), Кирило Курашкевич («Кармелюків світанок»), Любов Забашта («Башта Кармалюка») та інші.

Для дослідників, які працювали з архівними документами, давно не є таємницею написання прізвища Устима. Так, Юзеф Ролле – автор численних монографій, статей і нарисів з історії Правобережної України XVI – XIX століть, опершись на архівний матеріал, опубліковує в 1879 році у Львові польською мовою під назвою «Opryszek» («Опришок») *повість* про неординарного подільця – Устима Кармалюка. У заголовку повідомляє, що описуються правдиві події.

Через сім років цей твір з'являється в трохі скороченому варіанті в російськомовному перекладі в журналі «Киевская старина», але вже як *нарис* «Кармелюк». В його перших рядках автор зазначає, що Кармелюк понад 23 роки утримував все Поділля «в безперервній тривозі». Народ співає про нього пісні, а з численних народних переказів впливає, «що це була безкорислива людина, повна милосердя і чи не вищого покликання» [7, с. 498]. Розповісти яким насправді був Кармалюк прагне автор. При цьому він запевняє, що не буде послуговуватись народним переказам, а черпатиме подробиці тільки «з актів кримінальної Подільської палати, записаних на 9375 листках» [7, с. 504]. Попри посилання на судові документи, автор прикрашав сюжети домислами, путався в деталях і послідовності подій. До прикладу, наведено на початку нарису історія про панянку, яка танцює посередині лісової дороги на втіху Кармалюка і його товаришів, має фольклорно-літературне походження, а в архівних матеріалах, щодо цього випадку, ви не знайдете ані слова. Завершуючи свою оповідь про діяльність Кармалюка, Ролле констатує: «...з його милості, понад двадцять тисяч осіб були вислані, або ж утекли з краю. Матеріальні втрати краю значними не були, та все ж досягають кількох десятків тисяч карбованців».

Цінність дослідження Ролле у поясненні появи прізвища Кармелюк. На початку нарису у Ролле знаходимо: «Устим Карманюк,

потім Кармелюком прозваний, народився...» Тобто, *Кармалюк* – це прізвисько Устима, яке йому дав народ, яке він не успадкував від своєї родини, а набув пізніше, в процесі діяльності проти панського свавілля.

На початку 20-х років ХХ століття С. Якимович, вивчаючи судові документи, вирішив дізнатися причини авторитету Кармалюка поміж народу. «Щодо прізвища, – писав він у примітках, – то тут є деякі хитання, як в вимові, так і в правопису. На Поділлі вимовляють виразно «Кармалюк», про що свідчить як сучасна вимова, так і зауваження інших подолян (див.: А. В. «Визит Кармелюка» // Киевская старина. 1883 – 11 – 466). Щодо судових актів, то в актах: Д [ело] I, V, VI – знаходимо «Карманюк», в Д. II, IV – «Кармалюк», в Д. III – «Кармелюк». В самому селі Головчинця внуків Кармалюка звать «Карманами», вважають це прізвище старшим, ніж «Кармалюк». Але тут треба взяти до уваги народну етимологію, яка по-своєму наближає слово до буденного його розуміння. Щодо вимови самого прізвища «Кармалюк», то на Поділлі, як довелося чути в живій мові, «виразно» говорять «Кармалюк» [10, с. 137].

У першій половині 1936 року у Харкові в Державному літературному видавництві виходить друком книга «Устим Кармалюк», приурочена до сторіччя з дня підступного вбивства Кармалюка, написана на основі архівних документів, автор якої, відомий на той час письменник – Андрій Хвиля.

Автору вдалося розшукати в архіві метричну книгу Головчинецької церкви за 1781 – 1799 роки, завдяки чому він не приблизно, як це було раніше в інших дослідників Кармалюка, а точно називає рік народження (довгий час відомості про народження Устима Кармалюка спирались переважно на судові документи, на основі яких встановлювали приблизний вік, приблизний тому, що в судових актах фіксувався вік людини з її слів чи слів свідків, а це майже завжди давало розходження у рік чи більше відносно віку справжнього), і подає й інші важливі відомості щодо життя Устимової родини протягом кількох десятиріч: дати його першого та другого шлюбів, відомості про першу дружину (про яку раніше майже нічого не було відомо), імена всіх його дітей та роки їх народження. Книга містила спеціальний додаток з назвою «Кілька уваг з приводу дати народження Кармалюка та його родинний

стан» [11, с. 65 – 72], проілюстрована світлинами, серед яких є зображення трьох Устимових праправнуків із Головчинець, фотокопії запису про схрещення Устима. Але дослідження щодо Устимового родоvodu А. А. Хвилі не співпадають, на жаль, з дослідженнями В. Б. Любченка, зокрема: дата першого шлюбу, дати народження двох перших дітей у другому шлюбі та інше.

А. А. Хвиля в книзі подав Устимове прізвище як Кармалюк. Доповнив її фольклорним додатком, підкреслив його необхідність, значущість для відтворення образу Кармалюка.

На жаль, у 1938 році А. А. Хвилю було репресовано, і всі його книги – з бібліотечних фондів, книгарень у суворому порядку було вилучено, тому скористуватися ними мало хто може.

Найцікавішим виданням до сьогодні для дослідників можна назвати виданий у 1948 році збірник документів «Устим Кармалюк», який упорядкували Є. Черкаська, І. Єрофеев, а редагували – К. Гуслистий та П. Лавров. На початку збірника вміщено археографічну передмову, в якій упорядники зазначили: «Більшість документів друкується вперше; більшість судових документів писані російською мовою, але чимало аркушів є, написаних польською мовою; окремому розділі додано маловідомі і деякі неопубліковані легенди, перекази та пісні про Кармалюка; також складені найважливіші дати життя і діяльності Кармалюка; документи друкуються в хронологічному порядку; на початку кожного документа даємо легенду – назву фонду, номер і рік справи, № аркуша та зазначаємо, чи є даний документ оригіналом, копією, чорнеткою і т. ін.; деякі документи подані скорочено, при цьому випущено повторювання та місця, що не дають нічого або майже нічого нового до даної теми...» [12, с. 5 – 8].

На сторінках 27 – 276 упорядники розмістили 210 документів, котрі відтворюють усі важливі віхи життя Кармалюка. Під номером один вміщено невеликий за розмірами документ: «1787 р. лютого 27. – Втяг з метричного запису про народження Устима Кармалюка» [12, с. 27], в якому граматикою кінця XVIII століття подано текст про хрещення:

«Месяца февруариа дня 27.

Аз, иерей Иоанн Палей, парох Головчински храму

Покрова присвятие богородици, окрестих и

миром святым помазах младенца Севастияна

от родителей законвенчаных Якима Кармалюка и жены его Елены, восприемници быша Василь Мельни- [ченко] со Агафиею Луцковою женою».

Існує думка, що упорядники, як науковці, допустились великої помилки, подавши в копії документа Устимове прізвище як Кармалюк. При розмові з київським письменником Глібом Сітько, який перед написанням поеми в віршах про Кармалюка, студіював в архіві оригінал метричного запису про народження Устима, наголосив, що в вищезгаданій метричній книзі прізвище Устима, це злочасне слово, написано дуже нерозбірливо: п'ята літера виглядає як «а» і частково, як «е», шоста, через яку вся каша заварилась, одночасно схожа на «н» і на «л», сьома «ю» взагалі ні на що не схожа. Вірогідно, упорядники не вивчали досконало оригінали метричної книги Головчинецької церкви за 1781 – 1799 роки та «сповідальні розписи», а запозичили дослідження щодо Устимового родоводу в А. А. Хвилі. Відповідно, в збірнику, в більшості випадків, дані щодо родоводу невірні. Нижче, під вміщеним «Витягом з метричного запису про народження Устима Кармалюка», упорядники ремарували: «Метрична книга с. Головчинців. *Копія з копії*».

Щодо Устимового прізвища в збірнику, не помістили багато пояснень. Але на початку кожного документа в легенді подається прізвище Кармалюк, в самому тексті документа – майже всюди Карманюк, але й місцями подано як Кармелюк [12, с. 275 – 276]. В розділі «Показчик імен», в примітці, зазначили: «Прізвище Устима Кармалюка, також *псевдоніми його, що зустрічаються майже на кожній сторінці збірника, до показчика не внесено*» [12, с. 298]. А псевдонімів подано дійсно багато: «Василь Гавриленко» [12, с. 48, 53 – 55, 71, 93 – 95, 165]; «Базилій Кульчицький», який подається ще й як «Василь Кульчицький» [12, с. 95]; «Головатий» [12, с. 164, 187], «Павло Богданов» [12, с. 157, 179], який подається ще й як «Павло Богданюк» [12, с. 158]. Але ж не так багато, щоб упорядники зазначили: *«чи не на кожній сторінці»*. Можливо, подавши в збірнику прізвище Кармалюк, упорядники вирішили, що Карманюк – це теж псевдонім (або, як в народі кажуть – прозвище). Або, притримались думки, що більше як століття назвав народ Устима Кармалюком, то так має залишатися.

Варто зазначити, що й ім'я його в збірнику подається також по різному, упорядники навіть зазначили: «Ім'я Устима Кармалюка в судових актах і церковних записах писали різно – Августин, Устіян, Іустін і навіть Севастіян» [12, с. 27]. А ще знаходимо: «Юстім» [12, с. 220], «Василь» [12, с. 122].

У 1987 році на конференції, приуроченій 200-річчю з дня народження Устима Кармалюка, яка відбулась у місті Кам'янець-Подільський, з доповіддю про Устимів родовід виступив краєзнавець Володимир Вовкодав. В. П. Вовкодав довів Устимів родовід до 1987 року, взявши за основу відомості, вміщені А. А. Хвилею в книгу «Устим Кармалюк», що видана у 1936 році. Дослідження А. Хвилі хибували деякими дрібними неточностями і їх, на жаль, В. П. Вовкодав повторив.

В. П. Вовкодав багато зробив для вшанування пам'яті Устима Кармалюка. Зокрема, саме він віднайшов місце його поховання на Летичівському кладовищі. Працюючи фельдшером у селі Кармалюкове, він активно займався краєзнавством, записував фольклор. В своїх записах про Устима він завжди подавав його прізвище як Кармалюк, вважав, що це вірно. Коли записував розповіді від прямих нащадків Устима, то підписував респондента прізвищем Кармалюк, навіть якщо в паспортних даних було записано «Карман», чи інше прізвище. Тому, напевно, і існує хибна думка, що після перейменування села Головчинці на Кармалюкове, всі Устимові нащадки повернули собі прізвище Кармалюк. Але, насправді, такою можливістю з 1955 року мало хто скористався. В. П. Вовкодав добре знав, під яким прізвищем Устима записано в метричній книзі Головчинецької церкви за 1781–1799 роки, але вперто твердив, що так назвав його народ, і вже щось виправляти, змінювати не варто.

У 1997 році своє дослідження щодо Устимового прізвища та його родоводу надрукував В. Б. Любченко, виявив в архівах дві метричні книги (за 1781 – 1799 та 1798 – 1821 рр.) Свято-Покровської (Покрова Пресвятої Богородиці) церкви с. Головчинців Літинського повіту (тепер с. Кармалюкове, що на Вінниччині) та порахував, що всього вони містять дев'ять записів про Устимів рід: один в першій книзі та вісім – в другій. Автор стверджує, що прізвище в усіх випадках, без будь-якого сумніву, передається формою «Карманюк» – в називному відмінку та «Карманюка» і двічі «Кар-

манючка» – у родовому. Ім'я подається поза всякою системою різними формами одного імені чи близькими формами різних імен: «Савастиян», «Севастиян», «Устиян», «Іустиян», «Августин», «Агустин».

Прізвище Устимового батька Якіма, в цих метричних книгах, записано – Карманюк. Так, в записах від 23.10.1782 та 6.11.1782 р. він записаний як «Яким Кармана старого син», а в записі від 3.06.1809 р. – як «Яким Трофимов син Карман». Отже, дід Устима – Трохим мав прізвище Карман. Як показують метричні книги, в Головчинцях, крім родин рідних братів Якіма та Кирила, Карманюків більше не було. Дід Устима на той час був єдиним жителем села Головчинці, який носив прізвище Карман [2, с. 122].

Етимолог Юліан Редько роз'яснює походження прізвища Карман, як утворене семантичним способом від діалектного апелятива карман, що означає кишень. Наприкінці словникової статті зазначено, що таке прізвище побутує на Вінниччині [9, с. 441].

В «Словнику української мови» за редакцією Бориса Грінченка значення слова карман трактується дwoяко: 1) карман – в значенні кишень; 2) карман – як невеличку торбинку для різних дрібничок, зазвичай оздоблений вишивкою, який прив'язували до пояса. Зазначу, що у XVIII столітті російськомовний вплив на Поділлі був дуже слабкий, і слово «карман» у значенні «кишень» майже не вживалося.

Прізвище дітей Трохима Кармана, його синів Якіма та Кирила, у метричних книгах писали – Карманюк. Тобто їхні прізвища утворились за допомогою патронімічного суфікса '-ук, відповідно Карманюк – син Кармана. Отже, тому дітей та онуків Трохима Кармана, записували під прізвищем Карманюк. Хибність вважати значення прізвища Карманюк – як карманний злодій, очевидна. Адже антропонім на -ук (-'ук) вживався для позначення синів за батьком, допоки він *живий*. Тобто, допоки жив найстарший чоловік з роду, його нащадки носили прізвище з суфіксом -ук (-'ук). Про те, що Трохим Карман жив у 1782 році, свідчить запис у метричній книзі, де згадується Устимів батько – Яким, як «Яким Кармана старого син». В цьому записі навіть вказується його вік – «старого» (старий).

Відомо, що після смерті Устима у 1835 році не було в живих його батька Якіма. А в селі Головчинцях з Устимових дітей проживав лише Остап – вже на той час найстарший в своїй родині – Карман. Саме так в подальшому записували це прізвище, без суфікса -'ук. Адже не було в живих батька, щоб записати прізвище в значені – син. Прізвище в подальшому набуває усталеної форми, стає родинним. Наголошу, що сьогодні в селі Кармалюкове проживають прямі нащадки Устима з прізвищем Карман. Треба добре подумати: яке прізвище Карман чи Карманюк визнати родинним. Адже позначення антропоніма на початку XIX століття суттєво різниться з теперішнім. Хто дав Устиму прізвисько Кармалюк, навряд чи коли дізнаємося. Але саме воно, серед усіх численних прізвиць, міцно за ним закріпилося, переросло в символ народної волі, незламного духу та енергії.

Ірина Железняк, яка досліджувала походження прізвища Кармалюк у 1987 році, пов'язує походження цього прізвища з назвою ордену кармелітів або, стало результатом дисиміляції м-н > м-л [13, с. 68].

А ще за часів життя Устима шляхтичі збиралися кармалюка грати за більярдним столом. Саме так на той час звали гру в більярд. Можливо саме вона стала причиною походження прізвиська Кармалюк.

Історію творять не архівні працівники, і не краєзнавці чи науковці, історію творить народ. Чи маємо ми право в XXI ст. називати злодієм того, хто в XIX ст. був визнаний народом героєм?

Спробуйте сказати якомусь англійцеві що Робін Гуд ніякий не герой. Він вам очі видряпає. До речі, Шервудський ліс – туристичний об'єкт країни. А в Україні все навпаки. Можливо саме й тому не шануємо, що це реальна постать.

Визнаємо, що Кармалюк – це Устимове прозвище, під яким він увійшов в історію України. Це *прізвище* визнав народ! Яке можна зустріти в численних судових документах, усній народній творчості, художній літературі. Є багато вулиць, названі на його честь. Серед воїнів АТО «Кармалюка» також можна зустріти. Чи варто прізвище Устима змінювати? В. П. Вовкодава з цього приводу зауважував: «Якщо мислити за цією логікою, то треба повернути справжнє наймення ще й Семенові Палію, Тарасові Трясилу,

Павлюкові, Морозенкові та багатьом іншим постатям нашої історії» [6, с. 237].

Джерела та література:

1. *Полонська-Василенко Н. Н.* Історія України в двох томах / Н. Н. Полонська-Василенко. – Т. 2. – К., Либідь, 2002. – 608 с.
2. *Любченко В. Б.* Кармалюк чи Карманюк? / В. Б. Любченко // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – с. 122 – 127.
3. *Струкевич О. К.* Підручник Історія України 9 клас / О. К. Струкевич. – К.: Грамота, 2017. – 240 с.
4. *Шевченко Т. Г.* Твори в 5-ти томах. Т. 5 / Т. Г. Шевченко. – К., «Дніпро», 1985.
5. *Шевченко В. С.* Ой, Кармелюче, по світу ходиш... / В. С. Шевченко. – Хмельницький: ФОП Цюпак, 2017. – 292 с.
6. Терни і лаври Володимира Вовкодава / Упорядник В. Горлей / – Видання друге, доповнене. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД» 2016. – 228 с.+12 с. іл.
7. *Ролле Й.* Кармелюк / Й. Ролле // Киевская старина, 1886, т. XIV, кн. 3, с. 495 – 560.
8. *Симашкевич М. В.* Римское католичество и его иерархия в Подолии / М. В. Симашкевич. – Кам'янець-Подільський, 1872. – с. 442 – 444.
9. *Редько Ю.* Словник сучасних українських прізвищ. Т. 2 / Ю. Редько. – К.: Наукова думка, 721 – 1438 с.
10. *Сушинський Б. І.* Кармелюк: гнів і гордість України / Б. І. Сушинський. – Одеса: Астропринт, 2014. – 160 с.: іл.
11. *Хвиля А. А.* Устим Кармалюк. (До століття з дня смерті Устима Кармалюка) / А. А. Хвиля. – Харків: Держлітвидав, 1936. – 128 с.
12. Устим Кармалюк. Збірник документів / Упоряд. Є. Черкаська та І. Єрофеев. За ред. К. Гуслистого і П. Лаврова. – К., «Укрполітвидав», 1948. – 344 с.
13. *Железняк І.* Етюд української антропоніміки. Кармалюк / І. Железняк // Мовознавство. – 1987, № 5 (125). – с. 68.

*Віктор МОРОЗ,
Володимир МОРОЗ*

УСТИМ КАРМАЛЮК: БЛАГОДІЙНИК ЧИ РОЗБІЙНИК?

Кармелюче, по світу ходиш...

Українська народна пісня, записана

П. О. Чуйкевичем в альбом

Т. Г. Шевченка.

Ось уже майже 183 роки від дня загибелі Устима Кармалюка. Устим Кармалюк був надзвичайною постаттю в історії України, мав гучну славу серед простого народу. Немає, мабуть, на Поділлі та й на всій Україні людини, яка б не чула або не знала про Кармалюка. Цій історичній постаті присвячено багато наукових досліджень, художніх творів та полотен, про нього писали класики української літератури Марко Вовчок [1], М. П. Старицький [2], радянські письменники. Створено музеї Кармалюка, його іменем названо населені пункти, вулиці, школи. Ця людина ще за життя була оповита ореолом слави та легенд. Засобами радянської пропаганди, вона як аксіома ввійшла у свідомість людей в образі безкомпромісного бунтівника проти соціальної несправедливості, панських утисків, здиств орендарів та шинкарів. Так з'явився в уяві людей цей захисник, покровитель бідних та знедолених. В ньому втілилась віковична мрія пригнобленого люду про справедливий соціальний розподіл благ, створився ідеал борця за народні інтереси. Його наділяли не притаманними йому рисами: взяти в багатого і все роздати бідним, нічого не залишаючи собі, якоюсь жертвовною безкорисливістю, жагою зняти із себе останню сорочку і віддати її злидненним.

Він мав декілька імен і прізвищ. В метричній книзі Летичівського повіту села Головчинець за 1781 – 1799 роки з'явився такий запис: «Місяця лютого дня 27. Аз ієрей Іоанн Палей парох Головчинецького храму Покрови пресвятої Богородиці, охрестив і миром святим помастив младенця Севастіана від батьків законно він-

чаних Якіма Карманюка і дружини його Олени» [3, с. 27]. Таким було його офіційне ім'я.

В численних протоколах допитів ватажка і його спільників, свідків і односельців фігурує Августин, Устин із прізвищами Карманюк, Василь Гавриленко, Павло Богданов, Богданюк та ін.

В житті цієї людини було багато дивних та неймовірних подій, в які важко повірити. Був тричі покараний шпiц-рутенами в 500 ударів, тричі батогом і стільки ж разів втівав із сибірської каторги [3, с. 216]. Мав залізне здоров'я, яке допомагало здолати більше 15 тис. км. і повертатись на Поділля, винести два рази таврування, а також голод, холод, поневіряння під час ув'язнення, втеч та переховувань.

Кармалюк виділявся із селянської маси зовнішньо, був письменним, крім української, знав російську, польську й ідиш. Безперечно, це була дуже сильна фізично і морально людина з твердою волею в досягненні намічених цілей. Вмів протягом багатьох років (23 роки з перервами) вдало виходити із, здавалося б, безвихідних ситуацій – облав, погонь, засідок і т. п. Все це не могло не приваблювати до нього людей, користувався високим авторитетом і довірою.

Українські радянські історики І. Єрофєєв і П. Лавров в передмові до збірника документів [4] об'явили його святим, зробили іконою, забуваючи, що це була зацькована звичайна людина із всіма властивостями і її недоліками, бажанням користуватися всіма доступними на даний момент благами життя, часто переступаючи через моральні і євангельські заповіді. Так, вони писали: «В боротьбі проти кріпосного світу Кармалюк та його однодумці керувалися не своїми корисними інтересами наживи з панського добра» [4, с. 14]. Наведемо ще одну дуже промовисту цитату: «...сам Кармалюк не жив з відібраного у поміщиків майна. Щоб мати засоби для існування, він в перервах між нападами на поміщицькі мастки та під час своїх довгих поневірянь та переховувань від переслідувань займався шевським ремонтом» [4, с. 15]. «Праці для власного прожитку він не кидав аж до самої смерті. Після смерті в нього знайшли мішечок-торбинку з маленькими цвяхами для чобіт».

Хто має хоч якусь уяву про шевство, побувавши в майстерні у майстра-ремонтника, тільки ремонтника, той побачить велику

кількість різноманітних інструментів і матеріалів і всю надуманість такого твердження. Такого необхідного інструменту набереться добрий мішок. А як же тоді рушниця і спис? Важко собі уявити з таким вантажем людину, яка виривається з облави, чи відривається від погоні. Де, коли і як міг Кармалюк займатися шевством? В лісі, хліві, сараї, погребі, весь час перебуваючи на сторожі? Все це були аж надто невідходящі місця для копіткої і уважної роботи.

В протоколах допитів ватажка, його спільників і свідків, і очевидців подій не має навіть жодної згадки про його «добročинність», хай навіть за чужий рахунок. В об'ємному збірнику матеріалів про Кармалюка наводиться лише один переказ 1894 р., коли начебто дав селянину 100 руб. на придбання пари волів. Лише один переказ [3, с. 278]! Правда, є ще два перекази, записаних в 1936 р., через 101 рік після смерті Устима, які свідчать про роздачу селянам награбованого [3, с. 280, 282]. Наскільки їм можна довіряти?

Сам же Кармалюк на допиті селян Кальної Деражні (зараз с. Кальня) 23 червня 1827 р. на запитання пограбованого поміщика цього села Янчевського, де ж забрані речі і гроші, відповів, що речей ніяких немає, а маю сім рублів сріблом, то і ті віддав якомусь зустрічному їх бідному чоловікові [3, с. 108]. Не забуваймо, що це загальна фраза, прозвучена з метою себе якось виправдати. Інших документальних свідчень про роздачу награбованого бідним не знаємо.

У всім відомій пісні «За Сибіром сонце сходить» є такі рядки «Зовуть мене розбійником. Кажуть, що вбиваю. Я нікого не вбив ще. Бо сам душу маю».

Великий внесок у відновлення історичної справедливості і розвінчання міфологеми про Кармалюка як благодійника і захисника знедолених вніс кандидат історичних наук доцент кафедри історії та країнознавства Хмельницького національного університету В. В. Дячок [5 – 11]. Ним виявлена інформація про 132 випадки активних дій впродовж 1813 – 1835 роки: вбивства, розбійні напади, згвалтування жінок, крадіжки, пограбування і т. п. [7, с. 69].

Пізно ввечері з 30 на 31 березня 1813 року на хутір Івана Сало неподалік с. Дубове (зараз Старосинявський район Хмель-

ницької обл.) прийшли невідомі люди з вимогою відкрити входні двері. Зайшовши в хату, пов'язали мешканців до столу і лавок, відкрили скриню, забрали наявні гроші і речі. Господаря облили горілкою і підпалили, насипали в чоботи жару і озули Сало. Забравши всі речі, входні двері знадвору підперли кілком і підпалили хату. Сім'я зуміла розв'язатись. За спробу вискочити через вікно із палаючого приміщення розбійники відганяли людей списами. Побачивши пожежу, в селі на сполох вдарили дзвони. Кармалюковці втекли. Обгорілого І. Сало через вікно витягнули на вулицю, де він помер. Згоріли хліви з вівцями, свинями і рогатою худобою [3, с. 27 – 33].

11 березня 1822 року ватага Кармалюка із шести чоловік в с. Овсяники (зараз Деражнянського району Хмельницької обл.) напали на хату Леська Базилицького. Влізши через вікно, діяли за звичною методикою. Всіх домочадців зв'язали. Хазяїна почали рубати ножами і сокирами, вимагаючи грошей. Сина вдарили списом [3, с. 34].

Кармалюк був двічі одружений, мав чотирьох синів: Івана у першому шлюбі, Остапа, Тараса, Івана – в другому [3, с. 43]. Батько занапастив сім'ю і дітей. Старші з них брали участь в розбійних набігах батька. Іван помер у тюрмі у віці 25 років. Остап сидів за грантами [3, с. 126]

Кармалюк мав «любовну связь» з Марією Рекруткою та рекрутками Марією Луцьковою, Параскою Дмитрієвою. Коханка Олена Микитівна Довганюк (Довгань, Остапнюкова Марія, вона ж рекрутка Марія) [3, с. 196, 256, 312], Процюкова (вона ж Процикова і Прокопчук) [3, с. 208, 209, 276] Олена Микитівна повідомила владу про його перебування в неї, де в ніч з 9 на 10 жовтня 1835 року дворянином Федором Рудковським [3, с. 209, 276] в її будинку був вбитий Кармалюк.

Кармалюк побував з різною метою в багатьох місцях сучасної Хмельницької області, зокрема неодноразово в Кам'янці-Подільському, Панівцях Кам'янець-Подільського району, Сатанові, Лісоводах, Купині Городоцького району. У 1832 – 1835 роках на Деражнянщині відбулися останні і найбільш активні моменти діяльності Кармалюка: в селах Черешеньки, Галузинці, Кальня, Волоське, Кориченці, Красносілка, Стара Гута та ін. Ці села були об-

ектом нападу та місцями переховувань ватаги і награбованого майна [3, с. 128, 274].

Останнім часом Кармалюк спеціалізувався на грабунку тракторних (розміщених на трактах – дорогах, часто в лісі, далеко від населених пунктів) корчм і зрідка на поміщицьких маєтків. Останній напад відбувся 13 серпня 1835 року на посесоршу Магдалину Поплинську силами шести чоловік. Грабували в будинку три чоловіки, одягнуті по-шляхетськи в сюртуки і під'язані поясами. Охорону на вулиці несли євреї. Захоплену здобич вивезли в Деражню. Слідство встановило, що «м. Деражня було зборищем злочинців і дезертирів і місцем, де ховались як вони самі, так і награбоване ними у Поплинської та інших осіб майно, що у всіх шкідливих діях приймало участь значне число євреїв і община (єврейська – *В. М.*) не могла не знати про їх поведінку» [3, с. 274].

Поміщиця Поплинська з с. Красносілки звернулася до міністра юстиції Д. М. Блудова про стягнення з деражнянської єврейської общини заподіяних їй збитків у сумі 19 тис. руб. через пограбування, переховування і збут ними її майна [3, с. 271]. 31 серпня Сенат видав указ про відшкодування єврейською общиною вказаних збитків [3, с. 273].

І на завершення декілька фактів про «безкорисливість» Кармалюка, яку так обстоювали І. Гуржій [12, с.7] та П. Кирдан [13, с. 41].

У протоколі № 25 допиту від 3 квітня 1823 року є такі рядки: «А у вчинених розбоях звинувачують його (Кармалюка – *В. М.*) люди, котрі замітили під час проведення їм тиранства, пізнанням на ньому своїх речей» [3, с. 70]. При огляді тіла мертвого ватажка знайшли золотий хрестик, чорний шовковий жилет і дамські ножнички, взяті при пограбуванні поміщиці Поплинської [3, с. 216].

При допиті 17 односельців з с. Головчинці і трьох мешканців с. Дубове, жоден не сказав про роздачу Кармалюком грошей своїм землякам чи іншим злидарям.

Фольклор ідеалізує свого героя. Справжнє його обличчя маляють вже цитовані архівні документи. Розбійник Кармалюк в багатьох переказах і легендах виступає не під своїм родинним прізвищем Карманюк, а в створених народом формах Кармелюк і Кармалюк. В чому ж полягає необхідність зміни транскрипції? В тому, що Карманюк означає – «шарманщик, по російськи вор»; українсь-

кою мовою «дрібний грабіжник» [14, с. 122, 123]. Народ не міг свого героя мати з таким прізвиськом.

Появі прізвища Кармелюк в літературі ми зобов'язані Марко Вовчок. В березні – квітні 1863 року вона звертається до свого чоловіка – етнографа О. В. Марковича: «А тепер зараз-таки, таки не гаючи часу анітрошки, пришли мені усе, що знаєш про Кармелюка, усе, усе – і де родився, якого року, як його звали, усе, усе чисто. Я тепер пишу повістку «Кармелюк» (нікому не кажи) для дітей» [1, с. 558]. Вона вийшла в світ 31 січня 1864 року [15, с. 330].

У 1879 році побачила світ написана на основі архівних джерел праця подільського історика і лікаря, доктора медицини Ю-А Ролле «Опришек», пізніше перекладена російською, опублікована на сторінках авторитетної «Киевской старины» [16]. Автор знав справжнє прізвище «останнього гайдамаки», форму «Кармалюк» вважав народною [14, с. 123]. До закріплення і згодом освячення цієї форми прізвиська долучились дуже серйозні «Киевская старина», яка надрукувала декілька фольклорних оповідань і пісень, присвячених подільському розбійнику (1882 № 10, 1883 № 2 і № 6, 1884 № 4, 1886 № 6, 7, 1887 № 11, 1889 № 9) і в 1895 р., а в 1895 р. «Энциклопедический словарь Ф. И. Брокгауза и И. А. Эфрона» [18, с. 557]. Закріплює цю форму прізвиська історичний роман М. Старицького «Разбойник Кармалюк», виданий в 1903 році [2]. У цей час онуків Кармалюка продовжують називати Карманами та Карманюками.

В 20-х роках ХХ ст. з'являється дещо інша форма прізвища «Кармелюка», яка рішуче витісняє з наукової літератури «Кармалюк».

Відносно так званого «Портрета Кармалюка» пензля В. А. Тропініна. Це ще одна вигадка радянської історіографії. Насправді ця робота називається просто «Українець» і все. З ідеологічних міркувань і всупереч історичній правді відбулося перетворення в «Портрет Кармалюка». І ще одна деталь. Художник жив в с. Кукавка в маєтку графа І. І. Моркова на Поділлі і мешкав із сім'єю в панському будинку. Перебував в Україні з великими перервами в 1804 – 1823 роках. Тут були створені портрети «Дівчина з Поділля», «Українець», «Молодий українець». Де, як, коли, чому і за яких обставин Кармалюк міг позувати художнику? І чи взагалі це

було можливим? Відповідь зрозуміла. «Українець» це не «Портрет Кармалюка».

І на останок. Як могли так довго діяти практично безкарно «останні гайдамаки». Ми вбачаємо декілька обставин. Страх помсти з його сторони за зраду і користь від переховування кармалюківців. Їм перепадала частина здобичі. До того ж вони збували награбоване, маючи з цього певний зиск. Ні про яку ідейну спорідненість різних за національним і соціальним станом учасників нападів не може бути. Все, майже все спиралось на матеріальне. Безкарність породжувала зухвалість, а можливість легкого, нехай навіть небезпечного збагачення збільшувало кількість грабіжників.

Закінчити статтю ми хочемо словами доктора історичних наук Ю. С. Земського: «...історична наука брехати не може. Літературний образ, людина – легенда, фольклорний Робін Гуд – будуть існувати в віках, це непоборно..., але академічна історична наука просто зобов'язана реконструювати правду, відтворювати реальні події, називати реальні факти, надати героям справжні обличчя. Історію потрібно писати у відповідності з тим, як насправді відбувалися події, не бути при цьому суддею минулого, та не займатися повчанням сучасників, бо історія пишеться за джерелами» [20, с. 34, 35].

Джерела та література:

1. *Вовчок Марко*. Кармелюк / Марко Вовчок. Твори в трьох томах. – К.: Дніпро – 1975, Т. 2. – С. 380 – 407.

2. *Старицький М. П.* Разбойник Кармалюк / М. П. Старицький. – К.: Дніпро, 1988. – 687 с.

3. Устим Кармалюк / Збірник документів // Упорядкували Є. Черкаська та І. Єрофєєв. – К.: Укрполітвидав, 1948. – 344 с.

4. *Єрофєєв І., Лавров П.* Устим Кармалюк / І. Єрофєєв, П. Лавров // Устим Кармалюк. 36 документів. – К.: Укрполітвидав, 1948.

5. *Дячок В. В.* Джерела про Устима Кармалюка та опришківство на Поділлі (1813 – 1835): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В. В. Дячок – К., 2000.

6. *Дячок В. В.* Про ув'язнення Карманюка (Кармалюка) в Кам'янець-Подільській фортеці. Вигадки та дійсність / В. В. Дячок // «Археологія і фортифікація середнього Подністров'я». Збірник

матеріалів 3-ї Всеукраїнської наук. конференції. / Ред. кол. Травінський В. С. та ін. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2013. – С. 179 – 185.

7. *Дячок В. В.* Устим Карманюк (Кармалюк) та духовенство Поділля (1813 – 1835): до історії взаємин / В. В. Дячок // *Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції // Хмельниччина в контексті історії України.* – Хмельницький, 2012. – С. 69 – 82.

8. *Дячок В. В.* Устим Карманюк (Кармалюк) в історії Деражнянщини та Поділля у світлі писемних джерел / В. В. Дячок // «Деражнянщина: минуле і сучасне»: *Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції* / Ред. кол. Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М., (співголова), Кохановський О. Б. (співголова) та ін. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2013. – С. 126 – 155.

9. *Дячок В. В.* Устим Карманюк (Кармалюк) на теренах Дунаєвеччини у світлі писемних і фольклорних джерел: вигадки та реальність / В. В. Дячок // *Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: збірник науково-краєзнавчих праць* // [редкол.: Прокопчук В. С. (голова) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. І., 2013. – Вип. 5. – С. 131 – 140.

10. *Дячок В. В.* Про автентичність портрета Устима Кармалюка пензля Василя Тропініна / В. В. Дячок // *Науковий збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.* – К., 2015. – Т. 30. – С. 244 – 261.

11. *Дячок В. В.* Історична постать Устима Карманюка (Кармалюка) в історичній діаспорній історіографії / В. В. Дячок // *Українська діаспора: проблеми дослідження: збірник доповідей на міжнародній науковій конференції 27 – 28 вересня 2016 р.; м. Остріг, МОН України, Національний університет «Острозька академія».* – С. 140 – 148.

12. *Гуржій І.* Народний герой Устим Кармалюк. – К.: Вид. Акад. архітектури УРСР, 1950.

13. *Кирдан П.* Устим Кармалюк / П. Кирдан // *Історія України в особах XIX – XX ст.* – К.: «Україна», 1998.

14. *Любченко В. Б.* Кармалюк чи Карманюк? / В. Б. Любченко // *Український історичний журнал.* – К.: 1995, № 1.

15. *Брандис Е.* Марко Вовчок / Е. Брандис. – М.: Молодая гвардия, 1968.

16. *Ролле А.* Кармелюк / А. Ролле. Пер. с польск., КС, 1886, март, с. 495 – 560.

17. *Смоктий А.* Кармалюк / А. Смоктий // КС, 1882, октябрь, с. 183 – 189.

18. Кармалюк // Энциклопедический словарь. Изд. Ф. И. Брокгауза – И. А. Эфрона. – СПб, типо-литограф. И. А. Эфрона, 1895, Т. XIV, кн. 28.

19. *Вовкодав В.* Устим Кармалюк, месник з Болохівщини / В. Вовкодав // Болохівщина. Земля і люди. Матеріали Всеукраїнської конференції «Велика Волинь», 23 – 24 червня 2000 р. – Хмельницький – Стара Синява – Любар.

20. *Земський Ю. С.* Історія як міфи та міфи в історії / Ю. С. Земський // Українська історіографія на рубежі століть. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, ОПОМ, 2001.

21. *Колінгвуд Р. Дж* Ідея історії / Р. Дж Колінгвуд / Пер. з англ. О. Маковельський. – К.: Основи, 1996.

Василь ЯРЕМЕНКО

УСТИМ КАРМАЛЮК (КАРМАНЮК) І ТАРАС ШЕВЧЕНКО

Стаття присвячена аналізу Шевченкових текстів для з'ясування сприйняття ним постаті Устима Кармалюка (Карманюка).

Ключові слова: *текстологічний аналіз, фольклор, пісня, розбійництво, іронія, історіософія.*

Була реальна історична людина, представник так званого «соціального розбійництва», подолянин Устим Якимович Карманюк (10. 03. (27. 02) 1787 – 22. (10). 10. 1835) [1, 115 – 116]. І є по сьогоднішній день присутній в свідомості багатьох, – вже достатньо міфологізований за допомогою, вважаю, виключно літературного, а не народного нарративу, – її образ як народного месника. При трактуванні цієї постаті в обох її іпостасях люблять посилятися на авторитет Тараса Шевченка. Виникає питання, наскільки це доречно і коректно стосовно українського генія? Адже, в спогадах про Шевченка та його художніх творах за Кармалюка не згадується, а в інших матеріалах є всього три записи, що лише пев-

ною мірою причетні до нього. Отже, спочатку проведемо їх текстологічний аналіз.

Перший запис – вірш пісенної форми в альбомі 1846 –1850 рр. (№ 108, арк. 10, 11, 11 зв.), який починається словами «Ой, Кармалюче, по світу ходиш». Цей текст записаний до альбому рукою Шевченкового знайомого учителя географії кам'янецької гімназії Петра Чуйкевича. У ньому є численні виправлення рукою Шевченка з його ж припискою: «Кам'янець. 1846 літа, 3 октябрю. Од Петра Чуйкевича» [2, т. 6, с. 332, 573]. «Ой, Кармалюче, по світу ходиш» аж ніяк не віднесеш до народних пісень. На це вказує лексика («ісказав», «пійдеш», шляхетське ім'я «Магдалина», русизми «платъє», «пулі») та розмір, що прилаштований до ритму мазурки – складів (5+5) + (5+5) [3, с. 346]. А найпереконливіше про це свідчать правки в тексті самого Шевченка. Їх не менше двадцяти. Зокрема, поет виправив: «платъє» на «броню»; «Кармелюк» на природну для української мови звертальну форму «Кармелюче» (не скрізь); «єдну» на «одну» (не скрізь); вилучив майже оксюморон «білолицю, рум'яну», залишивши лише «білолицю» [2, с. 270 – 271, 330]. Шевченко, який був закоханий у народні українські пісні і добре їх знав, не міг дозволити собі подібне препарування, якби дійсно вважав запис П. Чуйкевича народною піснею. І хіба записують до альбому народну пісню для того, щоб негайно в ній зробити численні зміни? Гадаю, що це питання риторичне. Щоб пояснити цей факт, треба також врахувати одну особливість у ставленні українського дворянства до фольклору в перші десятиліття XIX ст., на які припадає початковий етап українського етнокультурного відродження. Дослідники констатують наступне: тоді, як «значна частина інтелігенції береться записувати фольклор, ... дехто починає підробляти і видавати за народні власні творіння» [5, с. 41]. «Фальшування й підроблення творів народної словесності – річ звичайна на початку національного відродження, – згадаймо хоча б знаменитий «Каледворський рукопис» у чехів. Ентузіастично-народники, не знаходячи у народу того, чого їм хотілося б, самі складають відповідні твори й пускають їх як народні» [6, с. 241 (примітка)] – стверджував і С. Єфремов, коли аналізував літературу того часу. Петро Чуйкевич у своєму творі «Що вимагається від ліричного поета сучасного?» приходив до висновку, що «найкращий зразок ліричних поезій сучасних – це пісні» [7, с. 25]. Про

нього як активного збирача правдивих народних переказів і особливо пісень свідчить те, що два його зошити з піснями були надані для користування М. Максимовичу і сьогодні зберігаються в ІР НБУВ [8, с. 420 (коментарі)], а записи пісень, зроблені у місті Рівне на Волині, були вміщені у рукописному збірнику П. Куліша [9, с. 475 (примітка)]. Останній також надрукував і почуту Чуйкевичем легенду «про козака Степана Плаху» як варіант народних розповідей про Палія і Мазепу [10, с. 116 – 121]. А ще він згадував як у 1841 році Чуйкевич, будучи студентом, під час місячного перебування в карцері заспівав йому пісню «Гомін-гомін» і почуте ввело його в «правдивий extase» [8, с. 77]. Навряд, щоб такий поціновувач народної пісні належав до літературних містифікаторів під неї, але як філолог за освітою він не міг і оминати увагою зразки псевдофольклору. Тому 3 жовтня 1846 року він «почастував» (записав власною рукою чорнилом в альбомі) Шевченка не лише двома добротними народними піснями «Пливе жука з Кременчука» і «Зійшла зоря ізвечора» (два фрагменти останньої поет пізніше використав у повістях «Близнець» і «Прогулка с удовольствием и не без морали» та поемі «Марина»), а й підробкою. Прикметно, що під двома першими, дійсно народними піснями, він поставив дату і своє прізвище, а під аналізованим текстом – нічого. Отже, швидше всього, що «Ой, Кармалюче, по світу ходиш» – це не його власний твір, а привезений із Волині. Там свого часу учасники кола графа В. Ржевуського в своїх маєтностях розповсюджували власні твори, зокрема і пісні про Кармалюка, які продукувалися передусім в Саврані на Поділлі [5, с. 45 – 46]. Чуйкевич міг про цей чи подібний твір почути і від свого колеги по Рівненській гімназії в 1844 році Миколи Костомарова, бо той саме тоді повідомляв про ходову на Волині «пісню про Кармелюка» [11, с. 278 – 279]. Історик зі своїм тодішнім романтичним устремлінням, на відміну від Шевченка, приймав подібні тексти за народні [12, с. 49], а Кармалюка 1862 року в полеміці з польським публіцистом Зеноном Фішем (псевдонім Т. Падалиці) відносив до сонму героїв [13, с. 19]. А Шевченко з його християнською свідомістю, що містила й засадничу категорію правди, вкрай негативно ставився до творення неправдивого фольклору. Міркую так: зрозумівши, що текст «Ой, Кармалюче...» є підробкою під народну пісню (може, й спеціально підсунутою Чуйкевичем), вирішив це доказати правлінням тек-

сту. Крім того, цей запис, як вважає П. Жур, було зроблено «напевне на прощання» [11, с. 282]. Тому, найімовірніше маємо справу із прощальним жартівливим (навіть із долею сарказму) приятельським розігруванням, яке не було доведене до кінця. Можна також припустити, що Шевченко вирішив, (можливо, і в ході обміну думками стосовно органічності народної пісні та підробок під неї) своїми виправленнями жартома показати, як недоладно («не по-народному») робляться такі тексти. Та він не встиг або не захотів навіть гаразд запам'ятати прізвище «Кармалюк». Про це переконливо свідчить другий, пізніший, зроблений уже на Волинській землі (бо йде після почаївських пісень) запис, де його рукою написано: «о Кармилюки». Чи таке можливе, якби це прізвище тоді було широко знаним? ...

Отже, другий запис – це, зафіксований рукою Шевченка олівцем на останньому аркуші того ж альбому, не датований і нерозбірливий, текст такого змісту: «Ой поздоров, боже, царя Мико[льця?] / І царицю Катерину, / Що нам позволнь[о?], панове молодця, / Погуляти на годину – / в Сибіру». / Из песни о Кармилюки» [2, с. 336, 574]. Композитор Д. Ревуцький, цитуючи запис, навіть поставив після такої несподіваної форми прізвища знак «sic!», тобто «так!». Композитор відзначив, що уривок записано дуже нерозбірливо і подав його в такому вигляді: «Ой поздоров боже царя (отця?) І царицю Катерину, А що нам дозволила, панове-молодці погуляти на годину в Сибір(у). Пісня о Кармилюка (sic!)» [3, с. 440]. Перед аналізованим записом на другій сторінці обкладинки того самого альбому тим самим почерком записано такий текст: «Ой сидить козак та на дорозі / Та сорочку латає...». Укладачі в коментарях зазначають: «Обидва записи є уривками невідомого пристосованого до сучасності варіанта поширеної пісні «Ой за горою, за крутою»: «Ой сидить сирота над канавою, / Рубашку латає; / Оглядівся по своїх карманах, / Що й копійки не має. / – Ой пом'яни, Боже, царя Павла, / Царицю Катерину; / Ой як мя Господь помилує, / В Сибірі не загину» [2, с. 574]. Так, саме «пристосованого». Думаю, що вони також свідчать, що Шевченко помітив це шляхетське «пристосування» і відреагував на нього реплікою: «Из песни о Кармилюки». Вона – іронічна, бо і в тексті згаданої пісні і конструйованому під неї варіанті є згадка у майже вірнопідданському дусі про нелюбих Шевченкові царів, а антро-

понім гаданого героя «конструйованого варіанту» рукою Шевченка спеціально записаний в «рафіновано-російській» формі – «о Кармилюки». Вважаю, що згадані тексти зроблені спеціально «для пам'яті», для нагадування про зразки фальшування, бо вони єдині із публікованих Шевченкових записів народної творчості є уривками і не мають закінчення (це стосується і тексту «Ой, Кармелюче...»), якщо мати на увазі правки). Між іншим, в сучасних публікаціях цього запису після слів «Из песни» стоїть в квадратних дужках редакторський знак запитання, що означає сумнів в правильному прочитанні слова. Можливо, там стоїть «Из песен». На жаль, ми не можемо нині скористатися оригіналом запису, але мимоволі хочеться замінити «Из песни (песен) о Кармилюки» на – «Из басен о Кармилюки». Отже, другий аналізований запис підкріплює версію, що шляхетські «екзерсиси» стосовно «кармалюкіани» успішно поширювалися (а, можливо частково й творилися) спершу на Волині і, що Шевченко про це знав і реагував негативно. При цьому доречно пригадати, що головний герой Шевченкової повісті «Варнак» був родом із Волині і саме там розпочинав свою мимовільну розбишацьку одісею, а серед інших персонажів твору зустрічаємо й ім'я «Магдалена». Очевидно, сюжетні моменти повісті «Варнак» були певним чином породжені авторською ремінісценцією тих літературних вправ стосовно благородних розбійників, про які поет дізнався на Поділлі та Волині, а ще – бажанням дати іншу, життєвішу, власне християнську, інтерпретацію теми.

Третій запис – досить відома письмова репліка Шевченка до внесеної у його «Журнал» («Щоденник») рукою студента Івана Лазаревського пісні «Повернувся я з Сибіру», ймовірним автором якої, як вважають Ю. Ролле, О. Русов, Д. Ревуцький, Г. Нудьга, був представник т. з. «української школи» в польській літературі Ян Комарницький [14, с. 124 – 125]. Ось цей текст: «Сочинение этой немудреной песни приписывают самому Кармелюку. Клевещут на славного льщаря. Это сочинение мизерного Падурь» [15, запис 20.05.1858]. По-перше, із тексту зрозуміло, що запис про Кармелюка не є прямими роздумами про нього, а принагідною згадкою в зв'язку із визначенням авторства пісні. Ймовірно, що цей запис – відлуння певної дискусії, що відбулася напередодні, з тим же І. Лазаревським. Чомусь же Шевченко раптом згадує про автора пісні. В такому разі вислів набирає і такого забарвлення: як іронічна

відповідь на надмірне захоплення Кармелюком та приписування йому ще й «поетичних подвигів». По-друге, подібні репліки на почуте, прочитане чи побачене ми не раз подибуємо у його «Журналі», і за спостереженнями дослідників він є письменником «засадничо іронічним та самоіронічним» [16, с. 77]. На користь, такої характерної для Шевченка, глибокої «відгукувальної» саме іронії, стосовно постаті Кармелюка, що відбита в словах «клевешут на славного лицаря» є попередній запис у «Журналі» 29 серпня 1857 року про Степана Разіна (Шевченко іменує його «Сенькой») – теж ніби «народного героя», якого він теж називає «славным лицарем»: «Исторический бугор этот, – я не знаю, почему его называют бугром, – он и на вершок не выше окружающей его местности. И если бы лощман мне не указал его, я бы и не заметил бы этой ничтожной твердыни славного лицаря Сеньки Разина, этого волжского барона и, наконец, пугала московского царя и персидского шаха. Открытые большие грабители испугались скрытого ночного воришки! Так белоголового великана хищника беркута пугает ничтожный нетопырь...». І далі – завершальний акорд іронії: «По словам того же рассказчика, Разин не был разбойником, а он только на Волге брандвахту держал, и собирал пошлину с кораблей, и раздавал ее неимущим людям. Коммунист, выходит» [15, запис 29.08.1857]. При читанні цих іронічних рядків з пам'яті мимоволі зринає так зване «кармалюківське»: «Возьму гроші в багатого, Убогому даю, І так людей наділивши, Сам гріха не маю». Очевидно, Шевченко не любив «лицарів з великої дороги», якими б мотивами вони не керувалися. Про різко негативне ставлення Шевченка до «славного лицаря» Разіна свідчить і щоденниковий запис за 12 липня 1857 року: «Грязнее, грубее этих закоренелых раскольников я ничего не знаю. Соседи их, степные дикари киргизы, тысячу раз общежительнее этих прямых потомков Сеньки Разина» [15, запис 12.07.1857]. «Епітет «славный лицарь» не повинен вводити в оману – Шевченко досить часто використовує і одне, і друге слово в іронічному, а то й сатиричному сенсі» – справедливо вказує Леонід Плющ. Він також коментує, що «немудренность песни» в її літературщині, бо вона є підробкою в дусі дворянської та міщанської літератури про великодушних розбійників а Іа Рінальдо Рінальдіні, насмішкувато згаданого в повісті «Варнак» [17, с. 175]. «Насмішкувато», бо, зокрема, у тій повісті з

вуст головного персонажа, розкаяного розбійника, зринають і такі висловлювання: «Из рассказов их я узнал, что один из них был бежавший на Бессарабию отец моей Марыси. А другой тоже был беглый крепостной крестьянин, и промышленяют они с товариством честным лыцарским промыслом, т. е. разбоем»; «Шайка моя быстро увеличивалась... Рыцарскими подвигами своими я снискал любовь крестьян на Подолии и Волыни» [4, т. 4, с. 161, 162]. Тут Шевченко, віддаючи данину часові і розуміючи, що це могло бути «розбійництво соціальне», звісно, перебільшує оту «селянську любов», породжену, зрештою, й бажаними для слуху переказами, але «лицарство» (іронія), таки, ототожнює з розбоем.

По-друге, слід звернути увагу, що й безумовна іронія стосовно Т. Падури має порівняльний характер, співвідноситься із висловлюванням про Кармалюка. Одне те, що це висловлювання іде після слів про Кармалюка, а друге – що прикметник «мізерний» у словнику Шевченка має переважно значення «дуже малий», «дрібний», «кволий». «Мізерний» протиставляється «славному лицарю» і це протиставлення відбувається на однаковому іронічному рівні. Не міг же Шевченко справді вважати, що реальний Кармалюк здатний створити кращий твір, ніж записана в його «Журнал» хоч і «весьма немудреная» (теж іронізм), але таки відшліфована і загалом добротна пісня. На це вказує також і словосполучення «самому Кармелюку», де означальний займенник «сам» (як і в багатьох поетових творах) теж зримого іронічного відтінку (порівняємо: «...Сам изволит сегодня гуляти!» – в поемі «Сон (комедія)»; «І з собором / Іде сам кесар.» – в поемі «Неофіти»; «До того люд домуштрували, / Що сам фельдфебель дивувались...» – в поезії «Юродивий») [18, с.1558]. Він засвідчує, що Шевченко передусім мав на увазі не реальні дії та вчинки згаданих людей, а їх відображення в народній пам'яті та свідомості. При такому прочитанні можна помітити, що іронія переходить в сарказм: розбійника Кармалюка народ наділяє поетичними здібностями, а романтичні зусилля прислужитися своїми поезіями з боку поляка Падури не цінує і не визнає. Можливо, що Шевченко знав середовище, із якого поширилася записана пісня, а ім'я Падури використав як фонетично найзручніше для посилення сарказму, як ім'я – синонім найпліднішого з тих, хто продукував тексти під народні пісні. Авторитетний дослідник української народної пісні Григорій

Нудьга про нього повідомляє: «Найпомітнішою фігурою серед поетів так званої української школи в польській літературі був Тимко Падура [...]. Згуртувавши навколо себе в савранському маєтку графа Ржевутського прихильників своєї утопічної ідеї відродження козацької України у спілці з шляхетською Польщею, Падура створив тут школу лірників, торбаністів, що вивчали складені ним пісні і розповсюджували їх серед панів та навколишніх селян» [5, с. 45 – 46]. А ім'я Комарницького Шевченко не «зачепив», бо, можливо, від поляків знав, що (як повідомляє Григорій Нудьга) той дійсно симпатизував народу, і навіть тоді, коли йому «запропонували або залишити роботу духівника, або відмовитися від народної мови і складання пісень, – він пожертвував роботою і вмер у злиднях, але не відмовився від своїх переконань [5, с. 46]. Доречно також враховувати, що в повісті «Прогулка с удовольствием не без морали» згадується про те, що історик А. Скальковський приписав запорожцям твір Падури «Гей, козаче, в ім'я Бога», яку автор насмішкувато називає «вольно-польская песня: «...эта вольно-польская песня столько же похожа на песню днепровских лыцарей, сколько похож я на китайского богдыхана» [2, т. 4, с. 252]. І дійсно Аполон Скальковський в роботі «История Новой Сечи, или последнего Коша запорожского» (Одеса, 1841, 1846) зазначав, що пісня записана від подільського селянина [2, т. 4, с. 493 (коментарі)], що є ще одним доказом ширення шляхтою своїх творів у народі.

Проведений текстологічний аналіз дозволяє зробити наступні висновки. Відразу впадає в око, що всі три записи мають принагідний (пов'язані з реакцією на записане іншими чи, може, й почуте), уривчастий (в формі реплік або правок), іронічний характер. Вони пов'язані з псевдофольклором або фальшуванням усної народної творчості. І, думаю, для демонстрації цього, а не для публікації й були, власне, зафіксовані в непристосованому для таких записів місці. Зрозуміло, що Шевченко не збирався їх віддавати комусь до пісенних збірників для друкування, як це робилося з іншими текстами [2, с. 563 (примітки)]. Записи принагідно свідчать про різко негативне ставлення Шевченка до творення псевдофольклору.

За моїми спостереженнями іронія була своєрідним лаконічним засобом викладення думок поета, вміщуючи в собі і певні оці-

ночні елементи. Записи показують (особливо два перших), що антропонім «Кармелюк» привертав увагу Шевченка лише в аспекті творення псевдофольклору, а реальним Карманюком він ніколи не цікавився. Його подорож на Поділля та Волинь тривала з 25 вересня до бл. 25 жовтня 1846 року [19, с. 137 – 140] – час достатній для того, щоб почути і якимось чином зафіксувати реальні біографічні факти чи народні перекази, якби вони дійсно поширювалися і вплинули на поета і художника. Крім того, до такого інтересу чи, тим паче, захоплення його не могла спонукувати й родова пам'ять. Шевченкові батьки зі старшими трьома дітьми і новонародженим Тарасом деякий час проживали в Моринцях (1810 – 1815), де Яким Бойко купив для зятя, батька Тараса, грунт і хату «ледацюги й великого злодія» Копія (Колесника), якого за це Енгельгардт «завдав чи в Сибір, чи в москалі». Копій втік, зібрав ватагу, отаборився в лісі під Моринцями і за розповідями з того кубла «почав ... набігати на людей та грабовати робом розбишацьким, по-гайдамацьки з ножем за халявою». Зокрема, родичі Шевченка розповідали О. Кониському, що цей розбійник тероризував і сім'ю маленького Тараса: «Прийде було серед глухої ночі, стукається в вікно. Шевченко відчинить кватирку, питає: «Хто і чого тобі треба?», – а той відповідає: «Копій, от хто! З товариством прийшов до тебе в гості. Забрав еси мій грунт і хату, дак тепер годуй нас. Не даси по-чеськи, – так даси по-песьки». Отаким робом Копій чисто об'їв Шевченка; за недовгий час забрав у його дванадцяттеро овечат і корову та ще й каже: «Корову з'їмо, хату спалимо і самого тебе замордуємо. Не хочеш сього, дак геть з моєї хати вибирайся» [...]. «Мусив послухатися» [20, 30 (і примітка)]. Записи також показують, що Шевченко, можливо, володів певною інформацією стосовно літературного конструювання пісні «Повернувся я з Сибіру», але деталями не переймався, вважаючи це неприродним процесом і творчим марнотратством.

В 1891 році один із варіантів пісні «Повернувся я з Сибіру» в мазурковому ритмі був записаний в Києві Миколою Лисенком від внука члена савранського гуртка Грегора Відорта-Франца і після опрацювання ним музика почала звучати у народній тональності, а текст починався словами «За Сибіром сонце сходить» [14, с. 124]. Після цього пісня стала дуже популярною, але не думаю, щоб такий її початок сподобався Шевченкові, бо для нього «Сибір не-

сходима» була символом рабства, а сонцем правди, як і в християнському богослов'ї, завжди залишався Христос.

Були публікації й уже успішно захищена дисертація, в яких на основі незаперечних джерельних матеріалів доведено: історичний Устим Карманюк (Кармалюк), хоч і був по-своєму вольовою людиною, але його дії зовсім не пов'язані з боротьбою за соціальну справедливість чи національне визволення [22; 23]. Це був тип людини, який наближався до тих персон, яких з легкої руки Панааса Мирного можна назвати «пропацією силою». Ті, хто безпідставно намагаються використовувати ім'я Шевченка для уславлення міфічного Кармалюка, ідуть проти правди. Ба більше: вони роблять «ведмежу послугу» пам'яті Тараса Шевченка, бо тим самим викривляють його світогляд, історіософію, моральні цінності. Навіть, можна помітити елементи зневажання його пам'яті, бо ж Шевченко іронізував і засуджував дотичні до цієї постаті явища (псевдофольклор, розбійництво), а його по суті подають як їх апологета. Дослідження показують, що Шевченко тверезо оцінював те, що нині вже склало цілий своєрідний «комплекс Кармалюка». Не турбуймо ж пам'яті поета фальшивими потугами взяти його в союзники для звеличення того, що прославленню не підлягає. А Кармалюка назагал треба подавати як літературного героя і яскравий образ певних людських устремлінь і прагнень. Є теза про існуючий на середину ХІХ ст. серед українства своєрідний запит на героїчного борця з несправедливістю, але я не поспішав би із твердженням, що в зв'язку з цим «українська народна культура так органічно сприйняла образ національного Робін Гуда» [25, с. 283]. Для такого висновку бракує доказів. Та й не завжди літературні образи легко переселяються в загальнокультурний контекст хіба що в тоталітарних суспільствах (здається, Кармалюк у своїй міфічно-класовій повноті саме тоді й з'явився). Тим паче, коли це стосується такого широкого за змістом поняття як народна культура.

За відсутності об'єктивних даних про ставлення Шевченка до особи реального Устима Карманюка (ми навіть не знаємо чи відоме було поетові ім'я подолянина), варто замислитися над тим, як би він міг оцінювати його дії зі своїх світоглядних позицій. Неупереджені науковці вже давно довели, що світобачення Шевченка формувалося під впливом гуманістичних християнських ідей і постійно живилося ними [16]. Як переконливо показав ще Дмитро

Чижевський, основою поетового світогляду були антропоцентризм і христоцентризм [24, с. 170]. Це наклало відбиток і на його трактування історичних процесів. Шевченко яскраво пояснював своїм поетичним словом, але не схвалював кровопролитних і жорстоко-насильницьких шляхів вирішення протиріч, як у минулому, так і в сучасному. Навіть тоді, коли в Шевченковій поезії після глибоких розчарувань з'являється образ сокири, він подається «з позицій пророкування – перестороги» [17, с. 176] («У Бога за дверми лежала сокира»), бачення «лихої, тяжкої години» («Я не нездужаю нівроку»). Кров у його творах має глибоку архетипну символіку (наприклад у творах «Гайдамаки», «Чигрине, Чигрине», «Кавказ», «Заповіт»), що пов'язана з відродженням українців і християнською жертовністю, а не закликком нищення інших людей [26, с. 141–147]. Особливо поета жахала примара братовбивчої громадянської війни. Про це яскраво свідчать його палкі поетичні звернення – волення до української еліти та нагадування їй про моря пролітої братньої крові, про втрачені духовні цінності. Не міг Шевченко, і як християнин, і як естетично розвинена людина, поділяти примітивну ідеологію: відбирай в одних і роздавай другим – і тим побудешся гріха. Тим паче, не міг схвалювати душоубства.

Тема розбійництва особливо цікавила Шевченка в невольничий період його життя і творчості, коли потужно нарощувався християнський світогляд поета (друга «Москалева криниця», «Варнак» та інші твори). Але в якому сенсі приваблювала? Блискучий пошук відповіді на це питання здійснив Л. Плющ, подавши цілком переконливі висновки. «Оповідання бувальців, власні спостереження й власна аналіза серця розбійника, історія переродження бунтівників – все це приводило Шевченка до негативної оцінки навіть шляхетних розбійників і вело далі – до образу розбійників розкаяних, перероджених, відроджених. При цьому Шевченко не схилиється ні перед патріотичними, ні перед церковними авторитетами», – пише він. Поета, зазначає дослідник, цікавили з одного боку, «ті психологічні процеси, що відбуваються в серці розбійника, коли він стає на шлях помсти, а з другого, коли повертається на праведний шлях» [17, с. 177 – 178]. Дійсний Кармалюк не міг би суттєво допомогти письменнику в його творчих пошуках, бо, як і його ушляхетнений літературний образ, великих мук каяття, здається, не спізнав. Втім, висловлюю припущення, і

вигаданий Кармалюк, можливо, дещо прислужився Шевченкові в такому сенсі: якщо в час прибуття на Поділля він ще міг поблажливо ставитися до фальшування народних пісень, то після шляхетських міфологемних потуг стосовно «кармалюкіани», здається, переходить до категоричного засудження цього шкідливого для моралі і науки явища. Ось що писав поет з Новопетровського укріплення в листі до Якова Кухаренка 22 квітня 1857 року, розповідаючи про наповнену фольклором книгу П. Куліша «Записки о Южной Руси: «...Куліш тут свого нічого не додав, а тільки записав те, що чув од сліпих кобзарів, а тим самим і книжка його вийшла добра, щира і розумна» [2, с. 154]. «Нічого не додавати від себе» – таке кредо було у Шевченка при популяризації народної творчості. І взагалі у вивченні минулого.

Розглянута тема дозволяє увиразнити бачення Шевченком соціальних процесів в історії і не подавати його одновимірно, зокрема як апологетику любих діянь простолюду, якщо вони мають якесь відношення до існуючої в суспільстві соціальної нерівності, особливо до потворного явища кріпаччини. Справа не в «замовчуванні соціальних емоцій та орієнтацій» [26, с. 598] Шевченка, його революційності, а в точнішому з'ясуванні поетових поглядів на шляхи досягнення сподіваної волі та справедливості.

Джерела та література:

1. *Любченко В. Б.* Кармалюк / В. Б. Любченко // Енциклопедія історії України. – Т. 4. – К.: Наукова думка, 2007.
2. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів у шести томах / Тарас Шевченко. – Т. 4, 6. – К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1964.
3. *Ревуцький Д.* Шевченко і народна пісня / Д. Ревуцький // Пам'яті Т. Г. Шевченка: Збірник статей до 125-ліття з дня народження. 1814 – 1939. – К., 1939.
4. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів у десяти томах / Тарас Шевченко. – Т. 6. – К.: Видавництво Академії Наук УРСР, 1957.
5. Пісні та романси українських поетів / Упорядкування, вступна стаття і примітки Г. Нудьги. В 2 т. – К.: Радянський письменник, 1956. – Т. 1.
6. *Єфремов С.* Історія українського письменства / С. Єфремов. – К.: Femina, 1995.
7. *Жур П.* Шевченківський Київ / П. Жур. – К.: Дніпро, 1991.

8. *Куліш П.* Повне зібрання творів. Листи / П. Куліш. – К.: Критика, 2005. – Т. I: 1841 – 1850.
9. Кирило-Мефодіївське братство. У трьох томах. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1.
10. Записки о Южной Руси. В двух томах. Издал П. Кулиш. Репринтне видання. – К.: Дніпро, 1994.
11. *Жур П.* Дума про огонь. З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка / П. Жур. – К., 1985.
12. *Міяковський В.* Костомаров у Рівному / В. Міяковський // Україна. – 1927. – № 3.
13. *Рыльский Ф.* К изучению украинского народного мировоззрения / Ф. Рыльский // Киевская старина. – 1903. – № 4.
14. *Дячок В., Яременко В.* Устим Кармалюк, пісня «Повернувся я з Сибіру», Тарас Шевченко: творення міфологеми / В. Дячок, В. Яременко // Сучасність. – 1997. – № 5.
15. *Шевченко Т.* Дневник. Автобіографія. Автографи / Т. Шевченко. – К., 1972.
16. *Пахаренко В.* Незбагнений апостол / В. Пахаренко. – Черкаси: Брама-ІСУЕП, 1999.
17. *Плющ Л.* Екзод Тараса Шевченка: Навколо «Москалевої криниці»: Дванадцять статтів / Л. Плющ. – К., 2001.
18. Конкордація поетичних творів Тараса Шевченка: У 4 т. – Едмонтон; Торонто, 2001. – Т. 3.
19. *Жур П.* Труди і дні Кобзаря: Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка / П. Жур. – К.: Дніпро, 2003.
20. *Кониський О. Я.* Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя / О. Я. Кониський / Упор. Смілянська В. Л. – К.: Дніпро, 1991.
21. *Любченко В. Б.* Кармалюк чи Карманюк / В. Б. // Український історичний журнал. – 1997. – № 1.
22. *Дячок В. В.* Джерела про Устима Кармалюка та опришківство на Поділлі (1813 – 1835). Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / В. В. Дячок. – К., 2000.
23. *Чижевський Д.* Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – К., 1992.
24. *Земський Ю. С.* Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини ХІХ століття / Ю. С. Земський. – Хмельницький: «Поліграфіст-2», 2011.
25. *Яременко В.* «Як понесе з України...» (Непроминальна символіка Шевченкового «Заповіту»: християнський та історіософський шари) / В. Яременко // Сучасність. – 2002. – № 6.

26. *Дзюба І.* Тарас Шевченко. Життя і творчість. К.; Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008.

*Костянтин ЗАВАЛЬНЮК,
Ігор ЖУРАВЛІВСЬКИЙ*

ГРАФ ДМИТРО ГЕЙДЕН – ПОЧЕСНИЙ ГРОМАДЯНИН м. ЖМЕРИНКА

В історії нашого краю особливе, почесне місце займає граф Дмитро Федорович Гейден. І справа тут не в графському титулі, не в знатності походження, а в тих справах, що залишив після себе цей чоловік. Народився він 6 (18) липня 1862 року в с. Лігово (нині – у межах м. Санкт-Петербург) Санкт-Петербурзької губернії.

З історичних джерел відомо, що рід Гейденів походить із Вестфалії, де він згадувався ще у XII ст. В Російській імперії цей рід опиняється після 1795 року і майже одразу ж посідає високе місце у тогочасній суспільній ієрархії [24, с. 246]. Так, батько Дмитра Гейдена, Федір Логінович в роки російсько-турецької війни 1877 – 1878 років виконував обов'язки військового міністра, згодом займав посаду члена Державної ради та фінляндського генерал-губернатора. Дід – Логін Петрович Гейден, найстаріший адмірал російського флоту, брав участь у знаменитій Наваринській битві 1827 року [24, с. 246]. Та й сам Дмитро Гейден (як, до речі, і його старший брат Олександр), не бажаючи порушувати сімейну традицію, обирає військову кар'єру. Навчається в Імператорському Санкт-Петербурзькому університеті, а згодом у Миколаївській Академії Генерального Штабу (1888 – 1891), зі стін якої виходить в чині штабс-капітана. Далі продовжує службу в Київському військовому окрузі, наполегливо долаючи круті щаблі армійської кар'єри [3, арк. 25 зв. – 26 зв.]. На українській землі він зустрічає свою долю: Катерина Михайлівна Драгомирова, донька-красуня київського, волинського та подільського генерал-губернатора 16 вересня 1898 року стає його дружиною. Від цього шлюбу у них було троє синів: Федір (народився 29 червня 1899 року за ст. ст.),

Михайло (11 вересня 1900 р. за ст. ст.) та Олександр (29 липня 1902 р. за ст. ст.) [3, арк. 26].

Незадовго перед одруженням Дмитро Федорович виходить у відставку, маючи за плечима десятки років бездоганної служби та мундир полковника [5, арк. 8 зв.]. До того ж він – предводитель дворянства Вінницького повіту (з 14 серпня 1897 року), а також почесний мировий суддя Вінницького округу (неодноразово переобирався на цю посаду з 1 квітня 1898 року) [5, арк. 7 зв. – 8]. Значний був Дмитро Гейден і як великий та гарний господар. Лише у Вінницькому повіті в його володінні знаходилось біля 3 тисяч десятин землі, стільки ж – у Смоленській губернії та 400 десятин біля річки Урупа на Кубані [5, арк. 3 зв.]. Маючи у себе таке розмаїття природних ландшафтів, граф Гейден все ж обирає своїм осідком Сутиски – мальовниче село над берегами Південного Бугу. Сталося це у 1895 році [11, арк. 4]. Також Дмитро Федорович Гейден, як управитель маєтками свого брата Олександра, фактично володів Тиврівськими маєтностями (до їх складу входили землі містечка Тиврів, сіл Сутиски, Тарабанівка, Янків, Цвіжин, Яришівка, Студениця, Пилява, Михайлівка, Юрківці і Гута). Зазначені землі були придбані Дмитром Гейденом у 1901 році у дворянина Костянтина Васильовича Енгельгардта, а в 1905 році продані брату Олександру [10, арк. 6 – 6 зв.]. Окрім цього, граф Гейден володів землями у селі Велика Жмеринка. Всього ж його володіння складали 8006 десятин 1250 сажнів земельної площі (сюди входили садибні, польові, лугові та лісові землі) [12, арк. 8 зв. – 9]. Крім цього, Гейдену у спадок дістався винокурний ректифікаційний завод у Сутисках та 7 млинів у різних селах [12, арк. 38 зв.]. І це ще не все: у Сутисках на кошти графа був побудований п'ятиповерховий млин, який приводився в дію паровим двигуном, випускав 5 сортів борошна, частина якого продавалася за кордон. У млинах графа Д. Гейдена у 1909 році перероблялося 500 тис. пудів пшениці, 100 тис. пудів жита, річний прибуток від цього становив 2607 крб. Діяли також цегельний завод і електростанція у Тиврові. Окрім цього, Гейден вперше телефонізував Тиврів, Шершні та Сутиски [22, с. 84].

До наших днів від ошатної садиби графа залишились лише стилізована вежа-сторожка біля під'їзду до місцевої школи-інтернату, кілька флігелів грубої архітектури «під готику» та рештки

мальовничого парку. Дерев та квіти сюди були завезені з багатьох країн Європи, тут можна було побачити лише бузку більше 10 видів [22, с. 83]. Відомий красзнавець Д. В. Малаков так писав про сутиську пам'ятку садово-паркового мистецтва: «Ділянка вибрана дуже вдало. Тут Південний Буг, зустрівши високі рожевого граніту скелі на лівому березі, круто повертає поміж лісистих схилів. Прагнучи використати головне достоїнство місця – мальовничий вигляд, що відкривається з кручі на далекі хати Сутисок, будівники парку підпорядкували планування алей оточуючому ландшафту. Дерев уздовж брівки схилів згруповані так, що кожна точка огляду облямована зеленню і наче представляє живу картину. Пейзажі тут прекрасні» [18, с. 64].

Вміли ж тоді люди будувати, не те, що ми берегти уже створене працею попередніх поколінь. А між тим, пивоварний завод, збудований графом у Тиврові, ще до розпаду СРСР радував споживачів своєю вишуканою духмяною продукцією. Причому слава про цей завод линула далеко за межі краю, про що може свідчити хоча б золота медаль на Всесвітній виставці 1908 року у Парижі [4, арк. 157]. Це ж саме можна сказати і про Тиврівську ГЕС, першу сільську ГЕС в Україні, яка так нерозважно втрачена для нащадків [17]. Та й нині діюча Сутиська ГЕС – також свідок тієї епохи. Одним словом, умів граф не лише гуляти та розважатись...

Згідно переказів очевидців, граф Гейден був доброю людиною. Він дарував своїм робітникам і селянам корів, землю, лісоматеріали. Ще й сьогодні в Тиврові, Шершнях, Сутисках можна побачити житлові будинки, побудовані при допомозі графа Гейдена. Всі вони цегляні, на фронтонах збереглися дати побудови (1900 – 1910 рр.). Як згадував мешканець Тиврова П. Г. Кашук, йому власноручно, як робітникові млина, граф видав документи на право власності на землю і виділив будівельні матеріали на спорудження будинку [22, с. 83].

У пам'яті нащадків Дмитро Гейден залишився і як відомий громадський та політичний діяч, який, будучи земським гласним та членом Державної Думи, чимало зусиль доклав до розвитку в нашому краї освіти, культури, охорони здоров'я, покращення народного добробуту. Також граф Д. Гейден з 1906 року входив до складу Об'єднаного комітету зі спорудження пам'ятника Тарасу Шевченку у Києві. За свою благочинну діяльність він удостою-

вався орденів Святого Володимира 4 і 3 ступенів, Святої Анни 3-го ступеня і Святого Станіслава 3 і 2 ступенів [5, арк. 16 зв. – 19], а також звання почесного громадянина міста Жмеринка (з 29 грудня 1909 року за ст. ст.) [3, арк. 31 зв.].

В місті залізничників, напевне, немає такої сфери життєдіяльності, де б не проявилася кипуча, благодійна діяльність графа Дмитра Гейдена. Так, із 1907 року Д. Гейден регулярно обирався на 3 роки почесним попечителем Жмеринської чоловічої гімназії (востаннє – 15 липня 1916 року) [3, арк. 1 зв., 31 зв.]. Зазначена будівля розміщувалася на території так званого «Кавказу» (названого так за гористу місцевість та навколишні лісові зарості). На ті часи це був найвеличніший і найвидатніший навчальний заклад Жмеринки. Вражав архітектурний стиль будівлі – неомодерн з характерними для нього елементами: конструктивно виправданою простотою, чітким ритмом горизонтальних та вертикальних ліній на стінах, сполучення прямих та округлих ліній на вікнах, величним фасадом із балконом над парадним входом і т. ін. На даху південно-західної частини будівлі була розташована обсерваторія – єдина в дореволюційній Жмеринці [1, с. 114].

До речі, під забудівлю Жмеринської чоловічої гімназії граф подарував земельну ділянку зі своїх володінь, про що свідчить дарча, завірена вінницьким нотаріусом О. В. Чагіним 2 листопада 1905 року [7, арк. 3]. Окрім цього, в грудні 1910 року граф подарував місту Жмеринка три ділянки землі в урочищі «Кавказ»: перша з них площею 2 тисячі квадратних сажнів призначалася для розширення гімназійної садиби; друга ділянка площею 1200 квадратних сажнів була подарована для будівництва православної церкви і 3-я ділянка, розміром у 571 квадратний сажень, призначалася для церковного причту [7, арк. 3].

Був Д. Гейден також почесним попечителем Потоцької учительської семінарії (відкрита 6 грудня 1907 року в с. Потоки. Згодом, на підставі розпорядження Ради Міністрів від 23 липня 1909 року була переведена до Вінниці, де навчальний процес розпочався з 1 жовтня того ж року) [13, арк. 22а]. Відомо, що граф Д. Гейден активно долучався до її будівництва. Зокрема, згідно з договором від 14 липня 1908 року, він виділив для будівництва їдальні та сараю при семінарії одну тисячу крб. [13, арк. 30].

Також граф Д. Ф. Гейден 10 вересня 1912 року подарував зі своїх володінь у с. Велика Жмеринка Подільському губернському земству 50 десятин землі орієнтовною вартістю 5 тис. крб. для влаштування сільськогосподарського училища [8, арк. 1 – 1 зв.]. Вказане училище було покликане задовольнити потребу губернії у фахівцях середньої ланки в галузі сільського господарства. Щороку воно мало випускати 100 молодих спеціалістів у цій галузі. Попереднє земське зібрання вже асигнувало на цю справу 10000 карбованців. Був уже навіть розписаний штат і на ньому імператорською рукою виведено: «Быть по сему». На жаль, «по сему» не сталося – цьому завадили війна, революція і агонія імперії Романових [1, с. 179].

Відомо також, що у Жмеринці Д. Гейден на кошти графині Вікторії Олександрівни де Шуазель-Гуф'є у 1909 році побудував приміщення земської сільської лікарні на 10 ліжок (вартість будівництва за кошторисом складала 20 тисяч крб.). Розміщувалась ця будівля (офіційно відкрита 1 січня 1910 року) на садибі, яку займала Жмеринська загально-губернська гінекологічна земська лікарня [14, арк. 7, 16, 17 – 17 зв.].

Православний за віросповіданням, граф Д. Гейден не був байдужим і до духовних потреб віруючих-католиків. Свідчення цьому – дарча за 11 серпня 1909 року, за якою Гейден для будівництва у Жмеринці костюлу святого Олексія, а також для влаштування римсько-католицького цвинтаря, дарував ділянку землі в урочищі «Дешева» розміром 1 десятина 1800 квадратних сажнів [6, арк. 1 – 1 зв.]. Згодом, для надання костюльній садибі правильної квадратної форми, 26 лютого 1911 року у графа Гейдена було додатково придбано за досить помірну ціну (100 крб.) ділянку землі у тому ж урочищі «Дешева» розміром 600 квадратних сажнів [9, арк. 1 – 1 зв.].

Цікаво, що заслуги Дмитра Гейдена визнавалися і його ідеологічними противниками. Так, принаймні, ще у 1931 році у Жмеринці існувала вулиця Гейденська [15, арк. 1], що виглядає дуже дивним на фоні тогочасних суспільних потрясінь та боротьби з пережитками минулого.

Менш відома сторінка біографії Д. Ф. Гейдена – журналістська та краєзнавчо-публіцистична. Так, граф Д. Гейден був першим редактором першого часопису Вінниччини «Справочный

Листок Подольського Общества сільського господарства и сільсько-хочайственой промышленности» (також очолював вищезгадане товариство у 1899 – 1906 роках). Цей часопис, який пропагував передовий агротехнічний досвід, почав виходити у Вінниці з 20 липня 1899 року. Як відзначали відомі подільські краєзнавці М. Білінський, Н. Співачевська та І. Кревецький у своєму ґрунтовному дослідженні «Часописи Поділля» (Вінниця, 1927-28), «цей місячник є перший часопис, що почав виходити у Вінниці. Він мав обмежену програму і призначений був розроблювати та студіювати справи сільського господарства й агрономії. Найголовнішу увагу цей місячник звертав на стан великих поміщицьких землеволодінь; наводилися в ньому описи маєтків, що провадили інтенсивне господарство» [23, с. 17].

Зазначений часопис виходив впродовж 1899 – 1914 років (з 1915 року існував під вівіскою нового видання – «Подольский Хозяин») [23, с. 55]. В різні роки журналістський колектив очолювали граф Д. Ф. Гейден (1899 – 1905), агроном Ст. Врочинський (1906 – 1914), Ф. Любанський (очолював окремі випуски у 1906 – 1908 рр.), В. М. Свідерський (1914) [23, с. 24 – 28, 30, 32, 34, 36, 38, 40, 42, 45, 47, 49 – 50]. Серед авторів цього часопису ми досить часто зустрічаємо чимало відомих «ділових» людей, членів Подільського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, вчених та спеціалістів найширшого профілю (В. І. Букраба, І. Лец-Запартович, П. М. Ренненкампф, І. І. Малаховський, В. М. Свідерський, С. Ресслер, Є. М. Васильєв та багато інших).

Разом зі своїми однодумцями головний редактор часопису бачив таке майбутнє Російської імперії, коли «буде можливість новому землевласнику бути повним господарем своєї землі» [20, с. 3]. Для реалізації названої мети, на його думку, було б необхідно розмежувати земельні угіддя та ліквідувати черезсмузжя, запровадити загальне навчання, а також ввести самоврядування у вигляді земства [20, с. 3]. Ці пропозиції ним були висловлені у праці «Положение земельного вопроса в Винницком уезде и попытка устроить безземельных и малоземельных» (Немирів, Друкарня Р. Шерра, 1906), а також у «Статистическо-экономическом очерке Винницкого уезда и обзоре деятельности упрощенного земского управления за 1905 – 1910 гг.» (Київ, 1910), в праці, яка і нині не

втратила своєї актуальності серед наших сучасників. Адже і зараз у нас існує чимало нерозв'язаних проблем у соціальній сфері, на які «потрібно звернути увагу для покращення добробуту населення» [20, с. 3]. По енциклопедичному скрупульозно та детально автор підходить до висвітлення найрізноманітніших сторін життя Вінницького повіту, даючи вичерпну характеристику станів та перспективам розвитку землеробства, тваринництва, промисловості, торгівлі, народної освіти, медицини, дорожньої та пожежно-страхової справи, агрономічної допомоги населенню тощо. Головним же позитивним моментом у діяльності земства за звітний період автор бачить те, що «земство поставило на правильний шлях справу зрівняння платежів між усіма земськими платниками, звільнивши селянські товариства від несправедливо на них виключно лежавших повинностей підводної, етапної і частково дорожньої і взявши на загальний земський рахунок витрати по народній освіті» [20, с. 44].

З початком I Світової війни Д. Ф. Гейден повернувся в армію і був призначений виконуючим обов'язки чергового генерала в штабі 8-ї армії генерала О. Брусилова. На цій посаді він залишався аж до кінця 1917 року...

Помітне місце у громадському та культурному житті не лише краю, а й усієї України, займав Дмитро Гейден і в часи національної провесіні, коли український народ на уламках царської імперії творив власну державність. Гейден у цей складний та суперечливий час очолює Спілку хліборобів України (1917 – 1918 рр.), чи не єдину масову організацію, яка була опорою політичного режиму гетьмана Павла Скоропадського [16, с. 617]. До речі, граф Д. Гейден був одним з ініціаторів Всеукраїнського з'їзду хліборобів, який 29 квітня 1918 року проголосив створення Української Держави та обрав гетьманом Павла Скоропадського. Після обрання гетьмана в залі було зачитане звернення до нового очільника країни, авторами якого були Дмитро Гейден та В'ячеслав Липинський. Згодом граф привітав П. Скоропадського від імені з'їзду.

Ще донедавна у громадській свідомості діяльність уряду Скоропадського розглядалася переважно через скельця збільшовиченої місцевої соціал-демократії. Тим часом у галузі культурно-духовного та державного будівництва уряд Скоропадського зробив значно більше, ніж усі уряди УНР разом взяті. Національні школи,

Академія наук, Український університет, книгодрукування, стабільна валюта, міжнародне визнання – це далеко не повний перелік заслуг гетьманської влади. І в цих заслугах немалою мірою «повинні» і селяни-хлібороби, які прагнули міцної, стабільної влади. Ось як, зокрема, оцінював їхню діяльність (хоча й дещо тенденційно) у той час В. Й. Гурко, один з діячів білогвардійської еміграції: «Створили і підтримували вони фікцію гетьманської влади з метою виключно утилітарною. Селяни-власники, які входили у великій кількості до складу союзу, були запеклими ворогами більшовиків, оскільки побоювались більше від вогню зрівняння їх землі з сільською біднотою. До українського питання вони ставились в масі байдуже. На чолі союзу стояв вінницький повітовий предводитель дворянства граф Д. Ф. Гейден, який тим більше тяжів до добровольчої армії, що він був одружений на сестрі одного з вождів цієї армії-генерала О. М. Драгомирова» [19, с. 214].

Зрозуміло, що Дмитро Гейден, який був одним із стовпів гетьманського режиму, не міг змиритися з приходом до влади революційної демократії, яка несла, на його думку, хаос та загибель усталеного віковичного порядку. Зокрема, під час революційних подій невідомими зловмисниками в ніч на 11 червня 1918 року було підпалено палац графа у Сутисках [21, с. 153]. Окрім цього, у Вінниці було розграбовано бібліотеку графа у 15 тисяч томів та надзвичайно цінний сімейний архів (листування діда кінця XVIII ст. та початку XIX ст. зі своїми родичами у Голландії, а також листування Федора Гейдена з батьками з Кавказу під час його завоювання у 40-х роках XIX ст. та з Угорщини і Трансільванії під час кампанії 1849 року) [2, с. 314]. Тому-то граф Гейден у 1918 році прибуває у розташування Добровольчої армії, де його призначають виконуючим обов'язки генерала для доручень при начальникові постачання. На цій же посаді перебував Дмитро Федорович у Збройних Силах Півдня Росії до травня 1919 року. Відомо також, що в червні – серпні 1919 року генералом П. Врангелем він був призначений виконуючим обов'язки начальника гарнізону міста Царицин (нині – Волгоград). Невдовзі, через захворювання на холеру, був евакуйований з Поволжя. У 1920 році граф Д. Гейден знову «у розпорядженні» начальника постачання ЗСПР. Після евакуації білогвардійців з Криму опиняється в еміграції у Сербії,

де займав посаду штатного викладача у Кримському кадетському корпусі в Королівстві сербів, хорватів і словенців. Згодом, після скорочення штату корпусу переїхав у Загреб, де помер 23 травня 1926 року.

Після себе Д. Ф. Гейден залишив досить цінні спогади, частина з яких була надрукована в 1971 – 1973 роках в російському емігрантському часописі «Военно-исторический вестник» (№ 37 – 41), а також добру пам'ять і вдячність у подолян як меценат, благодійник і передовий для свого часу громадський діяч.

Джерела та література:

1. *Біньківський М. І.* На перехресті шляхів і доль. Жмеринка і жмеринчани / М. І. Біньківський, М. М. Овчарук, М. М. Райчук. – К.: ЕксОб, 2002. – 286 с.

2. *Гейден Д.* Записки / Дмитрий Гейден // Вінниця у спогадах: у 3 т. Т. І. ХІХ – початок ХХ ст. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. – С. 309 – 314.

3. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО), ф. Д – 17, оп. 1, спр. 132.

4. ДАВіО, ф. Д – 29, оп. 1, спр. 72.

5. ДАВіО, ф. Д – 62, оп. 1, спр. 19.

6. ДАВіО, ф. Д – 65, оп. 2, спр. 14.

7. ДАВіО, ф. Д – 65, оп. 2, спр. 16.

8. ДАВіО, ф. Д – 65, оп. 2, спр. 20.

9. ДАВіО, ф. Д – 65, оп. 2, спр. 839.

10. ДАВіО, ф. Д – 174, оп. 3, спр. 15.

11. ДАВіО, ф. Д – 174, оп. 3, спр. 1153.

12. ДАВіО, ф. Д – 200, оп. 1, спр. 782.

13. ДАВіО, ф. Д – 255, оп. 1, спр. 344.

14. ДАВіО, ф. Д – 255, оп. 1, спр. 525.

15. ДАВіО, ф. Р – 6123, оп. 4, спр. 14067.

16. *Завальнюк К. В.* Дмитро Гейден – перший редактор першого часопису Вінниччини /Костянтин Вікторович Завальнюк // Українська періодика: Історія і сучасність: Доп. і повідомл. сьомої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 17 – 18 трав. 2002 р. / За ред.. М. М. Романюка. – Львів, 2002. – С. 614 – 618.

17. *Завальнюк К.* Перша сільська ГЕС України / Костянтин Завальнюк // Маяк (Тиврів). – 1997. – 10 вересня; *Завальнюк К.* Перша ГЕС – у Тиврові / Костянтин Завальнюк // Подоля (Вінниця). – 2000. – 31 березня.

18. Малаков Д. В. По Брацлавщине / Дмитрий Васильевич Малаков. – М.: Искусство, 1982. – 176 с.
19. Революция на Украине: По мемуарам белых. – М., Л., 1930. – 435 с.
20. Статистико-экономический очерк Винницкого уезда и обзор деятельности упрощенного земского управления за 1905 – 1910 г.г. Доклад Винницкому Уездному Комитету по делам земского хозяйства Винницкого Предводителя Дворянства Графа Д. Ф. Гейдена. – К., 1910.
21. Східне Поділля в добу Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського (березень 1917 р. – грудень 1918 р.): Збірник документів та матеріалів / Упоряд. К. Завальнюк, Т. Стецюк. – Вінниця: О. Власюк, 2008. – 208 с.
22. Тамтура А. Історія Тиврівщини / Анатолій Тамтура, Олександр Коваль. – Вінниця: Видавець Т. П. Барановська, 2012. – 444 с.
23. Часописи Поділля / Склали М. Білінський, Н. Співачевська та І. Кревецький. – Вінниця, 1927-28.
24. Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1892. – Т. VIII.

Віра МАЗУРКЕВИЧ

УКРАЇНСЬКИЙ ПРЕЗИДЕНТ ЗІ ЖМЕРИНКИ

З проголошенням незалежності України історична наука вступила в новий етап свого розвитку, намагаючись позбутися радянських комуно-ідеологічних штампів. На сьогоднішній день зріс інтерес до регіональної історії, в тому числі й до невеликих населених пунктів, які під тиском сучасних глобалізаційних процесів зазнають кардинальних змін. При цьому потрібно зазначити, що ці зміни не завжди є позитивними. На превеликий жаль, тенденцією останніх десятиліть стало зникнення з карти України багатьох сіл. Незважаючи на той факт, що у 1970-х роках було видано багатомне наукове дослідження «Історія міст і сіл УРСР» [1], воно, на нашу думку, через свою партійну заангажованість не відповідає вимогам сучасної історичної науки.

Жмеринці, завдяки залізниці, не загрожує зникнення з карти України. Минуле й сучасне міста тісно пов'язане з іменами багатьох видатних діячів культури і мистецтва. В 1878 – 1880 рр. у місті бував видатний російський композитор П. І. Чайковський. У Жмеринці поачав свої перші трудові кроки відомий український радянський письменник Ю. К. Смолич. Тут навчався і починав працювати у місцевому театрі народний артист СРСР, двічі лауреат Державної премії СРСР актор МХАТу М. П. Болдуман. У 1930 – 1934 рр. в місті на партійній роботі працював А. Т. Чеканюк – член-кореспондент АН УРСР, колишній ректор Вищої партійної школи при ЦК Компартії України. В Жмеринці народився В. А. Чеканюк – заслужений діяч мистецтв УРСР [2, с. 227]. Так було написано у томі «Вінницька область», який побачив світ у 1972 р. Але жодним словом автори нарису про Жмеринку не обмовились про борців за дійсно вільну і незалежну Україну, які також народились у місті залізничників.

У ньому 22 січня 1907 р. в сім'ї Андрія та Марії Лівичьких народився Микола Лівичький, майбутній український президент в еміграції. Його рід походить з Полтавщини і вважається, що в часи Гетьманщини Лівичькі були і сотниками та полковими осавулами.

Прожити на території України Миколі та його сім'ї не вдалось. В 1918 р. він розпочав навчання в міській гімназії ім. Тараса Шевченка. Наприкінці 1920-го їм з батьком довелось емігрувати до Польщі. Справа в тому, що Андрій Лівичький був активним учасником подій Української революції й на момент еміграції зайняв посаду прем'єр-міністра УНР. Після смерті Симона Петлюри в 1926 р. він зайняв його посаду [3].

Микола продовжував здобувати освіту за кордоном – у Варшаві, Подєбрадах, Празі, Женеві. Одночасно з цим він займався громадсько-політичною діяльністю. Будучи активним учасником українського студентського руху, обирався головою новоствореної студентської корпорації «Запоріжжя» у Варшаві. Також брав участь у з'їздах Центрального союзу українського студентства і був одним з видавців часопису «Студентський голос» (1927 – 1928 рр., Варшава). Закінчив економіко-соціальний факультет Женевського університету.

Довгий час Микола Лівичький виконував функції секретаря делегації УНР при Лізі Націй. Тоді ж він став спеціальним корес-

пондентом журналу «Тризуб» в Женеві. Швейцарське місто в ті часи вважалось одним з центрів світової політики, що давало українським діячам багато можливостей. Але Лігу Націй більше цікавило питання незалежної Польщі, у той час тема українців була десь на периферії.

В 1937 р. Лівіцький здійснив ряд дипломатичних поїздок за дорученням голови Ради Міністрів УНР Прокоповича. Він відвідав Німеччину, Польщу, Чехословаччину, Австрію, Італію та Францію. Роком пізніше його направили до столиці Карпатської України – міста Хуст. Там Лівіцький вивчав можливість залучення колишніх військовиків армії УНР до збройних сил Карпатської України. Але в 1939 р. Угорщина окупувала ці території й питання військової допомоги саме собою відпало [4].

У роки Другої світової війни довгий час жив у Варшаві, а у 1942 р. переїхав до Києва для налагодження там політичної роботи. Німецька окупація радянських територій давала надію багатьом тогочасним українським діячам на здобуття незалежності. Як ми знаємо зараз, більшість з них швидко розчарувались в нових «союзниках». Микола намагався діяти, але був заарештований гестапо і депортований до Польщі [5].

М. Лівіцький був одним із засновників і керівників Українського національного державного союзу. У 1948 – 1950 рр. очолював Спілку українських журналістів на чужині, згодом перебрав керівництво Українським Національно-Державним Союзом. З 1957 року – голова виконавчого органу і міністр закордонних справ.

Варто відзначити, що політичне життя українців в еміграції було досить складним. Створювалось багато різних організацій, відбувались з'їзди та конференції. Це все допомагало підтримувати ідею незалежності, але безпосереднього впливу на Україну географічну не мало. Радянський Союз перебував на піку своєї сили і проникнути за залізну завісу» шансів не було.

На шостій сесії Української національної ради у 1957 р. Миколу Лівіцького було обрано Президентом УНР в екзилі. Перебуваючи на цій посаді, Микола відвідував багато країн української діаспори, зустрічався з політичними діячами різних країн.

Але на посту президента УНР проявив себе більше як авторитарний діяч, що й спровокувало у 1970-х рр. конфлікт між партіями, які входили до УНРади. Конфлікт вдалося погасити після

прийняття «Тимчасового закону», який дещо демократизував Державний центр УНР в екзилі [5]. Написав низку праць, у тому числі «Захід – Схід і проблематика поневолених Москвою націй» (1975 р.), «Державний центр УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками» (1984 р.) [6, с. 115]. Він не дожив лише кілька років до розпаду СРСР. Помер 8 грудня 1989 р в Філадельфії.

Отже, Микола Андрійович Лівіцький відноситься до тих відомих уродженців Вінниччини, що внесли помітний вклад у становлення та розвиток української державності. Його ім'я нерозривно пов'язане з цілим етапом національно-державницького будівництва другої половини ХХ ст. Своєю самовідданою працею він сприяв збереженню української державності та самобутності українського народу, доводив їх непересічність на тлі світової історії. Ім'я Миколи Андрійовича Лівіцького – на почесному місці записане в книгу історії українських визвольних змагань як будівничого нової незалежної української держави.

Джерела та література:

1. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – К., 1972. – 778 с.
2. Там само.
3. Андрій Лівіцький – від Золотоніського мирового судді до правонаступника Симона Петлюри // Золотоноша історична – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zolo.co.ua/2014/05andrij-livicij-vid-zolotonisko.
4. Вішка О. Лівіцький Микола Андрійович / О. Вішка // Енциклопедія сучасної України: у 30 т. – К., 2003 – 2016. – С. 176.
5. Дем'яненко В. Велика родина свідомих українців була вирвана з отчої землі / В. Дем'яненко // Вісник Переяславщини. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: visnik-press.com.ua/?p=2514.
6. Довідник з історії України. – К., 2001.

*Іван РОМАНЮК,
Людмила РОМАНЕЦЬ*

ВАСИЛЬ ХМЕЛЮК – ВСЕСВІТНЬО ВІДОМІЙ ХУДОЖНИК І ПОЕТ

Як учасник визвольних змагань за українську державність 1918 – 1920 років, після падіння Української держави він усе подальше життя змушений був провести поза кордонами України. Відкинувши зброю, взяв у руки пензель і досягнув вершин майстерності – умів видобувати з палітри неймовірні стихії барв. Його творчість високо цінував митрополит А. Шептицький, а для радянських мистецтвознавців він фігурував у чорних списках «буржуазних художників». Кількість створених ним картин важко порахувати, оскільки вони швидко розходилися по світу одразу з виставок. Один із найпопулярніших митців українського походження, який кинув собі до ніг увесь Париж, сьогодні майже невідомий своїм землякам...

Драма українського мистецтва полягає в тому, що ім'я Василя Хмелюка відоме надзвичайно мало, а його робіт в українських музеях всього три, втім у ХХІ столітті це не може стати на заваді дослідженню його творчості. Велика частина архівів з матеріалами про творчість українського митця, яких за роки його співпраці з галереєю Дюран-Рюель назбиралося чимало, після закриття галереї опинилася в Швейцарії, де замешкали спадкоємці власника мистецького закладу. Опинилися вони в руках людей, далеких від історії мистецтвознавства; і як вони розпорядилися з папками газетних та журнальних вирізок про творчість українського митця, отриманих у спадок, – невідомо. Архів Василя Хмелюка після його смерті дружина Марія заховала, а нащадки по її смерті продали спадщину майстра на аукціоні. Матеріал даної розвідки опирається на дослідження О. Федорука [1, 2, 3, 4, 5, 6], Т. Салиги [7, 8], М. Скали-Старицького [9], А. Скофенко [10], Ю. Кочубей [11] та ін.

Художник і поет, Василь Хмелюк народився 3 липня 1903 р. у с. Березівка біля Жмеринки в освіченій і інтелігентній родині.

Незадовго до того його батько Михайло Хмелюк перевіз сюди свою родину з Чернятина. У нинішніх межах Жмеринського району Березівки немає, ймовірно, це хутір Березна, що тепер злився з с. Чернятином. Михайло був інженером та досить заможним акціонером. Його дружина переважно займалась вихованням дітей. У сім'ї, окрім Василя, було ще четверо дітей, але більшістю життєвих шляхів він пройшов поруч із старшим братом Ільком.

Батько вмів і гроші заробляти, й освіту дітям дати. 9-літньому Ваську, який із пуп'янку і малював, і римував, батько найняв учителя і обладнав у будинку невелику майстерню. Як відомо зі спогадів, батьки влаштували йому вдома «таке ательє, якого не мав ніде пізніше». Василь закінчив Жмеринську початкову школу та розпочав навчання у тамтешній гімназії, але сувора дійсність не дозволила ані гімназію закінчити, ані ази мистецтва осягнути. У п'ятнадцятирічному віці разом із братом Ільком, який вихопив його зі Жмеринки перед самим приходом більшовиків, Василь опиняється в діючій армії Симона Петлюри. Спочатку доля оберігала його від участі в людській масакрії (на деякий час прихистила у юнацькій старшинській школі, далі – у роботі штабу), але згодом дала відчуті усі негаразди війни – бої, поразки і, як наслідок, розлуку з Україною після перемоги більшовиків [10, с. 15].

Рідна земля залишилися хіба у снах та спогадах, а сувора дійсність малювала реалії перебування в таборах для інтернованих осіб на території Польщі, які юнак переносив олівцем на папір... Він болісно переживав національну поразку і певний час без віри дивився у майбутнє, але час вніс свої корективи. Там, серед політичного, військового і цивільного люду його захопила жага до навчання. Василь вступає до Краківської академії мистецтв (1921 – 1922) і повністю присвячує себе малюванню.

Хмелюк був здібним учнем і не мав проблем з виконанням академічних завдань. Та жилося йому досить голодно і важко. Жодного достойного заробітку він не мав, тому часто доводилось голодувати. Зазвичай гроші він здобував завдяки репетиторству та продажу власних малюнків. Такою, була доля багатьох молодих Українських художників у Кракові. Вони жили одним днем, важко працюючи, щоб розвивати власний талант. На все інше часу просто не вистачало. Саме в Кракові у Василя починається виробля-

тися його власний стиль малювання з пріоритетом на колористику [11, с. 354].

В 1921 році Хмелюк переїжджає до Праги. Тут жив його брат, який відкрив невелику майстерню з виготовлення кольорових хусток та шарфів, тут осіло багато українців та й влада була до них прихильна. В Карловому університеті в 1923 році створили Українську пластичну студію. Цьому посприяло чеське міністерство освіти. Дмитро Антонович став директором студії, а курс навчання тривав чотири роки. Так, пройшла більша частина 20-х років для Василя – серед інших українців, на малярському відділі професора Сергія Мако та на філологічному факультеті.

У столиці Чехії жилося набагато краще – трохи допомагав брат, трохи сам Василь підпрацьовував у його майстерні, до того ж, студентський квиток давав право на безкоштовний проїзд у міському транспорті. А відстані доводилося долати чималі, адже на той час у Празі вирувало наукове, громадське і культурне життя. Хмелюк усюди намагався встигнути.

У Празі, де сформувалось прекрасне літературне середовище, від якого піде могутній конар діаспорного українського літературного процесу під назвою «празька школа», В. Хмелюк «приміряв» можливості свого поетичного і малярського хисту чи не до всіх знаних йому тоді художньо-стильових «методологій», хоч хтось із його дослідників висловився, що «інтуїція молодого пошукача з Березівців билась на роздоріжжі поміж поезією і малярством», що маляр вдень «виконував вправи пензлем», а вечорами і ночами «одягався в тогу поета для натхнення» [9, с. 954].

Життя в Празі надихнуло його на видання власним коштом трьох маленьких збірок поезій українською мовою: «Гін» (1926), «Осіннє сонце» та «1926, 1928 та 1923» (1928) з домінуванням екзистенціалізму. І навіть тут без малювання не обходилося: Хмелюк власноруч оформлював книги та створював малюнки до них. Допомогав йому в цьому ще один художник та його друг Юрій Вовк, він же виконав портрет автора.

Ці вірші були переважно автобіографічними і мали конкретних адресатів – друзів митця краківського періоду. Сам Василь не вважав себе поетом у професійному тлумаченні цього слова, називав свої літературні вправи забавою, але десь у глибині душі хотів, щоб його творчість зауважили. Проте навіть три збірки віршів до

сонму провідних українських поетів міжвоєнного періоду його не зарахували.

Перші поетові збірки «Гін» та «Осіннє сонце» оригінальністю не вирізняються. Це радше наслідування, ніж демонстрація власного творчого «я». Богдан Бойчук і Богдан Рубчак, упорядники двотомної антології української поезії «Координати», де вміщено й вірші Василя Хмелюка, зазначають, що дві перші його збірки в основному позначені «еклектикою тем, мотивів і мистецьких засобів» та не мають «суцільного стилю» [7, с. 125].

Найбільше досягнення у виробленні Хмелюкової власної дороги – це його не згасаючі експерименти. Прагнучи, виробити власний поетичний стиль, В. Хмелюк багато експериментує. Скажімо, змінює зовнішній «портрет» вірша, записуючи останню строфу у тристрофному катренному вірші «драбинкою» й додаючи ще два «ударні» рядки з паралельним римуванням. Така модифікація катренної строфіки, відомої, як стверджують теоретики літератури, ще за тисячу років до Різдва Христового, змінює ритм твору, сприяє підсилению авторської думки. Модернізував В. Хмелюк і метафоричну образність своїх віршів. Як, зазначають критики, Хмелюкова метафора буває «гротескна, бурлескна, брутална», а найчастіше вона «пахне якоюсь дуже інтимною, дитячою казковістю». Крім відкритої асоціативності, створені поетом метафоричні образи мають чіткий малюнок, виразно конкретизують зображуване. В. Хмелюк – маляр, очевидно, тому в його творах така природна «кольорова» метафора-епітет, що несе в собі «вітальні» ознаки дійсності [12, с. 355].

Формально поетика Хмелюкових творів в основному базувалась на європейському естетичному досвіді. У віршах поета, як і в багатьох представників його покоління, вельми помітні бодлерівські мотиви, домінують образи сирітства, смутку, страждань, могил, покійників [8, с. 69]. В своїх віршах Василь Хмелюк торкається футуризму та сюрреалізму; часто-густо в його поезії можна зустріти факти з його біографії, які вдало переплітаються із неприхованим гумором. Як і більшість письменників-сюрреалістів Василь Хмелюк орієнтується на екзистенційну проблематику.

Поезію Хмелюк явно трактував як другорядне заняття, можливо, не в останню чергу через те, що його авангардні експерименти не надто захоплено приймала еміграційна та галицька пуб-

ліка. Тим не менш Василь Хмелюк увійшов до історії української поезії першої половини ХХ століття як чи не найбільш класичний автор послідовно авангардних творів «європейського зразка» – без обмежень і без пропаганди [13, с. 228].

Після гострої критики він не видаватиме вже жодної збірки, хоча вірші писав постійно – французькою для друзів, українською для себе. На жаль, про останні ми нічого не знаємо, а було б цікаво подивитись, куди завела творча еволюція цього талановитого, сонячного автора. Тим не менше, через чотири десятки літ, в 1966 році в приміщенні української бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі Василь Хмелюк організував і провів свій творчий вечір. Для всіх, хто тоді прийшов на цей вечір, було величезним відкриттям, що відомий художник ще й вірші колись писав [14, с. 308].

Василь Хмелюк зажив слави художника-маляра далеко вищої, ніж цього прагнув досягти в поезії. Як маляр він відомий, а в поезії він, скоріше, залишився як «вічний» експериментатор форм і стилю вірша.

Таким чином, вибір було зроблено на користь пензля. Після завершення навчання в Українській студії пластичного мистецтва він вирішує переїхати до Парижу. Можливо йому як художнику було затісно в Празі, а може просто хотілось змінити оточення. Цього достеменно не відомо. В середині 1928 року без мінімального знання мови він переїжджає до французької столиці.

Опинившись у тогочасній столиці світового мистецтва, на перших порах можна було розгубитися – так багато художників шукали там визнання і слави. І далеко не всім із них пощастило скупатися у хвилях прихильної критики та зігрітися під сонцем підкореної паризької публіки. На щастя, Хмелюк не став самотнім мандрівцем – руку допомоги подала українська діаспора, яка на той час уже міцно вкорінилася у Парижі від початків ХХ століття і здобула визнання в міжвоєнні роки. Так Хмелюк не тільки долучається до української групи митців і виставляє свої роботи разом із ними, а й стає одним із провідних фігурантів європейського мистецького світу.

Слід зауважити, що Париж його з перших днів причарував. *«Я люблю бульвари, залляті світлом, зі зграбними парижанками, що не мають інших турбот, як показувати своє тіло в най-*

кращий спосіб. Я люблю паризькі мансарди, заселені богемою малярів, поетів, музик та балерин», – писав він невдовзі після переїзду у столицю Франції. І це попри те, що жити доводилося у дуже скрутних умовах – у мансарді на одному з паризьких будинків, де сонце не лише припікало, але немилосердно пекло. Зароблених малярством грошей вистачало на те, щоб купити нові фарби та полотно, тому їсти доводилося раз у кілька днів. Але художник не скаржився і не нарікає, бо «сам собі з волі господи таку путь вибрав». У листах до батьків, з якими не втрачав контактів аж до 1943 року, підбадьорує їх і себе: «Я маюю картини і не припиняю це робити. Продавати не доводиться, бо час такий, але слава по волі наростає, то може за пару літ і тисячі будуть» [1, с. 37].

Віра у власні сили не тільки каміння крошить, а й у іншому допомагає. Одна з парижанок, про яких так захоплено писав митець, відіграла в його житті важливу роль – переїхавши з Праги до Парижу, Василь Хмелюк не довго парубкував і одружився з багатою і впливовою жінкою, Марією-Антуанеттою Шаперон, донькою гравера. У молодого подружжя невдовзі народився син, який, щоправда, через тиждень після появи на світ помер з вини лікарів. Для Василя смерть первістка стала важким ударом, від якого він не міг оговтатися. До всього додалися й сімейні негаразди – молоде подружжя із втратою сина згубило й спільну мову. Відтак цей шлюб протривав недовго, саме завдяки зв'язкам та знайомствам першої дружини перед українським митцем відчинилися двері великих галерей та престижних салонів.

Додався і щасливий випадок: зустріч з російським купцем Сергієм Щукіним. Той був представником російської аристократії, що мігрувала до Європи після занепаду імперії. Щукін цікавився мистецтвом і був знаним колекціонером. Щукін купив декілька творів Хмелюка і цього було цілком достатньо, щоб його помітили інші грошовиті клієнти. Невдовзі французький колекціонер Амбруаз Воляр вже експонував роботи українського художника у своїй галереї. Подальший успіх було гарантовано. Талант Хмелюка помітили, а сприяння Щукіна та Воляра надали йому відповідного іміджу. Попереду було, можливо й не дуже світле, та все ж підкріплене першим успіхом, майбутнє [4, с. 23].

В період з 1932 по 1939 роки Хмелюк мав дванадцять виставок, з них вісім були персональними. Його картини виставлялись в

галереях Марселя, Варшави, Лондона. Зараз вкрай важко визначити точне число намальованих Василем картин. Багато з них розлітались по приватних колекціях. Шанувальників його творчості ставало все більше і лише в Парижі в ті часи набереться з десятка колекціонерів, що постійно щось в нього купували.

Французький критик і професор-мистецтвознавець Ш. Кюнстлер так відгукувався про Хмелюка: «Його ім'я відоме найбільшим колекціонерам світу і вони пишаються придбаними у Хмелюка полотнами. Його праці представлені в музеях Люцерна, Лондона і Стокгольма» [3, с. 48].

Але коли до нього прийшов перший великий успіх, коли його люб'язно стали запрошувати найпрестижніші галереї, зазнався. Коли французи організували йому індивідуальну виставку, Василь Хмелюк, всупереч правил, не запросив нікого з земляків. Це було порушенням усіх традицій, тому відтоді українські митці тримали в душі образу на нього, його виставки оминали і супроводжували мовчанкою, а до свого гурту більш не запрошували...

Та й сам митець ніким і нічим не цікавився, жив виключно для мистецтва і для себе, будучи матеріально забезпеченим. Його не цікавила ні Україна, ні її митці, ні друзі юності. Доробившись до власного помешкання, майстерні і значного матеріального статку, він на все дивився звисока і навіть не пробував налагодити контакти з українською громадою. Мало того, навіть долею рідного брата, який стільки зробив для становлення та зростання малярських задатків Василя, не переймався. А той з початком Другої світової війни вступив до Іноземного легіону у французькій армії, воював проти німців за свободу своєї нової батьківщини. Після війни відкрив невеличку книгарню в Парижі, де можна було придбати чимало раритетів українського походження, і відтоді лише збоку спостерігав за успіхами молодшого брата.

Як художник, Хмелюк постійно розвивався і зростав. Він не зосереджувався виключно на чомусь одному. Малював портрети, пейзажі, натюрморти, займався графікою. Його стиль визначають як постімпресіонізм, та навряд чи це слово може повністю передати всю глибину його творчості [7, с. 128].

У 1939 році німецький магнат і колекціонер барон Генріх фон Тіссен запросив Хмелюка працювати в Швейцарії та прийняти участь у створенні унікальної колекції живопису. І знову Успіх!

Визнання! Тріумф! Нині всесвітньо відома художня колекція Тіссена, яка була викуплена іспанською владою за 350 млн. доларів, експонується у Мадриді в одному з кращих європейських музеїв – Тіссена-Барнеміси.

На початок 40-х років минулого століття творчість Василя Хмелюка набула найбільшої популярності. Це сталося після того, як знана у Франції галерея Дюран-Рюель підписала з митцем у 1943 році угоду про тривалу співпрацю. Угода передбачала не лише продаж полотен, а й їхні експозиції на постійних виставках у Парижі та в Нью-Йорку. Виставлятися в цій галереї було мрією не одного і не сотень митців, адже вона була однією з найкращих і найдорожчих не лише в Парижі, а й у всій Європі. Проте потрапити до неї щастило далеко не всім талановитим митцям. Окрилений успіхом, художник створює досконалі полотна, які швидко знаходили свого покупця і на виставках не залежувалися. Контракт з галереєю Дюран-Рюель був для Василя Хмелюка дуже вигідним, оскільки відволікав від турбот про щоденний заробіток і дозволяв зосередитися виключно на малярстві. Ця співпраця тривала не одне десятиліття, а разом із нею ширилася географія міст, які хотіли бачити творчість Хмелюка. Самого ж митця задовільняв ще й той факт, що галерея брала відповідальність на себе за організацію експозицій, продаж картин і популяризацію імені автора [10, с. 16].

Французьке суспільство і поціновувачі мистецтва високо цінували творчість українського художника. Твори з-під його пензля мали незмінний успіх, ставали раритетами і прикрасою багатьох приватних колекцій. Навіть у післявоєнний період, не зважаючи на фінансову скруту, його картини користувалися підвищеним попитом у колекціонерів, до того ж, французький уряд зробив йому солідну рекламу, придбавши в 1945 році композицію «Червона шапочка». Усе це було свідченням того, що авторитет українського митця у Франції був надто високим, аби просто оминати його творчість.

Після значного успіху у житті митця був і суттєвий спад популярності. Брат митця Ілько вбачає, що його спричинило друге одруження Василя. Митець одружився зі своєю багаторічною натурницею Марією, іспанкою за походженням. За словами Ілька Хмелюка, ця жінка, хоч і малокультурна та неосвічена, швидко

зробила чоловіка «підкаблучником» і спричинилась до того, що митця перестали допускати до найвищих мистецьких кіл. Усі створені чоловіком картини, які подобалися Марії, потрапляли вже не в галерею Дюран-Рюель, а перекочувували в помешкання її батьків, і вже сім'я Марії вершила їхню подальшу долю.

Після другого одруження Василь Хмелюк почав ще дужче сторонитися українського середовища, зачинався у своєму помешканні і не йшов на жодні контакти (телефонну слухавку у його помешканні завжди знімала дружина і всім охочим почути голос митця повідомляла, що той зайнятий і підійти не може), або ж перебирався у замський будинок, де цікавих побачити великого майстра було ще менше. Від 1966 року з українським середовищем Василя Хмелюка вже майже нічого не пов'язувало.

Проте на самій творчості Хмелюка такі події мали слабкий відбиток. Від початку занять мистецтвом йому гарно вдавалися портрети людей, їхній душевний стан – і митець до кінця залишався вірним цьому напрямку. За словами О. Федорука, Хмелюк – «великий майстер психології, він великий у композиції, у барвах, у кожній деталі внутрішні мотивації образності сягають кульмінації». Проте його пейзажі й натюрморти були не менш емоційними й чуттєвими. Він зумів знайти точні еквіваленти почуття – завдяки кольорам створював неймовірні стихії. Як стверджує О. Федорук, «його картини виповнені життям. Вони сповнені такого чуття любові до земного сутнього, такої радості світіння, яке відкриває кожному істина Краси, істина вищої правди» [2, с. 142].

Не відчуваючи матеріальної скрути, він без спротиву дивився на витівки дружини, яка повністю обійняла опіку над ним і його творчістю. Успішно художник працював до 1972 року, поки творче натхнення не пішло на спад. Його остання персональна ретроспективна виставка відбулась у 1980 році в Женеві. Помер художник у 1986-му, мав 83 роки. Похований в Парижі на цвинтарі Монпарнас. Дружина митця нічого не повідомила про цю подію знайомих українців, тому згадок про відхід митця у засвіти в українськомовній пресі майже не було. В січні 1987 року Святослав Гординський пише коротку замітку у виданні «Сучасність»: «Другого листопада 1986 року помер у Парижі видатний мистець-маляр Василь Хмелюк. Від років він уже не багато малював і рідко виставляв, тож відхід його у вічність пройшов майже непомічений ук-

раїнською пресою... Тим часом це був один з найвидатніших представників української Паризької школи малярства ще з початку 30-х років» [9, с. 956].

Таким чином, змушений тікати з рідного дому, Василь Хмелюк знаходить прихисток та новий дім у мистецькій столиці світу (як мінімум у ті часи) і розкривається на повну. Зараз його роботи (натюрморти, краєвиди, квіти, портрети в яскравих контрастних кольорах) зберігаються в музеях Львова, Лондона, Парижа, Мюнхена, Стокгольма, Люцерни, Нью-Йорка, Філадельфії, Торонто; в галереї Оксфордського університету і в приватних колекціонерів. Проте переважна більшість картин Хмелюка зосереджена в приватних колекціях, а тому відстежити їхню подальшу долю неможливо, як і назвати їхню кількість. За життя художник не переймався «каталогізацією» своєї творчості, його більше цікавив процес творення, аніж результат. Ось чому повного списку творів Василя Хмелюка скласти сьогодні неможливо, як неможливо навіть припустити приблизну кількість його картин.

Лиш одне можна стверджувати напевно – у творчості Василя Хмелюка не було картин, які б не претендували на високий мистецький рівень, поміж ними нема відверто слабких речей. Зображені ним квіти мистецтвознавці ставлять на рівні Ваг Гога і Мане.

Василь Хмелюк прожив довге життя і подарував світові велику кількість прекрасних робіт. Не зважаючи ні на що, йому вдалося стати художником світового рівня, якого пам'ятимуть ще довго.

Французька влада створила постійно діючу галерею Хмелюка у столиці, за державні кошти викупує його картини для своїх музеїв у приватних осіб. Слід сказати, що вартість полотен майстра сягає десятків тисяч євро. Нещодавно на відомому аукціоні в Лондоні його картину «Адвокат» продали за 50 тис. фунтів. В Україні виставка картин Василя Хмелюка вперше відбулась у 2006 році у Києві та Львові, адже в радянській державі Василь Хмелюк завжди був у «чорних списках», викреслений з буття. Очевидно, за те, що став першокласним художником і поетом-авангардистом, першим з генерації дадаїстів, у якого ще на ранній зорі вирвалося молодецьке: «Хочеш? – переверну гори» – перевертав!

Джерела та література:

1. *Федорук О. К.* Василь Хмелюк / О. Федорук. – К.: Тріумф, 1996. – 263 с.
2. *Федорук О.* Василь Хмелюк – видатний майстер колористики / О. Федорук // Мистецтво української діаспори. Повернуті імена. — К., 1998. – Вип. 1. – С. 130 – 147.
3. *Федорук О. К.* У полоні французького колоризму: Хмелюк — художник / О. К. Федорук // Слово і час. – 1993. – № 8. – С. 45 – 49.
4. *Федорук О.* Хмелюк паризький / О. Федорук // Україна. — 1991. – № 4. – С. 22 – 24.
5. *Федорук О. К.* Хмелюк – поет / О. К. Федорук // Слово і час. — 1993. – № 7. – С. 56 – 63.
6. *Федорук О.* Визнаний у Парижі і майже невідомий в Україні // Дзвін. – 2009. – № 1. – С. 151 – 154.
7. *Салига Т.* Празький експериментатор із Березівки / Т. Салига // Дзвін. – 2009. – № 1. – С. 125 – 131.
8. *Тарас Салига.* Поет Василь Хмелюк: шукання стилю / Тарас Салига // Дзвін. – 2009. – № 1. – С. 68 – 74.
9. *Скала-Старицький М.* Василь Хмелюк / М. Скала-Старицький // Визвольний Шлях. – 1967. – Кн. 7/8. – С. 953 – 956.
10. *Скофенко А.* Штрихи до біографії художника Василя Хмелюка / А. Скофенко // Родовід. – 1994. – № 9. – С. 15 – 16, 94.
11. *Кочубей Ю.* Зустрічі з Василем Хмелюком / Ю. Кочубей // Мистецтво української діаспори. Повернуті імена. – К., 1998. – Вип. 1. – С. 353 – 358.
12. З над Божої ріки. Літературно біобібліографічний словник Вінниччини / Упорядкування і загальна редакція А. М. Подолинного. Вінниця: Континент-ПРИМ, 2001. – 408 с.
13. *Куцарев О.* І ще троє поетів-експериментаторів / О. Куцарев // Кур'єр Кривбасу. – Листопад-Грудень, 2012. – № 276 – 277. – С. 227 – 24.
14. *Ільницький М.* На перехресті стилів / М. Ільницький // Хроніка 2000. – К., 1999. – Ч. II. – С. 306 – 309.
15. *Василь Хмелюк.* Координати. Антологія сучасної української поезії на Заході / Василь Хмелюк. – Нью-Йорк, 1968. – Т. 1. – С. 198.
16. *Мудрак М. (ред.).* Понад кордонами. Модерна українська книжкова графіка 1914 – 1945. – К.: Критика. – 2008. – С. 133.
17. Хмелюк Василь // Українські письменники діаспори: Матеріали до біобібліографічного словника / Авт.-укл.: О. Білик, Г. Гамалій, Ф. Погребенник. – К., 2007. – Част. 2. – С. 207 – 209.

18. Празька літературна школа: Ліричні та епічні твори / Упорядкування і передмова В. А. Просалової. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2008. – 280 с.

19. *Абліцов В.* Галактика «Україна». Українська діаспора: видатні постаті / В. Абліцов. – К.: КИТ, 2007. – 436 с.

*Сергій ГАЛЬЧАК,
Ніна ГАЛЬЧАК*

РАТНА СЛАВА ЖМЕРИНЩИНИ

Є у світі величне, ні з чим незрівнянне почуття, – любов до своєї Батьківщини, рідної прабатьківської землі, свого народу. Такий же величний і священний обов'язок – захищати їх від посягань ворога, не шкодуючи найдорожчого – життя, боротись до останньої краплини крові та останнього подиху за незалежність й цілісність рідної держави, щасливе майбутнє співвітчизників.

За визначенням, що міститься у «Новому тлумачному словнику української мови» [1], «герой – видатна своїми здібностями і діяльністю людина, що виявляє відвагу, самовідданість і хоробрість у бою, переможець, звитяжець, лицар, витязь», а героїство – «виявлення героїзму; хоробрість, мужність, молодечтво, відвага, відважність, самовідданість, безстрашність...» Цими рисами завжди володіли кращі сини й дочки Вітчизни.

Особливо масовим прояв героїзму характерний для періодів доленосних випробувань, яким, зокрема, стала Друга світова війна. Тоді за проявлені патріотизм, активну відданість Матері-Вітчизні понад сто уродженців Вінницької області стали Героями Радянського Союзу. Шестеро із них, Тихон Порфірович Абрамов, Андрій Михайлович Грабчак, Іван Платонович Ковальов, Іван Іванович Оленич, Данило Петрович Тиквач, Григорій Якович Усатий, – уродженці Жмеринського району.

Абрамов Тихон Порфірович народився 16 червня 1901 р. в с. Кацмазів у селянській сім'ї. Українець. У 1920 р. закінчив 10 класів, був секретарем сільради, працював також помічником ма-

шиніста паровоза. В 1922 р. добровольцем пішов у Червону армію. В 1928 р. закінчив військово-кавалерійське училище. В 1939 р. брав участь у визвольному поході радянських військ у Західну Україну. Учасник Другої світової війни. Воював на Південно-Західному, Калінінському, Західному, Північно-Кавказькому, Центральному, 1-у та 2-у Українських, 1-у Білоруському фронтах.

У переможному 1945 р., будучи гвардії полковником, командував 49-ю гвардійською танковою бригадою 2-ї гвардійської армії (1-й Білоруський фронт). У січні 1945 р. вона відзначилась у боях за визволення Польщі. Зокрема, 15 січня форсувала р. Піліца і зайняла м. Сохачев, де вела кровопролитні бої до підходу основних сил корпусу. 17 січня форсувала р. Бзура, забезпечивши переправу іншим з'єднанням. Успішно діяла вона також у боях за міста Любень, Іновроцлав.

Учасник штурму Берліна.

За зразкове виконання бойових завдань командування у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками та проявлені при цьому відвагу і героїзм Указом Президії Верховної Ради СРСР від 6 квітня 1945 р. йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Після війни продовжував службу в Радянській Армії.

Генерал-майор танкових військ.

Помер 1990 р. Похований в м. Москві [2, с.17].

Грабчак Андрій Михайлович народився 3 листопада 1910 року в с. Вознівці в селянській сім'ї. Українець. Освіта неповна середня. Працював на шахті забійником. У 1932 р. призваний в Червону армію. Брав участь у радянсько-фінляндській війні 1939 – 1940 рр. У боях Другої світової війни з серпня 1941 р. На чолі загону був закинтий у ворожий тил в Олевський район Житомирської області для організації диверсій на залізницях. До листопада 1943 р. його загін нараховував 1300 партизанів і був реорганізований в партизанське з'єднання, яке здійснювало диверсії на ділянках залізних доріг Шепетівка – Бердичів, Шепетівка – Новоград-Волинський, Житомир – Новоград-Волинський. В серпні 1944 р. партизани з'єднались з наступаючими частинами Червоної армії. За відрізок часу з 17 січня 1943 р. по 1 серпня 1944 р. вони пустили

під укiс 2 бронепoїзди, 163 вiйськових ешелони з живою силою, технiкою i боеприпасами противника.

2 травня 1945 р. бойовому командирy присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Пiсля вiйни жив у Черкасах. Працював в органах Мiнiстерства внутрiшнiх справ України, потiм на господарськiй роботi. Помер 19 червня 1973 р. [2, с. 63].

Ковальов Иван Платонович. Уродженець с. Тарасiвка. Народився 21 травня 1921 р. в робiтничiй сiм'ї. Українець. Закiнчив школу № 5 у м. Нiкополi Днiпропетровськoї облacтi. Працював токарем на Пiвденнотрубному металургiйному заводi. В 1940 р. призваний в ряди Червоної армiї.

Учасник Другої свiтової вiйни з червня 1941 р. В 1942 роцi закiнчив курси молодших лейтенантiв. 10 березня 1943 року очолюваний ним мiннопiдривний взвод 9-го окремого батальйону мiнерiв (Пiвнiчно-Захiдний фронт) був закинутий у тил ворога (Псковська облacть). За сiм мiсяцiв бойової дiяльностi пустив пiд укiс 16 вiйськових ешелонiв, пiдiрвав 17 мостiв, знищив бiльше 1,4 км лiнii зв'язку, 2 танки, бронемашину противника. Брав участь у боях з трьома каральними експедицiями.

За зразкове виконання бойового завдання, особисту мужнiсть 4 червня 1944 р. нагороджений медаллю «Золота Зiрка».

У 1953 р. в званні полковника звiльнився в запас. Повернувся в рiдне село. Працював на радянськiй та господарськiй роботi [2, с. 95].

Оленич Иван Иванович народився 20 березня 1920 р. в с. Носкiвцi в селянськiй сiм'ї. Українець. Закiнчив 7 класiв. Працював зв'язкiвцем у м. Попасна Луганськoї облacтi. Закiнчив школу ФЗН при Миколаївськoму суднобудiвнoму заводi. Працював на ньoму слюсарем. У Червонiй армiї з 1940 року. Учасник Другої свiтової вiйни з червня 1941 р. Воював на Пiвденно-Захiдному, 1-у Бiлоруськoму, 2-у та 3-у Українських фронтах.

Вiдзначився пiд час форсування р. Днiпро та захоплення плацдарму в районi с. Григорiвка Канiвськoго району Черкаськoї облacтi. Будучи молодшим лейтенантом, командиром телефонного

взводу 703-ї окремої роти зв'язку 38-ї стрілецької дивізії 40-ї армії (Воронезький фронт), в ніч на 24 вересня 1943 р. з трьома зв'язквцями в числі перших переплив ріку і, проклавши кабельну лінію, встановив зв'язок командира дивізії з передовим полком, що захопив плацдарм на правому березі.

10 січня 1944 р. йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Звільнився в запас в 1946 р. Працював у місцевому радгоспі. Помер у 1988 р. Похований в с. Олександрівка Жмеринського району [2, с. 142].

Тиквач Данило Петрович народився 6 квітня 1910 р. у Жмеринці в робітничій сім'ї. Українець. Закінчив неповну середню школу і курси гірничих майстрів. Працював на шахті № 8 в Донецьку. В Червоній армії з 1932 р. Учасник Другої світової війни з червня 1941 р.

Будучи гвардії майором, командиром 206-го артилерійського полку 1-ї гвардійської артилерійської дивізії прориву 60-ї армії (Воронезький фронт), 9 жовтня 1943 р. одним із перших у дивізії форсував з полком р. Дніпро в районі с. Лютеж Вишгородського району Київської області. За 2 дні боїв полк знищив 18 танків, 8 гармат, 9 мінометів, 11 автомашин і значну кількість живої сили противника, чим забезпечив утримання плацдарму.

17 жовтня 1943 р. нагороджений медаллю «Золота Зірка».

Після війни продовжив службу в Радянській Армії. Звільнився в запас у званні підполковника в 1947 р. Оселився в Одесі. Працював у торгівельній мережі.

Помер у 1993 р. Похований в с. Коростівці Жмеринського району [2, с. 198].

Усатий Григорій Якович народився 16 січня 1916 р. в с. Мала Жмеринка в селянській сім'ї. Українець. Закінчив 7 класів і курси вагонних майстрів. Працював у Жмеринці слюсарем вагонного депо. В Червоній армії в 1936 – 1938, 1939 – 1940 рр. і з 1941 р. Учасник війни з вересня 1941 р. Воював на Калінінському, 1-у Прибалтійському, 2-у Білоруському фронтах. Деякий час, надаючи допомогу, служив у 1-й Польській армії.

Відзначився в боях на р. Одер. Тоді, будучи старшим лейтенантом, командиром роти 238-го стрілецького полку 186-ї стрілецької дивізії 65-ї армії (2-й Білоруський фронт), в період 18 – 22 квітня 1945 р. зі своєю ротою в числі перших подолав ріку і вів бої за захоплення та розширення плацдарму на її лівому березі в районі південніше м. Шеттін (Щецін, Польща). У кровопролитних сутичках ротою знищено понад 150 гітлерівців.

За проявлену мужність 29 червня 1945 р. став Героєм Радянського Союзу.

Після війни продовжив службу в Радянській Армії. Звільнився в запас у званні майора. З 1957 р. жив у Жмеринці. Працював заступником директора школи-інтернату.

Помер 26 вересня 1966 р. [2, с. 204].

Жмеринщина стала рідною для Героїв Радянського Союзу росіян Петра Михайловича Беляєва, Петра Миколайовича Куніцина, Миколи Івановича Мамонтова, українця Григорія Васильовича Ярового.

Беляєв Петро Михайлович народився в м. Білгород Івановської області (Російська Федерація). Учасник Другої світової війни. Танкіст 6-го гвардійського танкового корпусу. Брав участь у звільненні Києва, Фастова, Житомира, Бердичева. Під час штурму Берліна командував батальйоном. Полковник. За успішно проведену бойову операцію удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Після війни оселився у Жмеринці. Працював у відділі народної освіти на посаді завгоспа. Помер у листопаді 1980 року. Похований у Жмеринці [3, с. 302 – 303].

Куніцин Петро Миколайович народився 1921 р. в Амурській області (Російська Федерація). У Червоній армії з 1940 р. Учасник Другої світової війни. Сапер. Брав участь у боях під Москвою, на Курській дузі, визволяв Київ та інші міста України, а також Польщі. За мужність, проявлену під час форсування Дніпра, удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Демобілізувавшись, мешкав у с. Межирів Жмеринського району. Трагічно загинув у травні 1965 р. Похований у Межиріві [3, с. 315].

Мамонтов Микола Іванович народився в с. Кусково Тамбовської області (Російська Федерація). Учасник Другої світової

війни. Командир мінометної батареї. Воював на Сталінградському фронті, у Прибалтиці. За успішне визволення Кенігсберга удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Після війни закінчив військову академію ім. М. Фрунзе. Служив в армії. В 1964 р. звільнився у запас. Мешкав у м. Жмеринці. Працював техніком Південно-Західної залізниці, ревізором. Брав участь у спорудженні Жмеринського елеватора. Помер 17 квітня 1999 р. [3, с. 315 – 316].

Яровий Григорій Васильович народився 1916 р. в с. Кам'янка Ізюмського району Харківської області. Учасник бойових дій Другої світової війни з червня 1941 по травень 1945 рр. (11-й саперний батальйон). Старшина. За мужність, проявлену під час форсування Дніпра, удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Після війни мешкав у смт Браїлів Жмеринського району.

Помер 28 лютого 1988 р. [3, с. 325].

Із Жмеринщиною також пов'язана біографія Героїв Радянського Союзу Івана Никифоровича Асмолова та Івана Васильовича Бевза.

Асмолов Іван Никифорович народився 17 квітня 1905 року в с. Дворці Калузької області (Російська Федерація). З 1930 р. працював на Брянському механічному заводі. Закінчив технікум. У 1938 р. призначений начальником Жмеринського вагонного депо.

В боях Другої світової війни з 20 листопада 1941 р. Старший лейтенант. Замполіт батальйону. Загинув 20 листопада 1943 р. Похований в с. Мар'янівка Святошинського району Київської області. 10 січня 1944 р. за зразкове виконання бойових завдань удостоєний звання Героя Радянського Союзу (посмертно) [3, с. 300].

Бевз Іван Васильович народився 30 серпня 1903 в м. Темрюк Краснодарського краю (Російська Федерація) в сім'ї рибалки. Українець. Закінчив середню школу, працював на тютюнових плантаціях. У Червоній армії з 1919 р. В 1927 – 1929 рр. – на комсомольській роботі в м. Жмеринці, в 1929 – 1937 – на партійній роботі у Вінниці та Могилеві-Подільському. З 1937 р. директор Вінницького драматичного театру, а потім міської бібліотеки.

Учасник Другої світової війни. Керівник підпільної організації у м. Вінниці. У червні 1942 р. з групою підпільників схоплений гітлерівцями, а 13 січня 1943 р. – розстріляний. Звання Героя

Радянського Союзу удостоєний 8 травня 1965 року (помертно) [3, с. 302].

Вічним прихистком жмеринська земля стала для її визволителів, Героїв Радянського Союзу **Володимира Онуфрійовича Коноваленка** – гвардії майора, командира 203-го гвардійського стрілецького полку 70-ї гвардійської стрілецької дивізії 38-ї армії, росіянина (*загинув 30 березня 1944 р., похований у м. Жмеринці*) та **Сергія Трохимовича Кузнєцова** – старшого сержанта, командира гармати 611-го винищувально-протитанкового артилерійського полку 40-ї армії, мордвина (*загинув 16 січня 1944 р., похований у м. Жмеринці*) [4, с. 346].

Гордість та слава Жмеринщини й фронтовики-Герої Соціалістичної Праці уродженці району Олександр Павлович Витвицький, Григорій Софронович Рудяк, пов'язаний долею із Жмеринщиною Петро Маркович Ольховик.

Витвицький Олександр Павлович народився 1924 р. в с. Тарасівка, українець. Учасник бойових дій Другої світової війни 1944 – 1945 рр. Воював у складі 350-ї стрілецької дивізії 29-ї механізованої бригади 13-ї армії (1-й Український фронт). Рядовий.

Повернувшись із фронтів, працював у колгоспі «Зоря комунізму» в рідному селі. У 1954 р. призначений бригадиром комплексної бригади. Без відриву від виробництва здобув агрономічну освіту. За високі виробничі показники у 1977 р. удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці.

Помер 15 жовтня 2007 р. [5, с. 731].

Рудяк Григорій Софронович народився 1908 р. в с. Зоринці у бідній багатодітній селянській родині. Підлітком залишився без батька, ще у юному віці пас людську худобу, потім пішов працювати у сільську кузню. З 1932 р. – комбайнер.

Учасник радянсько-фінляндської війни, а також Другої світової. Сапер. Був важко поранений.

Після демобілізації працював комбайнером колгоспу ім. Дзержинського с. Почапинець Жмеринського району. За вагомі трудові здобутки 23 липня 1966 р. удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці. Трудовим сумлінням відзначився й наступного року, намолотивши комбайном «СК-4» 8268 ц зерна – найбільше в районі... [6]. Помер 14 квітня 1980 р.

Ольховик Петро Маркович народився 21 січня 1922 р. в с. Багринівці сусіднього Літинського району в селянській сім'ї. Українець. Учасник бойових дій Другої світової війни (із березня 1944 р.). Після призову в Червону армію розпочав службу в 869-у стрілецькому полку (I-й Український фронт), де закінчив полкову школу. Сержант. Командир стрілецького відділення. Влітку 1944 р. визволяв від гітлерівців міста і села Західної України. За мужність і відвагу, проявлені у тих боях, нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня, медаллю «За відвагу». У серпні 1944 р. 18-у гвардійську армію, в якій служив, було передано до складу новоутвореного 4-го Українського фронту. Тепер уже визволяв від нацистських окупантів населені пункти Закарпатської України, сусідньої Чехословаччини. Був поранений.

Після війни повернувся в рідні Багринівці. Два роки працював бригадиром у місцевому колективному господарстві, а в 1948 – 1958 рр. – головою сусіднього колгоспу ім. Кірова с. Горбівців. Під його керівництвом господарство уже на початку 50-х років стало одним із передових у районі.

За високі врожаї насіння кок-сагізу Указом Президії Верховної Ради СРСР від 28 серпня 1952 р. був удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці.

З 1958 по 1961 рік він – голова колгоспу в с. Івча Літинського району, а перед виходом на пенсію останніх десять років займав таку ж посаду в с. Северинівці Жмеринського району. Помер у лютому 1996 р. [7].

Такою ж гордістю і славою Жмеринщини є повні кавалери ордена Слави – уродженець району Федір Альбінович Вітомський, його бойові побратими, у свій час мешканці району Василь Петрович Гапонов, Василь Йосипович Кир'яновський, Степан Андрійович Половинець.

Вітомський Федір Альбінович народився 1906 р. в Браїлові. Українець. Навчався у церковно-приходській та сільськогосподарській школах. Працював бригадиром по відгодівлі великої рогатої худоби при Барському цукрозаводі. У 1928 – 1930 рр. служив у Червоній армії.

У червні 1941 р. знову поповнив її ряди. Відступаючи під натиском переважаючих сил ворога, під Миколаєвом був конту-

жений і потрапив у полон, з якого вдалося втекти та добратись до Бару.

Знову став фронтовиком навесні 1944 р. (командиром мінометної обслуги 68-ї гвардійської стрілецької дивізії). Визволяв Тернопіль, згодом – Львів. Саме за героїзм і мужність, проявлені в боях за цей великий промисловий, культурний і адміністративний центр Західної України удостоєний ордена Слави III ступеня.

Невдовзі на грудях фронтовика засяяла нова нагорода – орден Слави II ступеня. Цього разу подолянин відзначився у польському місті Жешуві. Тут через пошкодження залізниці зосередились кілька ворожих ешелонів з бойовою технікою і живою силою. Саме по них і повів прицільний вогонь відважний мінометник. У результаті тоді було знищено 40 гітлерівців і 20 виведено зі строю, ворог зазнав значних матеріальних втрат.

27 квітня 1945 р. по 26-й армії вийшов наказ № 0110 про нагородження гвардії старшого сержанта Ф. А. Вітомського ще одним орденом Слави II ступеня – це була оцінка його героїзму і доблесті в боях за угорську столицю.

7 травня 1974 р. став повним кавалером ордена Слави – цього дня Президія Верховної Ради СРСР перенагородила відважного бійця, відмінивши наказ № 0110 від 27 квітня 1945 р. по 26-й армії.

По завершенню війни повернувся до Бару, знову працював бригадиром по відгодівлі худоби. Помер у 1990 р. [8, с. 548].

Гапонов Василь Петрович народився 1925 р. в с. Тарасівка Медвенського району Курської області (Російська Федерація). Росіянин. Учасник бойових дій Другої світової війни. Санітар 3-го танкового батальйону 237-ї танкової бригади 31-го корпусу.

Не раз, ризикуючи власним життям, рятував на ратному полі життя бойових побратимів: під Корсунь-Шевченківським, під час Львівсько-Сандомирської наступальної операції...

Як зазначається у нагородній реляції, «ефрейтор Гапонов... у боях в районі Колтув – Хілчіце – Жечіца з 17.7.44 р. по 28.7.44 р. проявив себе винятково хоробрим воїном. Він весь час перебував з танками у бойових порядках, надаючи першу допомогу пораненим на полі бою. За час бойових операцій тов. Гапонов надав першу допомогу і евакуював з поля бою 17 чоловік. В боях за село Хілчіце під сильним вогнем ворога надав першу допомогу і евакуював на конях пораненого ад'ютанта командира першого танкового ба-

тальйону та двох офіцерів і трьох солдатів...» За проявлену мужність удостоєний ордена Слави III ступеня.

Невдовзі його груди прикрасив й орден Слави II ступеня. Тоді, надаючи медичну допомогу екіпажу підбитого танка, потрапив в оточення, але, не розгубившись, викликав вогонь на себе. Ворог був знищений.

А одного разу йому довелося вести танк самому.

«Санітар єфрейтор Гапонов В. П. у боях при прориві сильно укріпленої, глибоко ешелонованої оборони противника, а також під час переслідування відступаючого ворога з 12 по 15 січня 1945 року, – константував у нагородному листі командир батальйону, – показав мужність і відвагу в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками.

Під час атаки ворожої оборони в районі населеного пункту Рендзін один з танкових екіпажів вийшов з ладу, але танк залишався на ходу. Єфрейтор Гапонов В. П. вскочив у машину і почав розстрілювати ворожу піхоту. В цьому бою знищив до 15 солдатів і офіцерів противника. За 13 днів боїв тов. Гапонов весь час перебував у бойових лініях танків, надаючи допомогу пораненим і евакуюючи їх в тил. За час боїв він виніс із поля бою 27 танкістів і піхотинців, надав першу медичну допомогу 20-и іншим бійцям...»

За проявлену ратну доблесть нагороджений орденом Слави I ступеня.

Учасник Параду Перемоги.

Демобілізувавшись, оселився в м. Жмеринці, де працював помічником складача залізничних ешелонів, головним кондуктором товарних поїздів [3, с. 438 – 440].

Кир'яновський Василь Йосипович народився 1920 р. на хуторі Павлівка Канівського району Черкаської області. Українець. Восени 1940 р. призваний у лави Червоної армії. Учасник бойових дій Другої світової війни з червня 1941 р. Спершу воював у складі військ Західного фронту. Захищав Москву, брав участь в історичному контрнаступі радянських військ. У липні 1942 р. в жорсткій сутичці під В'язмою був важко поранений. Більше року довелося провести в госпіталях.

Після одужання знову повернувся у стрій. З лютого 1944 р. служив кулеметником 498-го окремого кулеметно-артилерійського батальйону 54-го укріпленого району 2-го Українського фронту.

Брав участь у визволенні від нацистських загарбників Вінницької області. Потім воював на румунській території.

«2 липня 1944 року, – читаємо у нагородному листі, – в районі Урсоя, що північніше Ясс, на рубіж оборони батальйону силами піхоти і танків при підтримці авіації противник перейшов в атаку. У розпалі бою був смертельно поранений командир взводу. І тоді рядовий Кир'яновський у критичну хвилину взяв командування на себе. Під його керівництвом бійці підрозділу знищили 20 німецьких солдатів, а особисто товариш Кир'яновський – 7 фрідців». 23 вересня 1944 р. нагороджений орденом Слави III ступеня.

Ще одна ратна відзнака Батьківщини – орден Слави II ступеня – з'явилася на гімнастерці бійця в останній день 1944 року – за проявлені мужність і героїзм (знову на румунській землі).

15 грудня ефрейтор Кир'яновський отримав наказ розвідати розвилку доріг в районі висоти 239. З групою бійців відправився у ворожий тил. Ретельно вивчив всі підступи до транспортних артерій, а також військові комунікації противника, його вогневі точки. Повертаючись із багатою інформацією у свою військову частину, розвідники наштовхнулись на велику групу озброєних салашистів. У запеклій сутичці вони знищили п'ятьох солдатів і одного офіцера. Решту 38 солдатів і офіцера захопили в полон. Серед трофеїв виявилось шість кулеметів, міномет, рація, вісім підвід, понад 80 тисяч патронів, портфель із важливими документами...

А всього через кілька днів уже на території Угорщини в бою за сильно укріплене село Підьяре, незважаючи на відчайдушний ворожий вогонь, а також поранення, першим піднявся в атаку, що сприяло загальному успіху. Невдовзі ворожий гарнізон було розгромлено...

За проявлені хоробрість і відвагу командир батальйону представив ефрейтора В. Й. Кир'яновського до звання Героя Радянського Союзу. Проте 28 квітня 1945 року Президія Верховної Ради СРСР нагородила його орденом Слави I ступеня.

Після війни В. Й. Кир'яновський мешкав у смт Браїлові. Працював молотобійцем на місцевому цукровому заводі. Трудився також на Жмеринському винзаводі, провідником на залізниці. Помер 3 вересня 1977 р. [3, с. 443 – 445].

Половинець Степан Андрійович народився 1925 р. в с. Семенівка Івановського району Херсонської області. Росіянин.

Коли розпочалася війна, йому виповнилося лише шістнадцять. Тоді став працювати на заводі «Красный двигатель», котрий виготовляв зброю для фронту. Солдатом-червоноармійцем став лише навесні 1943 р. Розпочав військову службу на Кубані навідником 45-міліметрової гармати.

Уже у перших сутичках з ворогом зарекомендував себе з найкращого боку. 21 червня 1943 р. командир полку майор Кордюков «за відвагу і мужність, знищення значної кількості техніки і живої сили противника» представив артилериста до ратної відзнаки. В нагородній реляції говорилося:

«У боях за Батьківщину доблесно б'ється з німецькими загартниками червоноармієць Половинець. Проявляє відвагу і мужність. Біля станиці Кримська в період бойових дій з 26 травня по 10 червня, не зважаючи на відчайдушний вогонь противника, сміливо висувався вперед і розстрілював ворогів з прямої наводки. Знищив 3 кулемети з обслугами, протитанкову гармату, ліквідував 2 снайперських гнізда.

У бою за висоту 61 тов. Половинець знищив 2 кулеметні точки, ротний міномет і ворожий спостережний пункт.

30 травня під час відбиття контратаки противника влучними пострілами підбив фашистський танк, знищив до десяти ворожих солдатів...»

Тридцятого липня 1943 р. удостоєний ордена Червоної Зірки, а через чотири місяці – ще й ордена Вітчизняної війни II ступеня.

Тим часом визвольні бої гриміли уже на Кримському півострові. Не знала спочинку Степанова «сорокап'ятка». Особливо на підступах до Севастополя.

Як відзначав у нагородному листі командир полку, «...у запеклих сутичках з ворогом з 1.5 по 13.5.1944 р. тов. Половинець ще раз зарекомендував себе досвідченим, мужнім і відважним воїном. Він завжди перебував у бойових порядках піхоти і з прямої наводки знищив 7 кулеметів, 2 протитанкові гармати, 2 підводи з боєприпасами, 3 міномети та до 80 солдатів і офіцерів противника, чим забезпечив загальний успіх». За проявлений ратний подвиг нагороджений орденом Слави III ступеня.

По завершенню Кримської наступальної операції дивізію було передано 33-й армії I-го Білоруського фронту. На початку 1944 року командир 100-міліметрової гармати першант С. А. Посовинець зруйнував ворога укріплення на польській землі

д □ 0 □ ічня ІозпочΔкася(Вісло-
Одерська □ стратегічна □ наступальна □ операція >

«У боях піє чУс прориву вофожої оборони тЮв. Полов-нецьї – йдеться у нагород? ій реляції, □ – пр>явив себе до швідченмм коман-диром, мужнім і безстрашним воїном. 14.1.1945 р., перебуваючм у бСДйовихРпорядках піхоти, з Яряоо'Паводки знищив тФІ сильно укріплені в □ гн>ві точки противника, що серйозно пер>ждж ґали ґашЮму наАтупу<ПМ 15.1.45 р. під час відбиття запеклої контратаки в районі села Ранахув особисто знищив з автомата двох гітле-рівців...»

5 лютого Степан Андрійович з бойовими товаришами неподалік міста Фюрстенберг переправились на західний берег Одера. «...Відразу ж після форсування ріки тов. Половинець вступив у запеклий бій за розширення і утримання плацдарму. Влучним вогнем розгромив три вогневі точки, а під час відбиття запеклих контратак знищив десять гітлерівців. Своєю самовідданістю і героїзмом забезпечив виконання поставленого бойового завдання перед батареєю і полком...»

Удостоєний ордена Слави II ступеня.

Активну участь брав він і у наступі на столицю нацистського району.

«Тов. Половинець у боях 16 – 19 квітня 1945 року під час прориву оборони противника на плацдармі біля селища Лосов південніше міста Франкфурта-на-Одері, – писав у нагородному листі командир полку Герой Радянського Союзу майор Ложкін, – зарекомендував себе мужнім, хоробрим воїном. Перебуваючи з гарматою в бойових порядках піхоти, за чотири дні наступальних боїв вогнем своєї гармати знищив 3 кулеметних гнізда противника, бліндаж, а при відбитті п'яти відчайдушних контратак – до 25-и гітлерівців, чим сприяв бойовим успіхам полку...»

У ході наступу 383-я стрілецька дивізія, в якій служив С. А. Половинець, обійшла Берлін з півдня, дійшла до Ельби, де зустрілася із союзниками. Степану Андрійовичу, на жаль, брататись із ними не довелося. 19 квітня у передмістях Берліна під час запеклої контратаки він був важко поранений і евакуйований в госпіталь. За проявлені у Берлінській наступальній операції героїзм і мужність 15 травня 1946 р. Президія Верховної Ради СРСР удостоїла хороброго фронтовика ордена Слави I ступеня.

У післявоєнний час оселився у м. Жмеринці. Працював машиністом, апаратником, техніком-технологом, майстром місцевого вагоноремонтного заводу, а з 1981 р. по 1990 р. – у вагонному депо. В 2004 р. удостоєний звання почесного громадянина м. Жмеринки [9, с. 117 – 120].

Вражають своєю мужністю, незламністю духу, синівською відданістю й теперішні герої – «Небесної сотні», відважні захисники Вітчизни, подвиг яких додає упевненості у торжестві справедливості, мобілізує на ратні вчинки нових патріотів, готових до останнього подиху захищати рідну землю, відстоювати цілісність та незалежність суверенної Української держави. У їх славній когорті теж чимало уродженців Вінниччини, нагороджених орденами «Золота Зірка». Серед них жмеринчани Валерій Олександрович Брезденюк, Леонід Петрович Полянський, Вячеслав Анатолійович Семенов.

Брезденюк Валерій Олександрович народився 17 червня 1963 р. у м. Жмеринці. Художник у техніці ебру (малюнки на воді), приватний підприємець (мав у місті комп'ютерний клас). У 2013 р. увійшов до фіналу конкурсу «Україна має талант», став переможцем аналогічного конкурсу «Жмеринка має таланти».

Загинув у ніч проти 19 лютого 2014 р. під час мітингу в Києві на Євромайдані.

За громадянську мужність, патріотизм, героїчне відстоювання конституційних засад демократії, прав і свобод людини, самовіддане служіння українському народу, виявлені під час Революції гідності, 21 листопада 2014 р. удостоєний звання Героя України. Нагороджений орденом «Золота Зірка» (посмертно). Похований у м. Жмеринці [3, с. 559].

Полянський Леонід Петрович народився 24 жовтня 1975 р. у м. Жмеринці. Працював залізничником у Жмеринці, останні роки мешкав у Києві. Рідні розповідають, що він був життєрадісним чоловіком, мріяв про світле, демократичне майбутнє України, а тому не міг стояти осторонь беззаконня, що творилося за часів правління Януковича і його злочинного оточення. Брав активну участь з початку акцій протесту на Майдані Незалежності. Був членом Самооборони Майдану. 3 грудня 2013 року належав до Барської роти.

Загинув 20 лютого 2014 р. під час влаштованої тодішньою владою бійні на вул. Інститутській.

За громадянську мужність, патріотизм, героїчне відстоювання конституційних засад демократії, прав і свобод людини, самовіддане служіння українському народу, виявлені під час Революції гідності, 21 листопада 2014 р. удостоєний звання Героя України. Нагороджений орденом «Золота Зірка» (посмертно). Похований на римо-католицькому цвинтарі у м. Жмеринці [3, с. 559 – 560].

Семенов Вячеслав Анатолійович народився 23 липня 1969 р. у м. Жмеринці. В 1987 – 1989 рр. служив в армії. У 2005 р. закінчив Вінницький політехнічний інститут (нині: національний технічний університет). Працював наладчиком на жмеринському заводі «Сектор».

Мобілізований в серпні 2014 р. Заступник начальника першої прикордонної застави Могилів-Подільського прикордонного загону. Старший лейтенант.

Рідну землю від посягань ворога захищав на Донбасі.

За словами Президента України Петра Порошенка, «Вячеслав Семенов – Герой, який до останнього боронив блокпост «Балу», що на перехресті доріг поблизу населеного пункту Фашівка [Перевальського району Луганської області]. Під командуванням старшого лейтенанта прикордонниками було знищено танк, бойову машину піхоти та вантажівку супротивника. Вячеслав завжди був у бою до останнього і беріг своїх людей. Усі підлеглі повернулися живими, а за це офіцер заплатив найдорожчим – життям». Помер 17 лютого 2015 від важкого осколкового поранення.

За особисту мужність і професіоналізм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність військовій присязі 11 березня 2016 р. посмертно удостоєний звання Героя України з врученням ордена «Золота Зірка». Також посмертно 9 квітня 2015 р. нагороджений орденом Богдана Хмельницького III ст.

Похований у Жмеринці [10].

Заслужують на нашу безмежну вдячність і вічну пам'ять уродженці Жмеринщини, загинувши захисники теперішньої Української держави, учасники АТО, кавалери ордена «За мужність» III ст., Віталій Павлович Вінніченко, Микола Петрович Заболотний, Антон Якович Москаленко, Тарас Анатолійович Шпінгаєвич, Микола

Петрович Яжук, їхні відважні земляки Олег Валентинович Пугачов, Петро Миколайович Шептицький [11, с. 367 – 390] та інші безстрашні сини Матері-України.

Слава Героям!

Джерела та література:

1. Новий тлумачний словник української мови. У 3-х т. – Т. 1. А – К / В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. – 2-е вид., випр. – К.: Аконіт, 2008. – 926 с.
2. Гальчак С. Д. Герої Радянського Союзу – уродженці вінницької, Тернопільської та Хмельницької областей / С. Д. Гальчак. – К.: Видавничий дім «АДЕФ-Україна», 2010. – 232 с.
3. Гальчак С. Д. Ратна слава Вінниччини: Час. Події. Особистості / С. Д. Гальчак (автор-упорядник). – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2015. – 608 с.
4. Гальчак С. Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. – 28 березня 1944 р.): Монографія / С. Д. Гальчак / 3-є вид.: доповн., переробл. – Вінниця: Консоль, 2010. – 420 с.
5. Переможці. Книга Пам'яті України. Вінницька область. Учасники бойових дій Другої світової і Великої Вітчизняної воєн, які померли в повоєнний період або проживають на території області. – Т. 2: Бершадський район, Гайсинський район, Жмеринський район, м. Жмеринка / Обл. редколегія: Спірідонова Л. М. (гол.), Нешик С. С. (заст. гол.), Харчук В. Є. (відп. секретар), Азаров С. Г., Бранько Я. А., Василюк С. М., Гальчак С. Д. та ін. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2007. – 752 с.
6. Вінницька правда. – 1967. – 1 жовтня.
7. Літинський вісник. – 1997. – 5 квітня.
8. Гальчак Сергій. Поділля в роки Другої світової війни (1939 – 1945): Монографія / Сергій Гальчак. – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2018. – 656 с.
9. Гальчак С. Д. Ступені мужності / С. Д. Гальчак. – Вінниця, 1995. – 224 с.
10. https://uk.wikipedia.org/wiki/Семнов_Вячеслав_Анатолійович
11. Позончик Григорій. На передньому краї / Григорій Погончик. – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2017. – 432 с.

Віталій ТУЧИНСЬКИЙ

ВОЛОДИМИР ВОВКОДАВ – ВІДОМИЙ ЕТНОГРАФ, КРАЄЗНАВЕЦЬ ТА ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

Серед славної плеяди дослідників минулого Подільського краю особливе місце займає Володимир Петрович Вовкодав – відомий краєзнавець та кармелюкознавець, етнограф і громадський діяч. Постать В. П. Вовкодава є надзвичайно багатогранною, вона слугує гарним прикладом того, як у будь-яких життєвих ситуаціях слід залишатися патріотом своєї нації та вести активну громадську діяльність. Таких людей по праву можна вважати «будителями» незалежної Української держави.

Володимир Вовкодав народився 15 грудня 1926 року в селі Лозни, нині Летичівського району Хмельницької області. Саме із цих Кармалюкових місць і бере свій початок славний рід Вовкодавів. За спогадами В. Вовкодава, його першим вчителем був дідусь Прокіп, суворий, але справедливий, він умів краще від усіх розповідати допитливому онукові історію рідного краю. Саме від дідуся хлопчик вперше почув про легендарного Устима Кармалюка, Коліївщину та Запорізьку Січ [1, с. 39 – 40].

Закінчивши із відзнакою Сахнівську семирічну школу, юнак прагнув вчитися далі і отримати фах учителя історії та української літератури. Однак всі плани порушила радянсько-німецька війна, звістка про яку застала Володимира у Вінниці, там він гостював у батька, який працював на ремонтному заводі. З початком війни В. Вовкодав повернувся у рідне село та допомагав матері по господарству. Відразу після нацистської окупації у селі з'явилися члени похідних груп організації українських націоналістів, що активно проводили агітаційну роботу з метою розбудови незалежної Української держави. Навесні 1942 року окупаційна влада розпочала примусове вивезення молоді на роботу до Німеччини. Володимир Вовкодав довгий час переховувався в різних місцях – в батька у Вінниці, Літині та Сахнах. Заарештований поліцією, він зумів втекти із залізничного вагона неподалік Проскурова, нині Хмельницький, та повернутися у рідне село. На початку 1943 року В. Вовкодав вступив у підпільну націоналістичну організацію, яку створив у Сахнах Корній Слободянюк, колишній учасник повстан-

ського загону Якова Гальчевського та прийняв присягу «Декалог українського націоналіста», десять заповідей якого стали для нього дороговказом на все життя [2, с. 75]. Він розповсюджував націоналістичну літературу, листівки, був зв'язківцем, переховував зброю, а також рятував однолітків, котрих забирали до Німеччини.

У кінці березня 1944 року у рідне село знову прийшли «червоні визволителі». За доносом односельця 21 квітня цього ж року карателі Летичівського райвідділу НКВС арештували сімнадцятирічного Володимира Вовкодава. Під час обшуку у нього вилучили підшивки окупаційних газет «Вінницькі вісті» та «Український голос» (м. Проскурів), листівки з антирадянськими закликами від ОУН, а також щоденник із записами-роздумами про визвольну боротьбу повстанців 1920-х років проти більшовиків, голодомор 1932 – 1933 років, антинародну та антиукраїнську сутність сталінізму. Понад півроку тривало слідство і 2 листопада 1944 року військовий трибунал Летичівського районного відділу НКВС визнав Володимира Вовкодава винним у злочинах проти держави та засудив до розстрілу, який через неповноліття було замінено каторжними роботами терміном 17 років та позбавленням громадянських прав протягом 5 років після відбуття покарання. З цього часу він став політв'язнем, спочатку перебував у в'язницях Летичева, Проскурова, Вінниці, потім була довга дорога до Воркути [3].

Саме у Воркутинських таборах Володимир Вовкодав поневірявся 10 довгих років до смерті Сталіна. В'язень без імені і права на власне життя. На одязі шматок білої тканини, на якому серія і номер. Каторжна праця під землею та повністю зневажене людське життя. Серед тисяч в'язнів, за спогадами В. Вовкодава, переважну більшість складали українці. У неволі вони згуртувалися, допомагали одне одному морально і матеріально, зберігали український дух, рідну мову та пісню. За непокору В. Вовкодав часто потрапляв до карцеру. Дистрофія, плеврит, переламана в шахті рука і травма голови, побої від охорони – це пам'ять, що лишила каторга Володимирі Вовкодаву на все життя.

Становище каторжан змінилося у 1953 році, коли було послаблено табірний режим. На початку червня 1954 року у Воркуті відбулася виїзна сесія Верховного Суду Комі АРСР, що переглянула попередній вирок В. Вовкодаву, котрого було засуджено неповнолітнім, ухвалою суду він був повністю реабілітований. 28-

річний Володимир Вовкодав повернувся на Батьківщину, маючи великий та гіркий життєвий досвід.

Жив у Вінниці у батька, працював робітником на книжковому складі в облкниготорзі і прагнув навчатися. Закінчив вечірню школу, вступив до медучилища у Вінниці, через рік навчання перевівся до Верхнянського медичного училища Донецької області, де навчався заочно і працював завідуючим фельдшерсько-акушерським пунктом в с. Шимшинівка Олександрівського району Луганської області. У 1960 році закінчив навчання і одержав диплом за спеціальністю фельдшер та повернувся на рідне Поділля. Місцем роботи обрав історичне село, батьківщину Устима Кармалюка, завідуючим фельдшерсько-акушерським пунктом. Це була старенька «куркульська» хата з солом'яною стріхою та глиняною долівкою [3].

За кілька років наполегливої праці та безлічі звернень до керівних партійно-державних органів в селі відкривають перший на Вінниччині типовий медпункт з кабінетами, аптекою, новою медичною апаратурою. У селі Володимир Вовкодав знайшов свою долю – акушерку Лідію Микитівну, з якою виростив двох синів. Дбав про благоустрій села, жителі якого завдячують йому відкриттям першого в районі сільського автобусного маршруту Жмеринка – Кармалюкове. Крім основної роботи В. Вовкодав з захопленням вивчав історію, цікавився літературою, зустрічався з багатьма відомими на Вінниччині людьми, які у ті важкі часи залишалися патріотами України. З 1965 року він був активним членом Всеукраїнського товариства охорони пам'яток історії та культури, налагодив та постійно підтримував зв'язки з краєзнавцями, літераторами Вінниці, Жмеринки, Летичева, Літина, Кам'янця-Подільського, Хмельницького та Києва. Брав активну участь в роботі обласних та всеукраїнських історико-краєзнавчих наукових конференцій.

За порадою краєзнавця та вчителя історії із Жмеринки Михайла Солоненка Володимир Вовкодав почав збирати у Кармалюковому і довколишніх селах свідчення про Устима Кармалюка. Вивчав його біографію, зустрічався із старожилами, фіксував спогади нащадків героя, знайомився з архівними матеріалами. За наслідками своєї пошукової роботи Володимир Вовкодаву вдалося знайти місце поховання Устима Кармалюка та встановити

пам'ятний знак на його могилі. Саме за наполяганням Володимира Петровича у 1965 році було споруджено перший в Україні пам'ятник У. Кармалюку. На його відкриття у вінницьке село прибули патріоти зі всієї України. 1968 року з ініціативи Володимира Вовкодава відбулося відкриття музею У. Кармалюка у приміщенні середньої школи, директором якого став В. Вовкодав. У 1986 році в селі постав новий Будинок культури, в якому було виділено приміщення для музею, де він знаходиться і нині. Невдовзі на місці, де стояла хата Кармелюка, з'являється обеліск з гранітною меморіальною дошкою. Музей Устима Кармалюка у його рідному селі завдяки невтомній діяльності Володимира Вовкодава та тих, хто продовжує його справу, є одним із кращих сільських музеїв України.

За понад півстоліття своєї діяльності В. Вовкодав зібрав і систематизував народні твори різних жанрів про Кармалюка. Легенди, перекази, пісні, прислів'я та приказки, що увічнили образ народного героя у пам'яті подолян, зібрано в окрему збірку під назвою «Останній гайдамака» (Вінниця, 2001). Є тут чимало унікальної, до того зовсім не відомої інформації про діяльність У. Кармалюка за межами України, зокрема у Молдові та Сибіру, крилаті народні вислови, навіть прокльони. На літературно-мистецькій карті Вінниччини ім'я Володимира Вовкодава постало поряд з іменами визначних фольклористів – Гната Танцюри, Насті Присяжнюк та Марії Руденко.

В. Вовкодав завжди вирізнявся активною громадянською позицію. Жителі села завдячують Володимиру Петровичу за відкриття першого в районі пам'ятника загиблим воїнам-односельцям в роки Другої світової війни. Керівництво Жмеринського району, прислухаючись до порад В. Вовкодава, об'єднало село і містечко – Велику і Малу Жмеринки, в результаті чого Жмеринка отримала статус міста обласного підпорядкування. За наполяганням Володимира Вовкодава було відкрито пам'ятник У. Кармалюку в Летишеві, з'являються пам'ятні стели в містах селах, де бував Кармалюк. Дослідник активно займався вивченням родоvodu народного месника, вишукував Устимові сліди в Сибіру. А ще допомагав його нащадкам, які досі проживають у селі, змінити зневажливе прізвище Карманюк на історично законне – Кармалюк.

Вагомим є внесок Володимира Вовкодава у духовне відродження України. На зорі незалежності, в кінці 1980-х років жмеринські рухівці за ініціативи Володимира Вовкодава підпільно збиралися та обговорювали плани становлення незалежної України. Він був делегатом установчих з'їздів Руху і товариства «Меморіал» ім. Василя Стуса, «Просвіти» та Першого Всесвітнього конгресу українських політв'язнів, учасником Установчої конференції історичного клубу «Холодний Яр» і Всеукраїнських форумів, присвячених пам'яті жертв голодомору 1932 – 1933 років.

За свідченнями земляків, перший державний прапор України у Жмеринському районі з'явився саме над Кармалюковим і підняв його Володимир Вовкодав [3]. Постійно займаючись самоосвітою і володіючи великою кількістю знань, В. Вовкодав проводив велику просвітницьку роботу. Постійно виступав на сторінках всеукраїнських та місцевих газет та журналів, був частим гостем у школах, інших навчальних закладах та трудових колективах.

Після здобуття Україною незалежності активно досліджував визвольний рух на Поділлі у 1920-х роках та його ватажків – Гальчевського, Шепеля, Хмару та інших. В. Вовкодав є автором рецензій багатьох праць письменників-земляків – М. Тарнавського, О. Гижі, А. Гудими, С. Литвина, А. Бортняка, М. Стрельбицького, Т. Яковенко, А. Загрійчука. Вагомий внесок Володимир Петрович зробив і у вивчення історії села Кармалюкове. У співавторстві з Валерієм Лазаренком видав книжку історико-краєзнавчих нарисів до 100-річчя м. Жмеринки «Жмеринський край» [4]. Окремими збірками вийшли багаточисельні фольклорні записи Володимира Вовкодава.

Як влучно зауважив сучасний літературний критик та публіцист А. Подолинний, Володимир Вокодав «записав понад 2 тисячі пісень, сотні легенд, переказів, усмішок, прислів'їв та приказок, повір'їв, замовлянь, тлумачень снів, прізвиськ, топонімічних назв, діалектизмів тощо, які увійшли до сучасних збірників пісень та народних оповідань: «Весільні пісні» (1982 р.), «Народні оповідання» (1983 р.), «Калинова сопілка» (1989 р.), «Український сонник», «Голод – 33: Народна книга-меморіал» (обидві – 1991 р.), «Народні повір'я» (1994 р.; усі – Київ) [5, с. 14 – 15]. Всього невідомому краєзнавцю належить понад 200 праць.

Володимир Вовкодав ще за життя отримав велику кількість різноманітних відзнак та нагород, зокрема він є лауреатом премії імені Павла Чубинського (1996 р.), Подільської регіональної премії імені полковника Армії УНР Якова Гальчевського (1997 р.). Колишній в'язень ГУТАБу В. Вовкодав став також Заслуженим донором України, кров якого врятувала не одне життя. 3 грудня 2006 року з ініціативи громадськості у Жмеринському районі засновано премію імені Володимира Вовкодава, яка вручається кращим знавцям історії України, Вінниччини та рідної мови. 2010 року відомому краєзнавцю та етнографу було вручено орден «За мужність» III ступеня.

4 березня 2012 року Володимир Петрович Вовкодав відійшов у вічність. Поховано славетного подолянина в селі Курилівці Жмеринського району.

Ім'я відомого краєзнавця, фольклориста, етнографа Володимира Вовкодава 4 березня 2014 року було увічнене на меморіальній дошці, яка встановлена на фасаді Кармалюківського Будинку культури. У 2016 році до 90-річчя відомого земляка у серії «Літературне краєзнавство» вийшла книга «Терни і лаври Володимира Вовкодава», упорядкована Володимиром Горлеєм [2]. В ній вміщено статті, рецензії, нариси В. Вовкодава та спогади про нього сучасників, а також друзів. Серед них: президент історичного клубу «Холодний Яр» Роман Коваль [6], літературознавець і поет, професор Анатолій Подолинний, прозаїк і публіцист Іван Волошенюк, учитель і краєзнавець Михайло Солоненко, кореспондент газети «Подільський вісник» Оксана Собко, редактор газети «Проскурів» Богдан Теленько з Хмельницького, фольклорист, письменник, головний редактор часопису «Народознавство» Микола Дмитренко.

29 вересня 2016 року згідно із рішенням VII сесії Жмеринської районної ради VII скликання комунальному закладу «Жмеринська центральна районна бібліотека» присвоєно ім'я Володимира Вовкодава. Одна з вулиць міста Жмеринки також носить його ім'я.

Однак, на думку автора, ще досить мало зроблено задля увіковічнення пам'яті славетного земляка. Практично не дослідженим залишається особистий фонд Володимира Вовкодава, що зберігається у Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етно-

логії ім. М. Рильського м. Києва, який нараховує понад 300 різноманітних документів та матеріалів. Вже сьогодні варто розпочати підготовку до відзначення 90-літнього ювілею великого подолянина. Володимир Вовкодав за життя говорив, що дихає Україною, вона для нього – понад усе: «Не знаю, хто твій Бог, а мій – це Україна!»

Джерела та література:

1. Лицар українського духу / упорядник В. Горлей. – Вінниця, 2008.
2. Терни і лаври Володимира Вовкодава / упорядник В. Горлей. – Вінниця, 2016.
3. Фонди музею Устима Кармалюка с. Кармелюкове Жмеринського району Вінницької області.
4. *Вовкодав В., Лазаренко В.* Жмеринський край: історико-краєзнавчий нарис / В. Вовкодав, В. Лазаренко. – Вінниця: «Друк», 2003.
5. Вінниччина фольклорна: Довідник / Упорядники: А. М. Подолінний, Т. О. Цвігун. – Вінниця: Книга-Вега, 2003.
6. *Коваль Роман.* Володимир Вовкодав / Роман Коваль // Незборима нація, 2016. – № 23.

Бібліографія праць В. П. Вовкодава

Правда очі коле. Фольклорні записи Володимира Вовкодава / Упорядкування, загальна редакція, передмова і біографічне есе А. М. Подолінного. – Вінниця: Континент-Прим, 2003. – 48 с.

Вовкодав В., Лазаренко В. Жмеринський край: історико-краєзнавчий нарис / В. Вовкодав, В. Лазаренко. – Вінниця: «Друк», 2003. – 61 с.

Останній гайдамака: Легенди, приказки про Устима Кармалюка – (В записях В. П. Вовкодава / упорядкування, загальна редакція і передмова А. М. Подолінного). – Вінниця: Континент-Прим. – 2001. – 160 с., іл.

Вовкодав В. Вшануємо пам'ять народного героя [У. Кармалюка] / В. Вовкодав // Український історичний журнал. – 1974. – № 2. – С. 149 – 150.

Вовкодав В. Тищенко В. Кармалюковими стежками: [Про місця пов'язані з ім'ям У. Кармалюка на Хмельниччині] / В. Вовкодав, В. Тищенко // Пам'ятники України. – 1987. – № 3. – С. 57.

Вовкодав В. Дерева-пам'ятки на батьківщині У. Кармалюка / В. Вовкодав // Народна творчість і етнографія. – 1985. – № 6. – С. 76 – 77.

Вовкодав В. В музеї Устима Кармалюка (с. Кармалюкове Жмерин. р-ну) / В. Вовкодав // Народна творчість та етнографія. – 1982. – № 1. – С. 87 – 88.

Вовкодав В. Спасибі всім друзям: [про нові матеріали, що надійшли до музею У. Кармалюка] / В. Вовкодав // Вітчизна. – 1982. – № 8. – С. 206 – 207.

Вовкодав В. П. Устим Кармалюк у переказах та легендах земляків / В. П. Вовкодав // Літературно-мистецька Вінниччина. – Одеса, 1969. – С. 115 – 117.

Вовкодав В. Зелені пам'ятники Кармалюка: [дерева, які увіковічують подвиг У. Кармалюка] / В. Вовкодав // Рад. Поділля. – 1984. – 17 лютого.

Вовкодав В. Ім'я Кармалюка за межами України / В. Вовкодав // Радянське життя. – 1977. – 29 січня.

Вовкодав В. Його родовід [Про нащадків У. Кармалюка] / В. Вовкодав // Комсомольське плем'я. – 1982. – 11 березня.

Вовкодав В. Де похований Кармалюк / В. Вовкодав // Радянське життя. – 1972. – 10 жовтня.

Вовкодав В. Заповіт любові до України: [217 років від дня народження У. Кармалюка] / В. Вовкодав // Подільські вісті. – 2004. – 25 березня.

Вовкодав В. Тищенко В. Легендарний лицар волі: [Увічнення пам'яті У. Кармалюка та підготовка до святкування 200-річчя від дня народж. героя] / В. Вовкодав, В. Тищенко // Літературна Україна. – 1986. – 18 вересня – С. 7.

Вовкодав В. У пам'яті народній [У. Кармалюк] / В. Вовкодав // Вінницька правда. – 1985. – 22 жовтня.

Вовкодав В. Ім'я навіки овіяне славою: [Вшанування пам'яті У. Кармалюка за межами Поділля] / В. Вовкодав // Комсомольське плем'я. – 1982. – 4 березня.

Вовкодав В. Ім'я Кармалюка в Чувашії / В. Вовкодав // Радянське Поділля. – 1978. – 15 вересня

Вовкодав В. Пам'ятають і сибіряки / В. Вовкодав // Вінницька правда. – 1977. – 15 вересня.

Вовкодав В. Гайдук Молдавії: [Кармалюк в Бессарабії] / В. Вовкодав // Радянське життя. – 1979. – 5 червня.

Вовкодав В. Стежками людини-легенди (У. Кармалюк) / В. Вовкодав // Радянське Поділля. – 1978. – 18 жовтня.

Вовкодав В. «За Сибіром сонце сходить...» [Образ Устима Кармалюка у творчості сучасних митців] / В. Вовкодав // Комсомольське плем'я. – 1981. – 3 грудня.

Вовкодав В. Долі – терни трьох... (Супруна П.С., Барищука В.О., Капкана М.М. – членів підпілля ОУН) / В. Вовкодав // Подільські вісті. – 2004. – 17 червня.

Вовкодав В. Поема про лицаря-звитяжця [Реценз. на твір М. Стрельбицького «Гальчевський. Поема з героєм»] / В. Вовкодав // Вінниччина. – 2004. – 26 березня.

Вовкодав В. Невідомий герой-земляк (В. С. Харчук-Харченко, сотник армії УНР) / В. Вовкодав // Летичівська газ. – 2002. – 15 жовтня.

Вовкодав В. Хоч синам, як не собі: [Про націоналістичне підпілля Летичівщини під час другої світової війни] / В. Вовкодав // Високий замок. – 2002. – 11 січня.

Вовкодав В. З побаченням, учителе-отамане!: [Про Якова Гальчевського з Сахнів] / В. Вовкодав // Летичівська газ. – 2000. – 13 липня.

Вовкодав В. Отаман Гальчевський і Поділля: [До 55-річчя від дня загибелі] / В. Вовкодав // Час. – 1998. – 14 березня.

Руслан ЗЕЛІНСЬКИЙ

МИХАЙЛО МАСЛЮК. ВЕЛИЧ ПІД МІКРОСКОПОМ

Велич таланту Михайла Маслюка у прямому сенсі слова можна розглянути лише під мікроскопом. Неперевершений майстер мікромініатюр Михайло Григорович Маслюк народився 14 січня 1918 року в селі Рижавка Жмеринського району. Отже, нещодавно виповнилося 100 років від дня народження видатної особистості.

З дитинства Михайло виявляв інтерес до техніки, почав майструвати з 8 років. Згодом родина Маслюків, коли Михайлові було 13 років, переїхала до Гнівані. По закінченні школи Михайло Маслюк у 1933 році вступив до електромеханічного фабзавучу, а в

1935 році – до педагогічного технікуму. У 1938 році навчався у Бердичівському технікумі хімічного машинобудування.

До лав Червоної армії Михайла Маслока призвали 1939 року, де він потрапив до музичного взводу, адже дались взнаки його музичний талант та участь в самодіяльних колективах навчальних закладів, де він навчався. Під час Другої світової війни М. Г. Маслок був важко поранений та після отримання інвалідності залишився при госпіталі, де знову повернувся до художньої самодіяльності. День Перемоги зустрів у словацькій столиці Братиславі.

Повернувшись додому, продовжив займатися улюбленою музичною справою та у вільний час – механікою.

Талант Михайла Григоровича проявився у музиці, поезії, фото- та кіно справі. Однак всесвітню славу йому принесла майстерність у галузі мікромініатюр.

Творінням вмілих рук майстра стало чимало складних годинників, якими не перестають захоплюватися майстри усього світу:

- настінні годинники з двома маятниками;
- електричні годинники з механічним підзаводом;
- годинник-календар з річним підзаводом;
- годинник-маятник, у диску маятника якого вмонтовано механізм;
- настінний годинник з півтораметровим маятником, що приводився в рух від маленького будильника;
- годинник з конічним обертанням маятника;
- настінний годинник, що показує час 70-ти міст світу;
- настінний годинник з виведеним на циферблат великим анкерним колесом у 120 зубців;
- найбільший годинник двометрового розміру, виготовлений на базі анкерного колеса баштових годин.

Щодо кишенькових годинників, виготовлених М. Г. Маслоком, неповний перелік буде мати наступний вигляд:

- годинник, що заводився на 10 діб;
- годинник з боєм;
- годинник-термометр;
- годинник-компас;
- годинник, що показує час 35 міст світу;
- годинник, у якого стрілки обертаються за дугою;

- годинник, у якого в отвір для центральної секундної стрілки виведена вісь з маятником на циферблаті;
- годинник, у якого замість годинникової стрілки оберталась частина земної кулі, а замість хвилинної – штучний супутник;
- маленькі ходики, розміщені у футлярі кишенькових годинників, які «йшли» у будь-якому положенні;
- годинник з мелодією «Підмосковні вечори».

Усі наведені вище годинники закупив Московський політехнічний музей для експозиції «Годинники» [1].

Дивувати світ своїми мікромініатюрами Михайло Маслюк почав з 1950-х років. Першим дивом були електромоторчики, які з розміру наперстка зменшувались аж до товщини людської волосини. До доробку майстра належать також шахові фігурки сотнями тисяч разів менші за макове зерно. Михайло Григорович групував свої виробы, формуючи з них виставки. Мікроскопічні пам'ятники, скульптури, народний посуд, спортінвентар тощо він спочатку розмістив на площі з долоню, потім – на циферблаті наручного годинника, а згодом – на зрізі макового зерна (22 виробы). А далі кількість виробів, розміщених на зрізі макового зерна досягла 70!

Виставки з експонатами М. Г. Маслюка демонструвались у Японії, Канаді, Болгарії, Чехословаччині та в багатьох містах колишнього Радянського Союзу. На виставку у Москві Михайло Григорович відібрав виробы, які постали перед оглядом відвідувачів:

- Спаська вежа Кремля, висотою 8 мм;
- пам'ятник Леніну, висотою 1 мм;
- кувалдо і молот розміром з макове зерно: на ударній частині молота площею 1/16 квадратного міліметра написані слова давньоримського поета Овідія: «Я хочу, щоби смерть застала мене у праці!»;
- спортивна штанга, довжиною 2 мм;
- золота ваза з тюльпаном, висотою 1 мм;
- трактор із двома причепами, навантаженими каменем, розміщений на поперечному зрізі волосини;
- вежа Кремля, умонтована на поперечному зрізі людської волосини [1].

Еволюція зменшення розмірів мікромініатюр, наприклад, паровоза виглядає таким чином: перша золота модель паровоза бу-

ла розміром з рисове зерно, всі інші моделі зменшувались до розміру у 800 разів менше за макове зерно. І це не межа, адже інший майстер мікромініатюр М. Сядристий зробив найменший, на його думку, виріб на Землі: замочок у 50 тисяч разів менший за макове зерно. У відповідь Михайло Маслюк виготовив паровоз на залізничній колії, який міг би вільно проїхати крізь отвір у замочку М. Сядристого і розминутися із сусіднім таким же паровозом. Найменший паровоз Михайла Григоровича – у двадцять мільйонів разів менший за макову зернину.

Розміщував свої роботи Михайло Григорович також і на зрізі людської волосини, їх умістилося 70 штук розташованих в рядах, серед яких:

- в першому ряду – скульптура Леніна, Останківнська телевежа, вежа Кремля, обеліски космонавтам та Вічної Слави;

- в другому ряду – танк, автомобіль, трактор, бак для пального, автобус, пилорама;

- в третьому ряду – штанга, кубок, клюшка із шайбою, гиря, ковзани, ядро, гантелі. М'яч, диск, лижі, снаряд;

- в четвертому ряду – самовар, чайник, горщики, кухлі, миски, столик із книгою і т. д.;

- у п'ятому ряду – накувальня, кувалда, пила, сокира, молоток і набір слюсарних інструментів;

- у шостому ряду – чарочки, пляшечки, склянки, блюда та інше кухонне начиння. На площі зрізу волосини розміщено ще два скверики та «широка» алея [1].

Впродовж 30 років Михайло Григорович Маслюк виготовив понад 500 мікромініатюр. Важко всі вироби описати, але вражають людську уяву окремі вироби, на яких варто зупинитись. Це потяг у «тунелі» людської волосини, велосипед на зрізі людської волосини, де розмістилися б 300 таких велосипедів, легковий автомобіль у 1200 разів менший за жало комара, томик творів віршів Пушкіна об'ємом 0,064 кубічних міліметра, що в 15 разів менше за макове зерно, фотоапарат у 200 разів менший за макове зерно та багато інших.

Серед знаних мікромініатюристив відомі також імена Едварда Казаряна та, вже згаданого, Миколи Сядристого, проте вони не змогли перевершити межу майстерності Михайла Маслюка. Свого часу Е. Казарян виготовив скрипку розміром у 14 мм, скрип-

ка Маслока вийшла у 9 мм. Згодом М. Сядристий зробив ще меншу скрипку, що не перевищувала 4,45 мм. У відповідь Михайло Григорович виготовив балалайку з макове зерно. М. Сядристий розмістив свою балалайку разом з футляром у шкаралупі макового зерна. Змагання мікрмініатюристів закінчилося тим, що Михайло Маслоку у шкаралупі макового зерна розмістив свою балалайку разом з попінтром і стільцем для музиканта.

Вироби видатного майстра мікрмініатюр є справжніми витворами мистецтва на грані людських можливостей. Однак, талант Михайла Григоровича мав і практичне застосування. Значний внесок Михайлом Маслоком було зроблено і в розвиток медицини. На замовлення медиків він змайстрував комплект мікрохірургічних інструментів для проведення досліджень судин кори головного мозку, зшивання рогівки ока, операцій вуха.

Життя видатної та яскравої особистості Маслока Михайла Григоровича закінчилося 28 жовтня 1995 року. Рішенням № 194 11 сесії Жмеринської міської ради 24 скликання від 3 серпня 2003 року йому присвоєно звання «Почесний громадянин міста Жмеринки» посмертно [4].

Джерела та література:

1. На межі неймовірного: до 85-річчя від дня народження народного умільця М. Г. Маслока та 100-ліття надання Жмеринці статусу міста // Історико-краєзнавчий нарис. Упорядник Співак В. О. – Луцьк: Надстир'я, 2003. – 80 с.
2. Україна в цікавих фактах: Книга рекордів України / Упорядник Г. О. Маценко. – Львів: Слово, 1992. – С. 116 – 117.
3. *Висоцька К. І., Барнасюк О. С.* Маслоку Михайло Григорович / К. І. Висоцька, О. С. Барнасюк // Енциклопедія сучасної України : у 30 т. / ред. кол. І. М. Дзюба [та ін.]; НАН України, НТШ, Координаційне бюро енциклопедії сучасної України НАН України. – К., 2003 – 2016.
4. Архів Жмеринської міської ради. – Ф. 1, спр. 1359, арк. 42.

Валерій ВОЙТОВИЧ

ЛЕОНІД ЛЕВІНЧУК – ПАТРІОТ УКРАЇНИ ЗІ ЖМЕРИНЩИНИ

Левінчук Леонід Миколайович народився 20 серпня 1948 року в селі Телилинці Жмеринського району Вінницької області. Його батько Левінчук Микола Настахович працював бухгалтером, мати – Левінчук Ніна Григорівна була домогосподаркою.

Дитинство Леоніда Миколайовича пройшло в рідному селі. Починаючи з 1955 року, він вчився в місцевій школі, а по закінченні навчався у ній – в Носковецькій СШ Жмеринського району. Зі слів Леоніда Миколайовича, йому особливо подобалися такі предмети як фізика, географія і історія. Бабуся Христина дуже багато розповідала про дореволюційні часи та події революції, а також про голодні 1930-ті роки, післявоєнний голод 1946 – 1947 років. Від неї він багато дізнався про події Другої світової війни на Жмеринщині.

Під час навчання в школі захопився конструюванням кораблів, ракет, радіоприймачів. Тому визріло бажання навчатися в якомусь технічному вузі, де б викладали електротехніку та зв'язок. Він вступає до Львівського електротехнікуму зв'язку. Незабаром його призвали до армії. Службу проходив у Мурманській області. Після звільнення у запас повернувся у рідний технікум, який закінчив у 1971 році, отримав направлення в Молдавію, пропрацював рік і вступив до Одеського інституту зв'язку імені О. С. Попова. Через скрутне матеріальне становище перевівся на заочне відділення і влаштувався на роботу у м. Вінниці. Інститут закінчив в 1978 році.

В 1975 році одружився. Жив спочатку в Вінниці, а згодом переїхав у Кіровоград, де йому надали службове житло. Працював в технічному відділі союзних магістральних зв'язків. Багато їздив у відрядження, побував не раз в Дніпропетровській, Херсонській і Миколаївській областях.

Тоді нерідко згадував: «Ще під час навчання у технікумі у Львові я свідомо став українським патріотом. В технікумі було багато однодумців, ми навіть створили маленьку групу і дали клятву Україні. Ми вирішили вивчати всюди, де хто б в яких

містах не був, скільки є там українських шкіл, в скількох з них проводити навчання українською мовою. Ці хлопці залишилися моїми друзями назавжди... Львів – це місто-музей під відкритим небом, дуже багате на історію, культуру. Я дуже радий, що я жив і навчався у Львові» [3].

Вже перебуваючи в Одесі та Кіровограді, порівнював ці міста щодо вживання української мови населенням. Він відзначав, що Одеса була більш російським містом, але якогось російського шовінізму там не було. Кіровоград переважно був «українським» містом.

Проте, в 1978 році, через складні сімейні обставини, з дружиною Тамарою Олексіївною були змушені переїхати на Вінниччину. «Мені запропонували посаду головного інженера районного вузла зв'язку в Мурованих-Курилівцях, де надали комунальну квартиру. Мені в Мурованих-Курилівцях подобалося. Працював три роки, показав себе гарним фахівцем. І тут мені запропонували вступити в КПРС, але я не погоджувався. Тож почались проблеми на роботі. Я розраховався і почав шукати роботу на заводі «Маяк» в Мурованих-Курилівцях. Директор цього заводу відверто сказав йому: «Леонід! В Мурованих-Курилівцях ти роботи не отримаєш – це вказівка райкому партії» [3]. Тому Леонід Миколайович поїхав до Вінниці, де отримав призначення на посаду начальника Мурованокуріловецького радіотелеательє.

Одного разу він поїхав у Могилів-Подільський, де зустрів друзів, які запропонували влаштувати його роботу на приладобудівний завод. «Звернулися до головного інженера заводу Шелехова, який з розумінням поставився до мене і, незабаром, я став працювати конструктором у відділі головного конструктора. З 1984 по 1989 роки я працював на різних посадах на заводі, тож дуже добре знав багатьох працівників підприємства. Не раз в довірливій формі розмовляв з ними з питань історії та політичного життя країни. Мені довіряли – і це головне» [3].

Леонід Левінчук щоденно добирався на роботу з Мурованих-Курилівців, що істотно ускладнювало його життя. Його часто направляли у відрядження. Він не раз бував у Москві, Єревані, Тбілісі, Мінську, Саратові, Волгограді, Нижньому Новгороді, Таллінні, Ризі, Вільнюсі – об'їхав півкраїни. Під час цих поїздок уважно придивлявся як живуть люди, якою мовою говорять, робив

висновки. Він дедалі більше хотів, щоб Україна була незалежною державою і щоб нікому рот не відкривався називати українців «хохлами» та «молодшим братом Росії», щоб ніколи ніхто не по-смів голодом морити український народ та висилати його кращих синів і дочок до Сибіру та Крайньої Півночі. У нього уже існувало міцне переконання, що український народ гідний заможного і достойного життя, бо «Україна багата на родючі землі, природу, корисні копалини, а самі українці роботящі і красиві люди з багатою історією і культурою» [3]. Незабутнє враження мав від поїздок до Таллінна, Риги і Вільнюса у 1988 році. Почав ставати «політиком».

У грудні 1988 року Л. Левінчук прочитав в газеті «Вінницька правда» статтю доцента Вінницького педагогічного інституту В. С. Муляви «Про необхідність створення Народного фронту в Україні», тож негайно зустрівся з автором, мав з ним бесіду. З того часу Леонід Миколайович долучився до активної політичної діяльності. За пропозицією В. С. Муляви поїхав до Києва на установчі збори Товариства української мови. Йому пощастило слухати виступи Івана Драча, Дмитра Павличка, Леся Танюка, Михайлини Коцюбинської, Олеся Гончара, Романа Іванчука, В'ячеслава Чорновола, Михайла Косіва та багатьох інших діячів української культури.

«На цих зборах вже на весь голос звучало те, що українська нація і українська мова пригнічені, всюди тисне русифікація і тому для захисту української мови і культури потрібно створити Товариство української мови імені Т. Г. Шевченка, а деякі учасники зборів пропонували звернутися до Верховної Ради УРСР, щоб прийняли Закон «Про статус української мови», – згадує Леонід Миколайович [3]. Під час роботи зборів В. Мулява сказав йому довірливо, що це початок створення Народного Руху України, що потрібно розбудовувати його організації на місцях.

У Могилеві-Подільському Л. Левінчук швидко знайшов спільну мову з конструктором Валентином Мациком, потім Петром Вінницьким, Василем Грабаром та багатьма іншими працівниками приладобудівного заводу. Спочатку було сформовано осередок Товариства української мови за перебудову імені Т. Г. Шевченка, згодом – міський осередок. Велася велика агітаційна робота. До Товариства долучилися викладач монтажного технікуму Валерій Васильович Войтович, художник Микола Олійниченко, учителі СШ № 2 і № 3, працівники районної друкарні, редакції

газети машинобудівного заводу імені С. М. Кірова, редакції газети «Наддністрянська правда».

Після реєстрації в кінці жовтня 1989 року міської організації Товариства (головою організації було обрано В. Войтовича), почалося формування осередку НРУ, адже 16 лютого 1989 року в газеті «Літературна Україна» було опубліковано проект програми Народного Руху України [1]. Засоби масової інформації почали обговорювати цю програму, а КПУ розгорнула компанію проти створення НРУ.

«Ми викупили у Могилів-Подільському весь тираж газети «Літературна Україна» за 16 лютого 1989 року, почали поширювати її примірники на підприємствах. Міськком КПУ розмножив на машині «ЕРА» текст проекту програми, їхні агітатори активно включились в компанію обстрікування ідеї створення НРУ у всіх організаціях, підприємствах, навчальних закладах міста. Ми їм дали достойну відсіч і бачили, що прості люди комуністів не підтримують».

Леонід Миколайович якось зайшов на пошту і склав текст телеграми: «Київ. Спілка письменників України. Івану Драчу. Вважаю за доцільне негайне створення НРУ». Він бачив як тремтіли руки оператора телеграфу, коли вона приймала цю телеграму від нього. У березні 1989 року йому пощастило у Києві познайомитись з поетесою Ліною Костенко, академіком Мирославом Поповичем та іншими фундаторами Товариства української мови. Після цієї поїздки, В. С. Мулява, з допомогою активістів, підготував Установчу конференцію Вінницької обласної організації Товариства української мови.

За створення осередку Товариства української мови та осередку НРУ на приладобудівному заводі Л. Левінчука неодноразово «проробляли» в міськкомі КПУ. Переслідувала його і дирекція заводу, тож дуже вчасно надійшла пропозиція головного інженера УТОСу Леоніда Циніка очолити відділ технічного контролю на цьому підприємстві. Проте тиск з боку міськкому КПУ продовжився, але це вже був не той час, міський осередок НРУ уже зміцнів.

Л. Левінчук був учасником Установчого з'їзду НРУ разом з моголівчанами Валентином Мациком і Валентином Флудом. Їхали до Києва роздільно, бо могли зняти з потягу. На все життя йому

запам'яталися події, що відбувались на цьому з'їзді та навколо нього, вони добре описані в книзі «Три дні вересня вісімдесят дев'ятого» [2]. Леонід Миколайович згадує: «Враження такі: парк навколо політехнічного інституту оточений бронетранспортерами з солдатами (правда, від метро до політехнічного інституту пропускали без огляду); біля політехнічного інституту десять тисяч людей, майорять синьо-жовті прапори, гасла «Хай живе НРУ!», «Хай живе незалежна Україна!», «Незалежності України – бути!»; в фойє інституту кожен керівник делегації області пропускає «своїх» по спецкартках; у вестибюлі проходила реєстрація; в актовій залі – понад тисячу делегатів та ще дві тисячі запрошених; «бла-гословляє» з'їзд Олесь Гончар; з вулиці у залу заходить Олесь Доній з мішками грошей і каже: «Ось хто є спонсором з'їзду – простий народ!». До речі, на з'їзді був присутній Леонід Кравчук, тоді ще секретар ЦК КПУ. У своєму виступі він старався довести, що не треба створювати по всій Україні організації НРУ» [3].

Після з'їзду по всій Вінницькій області почали утворюватися організації НРУ, у тому числі Могилів-Подільська міськрайонна організація НРУ. Вже до травня 1990 року активну участь в її роботі брали М. Олійниченко, В. Флуд, Л. Левінчук, А. Анцибор, В. Максимів, Т. Анцибор, В. Мацик, Л.І. Бойко, Л.П. Бойко, І. Чаплик, М. Чаговський, М. Пасічник, Ф. Старощук, М. Чоботар, І. Винокур, В. Войтович, Г. Собко, Г. Ананійчук, В. Мельник та інші «рухівці». Установча конференція організації відбулася 20 травня 1990 року в приміщенні клубу Могилів-Подільського машзаводу. До складу Координаційної ради увійшли А. Анцибор (голова), Л. Левінчук (заступник голови), В. Флуд (голова Проводу організації). Вітали учасників конференції В. С. Мулява та О. І. Нижник.

Багато років Леонід Миколайович працював у Мурованих-Курилівцях. Все його життя було пов'язане з НРУ, який став згодом політичною партією. Він був делегатом III, IV, V, VI, VIII і XV з'їздів НРУ. Пережив періоди піднесення і невдач у діяльності партії. У 1992 – 2002 роках очолював Мурованокуриловецьку районну організацію НРУ. В 2011 році його знову обирають головою цієї організації, якою він керує і понині. «Ми ніколи не давали владі дрімати, змушували її діяти в інтересах народу, завжди впроваджували в життя гасла Помаранчевої революції та Майдану», – зазначив під час бесіди Л. Левінчук...

Джерела і література:

1. Літературна Україна. – 1989. – 16 лютого.
2. Три дні вересня вісімдесят дев'ятого» / Упорядкування редакції «Україна. Наука і культура». Ред. Олена Сергієнко. – Київ-2000.
3. Записано автором 15 лютого 2018 року зі слів Левінчука Леоніда Миколайовича, жителя смт Муровані-Курилівці Вінницької області.

Володимир ГОРЛЕЙ

ВИЗНАЧНІ ПОСТАТІ ЖМЕРИНСЬКОГО КРАЮ В ЛІТЕРАТУРІ Й МИСТЕЦТВІ

*«Колись великий Гете говорив, що місця,
де жила, ходила видатна людина – святі
для нас. Ми повинні любити, берегти, від-
чувати ...»*

М. П. Солоненко, краєзнавець

...Жмеринський край є частинкою Вінниччини, що здавна славився своєю чарівною природою, пам'ятками історії і культури і архітектурною спадщиною, дивовижними краєвидами, ландшафтами парків, старовинними палацами, замками, унікальними витворами мистецтва. Але найбільшим багатством краю завжди були творчі особистості, які народилися, жили або перебували в певний період свого життя у нашій чарівній подільській стороні. Вони проявили себе у різних галузях і напрямках людської діяльності, в тому числі в літературі, краєзнавстві, музиці, мистецтві...

Ми пишаємося своїми земляками. Літературні починання митців Софії Тобілевич, Михайла Коцюбинського, Лазаря Шпина, Юрія Клена, Валер'яна Тарноградського, Юрія Смолича, Василя Хмелюка успішно продовжили у своїй творчій діяльності члени Національної спілки письменників України Володимир Забаштанський, Борис Слободянюк, Павло Добрянський, Анатолій

Звірик, Михало Солоненко, Володимир Вовкодав, Анатолій Загрійчук, Степан Литвин, Андрій Гудима.

Про життя і творчість письменників-земляків сучасники написали і видали чимало праць – статей, монографій, спогадів у яких висвітлили кращі сторони літературної спадщини митців. Під різними кутами зору створили словесний образ Подвижників, передали ту епоху і середовище, в якому вони жили, діяли і творили.

З метою ознайомлення читачів з творчими надбаннями письменників-земляків у 2008 року започатковано дослідницьку серію «Літературне краєзнавство», зокрема побачили світ такі книги:

«*Лицар українського духу*» – про Володимира Петровича Вовкодава, жмеринського краєзнавця, дослідника життя і діяння народного месника Устима Кармалюка;

«*Літописець краю рідного*» – про Михайла Петровича Солоненка – педагога, літератора, краєзнавця – розповідь автора про видатних митців, які перебували в Жмеринському краї, зокрема: родина українського письменника М. М. Коцюбинського у Станіславчику; російського поета С. Я. Надсона у Носківцях; російського композитора П. І. Чайковського – у Браїлові та Сьомаках; про лицаря українського духу Устима Кармалюка;

«*Веселий світ Павла Добрянського*». До книги ввійшли статті, рецензії сучасників Павла Казимировича Добрянського – автора гумористичних творів, лауреата літературної премії ім. В. Стефаніка;

«*Браїлівська осінь Володимира Забаштанського*» – це, власне, спогади сучасників про життя і творчість поета-подолянина, людини легендарної долі, лауреата літературної Національної премії України ім. Тараса Шевченка;

«*Свічкою слова*». Вірші та балади. Видання друге. До книжки Володимира Забаштанського ввійшли вибрані поезії з його попередніх збірок та останні неопубліковані твори. Книга видана за сприяння голови Жмеринської райдержадміністрації О.В.Легези і приурочена 75-й річниці від дня народження поета-земляка;

«*Слово спочатку і завжди*» – про Анатолія Леонідовича Загрійчука – спогади сучасників про педагога, поета, священника, члена Національної спілки письменників України, який написав і видав понад півтора десятка поетичних та прозових книг;

«*Неспокій душі*». Видання друге, доповнене. Про Миколу

Івановича Бінківського – педагога, відмінника народної освіти України, відомого жмеринського краєзнавця. Це оповіді, літературно-краєзнавчі розвідки педагога і публіциста про долю людей, які жили і творили на території жмеринського краю;

«*Мої славетні земляки*» – з історії життя і творчості видатних особистостей Жмеринського краю (письменники, краєзнавці та громадські діячі). Упорядник Л. Тупчій – провідний бібліограф-краєзнавець Жмеринської ЦРБ ім. В. Вовкодава;

«*Терни і лаври Володимира Вовкодава*». Книга про Володимира Петровича Вовкодава – лауреата Всеукраїнської літературно-фольклорної премії ім. П. Чубинського, подільського краєзнавця, фольклориста, етнографа, громадського діяча, дослідника життя і діяння лицаря українського духу У. Кармалюка, про нескорених борців за незалежність, про жахливі події періоду колективізації, голодомору і репресій. В основу видання покладено публікації, надруковані автором у газетах, журналах за 1960 – 2016 роки;

«*Поет Кармалюкового краю*» – про Степана Михайловича Литвина – відомого поета, члена Національної спілки письменників України та Спілки журналістів України, лауреата Всеукраїнської літературної премії ім. Володимира Сосюри та обласної літературної премії ім. Володимира Забаштанського. Видання адресоване учнівській і студентській молоді, учителям, бібліотечним працівникам – усім, хто шанує рідне письменство, цікавиться літературою та історією рідного краю, його видатними людьми.

Забаштанський Володимир Омелянович.

Поет, перекладач, літературний критик

Забаштанський Володимир Омелянович народився 5 жовтня 1940 року в Браїлові в сім'ї робітника. З шести років залишився без батька. З раннього дитинства йому довелося не тільки навчатися в школі, а й працювати нарівні з дорослими. Закінчив Браїлівську семирічну школу. Навчався в будівельній школі (ремісничому училищі) на Донбасі – м. Макіївка Донецької області. Працював малярем на будівництві, їздовим у Браїлівському радгоспі, бутоломом у гранітних кар'єрах, підручним кочегаром на цукровому заводі.

У 18-тирічному віці внаслідок трагічного випадку втратив зір й руки... Лікувався у Жмеринській районній лікарні, Київському науково-дослідному інституті ортопедії та травматології.

У 1960-х роках познайомився з письменником-фронтовиком Євгеном Кравченком, незрячим учителем вечірньої школи В. І. Гергелем. Писав вірші. Поезія стала сенсом його життя.

Із золотою медаллю закінчив середню школу робітничої молоді № 6 м. Києва (екстерном). У 1969 з відзнакою закінчив філологічний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка.

У 1961 Володимир Забаштанський надрукував свої перші поетичні твори в газеті «Молодь України». Пройшов велику поетичну школу в літературній студії, яку вів Дмитро Білоус. То були своєрідні семінари творчої майстерності.

У 1967 вийшла перша поетична збірка «Наказ каменярів»: став відомим поетом. Член Національної спілки письменників України з 1967.

У видавництвах України побачили світ майже два десятки збірок його поезій. Серед них: «Віра в людину» (1971), «Моя вузькоколейка» (1973), «Грані краплі» (1975), «Крицею рядка» (1977), «Вага слова» (1981), «Запах даліни» (1982), «Треба стояти» (1986), «Мужністю завдячую тобі» (1988), «Браїлівські балади», «Древо роду» (1990), «Вереснева земля» (1994), «Найкривніша рідня» (1999), «Свічкою слова» (2000).

У творчому доробку Володимира Забаштанського багато перекладів прозових і поетичних творів із російської мови – повість «Біла борозна» А. Іванова (1973), «Крадіжка», «Десять гримить війна» В. Астаф'єва (обидві – 1973), з туркменської – книга романів і повістей «Земля пам'ятає все» Т. Джумагельдієва (1982); з білоруської – роман «Неруш» В. Козька (1986); з осетинської – збірка повістей «Пісня в два голоси» Н. Джусойти (1986); з болгарської – збірка «Якби не було вогню» Д. Дам'янова, які увійшли до книжки «Сині скелі» (1978).

Поет переклав цикл віршів і поем: з російської – Л. Смирнова, М. Ісаковського, М. Дудіна, Р. Рождественського; з білоруської П. Панченка, Н. Гілевича, Г. Буравкіна, Р. Бородуліна; з туркменської – К. Курбанепесова; з татарської – Муси Джаліля; з азербайджанської – Р. Рзи; з грузинської – О. Табатадзе, Н. Габрічідзе;

з казахської – Ж. Нажимеденова; з литовської – А. Бярнотаса; з латиської А. Бергманіса; з вірменської – Ю. Саакяна; з естонської – Р. Ріммеа; з молдавської – П. Боцу й інші, надруковані в колективних збірниках.

Окремі твори Володимира Забаштанського перекладені багатьма мовами світу.

Понад 25 років (1968 – 1993) очолював Республіканську літературну школу-студію «Кобза» при будинку культури ім. Я. Батьока в Києві та редакції журналу «Дніпро», а також Республіканську літературну студію творчої молоді «Кобза».

Лауреат Республіканської комсомольської премії ім. М. Островського (1974), Національної премії ім. Т. Г. Шевченка (за збірку віршів «Запах даліни» та нові вірші в періодиці; 1986), Міжнародної літературної премії Фондації Омеляна та Тетяни Антоновичів (США) (1997), літературної премії імені Володимира Булаєнка (1998), Всеукраїнської літературно-мистецької премії ім. Євгена Гуцала (2000), літературної премії ім. Володимира Свідзінського (посмертно; 2001). Нагороджений ювілейною медаллю «В пам'ять 1500-річчя Києва» (1984), Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1991), орденами «За мужність» I – III ст. (1997), Ярослава Мудрого (1997), «Знак Пошани» (1982).

2 грудня 2001 року Володимир Забаштанський помер. Похований в Києві на Лісовому цвинтарі.

Вшанування пам'яті поета-земляка на малій батьківщині:

У жовтні 2008 році у смт. Браїлів розпочав свою діяльність літературно-меморіальний музей Володимира Забаштанського. На відкриття музею завітали очільники селища та району, письменники, поети, представники культури та преси. Скульптор Яків Куленко відкрив меморіальну дошку з барельєфом Володимира Забаштанського. На відкритті музею була присутня дружина поета Ольга Василівна.

Перші записи у книзі відгуків щойно відкритого музею було зроблено Анатолієм Бортняком і Степаном Литвином.

У 2008 році створено повнометражний документальний фільм «Світло по той бік ночі» (автор сценарію і режисер письменник В. Рабенчук), у якому про долю В. Забаштанського і його творчість розмірковують дружина поета Ольга Забаштанська,

письменники Іван Дзюба, Юрій Мушкетик, Петро Перебийніс, Іван Гайворон, Станіслав Зінчук, Борис Тимошенко, Анатолій Борзняк, Валентина Козак та інші.

У 2009 році побачила світ книга В.Забаштанського «І все-таки стою» (упорядник син поета В. В. Забаштанський. Автор передмови І. М. Дзюба, післямова В. Д. Герасим'юка).

Рішенням сесії селищної ради, яка відбулась у вересні 2009 за участю керівництва Вінницької організації Національної спілки письменників України, затверджено Положення про щорічне поетичне свято «Браїлівська осінь Володимира Забаштанського».

У жовтні 2010 року в смт Браїлів закладено сквер пам'яті поета-земляка, в облаштуванні якого взяли участь письменники з Вінниці та Києва.

У 2011 році вийшла книга спогадів, статей, поезій «Блискавка з темряви» – колективний образ і пам'ятник у слові лауреату Шевченківської премії й людині виняткової мужності Володимиру Омеляновичу Забаштанському (упорядник В. С. Рабенчук, передмова І. М. Дзюби).

У 2015 році вийшла книга «Браїлівська осінь Володимира Забаштанського», приурочена 75-й річниці від дня народження поета-земляка. Це, власне, спогади сучасників про життя і творчість митця, людини легендарної долі (упорядник В. С. Горлей, передмова В. П. Крупки).

У 2016 році перевидано книгу «Свічкою слова» – (Вірші та балади) – до 75-річчя від дня народження Володимира Забаштанського. Книга видана за сприяння голови Жмеринської райдержадміністрації О. В. Легези (передмова А. М. Подолинного, післямова В. П. Крупки).

У 2017 році Браїлівською селищною радою та Вінницькою обласною організацією НСПУ засновано літературну премію імені Володимира Забаштанського. Присуджується премія за заслуги у царині літератури щорічно у жовтні місяці на Батьківщині поета.

5 жовтня 2017 року у смт. Браїлів відкрито погруддя Володимира Забаштанського (вінницький скульптор Анатолій Бурдейний). Вручено літературну премію імені Володимира Забаштанського. Лауреатами літературної премії за 2017 рік стали письменники Василь Кобець (Вінниця) і Степан Литвин (Київ).

Загрійчук Анатолій Леонідович.
Педагог, священник, поет, прозаїк

...На моєму робочому столі лежать книги поета-земляка Анатолія Загрійчука. Багато книг. На обкладинці однієї з перших його збірок «Жарини» – незабутній дарчий напис: «...*На добру згадку від автора з побажанням підтримувати тепло жарин дитячих стремлінь та поетичних захоплень. Щиро. Анатолій Загрійчук. 26 лютого 1992 року*».

Тематика його віршів різна: громадянська лірика і традиційні поезії релігійного спрямування; філософські роздуми і дослідницька праця; історичні описи Свято-Троїцького Браїлівського монастиря і краєзнавчі нариси про людей древнього села Демидівка, працівників цукрового заводу селища Браїлів...

Багато читав його творів і відгуків про нього. Це дало мені можливість заново відкривати для себе поета-земляка як українця, учителя, письменника, священника, філософа, фанатичного працелюба на ниві духовності, безкомпромісного лицаря літературного слова...

Народився Анатолій Леонідович Загрійчук 15 січня 1951 року в Жмеринці в сім'ї залізничників. Батько – Леонід Вікторович працював машиністом. Мати – Катерина Петрівна була робітницею в депо, а згодом – домогосподаркою. Навчався Анатолій у міській середній школі № 5 (1958 – 1968 рр.). Служив в армії (1970 р.). Закінчив Вінницький педагогічний інститут ім. М. Островського, філологічний факультет, російське відділення (1977 р.). Вісімнадцять років учителював у школах Жмеринського району (1977 – 1995 рр.) в селах Тарасівка і Зоринці, в останньому займав посаду директора школи, викладав російську мову та літературу в Браїлівському профтехучилищі № 6, очолював Жмеринський районний будинок творчості школярів та юнацтва в Браїлові. З 1985 по 1994 роки Анатолій Леонідович очолював літературний гурток «Сині скелі».

Його дружина – Мельник Ольга Федорівна, родом із Хмельниччини. Разом виховали двох синів: син Іван – 1976 року народження, закінчив Вінницький педагогічний інститут, працював учителем української мови і літератури в Щучинецькій школі. Зараз – успішний підприємець. Син Василь – 1981 року народження, закінчив Київський національний університет імені Т. Г. Шевченка,

навчався в семінарії при Київській духовній академії. У 2015 році рукоположений у диякони при Іллінській церкві м. Києва.

У 1990-х роках Анатолій Загрійчук – активний громадський діяч: один із організаторів Шевченківських заходів у районі, брав участь у відкритті пам'ятника Тарасу Шевченку в с. Олександрівка, член районної організації «Народний рух України».

Навчався в семінарії при Київській духовній академії, закінчив заочно відділ богослов'я. У Вінницькому єпархіальному управлінні отримав благословення від владики Макарія. 13 липня 1995 року був рукоположений у диякони у церкві Дванадцяти апостолів Літинського району, 1 жовтня 1995 року у Свято-Преображенському кафедральному соборі м. Вінниці був рукоположений у священники. 4 листопада 1995 року відправив першу службу у селі Лозова Шаргородського району в церкві Святого Миколая. Понад 17 років отець Анатолій служив на різних парафіях Вінницької єпархії. Проповідував слово Боже на Шаргородщині – в селах Лозова, Політанки, Теклівка, Писарівка... У вересні 2000 року був призначений настоятелем храму Покрови Пресвятої Богородиці в с. Демидівка (де прослужив 13 років) та храму святителя Василя Великого в с. Могилівка Жмеринського району.

За сумлінну службу Блаженнішим Митрополитом Київським і всієї України Володимиром о. Анатолій нагороджений саном протоієрея (2004), палицею (2008) та срібним хрестом з прикрасами (2009). З 2007 року – духівник Жмеринського благочиння. Віддано служив і людям, і Господові.

Будучи ще школярем, Анатолій вчився віршувати. Юнацьке захоплення швидко переросло у народження нового творчого злету душі дорослої людини. Брав участь у зібраннях районного літературно-мистецького гуртка «Криниченька». Видрукував свої перші вірші в районній газеті «Нові горизонти» (17 лютого 1968 року). Цікавився історією рідного краю, творчістю авторів-сучасників, самовіддано удосконалював літературну майстерність. Часто радився, спілкувався із жмеринськими красзнавцями: В. П. Вовкодатов, О. О. Іванишиним, М. М. Татарин, М. І. Бінківським, М. М. Овчаруком; вінницькими письменниками: Михайлом Каменюком, Анатолієм Бортняком, Анатолієм Подолинним, Віктором Мельником, Леонідом Куцим, Григором Мовчанюком.

За порадою місцевих фольклористів записував народну твор-

чість: легенди, оповіді, народно-пісенні, псалми. Друкувався в колективних поетичних збірниках та літературних альманахах: «Вітрила» (Київ, 1986), «Калиновий цвіт» (Жмеринка, 1991), «Благовіст» (Жмеринка, 1992), «Самоцвіти» (Київ, 1996), «Краса України – Поділля» (Вінниця, 2006), «Миле серцю Поділля» (Вінниця, 2006), «Чарівна криниченька» (Вінниця, 2013), «Скіфія-осінь» (Київ, 2013).

Анатолій Загрійчук видав понад два десятки книг.

Поезії – «Жарини» (1991), «Обличчя» (1994), «І я, о Господи, чернець» (1996), «Страсна свічка у долонях» (2003), «Ще зозуля кує» (ритмічний переклад «Слово о полку Ігоревім», 2005, 2006), «Золото Покрови» (2011).

Писав вірші для дітей: поетична збірка «Різдвяне віконечко» (1998, перевидав – 2008, 2011);

Прозові та історико-краєзнавчі твори – «Дзвони по душі» (2002), «Довічні, сорокоусти» (2003), «Подільські стожари» (2004), «Житній хліб і грудочки цукру» (2008), «У голубиній висі» (2008, 2010), «Гумен Алфій» (2012), «Ми – з Браїлівського монастиря, або Світло лампадки» (2013). Автор вміло поєднував поетичне і духовне, буденне і вічне...

Анатолій Загрійчук – лауреат обласної літературно-мистецької премії імені М. Трублаїні (1995). У 1996 році прийнятий до Національної спілки письменників України (за активної підтримки і сприяння поета-земляка Володимира Забаштанського).

Про творчу майстерність Анатолія Загрійчука відгуквалися в пресі відомі письменники, літературознавці та критики.

Леонід Барабан – мистецтвознавець з Києва, щирий шанувальник творчості письменника, писав: *«Всім своїм життям і поезією о. Анатолій стверджує буття, як діяння, картає лжу, неправду, самообман і лицемірство, що розплодилося на межі ХХ і ХХІ століть, демонструє нове слово в сучасній українській духовній культурі, захищає національну ідею та поповнює фонд золотого письменства нашої доби»* (ж. «Народна творчість та етнографія», № 3, 2003 рік, ст. 116).

Але людина не вічна... 8 лютого 2014 року, на 64-му році життя земний шлях Анатолія Загрійчука завершився. Похований на монастирському цвинтарі в Браїлові.

У дні жалоби на шпальтах газет з'явилися статті, повідомлення, співчуття односельчанам, рідним поета-земляка від Вінницької обласної письменницької організації, редакції журналу «Вінницький край», газети «Вінниччина», а також від офіційного видання Вінницької єпархії Української церкви «Православна Вінниччина»: *«...Отець Анатолій (Анатолій Леонідович Загрійчук), український письменник, священник Української православної церкви Московського патріархату, настоятель храму Покрови Пресвятої Богородиці в селі Демидівка Жмеринського району відійшов у Царство небесне тихо, завершивши пастирське служіння на Землі, але не завершивши своєї творчої праці, бо не все ще написав із задуманого і не видав ще всього написаного цей талановитий чоловік, котрий одночасно служив і людям, і Господові, і був членом Національної спілки письменників України. Тепер поет Анатолій Загрійчук складає вірші у райських садах і прислуговує святому Петрові, молиться за всіх нас, хто залишився на землі...».*

Таким залишився у нашій пам'яті Анатолій Загрійчук. Згадують його добрим словом шанувальники поезії, прихожани, знайомі. Пам'ятають його як людину обізнану і добру, здібного літератора і знаного священника. Він організував у Демидівці «Покровські читання», проводив релігійні заходи, заняття з основ православного віровчення серед населення, мав повагу у творчих колах, а також серед священослужителів.

Літературне слово Анатолія Загрійчука і нині звучить урочисто і дзвінко. Його твори примушують стишити ходу бодай на мить, аби задуматися над чимось суттєвим і призабути, над світлим і вічним.

Його літературні герої закликають любити ближнього, вірити у день завтрашній, треба спішити робити добро. Бодай маленьке. Сьогодні. Зараз. Щомиті. І ніколи не забувати високе і сокровенне. Біблійне: «Бог є любов!».

Литвин Степан Михайлович.

Поет, перекладач. З родини Кармалюків

Степан Михайлович Литвин народився 10 червня 1931 року в Головчинцях Жмеринського району Вінницької області (з 1955 – село перейменоване на Кармалюкове) в родині колгоспників. Його предки – трудівники і воїни, запорожці, гайдамаки. Серед них –

односельчанин Устим Кармалюк. Правнук Кармалюка – Кирило Тарасович – близький родич Степана Литвина по материнській лінії. Тож походить поет з роду працьовитого і волелюбного.

Пережив страшне лихоліття Другої світової війни. Ще будучи підлітком, відчув тяжку працю в колгоспі, зазнав голод 1932-33 і 1947 років. У тридцяті роки його батьки були репресовані. Про долю сім'ї Литвинів розповідає білоруський прозаїк Алесь Адамович у своєму романі «Карателі».

У 1947 році Степан Литвин закінчив Головчинецьку семирічну трудову школу, навчався в Чернятинському плодово-ягідному технікумі та Бердянському технікумі виноградарства й виноробства.

У 1949 році здобув середню освіту у Бердянській вечірній школі робітничої молоді.

У 1949-1954 роках навчався у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка на філологічному факультеті. Мав потяг до пізнання письменства і до віршування. Відвідував засідання молодіжної університетської літстудії, якою керував талановитий байкар і чудовий порадник Анатолій Косматенко. Друкував свої вірші в Київських літературних журналах «Вітчизна», «Дніпро». Поет досі згадує з вдячністю за підтримку і спрямування завідуючих відділами поезії Миколу Гірника та Анатолія Косматенка. Поціновувачами творчості молодих були Віталій Русанівський, Петро Кононенко, Віктор Коптілов, Михайлина Коцюбинська, Костя Волинський, Павло Тичина, Максим Рильський, Микола Бажан, Олесь Гончар.

«...Приблизно у 3 чи 4 класі написав свої перші поезії, що і пророкувало літературне майбутнє. Це були перші спроби про Тараса Шевченка, Устима Кармалюка... Перший вірш поета з передмовою побачив світ в університетській багатотиражці «Зарядянські кадри», а згодом в республіканській газеті «Молодь України», літературних журналах та молодіжних альманахах, обласній газеті «Вінницька правда» та районній «Нові горизонти» (Із інтерв'ю Степаном Литвином).

Про студентські роки Іван Зуб, письменник, однокурсник С. Литвина, писав у своїх спогадах: *«...Радість, часом і прикрі переживання, та здебільшого насагу для нових шукань дарували творчі обговорення і в нас – в університеті, і на літоб'єднаннях*

при редакціях газети «Сталинское племя» (пізніше «Комсомольское знамя») та журналу «Дніпро», виступи у Спілці письменників зі звітуванням і, звичайно, перші публікації в університетській багатотиражці «За радянські кадри» та в столичній літературній періодиці... То були незабутні роки – усі ми були молоді, палко закохані в поезію, в рідне українське слово».

Будучи на п'ятому курсі філологічного факультету, Степан Литвин працював літературним консультантом редакції газети для дітей «Зірка».

У 1954 – 1956 – вчителював на Донбасі, викладав українську мову та літературу в середній школі № 79 м. Донецька.

З 1956 року працював у редакціях обласних газет «Радянський Крим» і «Крымская правда» на посадах літературного працівника та перекладача, входив до редколегії альманаху «Крим» та збірника «Поезія».

З довідки про перебування Степана Литвина в Криму дізнаємося: *«Після того, як Кримську область (адміністративний центр – місто Сімферополь) було передано до складу Радянської України (1954), відомий письменник Іван Нехода очолив Кримську філію Спілки письменників України, фактично створив її – за завданням Спілки письменників України – був головою філії з 1957 по 1963 роки».*

Наприкінці 1950-х років у Криму була впроваджена державна програма поширення української мови на півострові: кілька років поспіль тиражем у 50 тисяч примірників (!) виходила україномовна газета «Радянський Крим», на роботу до якої були запрошені досвідчені журналісти з інших областей України – Володимир Шахнюк, Микола Миронець, Василь Ковтуненко, Іван Тимошенко, Федор Шапочка, Петро Качан, Петро Косяченко, Ігор Руденко та багато інших...

Редактором газети був Дмитро Прикордонний. Він і запропонував Степанові Литвину, випускникові філологічного факультету Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка, який на той час викладав українську мову та літературу в середній школі на Донеччині, посаду літературного працівника в очолюваній ним кримській газеті.

Молодий філолог з радістю прийняв запрошення і хоч ще не мав досвіду газетярської роботи, зголосився. Адже колектив «Радянського Криму» складався з вельми досвідчених журналістів.

У місцевому видавництві «Крымиздат» почали з'являтися книги українських авторів. За активного сприяння Івана Неходи довкола нього згуртувалися перспективні кримські автори-початківці: Степан Литвин, Дмитро Чередниченко, Лідія Кульбак, Микола Артеменко. При Спілці письменників почало працювати літературне об'єднання, до складу якого входила творча молодь, серед них був і Степан Литвин...»

1962 року Степан Михайлович разом з дружиною Ольгою Гнатівною та донечкою Світланкою переїхав до Києва.

У 1962 році був редактором у літературному журналі «Зміна» («Ранок»). У 1963 – 1974 роках працював редактором у видавництві «Дніпро», завідував серією «Романи й повісті». У 1974 – 1983 – завідувач редакцією поезії у видавництві «Радянський письменник».

Про складний період взаємостосунків із владою тих часів Степан Михайлович пізніше напише: *«То був важкий труд, який вимагав неабиякої ерудиції, працездатності, вимогливості, уважності, обережної відповідальності і великої поваги до праці кожного літератора. Мені, як такому, що не дотримувався лінії партії, у високому кабінеті на Печерських пагорбах порадили піти з роботи. Від суворішої покари мене порятував Борис Олійник».*

У 1983 – 2002 – завідувач відділом української літератури, а з січня 1984 року – завідувач відділу поезії в письменницькій газеті «Літературна Україна». Підготував до друку кількасот книжок різних авторів, на яких значиться: редактор С. М. Литвин. Видав «Антологію білоруської поезії» у двох томах, кримсько-татарської антології «Окрушина сонця». Сприяв виходу збірок поезій письменників В. Свідзинського і М. Семенка, співпрацював з П. Тичиною, М. Рильським, В. Сосюрою, М. Бажаном, Максимом Танком, Мустаєм Карімом, Р. Гамзатовим, К. Кулієвим, Е. Межелайтісом та багатьма іншими відомими поетами.

Крім основної роботи, багато років був незмінним головою місцевому видавництва «Дніпро», обирався до місцевого столичної організації СПУ, входив до складу бюро «Радянського письменника», літературно-творчого об'єднання київських поетів,

редколегії квартальника «Поезія», входив до складу приймальної комісії Спільки письменників, правління товариства «Україна – Канада» тощо.

У 1958 році в Сімферополі у видавництві «Кримвидав» побачила світ перша збірка Степана Литвина «Серце не мовчить» – лірика й сатира. Він автор багатьох поетичних збірок та трьох книг вибраного: «Під небом Криму» (вірші, Сімферополь, 1960), «Бентежність» (вірші, Київ, 1966), «Рушник і шабля» (вірші, Київ, 1972), «Спадкоємність» (вибрані поезії, Київ, 1974), «Нездоланність любові» (поезії, Київ, 1976), «Твій голос» (поезії, Київ, 1980), «Бентежність» (вибрані поезії, Київ, 1981), «Кольори тривоги і надії» (поезії, Київ, 1984), «Неодолимисть любови» (стихи, Москва, 1985), «На зоряних вітрах» (поезії, Київ, 1989), «Поезії» (вибране, Київ, 1991), «Вічність любові» (поезії, Київ, 1998), «Калина в снігу» (поезії, Київ, 2002).

Головною темою віршів автора є героїчне минуле українського народу, краса подільського краю, спадкоємність поколінь, людська доброта, долі предків та людей рідного села.

Поезії Степана Литвина перекладені багатьма мовами: вірменською, білоруською, литовською, азербайджанською, молдавською, туркменською, киргизькою, угорською та іншими...

Окремі твори письменника входять до експериментальних шкільних навчальних підручників 7, 8, 9 класів хрестоматій з української літератури та довідників.

Степан Литвин – автор понад 20 пісень, співпрацював із композиторами В. Рожковим, К. М'ясковим, К. Домінченом, О. Зувим, О. Семеновим, В. Ковальовим-Кримським. Його пісні звучать у виконанні народних артистів України – незабутнього Назарія Яремчука, Руслани, Алли Кудлай, заслуженої артистки України Тетяни Піскарьової, відомого квартету Збройних сил України «Гетьман» та інших.

Довгий час Степан Литвин працював у галузі поетичного перекладу – твори майже 500 зарубіжних авторів переклав українською, серед яких Янки Купали і Петруся Бровки, Максима Танка і Євдокії Лось, Самеда Вургуні і Расула Гамзатова, Кайсина Кулієва і Мірдзи Кемпе, Імента Аузіна і Александре Гоміашвілі, Миколи Дамдинова і Хандо Руннеля. Це далеко неповний перелік поетів, що приваблювали творчу увагу письменника.

З 1959 року – член Національної спілки письменників України, а з 1972 року член Національної спілки журналістів України.

За літературну діяльність нагороджений Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1981 р.). Лауреат Всеукраїнської літературної премії ім. Володимира Сосюри (1997 р.) та обласної літературної премії ім. Володимира Забаштанського (2017 р.).

Степан Литвин і зараз не пориває з літературною творчістю, готує до друку нові поезії, спогади про незабутнє, натхненно продовжує працювати над романом Про Устима Кармалюка...

Лариса ТУПЧИЙ

СЛАВЕТНІ ОСОБИСТОСТІ ЖМЕРИНСЬКОГО КРАЮ

Історія нашого краю невід’ємно пов’язана з іменами тих людей, які в свій час народилися на цій благодатній землі чи деякий час жили тут. Серед них історичні постаті і краєзнавці, науковці і суспільно-політичні діячі, митці, письменники і літературознавці. Багато імен відомих широкому загалу і не дуже відомих, а деякі з них зовсім не відомі... Не можливо зараз назвати їх всіх, хто зробив особистий вагомий внесок у розвиток рідного краю і своєю діяльністю прославив його не тільки тут, але й далеко за його межами. Так, але ми маємо знати про них, розповідати своїм нащадкам, щоб ці імена залишилися у скрижалях пам’яті жмеринчан назавжди.

Про наших відомих земляків ми читаємо на сторінках періодичних видань та книг, бачимо деяких з них на екранах телевізорів, знаходимо їхні імена в довідниках та енциклопедіях, на сайтах мережі Інтернет. А ще – чуємо розповіді про них від людей, хто знав їх особисто. Про відомих жмеринчан свого часу писали наші краєзнавці Михайло Солоненко та Володимир Вовкодав, Михайло

та Олег Антоюки, Микола Біньківський та Микола Овчарук. На сторінках місцевих та обласних періодичних видань та місцевому радіо згадували про них наші журналісти, свої художні твори присвячували їм українські письменники. Тема «Визначні постаті Жмеринського краю» залишається актуальною і сьогодні. 2017 року у Жмеринці, як результат моїх особистих пошуків, побачила світ книга «Мої славетні земляки». В жовтні цього ж року відбулася її презентація у Жмеринській районній бібліотеці ім. Володимира Вовкодава.

Мета статті: ознайомлення широкого загалу жмеринчан з визначними посталями рідного краю.

Завдання статті: надання інформації про земляків, які прославили свій край, досягли певних успіхів у галузях своєї діяльності; збереження їх імен для наступних поколінь; увічнення пам'яті.

Історичні постаті та краєзнавці Жмеринщини

Устим Якимович Кармалюк (1787 – 1835)

В сузір'ї славетних імен, що їх зростила подільська земля, зіркою першої величини сяє волелюбно-бунтарське ім'я легендарного народного месника Устима Кармалюка, ватажка повстанського руху на Поділлі у 1813 – 1835 роках проти національного і соціального гніту.

У метричних книгах Свято-Покровської церкви села Головчинці Літинського повіту записом від 27 лютого (за новим стилем – 10 березня) 1787 року повідомляється, що в цей день був хрещений Севастіан Карманюк. У записах про одруження майбутнього народного месника та про народження дітей метрики згадують його як Устияна і навіть як Августина. Але прізвище – незмінно Карманюк. Як і в батька, Якіма й діда Трохима [1, с. 11]. І навіть через сто років нащадків Кармалюка, а він мав п'ятеро дітей, називали Карманами. Справжнє прізвище для сучасників дослівно означало «дрібний крадій». В народній свідомості відбулася трансформація родового прізвища Устима у форму «Кармалюк». Коли у 1955 році село Головчинці перейменували на Кармалюкове, усіх його нащадків було записано Кармалюками.

Повстанський рух під проводом Кармалюка, який тривав 22 роки, охопив значну частину Літинського, Летичівського й Проскурівського повітів Подільської губернії, а з 1832 року він охопив деякі повіти Волинської та Київської губерній. В ньому брали участь близько 20 тисяч селян, солдатів-втікачів та містечкової бідноти. Разом вони здійснили 1000 нападів на поміщицькі маєтки.

Весь цей час Устим Кармалюк демонстрував незгасну жагу до свободи і любов до рідного краю. Куди б не запроторив його судовий вирок після чергового арешту, він завжди повертався на Поділля. Поміщики й урядовці ненавиділи Кармалюка, але разом з тим визнавали його освіченість, зокрема знання кількох мов (крім української він вільно володів російською, польською, молдавською мовами та їдишем).

Протягом багатьох років незвичайна постать народного героя полонила людську уяву його земляків-подолян. Вона була об'єктом пильної уваги багатьох українських письменників та вчених.

Відомий на Вінниччині та Поділлі краєзнавець, етнограф і фольклорист **Володимир Петрович Вовкодав** (1926 – 2012 рр.) присвятив вивченню легендарної постаті Устима Кармалюка багато років свого життя. Його називали Кармалюківець... [2, с. 166 – 167]. За цей час він зібрав і систематизував народні твори різних жанрів. Легенди, перекази, пісні, прислів'я та приказки зібрано в окрему збірку під назвою «Останній гайдамака» [3, с. 167 – 168]. Крім цього на батьківщині героя в селі Кармалюкове на громадських засадах створив музей, в якому 90 % експонатів було зібрано власноруч. Також він домігся встановлення у рідному селі пам'ятника народному ватажку, обеліску та меморіальної дошки на місті, де стояла його хата. Наш відомий земляк опікувався музеями і музейними кімнатами Устима Кармалюка не лише на Поділлі, а й у Молдові, далекому Сибіру, надсилаючи туди українські книжки, газети, рушники, писанки.

Саме Володимир Вовкодав віднайшов місце поховання Устима Кармалюка в Летичеві, сприяв спорудженню пам'ятного знака на його могилі. Володимир Петрович досліджував родовід Устима Кармалюка та є автором статей про природні пам'ятки, пов'язані з його ім'ям.

Жителі села Кармалюкове встановили у березні 2014 року відомому краєзнавцю, етнографу та фольклористу Володимирі

Петровичу Вовкодаву меморіальну пам'ятну дошку на фасаді Будинку культури, в якому знаходиться сьогодні музей села і одна з його експозицій присвячена саме В. П. Вовкодаву. Матеріали про Володимира Петровича Вовкодава збираються й у Жмеринській центральній районній бібліотеці, яка з 2016 року носить його ім'я.

«Дивно жити в краї, не знаючи ні самого краю, ні його людності» (В. Б. Антонович). Ці слова дуже доречні, якщо говорити про таку відому на жмеринській землі людину, як **Михайло Петрович Солоненко** (1912 – 1994). Майже все своє життя він присвятив вивченню рідного краю – Жмеринщини [4, с. 68 – 71]. Народився він 12 вересня 1912 року у невеличкому на той час волосному містечку Станіславчик, яке відзначалося не тільки своїми мальовничими куточками, а й великою кількістю історичних пам'яток. Ще з дитячих років у Михайла Петровича зародилася щира і палка любов до пізнання історії, природи Подільського краю, яка вже не залишала його до похилого віку.

Закінчив на відмінно семирічну школу у селі Носківці Жмеринського району, вступив до сільськогосподарського училища в Жмеринці (воно ще називалося ще хімічним технікумом). Про це згадує в своїй монографії «Учитель, краєзнавець, письменник. Людина», присвяченій 100-річчю з дня народження Михайла Солоненка відомий жмеринський педагог, краєзнавець, його колишній учень – Микола Бінківський [5, с. 5].

З голодного 1933 року Михайло Петрович – на вчительській ниві. По війні, після контузії та госпіталю, він був демобілізований з лав Радянської армії і осів у Жмеринці. Заочно закінчив філологічний факультет Вінницького державного педагогічного інституту. Викладав у школах Жмеринки українську мову і літературу, за педагогічну працю був удостоєний звання «Відмінник народної освіти УРСР».

М. П. Солоненко був ерудованою людиною з універсальними інтересами, багато чим цікавився, постійно ініціював якісь починання. У свій час був символом Жмеринки, присвятивши майже все життя вивченню історії своєї малої батьківщини. 1974 року у співавторстві з О. О. Іванишином та В. І. Кротовим видав путівник «Жмеринка». Він – один із засновників районної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, очолю-

вав Жмеринський народний університет пропаганди пам'яток історії та культури.

За участю Михайла Петровича було відкрито кілька музеїв у Жмеринці та районі – Жмеринський краєзнавчий, кімнату-музей Юрія Смолича у ЗОШ № 1, кімнату-музей Семена Надсона у Носківцях, краєзнавчі музеї у Браїлові, Кармалюковому, Станіславчику та ін.

Вивчаючи рідний край, свої дослідження друкував на сторінках наукових збірників, періодичних видань. Довгий час вів літературно-краєзнавчу сторінку у Жмеринській районній газеті «Нові горизонти». Михайло Солоненко був засновником і майже 25 років керував літературним об'єднанням «Криниченька», з якого вийшло 5 членів Спілки письменників України.

Плідною була літературна та літературознавча діяльність нашого земляка. Писати почав ще у довоєнні часи під час навчання у Харкові, видав там збірку оповідань, але вона пропала під час війни. По війні оповідання, новели, уривки з повісті про П. І. Чайковського Михайла Солоненка друкувалися в періодичній пресі. На основі вивчення історичних подій і фактів, розповідей свідків він написав п'єсу на 12 дій про нашого земляка народного героя Устима Кармалюка під назвою «Устим Кармалюк». Цей напрямок діяльності відомого нашого земляка висвітлено у книзі «Літописець краю рідного», яка вийшла 2014 року у серії «Літературне краєзнавство» [6].

Багато часу М. Солоненко займався вивченням теми «Юрій Смолич і Жмеринка» (автор краєзнавчого нарису «Жмеринка – місто Юрія Смолича» у книзі «Про Юрія Смолича» (Київ, 1980). Також його цікавила тема перебування у Станіславчику родини відомого українського письменника Михайла Михайловича Коцюбинського.

Науковці та громадсько-політичні діячі Жмеринщини

Всеволод Іванович Толубинський (1904 – 1988)

Вчений у галузі теплофізики і теплоенергетики, академік АН УРСР, заслужений діяч науки УРСР.

Народився Всеволод Толубинський в присілку Тартака, а хрещений в Косьмо-Дем'янівській церкві с. Леляки. Це було 27 березня 1904 року. 1927 року закінчив Київський політехнічний інститут. Майже тридцять п'ять років викладав у цьому інституті, був завідуючим кафедрою котельних установок. З 1939 року працював також в Інституті технічної теплофізики АН УРСР. Багато років був директором цього Інституту. З 1963 року трудова діяльність Всеволода Толубинського була пов'язана з Академією наук УРСР. За великі наукові досягнення 1964 року його було обрано академіком АН УРСР. Роботи вченого були спрямовані на створення оригінальних конструкцій теплоенергетичного устаткування та унікальних експериментальних установок. Результати його досліджень з промислової теплотехніки, теорії і конструкції топкових пристроїв, парогенераторів ядерних реакторів і випалювачів паливо використання, з теплообміну й гідродинаміки в одно- і двофазних середовищах є великим внеском у науку і техніку. Він є автором більш як 200 наукових робіт, у тому числі 8 монографій та підручників для вузів.

В. І. Толубинський – засновник в АН УРСР наукової школи теплофізиків-дослідників процесів переносу теплоти і речовини. Серед його учнів було 56 докторів та кандидатів наук.

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 26 березня 1974 року академіку АН УРСР Толубинському В. І. присвоєно звання заслуженого діяча науки УРСР. 1984 року він був нагороджений Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР. Заслуги вченого відзначені орденами Жовтневої революції, Трудового Червоного Прапора, багатьма медалями.

Деякий час окремі наукові праці вченого та копії його документів зберігалися у Леляцькій сільській бібліотеці, але на сьогоднішній день, на жаль, місце їх знаходження невідомо [7].

Олександр Хомич Саліковський (1866 – 1925 рр.)

Серед яскравих, але маловідомих особистостей політичної фази українського національного відродження є й ім'я професійного журналіста, редактора, в 1917 – 1920 рр. – одного із видатних діячів Української демократично-радикальної партії (з червня –

Української партії соціалістів-федералістів) Олександра Хомича Саліковського [8, с. 61 – 66].

Народився Олександр Хомич (псевдоніми – О. Хоменко, О. Паський та інші) 13 березня 1866 року в селі Старий Потік Вінницького повіту Подільської губернії (тепер Потоки Жмеринського району на Вінниччині). Він є далеким родичем відомого українського письменника Михайла Михайловича Коцюбинського, з яким разом навчався у Шаргородській духовній школі (про це свідчать його спогади).

Закінчив Шаргородську духовну школу, Кам'янець-Подільську духовну семінарію. Під час навчання брав участь у гуртку самоосвіти, захопився народництвом, співчував партії «Народна воля», через що був переслідуваний поліцією.

Замолоду захопився ідеями національного визволення, пропагував їх, працюючи сільським учителем, згодом радником Подільського губернського земства. Не маючи змоги офіційно вступити до університету, в 1890-ті – 1900-ті роки навчався як вільний слухач й одночасно учителював у сільській місцевості. За політичну діяльність був переслідуваний: кілька разів заарештований, 2 роки перебував у засланні, 4 місяці у Кам'янець-Подільській в'язниці. У 1904 році звільнений з посад як неблагонадійний, переїхав до Києва, де розпочався його шлях у професійну журналістику. Редагував популярні ліберальні газети «Киевские отклики» і «Киевский голос».

1910 року переїхав до Москви, де 1912 року разом із Симоном Петлюрою редагував журнал «Украинская жизнь», заснований місцевою українською громадою. 1915 – 1917 рр. був співредактором цього журналу. В 1916 році Олександр Хомич працював столичним кореспондентом газети. Одночасно перебував на службі у відділі історіографії Всеросійського земського союзу. Тісно спілкувався з Михайлом Сергійовичем Грушевським під час перебування останнього у московському засланні, разом вони започаткували видання журналу «Промінь» (листопад 1916 – 1917 рр.).

У 1916 – 1917 рр. О. Х. Саліковський служив уповноваженим Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст.

Активна політична діяльність нашого земляка припала на добу Тимчасового уряду. На початку Лютневої революції – голова

Комітету українських автономістів-федералістів та Української ради в Москві. У жовтні 1917 року взяв участь у з'їзді губернських та повітових комісарів України, що був скликаний за ініціативою голови Генерального секретаріату Центральної ради В. К. Винниченка.

На період Гетьманату припав новий етап політичної активності Саліковського: член ЦК УПСФ (Українська партія соціалістів-федералістів), редактор газети «Трибуна» (Київ), учасник різних громадських акцій.

У часи Директорії УНР на теренах журналістики редагував тижневик «Трибуна», газету «Столичный голос» (1919), був співробітником ряду періодичних видань: «Літературно-наукового вісника», «Нової Ради», «Променя», «Нашого минулого», «Нової України».

У революційну добу Олександр Хомич друкувався у київських виданнях: «Нова Рада», «Трибуна», «Книгар», «Літературно-науковий вісник». У його публіцистичній спадщині, яка стоїть поряд з такими надбаннями української журналістики «на злобу дня», як писання М. С. Грушевського, С. О. Єфремова, П. Я. Стебницького, найбільшої уваги заслуговує книга «Нова Україна (Шлях нашої державності)» (Київ, 1919), яка за авторським задумом повинна була стати «критичним оглядом найбільш важливих моментів українського революційного руху».

У 1920 році Саліковського було призначено послом УНР у Ризі, 20 травня – 15 жовтня 1920 року – міністром внутрішніх справ УНР у кабінеті В. Прокоповича. 14 жовтня 1920 року призначений заступником голови Ради Міністрів УНР, а з 11 лютого 1921 року – членом Вищої військової ради.

Після поразки української революції Олександр Хомич жив в еміграції у Варшаві, де редагував газету «Українська трибуна» та тижневик «Українська справа». Друкувався у виданнях «Діло», «Молода Україна» та інших. Автор спогадів «На порозі Гетьманщини» (1924). Працював як лектор в таборах для інтернованих українських вояків УНР в Польщі. У Варшаві зібрав бібліотеку у 1500 томів. 1926 року вона перейшла до Української бібліотеки у Варшаві, що стало основою цієї бібліотеки.

Крім того О. Х. Саліковський підготував до видання книгу «Що треба знати кожному. Енциклопедія для дітей та самоосвіти»

(підґрунтям якої став переклад книги американського педагога Е. Гульдена), доповнив її двома оригінальними розділами «Історія України» та «Історія української літератури».

Помер Олександр Хомич Саліковський 22 листопада 1925 року у Варшаві.

Митці Жмеринщини

Михайло Григорович Маслюк (1918-1995)

Майстер, народний умілець, виконавець і поет, людина широкого кругозору зі смаком естета і мрійника. Скільки всього і одразу зібралось в одній людині, обдарованій і талановитій! Дійсно Михайло Григорович Маслюк – постать ХХ віку, він входив до двадцятки відомих людей світу [9].

Одні думають, що він в основному годинниковий майстер, інші, що музикант, треті, що музичний майстер, четверті, що фотограф, інші, що механік. Природно, більше за всіх його знали як мікромініатюриста. А ті, хто з ним особисто був знайомий, відзначали, що він веселий співрозмовник і гуморист. Маслюк був закоханий у літературу, писав розповіді, маленькі гуморески, складав вірші, куплети, іронічні фрази.

Народився наш знаменитий земляк 14 січня 1918 року у мальовничому селі Рижавка (тепер Жмеринського району Вінницької області). У родині Михайла всі любили музику, народні пісні, оповідання. Здавалося, що музика і взагалі Муза оселилися в дитячій душі з її народження. Батько М. Маслюка у вільний час любив майструвати. Мабуть, якась частка цієї любові прищепилася Михайлу з раннього дитинства та залишилася у нього до останніх хвилин життя. Так само все життя нашого видатного земляка супроводжувала музика. Де б не навчався майбутній майстер мікромініатюри – на електромеханічному фабзавучі, у педагогічному технікумі чи у Бердичівському технікумі хімічного машинобудування, завжди грав у оркестрах, які діяли при них. Навіть під час служби у Збройних Силах був призваний до музичного взводу, який з початком війни було розформовано по різних підрозділах.

1942 року Михайла Маслюка було важко поранено, йому дали групу інвалідності та залишили при госпіталі у Чехословаччині.

Та він не опустив рук – працював кіномеханіком, електромонтером, керував художньою самодіяльністю, організовував концерти для поранених воїнів. В цей час він складав багато пісень, куплетів, щоразу обновлюючи програму. Напередодні Дня Перемоги Михайло Григорович склав декілька маршів: «Сигнал Перемоги», «Рідні краї» та «Перемога». Останній 9 травня 1945 року прозвучав на площі в Братиславі у виконанні чеського оркестру.

По поверненні на Батьківщину заняття музикою було продовжено під час проведення уроків співу, керування художньою самодіяльністю в клубах, у школах та підприємствах міста Жмеринки. А у перервах між заняттям музикою майстрував, ремонтував піаніно, акордеони, скрипки, годинники. А крім того захопився виготовленням музичних інструментів – один із них об'єднував у собі балалайку, гітару і мандоліну разом (на одному деці розміщено 21 струну).

Ще одним захопленням цієї талановитої людини були фотографія і кіно. Фотоапарат він зробив розміром з сірникову коробку, вмонтовану у вигляді ручки в тростину.

А скільки різноманітних за формою та конструкцією годинників було зроблено Михайлом Григоровичем Маслюком своїми «золотими руками»! Йому вдалося зібрати чудову колекцію старовинних годинників, деяким з них близько 300 років. Він міг полагодити кожного з них...

Михайло Григорович любив архітектуру, збирав репродукції зображень споруд, починаючи від I століття нашої ери, закінчуючи сучасністю.

Але найбільш відомий світові наш земляк як неперевершений майстер мікромініатюри. За своє життя він зробив біля 500 робіт в цій техніці, але жодна з них не повторювалася. Михайло Маслюк працював між ударами серця... Першим виробом у мікромініатюрі був електродвигунчик розміром з наперсток. Через деякий час він умілець зробив електродвигун у 100 разів менший за макове зернятко.

Перша виставка робіт мікромініатюриста вміщувалася на тарілці. Це було 100 речей, виготовлених із золота, пластмаси, кістки і слюди. А потім їх було дуже багато...

Вироби нашого земляка демонструвалися в найбільших музеях 23 міст колишнього Союзу, на ВДНГ. Рідкісні речі чарували

жителів Болгарії, Індії, Польщі, Чехословаччини, Японії. Творча діяльність М. Г. Маслюка отримала світове визнання.

1966 року йому було присвоєно звання заслуженого майстра народної творчості УРСР. М. Маслюк був нагороджений кількома срібними та золотими медалями ВДНГ, медаллю Міністерства культури СРСР «За досягнення в самодіяльній народній творчості», шістдесятьма дипломами і грамотами, Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР. Про нього знято фільми «Такої характер» та «Годинник і скрипка».

Умілець, митець і людина з надзвичайними талантами – таким був наш видатний земляк, якого народила світові жмеринська земля. І ми в праві цим пишатися. В січні цього року ми відзначали 100-річний ювілей Майстра. Сьогодні справу свого діда продовжує його онук Сергій Тетерін, це дуже приємно! У Жмеринці 2018 рік оголошено Роком Михайла Григоровича Маслюка під назвою «Подільський Леонардо да-Вінчі». Бажаючі мали змогу ознайомитися з його роботами та роботами Сергія, представленими на виставці у Жмеринському міському історичному музеї.

Говорячи про митців, які прославили свою рідну Жмеринщину, не можливо не згадати всесвітньовідомого українського оркестрового і оперного диригента Миколу Малька з Браїлова (1883 – 1961 рр.), талановиту актрису, письменницю і фольклористку Софію Віталіївну Тобілевич (Дітковську) з Новоселиці (1860 – 1953 рр.) [10, с. 75 – 79], композитора Григорія Яковича Гемберу з Чернятина (1922 – 1990 рр.), українського співака, народного артиста України, соліста Державного заслуженого академічного українського народного хору ім. Григорія Верьовки Володимира Григоровича Турця з Куриловець (1945 – 2012 рр.), народного художника України Михайла Никифоровича Чорного з Малої Жмеринки (нар. 1933 р.) та багато, багато інших імен... Про всіх не можливо розповісти зараз.

Письменники і літературознавці Жмеринщини

Володимир Омелянович Забаштанський (1940 – 2001)

Кому з наших сучасників, які сьогодні проживають на теренах Жмеринського району, не відоме це ім'я. Письменник, поет,

лауреат Шевченківської премії, перекладач, громадський діяч та просто вольова й мужня людина... Так, саме ці слова характеризують постать нашого земляка, уродженця Браїлова Володимира Омеляновича Забаштанського. До його 75-річчя в серії «Літературне красзнавство» побачила світ книга «Браїлівська осінь Володимира Забаштанського. Слово про поета-подолянина» під редакцією Володимира Горлея [11]. Ця книга – данина пам'яті сучасників поета гідному пошани землякові.

Ще у юному віці Володимир під час нещасного випадку втратив зір та руки. Цілих два роки він долав тернистий шлях, лежачи у Київському інституті ортопедії й травматології. Так і залишився далі у Києві, закінчив із золотою медаллю вечірню школу. Потім – університет ім. Т. Шевченка. Почалося гідне літературне життя – одна за одною виходили поетичні збірки земляка, прийшло визнання... Праця на літературній ниві була відзначена гідною нагородою – Державною премією ім. Т. Г. Шевченка. І, мабуть, найдорожчею зі збірок поезій стала для Володимира Забаштанського збірка «Свічечкою слова», що до 60-річчя поета з'явилася у Жмеринці, якій судилося стати останньою у його житті. Він дуже любив свою маленьку батьківщину, свій Браїлів, його людей, залюбки спілкувався з ними під час своїх приїздів. Останній раз це було 2000 року... А у грудні 2001 поета не стало...

2008 року у Браїлові було відкрито літературно-меморіальний музей Володимира Забаштанського. Кожного року у день народження відомого земляка, 5 жовтня, біля нього проводиться свято «Браїлівська осінь Володимира Забаштанського». На нього приходять браїлівчани, приїздять побратими по перу з різних куточків нашої країни, щоб віддати данину пам'яті Шевченківському лауреатові. А 2017 року Володимир Забаштанський у граніті та камені назавжди залишився на рідній землі. Так, було відкрито пам'ятник поетові та рішенням Браїлівської селищної ради започатковано вручення літературної премії його імені. Першими лауреатами її стали відомий вінницький поет, прозаїк, громадський діяч, голова Конгресу інтелігенції Вінниччини Василь Кобець та наш земляк – поет Кармалюкового краю Степан Литвин, який зараз живе у Києві.

Крім постаті Володимира Забаштанського на літературній карті Жмеринського району відомі імена наших земляків, які ма-

ють певні успіхи на цьому поприщі. Це наші сучасники – поет Степан Михайлович Литвин з Кармалюкового; письменник, поет, громадський діяч Андрій Дмитрович Гудима зі Слободи-Носковецької; гуморист, сатирик Павло Казимирович Добрянський з Тарасівки (на жаль вже покійний); російський критик, літературознавець, доктор філологічних наук, професор Галина Андріївна Беляя з Межирова (1931 – 2004) та інші...

Вважаю, що ці короткі відомості про визначних постатей нашого краю – лише краплинка в океані ще невідомої нам інформації. Дослідження будуть продовжуватися і вони нададуть нам можливість краще пізнати вже відомі імена та відкрити такі, що тільки починають сяяти. Може зараз поруч з вами є такі люди, що мають певні досягнення і невідомі ще широкому загалу. Відкриваймо їх світові!!!

Джерела та література:

1. *Сегеда Ю.* Устим Кармалюк: як насправді звався і чого хотів? / Юрій Сегеда // Вінниччина. – 2017. – 22 лют. – С. 9; 1 берез. – С. 9.

2. *Вільчинська О.* Його називають Кармалюківець / Ольга Вільчинська // Лицар українського духу : наук.-попул. розвідки, публікації В. П. Вовкодава та відгуки про його творчість / кер. проекту, упоряд. і відповід. ред. В. С. Горлей. – Жмеринка, 2008. – С. 166 – 167.

3. *Подолінний А.* Збирач скарбів духовних / Анатолій Подолінний // Лицар українського духу / кер. проекту, упоряд. і відповід. ред. В. С. Горлей. – Жмеринка, 2008. – С. 167 – 168.

4. *Тупчій Л.* Педагог, літературознавець, краєзнавець / Лариса Тупчій // Мої славетні земляки. – Жмеринка, 2017. – С. 68 – 71.

5. *Біньківський М.* Учитель, краєзнавець, педагог. Людина : до 100-річчя з дня народження Михайла Петровича Солоненка (1912 – 1994) / М. Біньківський. – Жмеринка, 2012. – С. 5.

6. *Горлей В. С.* Літописець краю рідного / В. С. Горлей; за ред. Л. М. Юхнович. – Вінниця : Вінниц. обл. друк., 2014. – 172 с. : іл.

7. *Яковишена Л.* Всеволод Іванович Толубинський / Л. Яковишена // Нові горизонти. – 1994. – 20 квіт.

8. *Тупчій Л.* Громадсько-політичний і культурний діяч, журналіст. Міністр внутрішніх справ УНР / Лариса Тупчій // Мої славетні земляки. – Жмеринка, 2017. – С. 61 – 66.

9. На межі неймовірного : до 85-річчя з дня народж. М. Г. Маслюка та 100-річчя присвоєння Жмеринці статусу міста : іст.-краєзн. нар. /

упоряд. В. О. Співак ; Жмерин. міськрада. – Луцьк : Надстиря, 2003. – 80 с. : фото.

10. Народжена на жмеринській землі / Лариса Тупчій // Мої славетні земляки. – Жмеринка, 2017. – С. 75 – 79.

11. Браїлівська осінь Володимира Забаштанського. Слово про поета-подолянина / упоряд. В. Горлей, передм. В. Крупка. – Вінниця : Нілан-ЛТД, 2015. – 140 с. : фото.

ОСВІТА, КУЛЬТУРА, РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ, ЕТНОЛОГІЯ, ТОПОНІМІКА, ПРИРОДА РЕГІОНУ

Тетяна ЗУЗЯК

РОЛЬ СЕРЕДНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ М. ЖМЕРИНКИ В СТАНОВЛЕННІ ВЧИТЕЛЬСТВА НА ПОДІЛЛІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

В умовах відсутності на Поділлі на початку ХХ ст. вищих навчальних закладів провідну роль у розвитку підготовки майбутніх учителів на Поділлі відіграли чоловічі та жіночі середні навчальні заклади освіти – гімназії, розвиток яких був зумовлений входженням краю до Російської імперії.

Метою статті охарактеризувати роль середніх навчальних закладів м. Жмеринки в становленні вчителя на Поділлі на початку ХХ ст.

Згідно з проектами, починаючи зі «Статуту гімназій і прогімназій» 1901 р., основною метою їхньої діяльності було надання середньої освіти, виховання й підготовка до навчання у вищих навчальних закладах. За предметами, які викладалися, гімназії поділялися на: гімназії із вивченням однієї стародавньої мови – латинської; гімназії із вивченням двох стародавніх мов. У навчальних планах гімназій із вивченням латини були такі предмети: Закон Божий, російська мова, логіка, фізика, космографія й математика, французька й німецька мови, науки про природу, географія, історія, каліграфія та малювання, співи, ручна праця. У гімназіях із вивченням двох стародавніх мов не викладали науки про природу й космографію. Також слід зазначити, що надавався дозвіл приватним особам і громадам відкривати й утримувати гімназії за власні кошти. Слід зауважити, що особам, які закінчили повний курс чоловічої

гімназії, надавалося право на отримання звання вчителя початкового народного училища. Окрім того, продовжували практику спеціальних іспитів від Міністерства народної освіти (далі: МНО), згідно з якими учні, які закінчили 8 класів гімназії лише після повного іспиту з головного предмета мали право отримати звання домашнього вчителя [1, с. 85].

У 1907 р. МНО надає право приватним навчальним закладам, наближеним до навчального курсу гімназій, мати назву «чоловічі гімназії» [2, с. 3]. Таким чином, 29 жовтня 1906 р. відбулося відкриття в м. Жмеринка чоловічої гімназії на кошти статського радника І. Григоровича згідно зі статутом від 30 липня 1871 р., яка 18 вересня 1907 р. перетворилася на чоловічу гімназію, відкриту на кошти місцевого міського управління [3, с. 444; 4, с. 698]. Також на початок 1906 – 1907 н. р. відбулося відкриття Жмеринської приватної жіночої гімназії Г. Лукашевич із присвоєнням ученицям прав, які мали вихованки жіночих гімназій на підставі положення від 24 травня 1870 р., а вже 8 травня 1909 р. заклад перетворено на жіночу гімназію [5, с. 257].

Директор Жмеринської чоловічої гімназії закінчив історико-філологічний факультет університету Св. Володимира, вчителі здобули освіту в Новоросійському університеті та Київській духовній академії [6, арк. 11, 16] і майже всі мали нагороди за внесок у народну освіту – орден Св. Анни III ступеня, Св. Станіслава III ступеня [7, арк. 10].

Жмеринська чоловіча гімназія працювала з однією стародавньою мовою викладання – латинською – та двома іноземними – французькою й німецькою, про що свідчать архівні документи. Окрім того, від початку існування гімназії викладалися Закон Божий, російська мова, арифметика, алгебра, тригонометрія, геометрія, фізика, науки про природу, географія, історія, космографія і фізична географія, логіка, законодавство, чистописання й малювання [8, арк. 10 – 11].

Належна увага приділялася естетичному вихованню учнів Жмеринської гімназії, зокрема в 1909 р. циркуляром попечителя КНО було дозволено влаштовувати в гімназіях духовні концерти. У Жмеринській гімназії в недільні та святкові дні також відбувалися літературні читання, викладачами математики, фізики, латинської, німецької та французької мов проводилися додаткові практичні

уроки для учнів, які відставали в навчанні. У 1910 р. викладачем природознавства М. Рибачеком було здійснено дві ботанічні екскурсії для учнів 1 – 2 класів біля с. Тартаки Вінницького повіту для вивчення рослинності.

Серед періодичних видань для читання із фондів бібліотеки гімназії варто виокремити такі журнали: «Русский паломник», «Русская старина», «Исторический вестник», «Русский филологический вестник», «Вестник школы», «Родной язык в школе», «Физическое обозрение», «Вестник опытной физики», «Математическое обозрение», «Естествознание и география», «Бюллетень литературы и жизни», «Вестник воспитания», «Русская школа» [9, арк. 38, 56].

У ДАВіО зберігається низка архівних справ Жмеринської чоловічої гімназії, які свідчать про те, що МНО намагалося вирішити проблему нестачі вчителів завдяки спеціальним іспитам на звання вчителя початкового училища, зокрема в пункті 8 «Закону про вищі початкові училища» від 25 червня 1912 р. зазначено, що звання вчителя та вчительки отримується практичним і теоретичним іспитами осіб у педагогічних радах середніх навчальних закладів [10, арк. 117]. У справах зібрано документи, що стосуються спеціальних іспитів, а саме: протоколи письмових й усних іспитів, витяги з протоколів, результати пробних уроків, свідоцтва, фотографічні картки, засвідчені поліцією, результати пробних уроків, екзаменаційні роботи, прохання, секретне листування про політичну благонадійність, довідки про політичну благонадійність тощо [11].

Архівні матеріали свідчать про той факт, що впродовж 1908 – 1909 рр. при Жмеринській гімназії іспити на звання вчителя початкового училища склали лише 4 особи. За період 14 серпня по 15 листопада 1911 р. – 3 особи. [12, арк.19 – 22]. Разом із тим, відомі випадки, коли іспит не складали. Прикладом цього є свідоцтво за 1911 р., видане у Жмеринській чоловічій гімназії селянину Е. Парфентьеву про те, що він не склав іспит і був попереджений, що відповідно до параграфу 30 виданого МНО про спеціальні іспити у 1870 р., він може повторно екзаменуватися не раніше, ніж за 6 місяців. Причому це свідоцтво має бути надано до педагогічної ради того навчального закладу, де він буде повторно складати іспит. У разі приховування свідоцтва його буде позбавлено права на отримання вчительського звання [13, арк. 22, 28].

Аналізуючи письмові завдання для іспиту на звання вчителя початкового училища І. Печерського за 1912 р. відзначимо, що вимоги до майбутніх учителів ставилися невисокі, зокрема диктант складався всього з 10 рядків, примітивний видається переказ твору О. Пушкіна «Пісня про віщого Олега», письмовий іспит із географії, з арифметики та історії з багатьма граматичними виправленнями [14, арк. 7 – 16, 19]. На підтвердження такого факту видано розпорядження попечителя Київського навчального округу (далі: КНО) за 1913 р. про те, що під час письмового іспиту на звання вчителя повітового училища або домашнього вчителя з математики надавалося лише одне питання (задача) з арифметики та геометрії в обсязі гімназійного курсу.

У протоколі Жмеринської чоловічої гімназії наведено посилення на ще одне розпорядження попечителя КНО від 30 липня 1914 р. про те, що особи, які бажали отримати звання домашнього вчителя, повинні скласти іспити з алгебри та латинської мови в обсязі програм для 3-го та 4-го курсів чоловічих гімназій [12, арк. 7]. Прикладом є прохання від мешканця с. Сутиски Вінницького повіту, який закінчив 4 класи гімназії, про складання іспиту на звання початкового вчителя; прохання селянина М. Гладиша, який закінчив сільське двокласне училище, про складання повного іспиту на звання вчителя початкового училища згідно з правилами від 20 березня 1896 р.; прохання вчителя церковнопарафіяльної школи Ф. Хаборського, який закінчив духовне училище, про дозвіл скласти іспит на звання вчителя початкового училища [14, арк. 22, 119].

Наведені факти свідчать про недосконалу педагогічну підготовку та невисокий загальний професійний рівень майбутніх учителів початкових навчальних закладів Поділля.

Щодо жіночої приватної гімназії, то у 1909 р. відкрито 7-ий клас, де відповідно викладалась педагогіка [5, с. 257]. Начальницею гімназії призначено Г. Лукашевич (грудень 1909 р.), випускницю Санкт-Петербурзького Олександрівського училища благородних дівчат, яка закінчила педагогічні курси при Санкт-Петербурзьких жіночих гімназіях та отримала від попечителя Санкт-Петербурзького навчального округу в 1874 р. свідоцтво на звання домашньої вчительки [15, арк. 1; 16, арк. 23 – 24 зв.]. У 1893 р. вона обіймала посаду головної спостерігачки Немирівської жіночої прогімназії, а

в 1896 р. отримала срібну медаль на пам'ять царювання імператора Олександра III [17, арк. 4; 18, арк. 11].

Упродовж 1916 – 1917 н. р. у гімназії викладалися необов'язкові предмети: педагогіка в 7-му класі (вивчали 36 учениць із загальної кількості 340), 135 учениць вивчали французьку, 135 – німецьку мови, малюванням займалися 322 особи, рукоділлям – 125 осіб. Із 1917 р. рукоділля викладалося вже як обов'язковий предмет та вчителем зі спеціальною освітою. Так, В. Якубовська закінчила Київське духовне училище та Київські жіночі професійні курси [19, арк. 5, 20]. Також всі охочі учениці займалися співами: 12 осіб брали участь у духовному хорі та 22 особи – у світському хорі. Згідно з архівними документами планувалася можливість уведення для зацікавлених учениць старших класів латинської, польської, єврейської мов та українознавства [20, арк. 18; 21, арк. 123 зв.].

Окрім того, керівники гімназії влаштовували екскурсії, зокрема на цукровий завод у м. Браїлів. У 1917 р. у гімназії організовано літературний гурток, де вихованки писали реферати за творами «Каїн» Дж. Байрона, «Фауст» Й. Гете, «Гамлет» В. Шекспіра, «Обломов» І. Гончарова та інших [16, арк. 16, 29].

Із 22 серпня 1917 р. гімназія отримала дозвіл на відкриття 8-го додаткового загальноосвітнього класу відповідно до розпорядження попечителя КНО за програмою чоловічих гімназій від 29 липня 1916 р. У розпорядженні МНО від 30 травня 1917 р., опублікованому у «Вестнике временного правительства», йшлося про те, що 8-мі класи жіночих гімназій на основі циркуляру МНО від 18 травня 1916 р повинні перетворитися або на спеціально педагогічні, або на загальноосвітні [21, арк. 4, 11; 20, арк. 1]. Зазначимо, що в загальноосвітньому класі педагогіка не вивчалася. Станом на 1 січня 1918 р. гімназія налічувала 609 учениць, у 8-му загальноосвітньому класі навчалось 32 учениці, а педагогіка вивчалася лише в 7-му класі [16, арк. 20].

Таким чином, вивчення та аналіз літературних джерел, архівних матеріалів дозволяє стверджувати, що у становленні майбутніх учителів на Поділлі на початку ХХ ст. важливу роль відіграли чоловічі та жіночі середні навчальні заклади освіти – Жмеринська чоловіча гімназія та Жмеринська приватна жіноча гімназія Г. Лукашевич. Проте відсутність усвідомлення суспільством і тогочасними урядовцями важливості професійної діяльності вчительства, нале-

жна педагогічна підготовка й почасті її відсутність гальмували розвиток педагогічної освіти Поділля [22, с. 209].

Джерела та література:

1. Испытания на звание домашнего, уездного и начального учителя // Русская школа. – 1909. – № 9. – С. 85.
2. О частных учебных заведениях с правами для учащихся // Русская школа. – 1907. – № 7–9. – С. 3.
3. Циркуляр по управлению Киевским учебным округом (далі: ЦУКУО). – 1907. – № 9. – С. 444–445.
4. ЦУКУО. – 1906. – № 11. – С. 698.
5. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1914/15 год (сведения на 15 окт. 1914 г.). – Киев, 1914. – 445, 234, LVIII с.
6. Державний архів Вінницької області (далі: ДАВіО). – Ф. Д-17. – Оп. 1. – Спр. 50. – 25 арк.
7. ДАВіО. – Ф. Д-17. – Оп. 1. – Спр. 65. – 13 арк.
8. ДАВіО. – Ф. Д-17. – Оп. 1. – Спр. 43. – 47 арк.
9. ДАВіО. – Ф. Д-17. – Оп. 1. – Спр. 188. – 95 арк.
10. ДАВіО. – Ф. Д-17. – Оп. 1. – Спр. 289. – 126 арк.
11. ДАВіО. – Ф. Д-17. – Оп. 1. – Спр. 69. – 94 арк.
12. ДАВіО. – Ф. Д-17. – Оп. 1. – Спр. 266. – 199 арк.
13. ДАВіО. – Ф. Д-17. – Оп. 1. – Спр. 226. – 19 арк.
14. ДАВіО. – Ф. Д-17. – Оп. 1. – Спр. 273. – 359 арк.
15. ДАВіО. – Ф. Д-173. – Оп. 1. – Спр. 139. – 41 арк.
16. ДАВіО. – Ф. Д-173. – Оп. 1. – Спр. 84. – 68 арк.
17. ДАВіО. – Ф. Д-173. – Оп. 1. – Спр. 188. – 4 арк.
19. ДАВіО. – Ф. Д-173. – Оп. 1. – Спр. 89. – 74 арк.
20. ДАВіО. – Ф. Д-173. – Оп. 1. – Спр. 185. – 60 арк.
21. ДАВіО. – Ф. Д-173. – Оп. 1. – Спр. 63. – 19 арк.
22. ДАВіО. – Ф. Д-173. – Оп. 1. – Спр. 87. – 128 арк.
23. Зузяк Т. П. Становлення й розвиток педагогічної освіти на Поділлі (кінець XVIII – початок XX ст.) : монографія / Т. П. Зузяк. – Вінниця : Нілан-ЛТД, 2017. – 452 с.

БРАЇЛІВСЬКИЙ ПРОФЕСІЙНИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД: ВІД ШКОЛИ МЕХАНІЗАЦІЇ ДО ЛІЦЕЮ

Незаперечним є факт, що професійні навчальні заклади відігравали та відіграють важливу роль у підготовці кваліфікованих працівників, вихованні підростаючого покоління. Це цілком стосується й Браїлівського професійного ліцею (раніше – училища, що впродовж десятиліть готувало достатньо підготовлені кадри для виробничих потреб цукрових заводів, автомобільних підприємств, сільського господарства, спеціалістів, котрі працювали не лише у Вінницькій області, а й направлялись на роботу по всій Україні). Серед випускників ліцею (училища) є чимало зрілих фахівців, які очолили важливі посади, стали наставниками. Вони з приємністю згадують роки навчання, своїх навчителів, рідну «кузню кадрів». Отож, посилаючись на архівні документи, напрацювання дослідників, спогади викладачів та їхніх вихованців, перегорнемо сторінки історії навчального закладу.

Почнемо майже із столітньої давнини. Революція, національно-визвольна війна, інтервенція 1917 – 1920 рр. негативно вплинули на розвиток освіти, але, коли нова влада почала так звану «індустріалізацію», а невдовзі і «колективізацію», то вона зрозуміла, що на заводи, фабрики, в сільське господарство необхідні були кваліфіковані працівники. Гостро постала потреба в забезпеченні підприємств спеціалістами. Тому в багатьох містах, містечках стали відкриватися різного роду школи з підготовки робітничих кадрів.

У листопаді 1920 року в Браїлові остаточно відновлюється радянська влада [1, с. 30]. Починають відкриватися навчальні заклади, відроджується культурне життя.

В жовтні 1920 року в Браїлові відкрили технічну професійну школу. Був сформований вчительський колектив, набрано відповідну кількість учнів. В 1920 році відбулася колегія професійної освіти Подільської губернії. За рішенням колегії в Браїлові ство-

рено ще одну школу агрономічного напрямку. На її утворення виділили 150 тисяч карбованців. Але через певні причини, а саме: 78 % учнів були євреями, а відсоток відробітків серед єврейського населення становив всього 3,76 %, набір було припинено. Хоч школа все-таки деякий час працювала. В лютому 1921 року дві технічні школи об'єднали і перевагу надали агрономічному напрямку. Тимчасовим директором став інженер браїлівського млина Клейн [2, с. 279, 280]. Невдовзі виникла суперечка щодо приміщень навчального закладу і цукровий завод їх самовільно забрав. Школа припинила свою роботу. Довгий час професійного навчального закладу в Браїлові не було.

Йшов час. Працювали заводи. В 1929 – 1940 рр. в Браїлові значно збільшилась площа посіву цукрових буряків. На цукровому заводі механізуються трудомікі процеси [1, с. 52]. Потрібні кваліфіковані спеціалісти. В 1933 році знову відкриваються двері професійної школи. Це була школа з ремонту сільськогосподарських машин. Заклад утримувався Вінницьким цукротрестом. Колишні приміщення для прислуги Катерини Раллі обладнано у навчальні класи. Учнів готували за спеціальностями: трактористи, рульові, трактористи-комбайнери. Набір учнів становив 90 – 100 чоловік. Викладацький колектив – 9 осіб. Першим директором професійної школи став Скоропад Іван Зіновійович. Випускники були направлені на роботу на цукрові заводи Вінниччини. У вересні 1934 року школа сільськогосподарського учнівства була реорганізована у машинно-тракторну школу. Контингент учнів зріс до 180. Почали вивчати загальноосвітні предмети. Велика увага приділялася практичним заняттям. 4 – 6 годин учні щоденно відпрацьовували в сільському господарстві [2, с. 281].

Один із перших учнів навчального закладу Іван Петрович Забаштанський, 1916 р. н., згадував: «Потрапити на навчання було важко. Багато охочих було вчитися. Перший рік мене не взяли, бо класи були переповнені. Але я всерівно, коли хотів, то сидів на уроках. Директор мене не гонив. Але це було неофіційно. Мене може ще й на другий рік не взяли б, але мама дуже просила директора».

І. П. Забаштанський таки закінчив Браїлівську сільськогосподарську школу. Маючи професію, в армії він був спеціалістом колісних машин, водієм (документи І. П. Забаштанського про нав-

чання в Браїлівській сільськогосподарській школі є в музеї навчального закладу).

Учнем Браїлівської школи комбайнерів і трактористів в грудні 1938 р. по червень 1939 р. був Рознюк Павло Микитович (документ П. М. Рознюка про навчання в Браїлівській школі комбайнерів є в музеї навчального закладу.) Після закінчення школи отримав кваліфікацію комбайнера. Працював в Козачівському відділенні радгоспу. Його син, Рознюк Іван Павлович, майстер виробничого навчання ДНЗ «Браїлівський професійний ліцей», розповідає: «Батько працював в радгоспі трактористом. А пізньої осені і взимку він заводив трактор в майстерню, його розбирав і навчав учнів школи. Цікаво, що тато в школі не працював, а такі практичні уроки проводив».

Цей факт вказує на те, що навчати учнів у сільськогосподарській школі, запрошували людей, які працювали на техніці і добре розуміли як її ремонтувати. Сам заклад не мав достатньо техніки для навчання.

Отже, у 20 – 30 роках ХХ сторіччя Браїлівська сільськогосподарська школа відіграла помітну роль в забезпеченні кадрами цукрових заводів і сільськогосподарських підприємств. Козачівський радгосп допомагав своєю технікою навчати учнів. Взаємодопомога покращувала практичні знання молоді.

Радянсько-німецька війна перервала навчання. Знову працював навчальний заклад тільки в жовтні 1944 року, після вигнання окупантів з території України. Очолив Браїлівську школу механізації сільського господарства А. І. Батов. Кількість учнів складалася зі 100 чоловік, педколектив – 26. Готували тоді працівників для сільського господарства та цукрових заводів. Це – механіки, трактористи, комбайнери, бухгалтери. З 1945 р. по 1948 р. змінюються директори в школі механізації. Так, в цей період керівниками були: С. Ф. Павленко, Д. І. Сердюк, Ю. С. Лібо, П. І. Коновалов. Щороку зростала кількість учнів. На 1948 рік їх кількість становила 200 чоловік [2, с. 282]. Тоді у розпорядження школи перейшли колишній будинок військових (тепер тут проживають викладачі ліцею). В цьому приміщенні розташували гуртожиток, їдальню, харчоблок. В колишній голуб'ятні військових облаштували лазню, яка працювала до 1971 року. Працював спортзал, гуртки.

У 1948 році директором став А. А. Завадський. Кількість учнів не зменшується, розширюються коло спеціальностей. Заклад готував трактористів, комбайнерів, електриків, слюсарів сільськогосподарських машин. Термін навчання був від 10 місяців до 1,5 року. Все залежало від професії.

В 1954 році Браїлівська школа механізації була перейменована в технічне училище № 1. Директором призначено В. Г. Семенчука. Навчали дітей 12 майстрів виробничого навчання і 7 викладачів. Як згадував П. П. Чорний, викладач історії партії: «Коли не було дошки, крейди чи ще чогось, не було такого слова нема. Повинно бути. Самою основною була дисципліна. Ми вчили дітей бути дисциплінованими і самі були такими».

Проводити навчання було важко. В кабінетах не вистачало обладнання. Але в 1957 році до навчального закладу з інших сільськогосподарських училищ привезено техніку: комбайн С-4М, трактор ДТ-14, культиватори, сіялку, гичко-обрізуючий апарат, радіостанцію «Урожай». Навчати дітей на техніці було краще. Кабінети поповнювалися стендами і макетами, які виготовляли учні і викладачі. В 1954 р. учнівським і викладацьким колективом будується єдиний в селищі Браїлів стадіон, який працює до сьогоднішнього часу.

Отже, післявоєнний період і 50-ті роки – це час відродження навчання в сільськогосподарській школі, виникнення нових професій, збільшення кількості учнів до 200 чоловік, отримання у користування нового приміщення, обладнання лабораторій і пунктів обслуговування автомобілів, перейменування школи механізації у технічне училище № 1, базовими підприємствами якого були Вінницький цукротрест і автомобільний трест.

В 1963 р. навчальний заклад перейменовано в Браїлівське міське професійне училище № 6. Училище мало добру матеріальну базу, про що вказує наявність 12 автомобілів, 3 слюсарних майстерень, станків для токарської справи, електролабораторії та інших навчальних кабінетів.

З травня 1965 року по вересень 1966 року виконуючим обов'язки директора був С. Є. Ратовський [3, с. 22]. Саме за його ініціативи створені нові професії: слюсар з ремонту контрольно-вимірювальної техніки і автоматики, автомеханік, електромонтажник. З 1954 р. училище готувало водіїв для Прикарпатського

військового округу. Спочатку це було дві групи в загальній кількості 65 чоловік, а пізніше, як згадує Базилюк М. Й.: «Коли С. Є. Ратовський став в. о. директора, загальна кількість водіїв для військкомату збільшилася до 120 осіб щорічно, до 1981 року».

3 вересня 1966 року директором призначено М. А. Іванюка, в минулому – учня Браїлівської сільськогосподарської школи. Як свідчать книги зарахувань учнів, контингент постійно збільшувався. Так, наприклад, у 1965 році на навчання взято: автомеханіків – 50, авторемонтників – 46, електромонтерів – 14, електромонтажників – 10. Решта учнів добиралась звичайним набором, без цільових направлень. В цей період відкрита група слюсарів-вентиляторщиків. Загальна кількість учнів становила – 382 [3, с. 34]. Потрібно було розширювати навчальну базу, тому невдовзі вирішено відбудовувати навчальний корпус у колишньому маєтку фон Мекків.

Дане приміщення тоді перебувало на балансі Жмеринського райвиконкому. Браїлівське училище не мало достатньо коштів, щоб самостійно почати відбудову. Відділ профтехосвіти, очолюваний Б. П. Кузьмікулькіним, добре розумів, що для потреб училища, приміщення край необхідне. Завдяки обласному керівнику, заклад дістав змогу почати відбудову корпусу.

Ось що повідує у своїх спогадах М. Й. Базилюк, який на той час працював викладачем спецдисциплін: «Учні училища готували розвалене приміщення до відбудови: виносили сміття, каміння, побиту цеглу, зрубували кущі та деревця, які місцями росли в середині».

В 1969 р. до Браїлівського училища були запрошені директори цукрових заводів на чолі з начальником Вінницького облцукротресту для проведення виїзного засідання. Перед кожним директором поставлено завдання – своїми силами повністю відремонтувати один кабінет в училищі. Директорів було 40. Отже, при допомозі облцукротресту приміщення невдовзі було відбудовано. 3 грудня 1973 року почав функціонувати новий навчальний корпус.

Крім допомоги від цукротресту, на будівництві нового корпусу працювали учні, майстри, викладачі, технічний персонал. Допомогали учні з інших навчальних закладів, які проходили практику спеціально в Браїлівському училищі, щоб якнайшвидше підготувати приміщення. Штукатурили приміщення учні училища.

Ентузіазм того періоду видно на світлинах, які зберігаються в музеї навчального закладу. В 1973 році почалося навчання у новому приміщенні.

З 1974 року училище поруч із професією надавало середню освіту учням.

У 1974 – 1976 рр. – директор Л. Д. Гуралюк. Першим заступником директора з теоретичного навчання став викладач хімії В. Б. Медвецький. Очоловати колектив викладачів було не легко. Потрібно багато працювати над розробкою планів, допомагати новоствореним методичним комісіям, тому на цій посаді керівники часто змінювалися.

В 1973 р. в училище на роботу була направлена молода сім'я викладачів фізики П. І. Чернія та О. С. Черній. «Отримав ключі від свого кабінету. Зайшов в клас і побачив, що нічого немає. Довелось створювати кабінет. В 1983 р. був призначений на посаду заступника директора з теоретичного навчання і працював на згаданій посаді до 2005 р., 22 роки. Створювати кабінети, поповнювати їх матеріальну базу було не важко. За виділені державою кошти купували все необхідне», – згадує Петро Ілліч.

Колектив училища та учні активно стали впорядковувати територію навколо нового навчального корпусу. Старі дерева зрубували, насаджували молоді. В грудні 1976 р. училище перейменували у міське середнє професійно-технічне училище № 6.

В 1976 р. директором знову стає М. А. Іванюк. Він прагнув, щоб училище було на хорошому рахунку в управлінні освіти, щоб була належна матеріальна база, щоб дітям краще жилося. Не вистачало всім місця в гуртожитку, не забезпечені житлом молоді викладачі та майстри – ось ряд питань, які потрібно було вирішувати. Гуртожиток, їдальня, медичний пункт з 1962 р. знаходились в Браїлівському монастирі, який на цей час був закритий [4, с. 109]. Приміщення училища орендувало. В 1978 р. вдалося затвердити проект на будівництво гуртожитку, пізніше їдальні. Браїлівський цукрокомбінат, обласне управління цукротресту дозволили розширити територію за рахунок Козачівського відділення радгоспу.

М. Й. Базилюк, який з 1977 р. призначений обласним управлінням профтехосвіти заступником директора з навчально-вироб-

ничої роботи, згадує: «Там стояли склади і ферми. Інструктор В. В. Вельган своїм «Уралом» розчищав територію для будівництва».

В 1980 році побудовано їдальню на 200 місць, а в 1985 році – гуртожиток на 360 місць. 70 – 80-ті роки – це час розквіту навчального закладу. Кількість учнів досягала в певні роки більше 800 чоловік. Як згадували викладачі ліцею, тоді «не вистачало друкованих ліній в журналі, щоб записати прізвища учнів».

Збільшилася кількість викладачів та майстрів. В 1985 р. працювало тільки 4 викладачі суспільних дисциплін, які мали навантаження 1,5 ставки, 3 викладачі фізики, 4 викладачі математики. Про високий рівень навчання в училищі свідчить той факт, що учень училища Куций Віталій брав участь у республіканській олімпіаді з фізики в березні 1986 р. в Чернівцях. Викладачем був П. І. Черній. Діти не лише здобували професію, вони активно займалися у предметних гуртках, спортивних секціях. Розвивалась художня самодіяльність. На це вказують грамоти і світлини того часу. В музеї навчального закладу знаходяться виставкові моделі різних років. Найбільш цікавими є моделі, створені в кінці 70-х – 80-х років. Зокрема, «Кисневий діючий ріжучий апарат», керівник гуртка І. П. Рознюк; «Діюча модель теплової електростанції», керівник гуртка П. В. Пилипенко. І. П. Рознюк стверджує, що на Все-союзній виставці творчості професійних закладів у Москві в 1972 році діючий макет «Гідроелектростанція» завоював призове місце. Авторами роботи були керівник гуртка Ф. У. Гачковський, викладач спецдисциплін Ф. А. Кричко та учні гуртка. Даний макет в задовільному стані знаходиться в музеї навчального закладу разом із іншими виставковими моделями різних років.

У 1980 р. в стінах Браїлівського училища було створено музей П. І. Чайковського. Колишній заступник з виховної роботи В. О. Перепечай згадує: «Приїхав директор Іванюк М. А. з наради, викликав до себе в кабінет і сказав, щоб через 2 дні був музей Чайковського, бо їде делегація з Азербайджану, потрібно щось цікаве показати в районі». Викладачем естетики, історії працювала Коваль Броніслава Миколаївна, яка мала матеріали щодо перебування Чайковського в Браїлові. Допомігав учитель фізики В. Й. Савінов. Так викладачі училища створили музей П. І. Чайковського.

Під керівництвом заступника директора з виховної роботи В. О. Перепечая приміщення оформлялося новими стендами. К. М.

Домбровський безпосередньо працював над оформленням стендів. В. В. Слюсар організував хоролий колектив з учнів та педагогів. На початку 90-х рр. училище для навчання отримало комп'ютер. Першим викладачем з комп'ютерної техніки став В. М. Бомк, який до цього часу працював майстром виробничого навчання. Закінчив Вінницький політехнічний університет. На той час він найкраще володів знаннями з комп'ютеризації.

Навчальний заклад тримав міцний зв'язок з цукровими заводами і автопідприємствами області. На цих підприємствах учні проходили виробничу практику. Після проходження практики учні часто привозили подяки та запрошення на роботу.

В 1986 р. роботу професійного училища перевіряв інспектор з Всесоюзного міністерства профтехосвіти. Після завершення перевірки, комісія визнала діяльність навчального закладу на задовільному рівні.

У червні 1989 р. Браїлівське міське середнє професійно-технічне училище № 6 було перейменоване у професійно-технічне училище № 6 смт. Браїлів.

Таким чином, у 70 – 80-х рр. Браїлівське міське середнє професійно-технічне училище № 6 переживало найкращі часи свого розвитку. В дію введені нові приміщення, майстерні і кабінети поповнювалися стендами та практичними інструментами. Але ще всі майстерні знаходились в старому корпусі і це викликало незручності при проведенні занять.

У 1993 р. директором стає В. Л. Стус. М. А. Іванюк пішов на заслужений відпочинок. Це були важкі часи для Української держави. В школах зменшилася кількість учнів. Зробити набір закладам профтехосвіти було важко. Щоб бути конкурентоспроможним, У 1996 р. в училищі відкрили дві нові професії: «кухар» та «бухгалтер» на базі 9-ти класів. У 2000 р. спеціальності: «слюсар-електромонтажник», «водій автотранспортних засобів категорії «С»». В 2002 р. – професію «бухгалтер» на базі 11 класів.

В 2002 р. В. Л. Стус змінив місце роботи і директором призначено К. В. Суханову, викладача хімії. У 2004 р. на базі 11 класу відкривається група за професією «контрський службовець (бухгалтерія), оператор комп'ютерного набору». Здобуто ліцензії на інші професії: «перукар», «тракторист-машиніст сільськогосподар-

ського виробництва», «комбайнер» та інші. На жаль, учнів за цими спеціальностями не було набрано.

З 2004 р. ПТУ № 6 смт Браїлів реорганізовано у Браїлівський професійний ліцей. 11 вересня 2012 р. професійний ліцей змінив назву на державний навчальний заклад «Браїлівський професійний ліцей» [2, с. 307].

Сьогодні в навчальному закладі навчається біля 400 учнів за спеціальностями: «слюсар-електрик з ремонту електроустаткування, водій автомобіля категорії «С»», «слюсар-електромонтажник і водій автотранспортних засобів категорії «С»», «слюсар з ремонту автомобілів і водій автотранспортних засобів категорії «С»», «кухар, кондитер», «офісний службовець (бухгалтерія); оператор комп'ютерного набору». Всі професії інтегровані. Учні отримують повну середню освіту і спеціальність.

Навчально-виховну роботу здійснює колектив 16 викладачів та 16 майстрів виробничого навчання.

Педагогічний колектив бере участь у різноманітних конкурсах та виставках. За впровадження у навчально-виховний процес інноваційних технологій професійний ліцей був удостоєний бронзової медалі в 2010 році, в 2011 та 2014 рр. – срібних медалей та дипломів.

У 2013 р. було створено галерею Почесних працівників навчального закладу. Сюди ввійшли викладачі і майстри виробничого навчання, які все своє життя віддали вихованню і підготовці робітничих кадрів. Це професіонали своєї справи. Вони є гордістю не лише навчального закладу, а й держави, оскільки відзначені державними пам'ятними знаками.

За творчу педагогічну діяльність та виховання молодого покоління викладач ліцею Т. В. Сваричевська та майстер виробничого навчання І. П. Рознюк занесені на Дошку пошани Жмеринського району. Учні Т. В. Сваричевської є переможцями Міжнародного конкурсу знавців української мови імені Петра Яцика та Міжнародного мовно-літературного конкурсу учнівської та студентської молоді імені Т. Г. Шевченка. Майстри професійного ліцею І. П. Рознюк, А. П. Бригінда, А. С. Тютюн та викладач М. Й. Базилюк є відмінниками народної освіти і нагороджені значком «Відмінник народної освіти».

Більша частина молоді Жмеринського, Шаргородського, Барського, Мурованокуріловецького та інших районів отримали путівку в життя з Браїлівського професійного навчального закладу. Серед багатьох випускників є такі, які поруч з першою робітничою професією, отримали другу вищу освіту, але з великою повагою і вдячністю згадують Браїлів, заклад, де вони робили перші кроки в житті. «Браїлівському ліцею, з щирою вдячністю за путівку в життя», – написав на своїй книзі С. Боровиков, полковник Збройних Сил України у відставці, викладач, колишній працівник Міністерства освіти, колишній працівник республіканського телебачення, член Спілки письменників України і журналістів, автор багатьох книг на військово-патріотичну тематику, учень Браїлівського профтехучилища 1952 – 1953 рр.

Виконуючи військовий обов'язок, в Афганістані загинули Ю. П. Добжанський, М. Г. Огородник, Ф. В. Подвласов, О. П. Лавренчук, А. М. Сіменчук. Викладач математики А. П. Сичик першим підняв питання про увічнення пам'яті героїв. 15 лютого 2007 року було відкрито пам'ятник загиблим воїнам-афганцям. І. Порощик, Ю. Чернецький, Р. Колесник були першими добровольцями в АТО. Багато випускників стали кадровими військовими.

ДНЗ «Браїлівський професійний ліцей» з невеликої сільсько-господарської школи став потужним навчальним закладом. За свою навчально-виробничу діяльність нагороджений бронзовою, двома срібними медалями Міністерства освіти і науки України, є одним з кращих навчальних закладів Вінницької області. Випускники ліцею затребувані сьогодні на ринку праці. Колектив навчального закладу постійно працює над впровадженням новітніх технологій в навчально-виховній роботі.

Джерела та література:

1. Слободенюк Н. П., Логвінов В. О. Браїлів: стежками історії. Краєзнавчі нариси / Н. П. Слободенюк, В. О. Логвінов. – Вінниця: Видавництво «Гезис», 2000. – 64 с.
2. Смірнов М. А. Браїлів: погляд крізь століття / М. А. Смірнов. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. – 460 с.
3. Поименная книга учащихся горпрофтехучилища 1966 г. Книга № 16.

4. *Смірнов М. А., Романюк І. М.* Браїлівський Свято-Троїцький жіночий монастир. Історичний нарис / М. А. Смірнов, І. М. Романюк. – Вінниця, 2009. – 120 с.

*Тетяна ПІРУС,
Катерина ПІРУС*

ОДНА ІЗ ВИПУСКНИЦЬ 1939 РОКУ ЖМЕРИНСЬКОЇ СЕРЕДНЬОЇ МЕДШКОЛИ (МАЙСТРЕНО ОНИСІЯ СЕМЕНІВНА)

У 1939 році у Жмеринській середній медшколі відбувся другий випуск. Позаду залишились лекції і практичні заняття, години підготовки і важкі буденні клопоти. І настав день, коли 45 дівчат отримали документи про освіту і вміння акушерок.

На великій світлині 1939 року, яка зберігається у родині авторів, є портрети педагогічного колективу навчального закладу, який складався на той час із 14 осіб. У медичній школі викладачами працювали 11 лікарів. Подаємо перелік усіх прізвищ на світлині мовою оригіналу (російською), щоб уникнути випадкових помилок при перекладі: Комаровский І. Г., Райцис Р. Ж., Острович Е. Я., Рождественская В. М., Русев В. С., Документова З., Ротенберг І. І., Лехтман Г. І., Дробнер Л. І., Нисин І. М., Златопольская М. І. Директором навчального закладу був Рутман М. І., завучем – Антропов В. Е., бухгалтером Макаревич Н. І. [1].

Другий випуск медичної школи мав дві групи, старостою однієї була Агарина Л. М., а другої – Гунько Н. М. Під фото Семенової С. є короткий підпис: «секр. К.С.М.».

Випускниці отримали можливість працювати і допомагати жінкам бути щасливими матерями. Усі вони пережили важкі роки голодомору, були свідками дитячих понівечених життів і навіть смертей [2, с. 110]. Дівчата обрали складну і водночас благородну професію. Назвемо усіх випускниць, щоб зберегти історичну пам'яті про них, про жіноче обличчя війни в їх особах, про благородну працю акушерок у мирний час. Ось прізвища випускниць в алфа-

вітному порядку мовою оригіналу: Агарина Л. М., Альперт А. Я., Балабан М. Б., Барда М. Н., Брудная З. З., Вайнберг М. И., Власык Н. И., Войтко А. В., Воронюк Л. Я., Гарматюк К. Ф., Герман М. Я., Гриневич М. Р., Гунько Н. М., Деша Л. Г., Долян Г. В., Дубень З. Н., Капитанчук Л. Т., Касецкая Ю. Н., Квятковская Л. В., Коган Б. И., Козловская Ю. И., Кордонская С. С., Кутишевская К. А., Левик Ф. Т., Люлькина В., Майстренко Н. С., Мазур Е. С., Маринюк К. Л., Марная М. О., Марчук З. М., Навроцкая Т. И., Нечипорук, Опольская Г. А., Патрикова Г. М., Поповская М. В., Сиявская Е. Г., Семенова С., Слотюк В. Ф., Токарчук Т. М., Файнман И. М., Христюк А. Р., Шаповалова Ф. И., Швець А. Е., Швець Я. Б., Шевчук Т. А. [3].

Дівчатам судились важкі випробування, які прийшли до них з початком війни у 1941 році. Про їх долю ми можемо свідчити мовою документів і спогадів на прикладі однієї із випускниць – Майстренко Онисії Семенівни, 1921 р. н., уродженки села Рахни Лісові Шпиківського (тепер – Шаргородського – *прим. авт.*) району [4, арк. 89].

Більше півстоліття зберігала світліну Онисія Семенівна при житті у селі Рахни Лісові Шаргородського району. Через деякий час після її смерті документ передали у родину по-материнській лінії до Вінниці, у якій також зберігаються світліни Майстренко О. С. різних років [5]. І через десятиліття у селі пам'ятають про Онисію Семенівну. У книзі «Рахни-Лісові – яблунова перлина Поділля» краєзнавця А. Н. Нагребецького подана коротка інформація: «Майстренко Онисія Семенівна., 1921 р. н., Рахни-Лісові, українка. Участь у Великій Вітчизняній війні: 1941 – 1945 рр., рядовий... Померла 1996 р. Похована в с. Рахни-Лісові» [6, с. 220].

Про свою землячку Майстренко О. С., медсесту пологового відділення Рахнянської лікарні пам'ятають Пірус Марія Никифоровна та Ясинецька Надія Семенівна [7, 8].

Деякий час працювала Онисія Семенівна у сусідньому селі Зведенівці. З уст Пойди М. А.: «Було таке ім'я на слуху. Мама моя зверталась до медсестри по допомогу» [9]. Лише добрі спогади та вдячність за невтомну працю у словах рахнянки Герус М. І.: «Чула від людей, що хороша була медсестра. До людей добре відносились» [10].

Мріяла випускниця Жмеринської медшколи стати лікарем. Про це дізнаємось із фронтового листа рідного брата Івана: «Может быть через років 10 – 15 опустіє наша похмура засмучена хата. Ти працюєш доктором після курсів, в далекій стороні» [11]. Але усе післявоєнне життя Онисі Семенівни пройшло у рідному селі. Тут вона проживала, навіть, коли доводилось працювати у сусідніх Стрільниках чи Зведенівці.

Досі рахняни старшого покоління згадують її. Зі слів Польової Людмили Василівни: «Розказувала про війну, більше року була на війні... Як її демобілізували після поранення, то прийшла додому... Приймала пологи у моєї мами, коли моя старша сестра Надя родилась. Працювала Майстренко Онися акушеркою в роділці Рахнянської лікарні. Працювала недовго, як прийшла з війни, років 15. А тоді, коли захворіла, була у неї главкома, пішла на групу... Не працювала, боялась, бо ж діти... Треба добре бачити...» [12].

Але дались взнаки отримані під час бойових дій поранення та контузія. Саме з цих причин невдовзі розвинулась глаукома, з якою вона боролась усе повоєнне життя. Часто зверталась до лікарів Вінницької обласної лікарні ім. М. І. Пирогова. Та попри усі життєві труднощі була зразком для молодих медсестер, з пошаною до неї ставились колеги.

У книзі «Переможці. Учасники бойових дій Другої світової і Великої Вітчизняної воєн, які померли у повоєнний період або проживають на території області. Вінницька область» названо ім'я Майстренко О. С. [13, с. 604].

У науково-меморіальному дослідженні «Жіноче обличчя війни: вінничанки на захисті Вітчизни (1941 – 945)» йдеться про мужність, нескореність, героїзм вінничанок в роки Другої світової війни, їхню боротьбу на полях битв, антифашистському підпіллі, в партизанських лавах, самовідданість на трудовому фронті, внесок у Перемогу. Згадується також двічі ім'я рахнянки як фронтовички-подолянки, удостоєної ратних відзнак: «Майстренко Онисія Семенівна (с. Рахни-Лісові Шаргородського району) – Орден Великої Вітчизняної війни II ст., медаль «За бойові заслуги» [14, с. 18; 199].

Сьогодні документи про Майстренко О. С. зберігаються у Галузевому архіві Міністерства оборони України у м. Києві. Ймо-

вірно, що там знаходиться інформація і про інших випускниць 1939 року Жмеринської середньої медшколи.

Джерела та література:

1. Власний архів Пірус Т. П.: Світлини Майстренко Онисі Семенівни 1939 р., 1949 р., 1953 р., 1961 р. та інших років.
2. *Пірус Т. П., Пірус К. Л.* Спогади про голодомор 1932 – 1933 років у с. Рахнах-Лісових Шаргородського району Вінницької області / Т. П. Пірус, К. Л. Пірус // Вісник інституту історії, етнології і права // Збірник наукових праць. Вип. 9. – Вінниця, 2011. – С. 108 – 112.
3. Власний архів Пірус Т. П.: світлини Майстренко Онисі Семенівни.
4. Державний архів Вінницької області, ф. Р – 2232, оп. 9, спр. 6.
5. Власний архів Пірус Т. П. Світлини Майстренко О. С.
6. *Нагребецький А. Н.* Рахни-Лісові – Яблунова перлина Поділля / А. Н. Наребецький. – Вінниця: ПП Балук І. Б., 2014. – 512 с.
7. Запис Пірус Тетяни Петрівни 14 лютого 2018 року від Пірус (дів. Костинчук) Марії Никифорівни 1940 р. н., жительки села Рахни Лісові Шаргородського району.
8. Запис Пірус Тетяни Петрівни 13 лютого 2018 року від Ясинецької (дів. Берегулько) Надії Семенівни 1944 р. н., уродженки села Зведенівка Шаргородського району жительки села Рахни Лісові Шаргородського району.
9. Запис Пірус Тетяни Петрівни 13 лютого 2018 року від Пойди (дів. Берегулько) Марії Афанасіївни 1939 р. н., уродженки села Зведенівка Шаргородського району Вінницької області, жительки м. Вінниці.
10. Запис Пірус Тетяни Петрівни 13 лютого 2018 року від Герус (дів. Гончарук) Марії Іванівни 1957 р. н., жительки села Рахни Лісові Шаргородського району Вінницької області.
11. Власний архів Пірус Т.П.: Солдатський трикутник-лист (від 19 листопада 1944 р.) рідного брата Майстренка Івана Семеновича до сестри – Майстренко Онисі Семенівни.
12. Запис Пірус Тетяни Петрівни 15 лютого 2018 року від Польової (Майстренко) Людмили Василівни 1951 р. н., жительки села Рахни Лісові Шаргородського району.
13. Переможці. Учасники бойових дій Другої світової і Великої Вітчизняної воєн, які померли в повоєнний період або проживають на території області. Вінницька область. – Т. 8: Чернівецький район, Чечельницький район, Шаргородський район, Ямпільський район / Обл. редколегія: Спірідонова Л. М. (гол.), Нешик С. С. (заст. гол.), Харчук В. Є.

(відп. секр), Бранько Я. А., Василюк С. М., Гальчак С. Д. та ін. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2014. – 912 с.

14. *Гальчак С. Д.* Жіноче обличчя війни: вінничанки на захисті Вітчизни (1941 – 1945) / С. Д. Гальчак. – Вінниця: ПП Балук І. Б., 2015. – 460 с.

Анастасія РОГОЗОВСЬКА-КОСУНЕЦЬ

**ОКРЕМІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ
ЖМЕРИНСЬКОГО
ЗАЛІЗНИЧНОГО УЧИЛИЩА № 1
(1944 – 1960-ті РОКИ)**

Напередодні Другої світової війни, а особливо в роки радянсько-німецького протистояння, на території УРСР почала функціонувати нова система підготовки робітничих кадрів для потреб усього Радянського Союзу. Саме війна стала основним каталізатором для створення мережі нових середніх спеціальних навчальних закладів освіти, які б готували кваліфікованих робітників різних робітничих спеціальностей, котрих так потребувало зруйноване народне господарство країни.

Така мережа навчальних закладів сформувала систему трудових резервів СРСР, і було створене відповідне всесоюзне міністерство з низкою підпорядкованих республіканських управлінь. На території Вінницької області діяло Обласне управління Міністерства трудових резервів на чолі із М. Бондаренком.

Про систему трудових резервів УРСР написано низку досліджень, серед яких праці авторів І. І. Бугая [1], О. С. Дубинчука [2], Н. Палун [3], М. Ф. Пузанова [4] та ін. Що ж стосується висвітлення історії та розвитку системи трудових резервів Поділля, то кількість праць значно менша. Серед них варто згадати дослідження Б. Кузмікулкіна [5], М. Кравця [6], А. В. Рогозовської-Косунець [7].

Тому не є дивним те, що досліджень з історії розвитку професійно-технічної освіти у повоєнний період Жмеринського рай-

ону практично не існує. Окремі відомості можна знайти в узагальнюючих працях та енциклопедичних виданнях, як: «Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область» [8], «Профтехосвіта України: XX століття» [9], «Навчальні заклади Поділля. (Вінницька і Хмельницька області)» [10] та ін.

Виходячи із проблеми відсутності досліджень з історії розвитку навчальних закладів системи трудових резервів Жмеринського району, написання даної статті є актуальним. Крім того автор використовує для висвітлення теми дослідження матеріали Державного архіву Вінницької області, які раніше не були опубліковані.

Після визволення України з-під окупації німецько-фашистських загарбників у 1944 році на теренах країни почались відбудовчі процеси. Як і зазначалось, вагомі завдання покладались на заклади підготовки робітничих кадрів усієї УРСР. Саме зусиллями молодого кваліфікованого покоління передбачалась відбудова зруйнованих промислових об'єктів, системи залізничних сполучень та й усієї інфраструктури радянської держави.

Серед усіх існуючих закладів системи трудових резервів області відновило свою діяльність і Жмеринське залізничне училище № 1. Згідно паспорту училища, дата його відкриття – 20 жовтня 1940 року [11, арк. 37] (хоча під час написання статті автор знайшла й іншу дату заснування училища: як стверджують автори збірника «Профтехосвіта України: XX століття», воно своєю історією сягає 1923 року [9, с. 154]).

Училище створювалось на базі локомотивного депо станції м. Жмеринка, по вулиці Орджонікідзе, 5. За профілем навчання це було залізничне училище, в якому навчали таким спеціальностям: помічник машиніста, слюсар по ремонту паротягів, вагонів, тесля, токар, коваль [11, арк. 37].

Про матеріально-технічний стан училища по завершенню війни дізнаємося із доповіді секретаря Вінницького обкому КП(б)У «Про стан ремісничих, залізничних училищ і шкіл ФЗН Вінницької області на 05.08.1945». Згідно даних, у Жмеринському залізничному училищі № 1 тривав складний відбудовчий період. Із листопада по грудень 1945 року планувалась здача з будівництва приміщення для навчання, гуртожиток [12, арк. 11].

Судячи з бухгалтерських звітів, у 1945 – 1946 роках училище розпоряджалося сумами в 1 млн. 30 тисяч крб. за 1945 рік і 18 млн. 684 тисячами крб. за 1946 рік [13, арк. 154]. Однак, як свідчать інші документи, цих коштів катастрофічно не вистачало, що ставить під сумнів виділення такої суми у 1946 році або ж про значно більші масштаби руйнувань.

Згідно постанови бюро Вінницького обкому КП(б)У від 15.05.1946 року «Про стан навчально-виробничої та виховної роботи в ремісничих, залізничних училищах і школах ФЗН Вінницької області», у Жмеринському залізничному училищі не вистачало майстрів, а будівництво було зупинене. Наголошувалось, що управління трудових резервів не приділяє достатньої уваги побутовому стану, не постачає інвентар, постільну білизну, взуття, одяг [14, арк. 80].

Однак у 1947 році училище додатково отримало 36 тисяч 156 карбованців із рахунку обласного управління міністерства трудових резервів. Ці кошти були витрачені на закупівлю 100 штук матраців, 100 пар носків, 250 штук безрукавок, театральних костюмів, бібліотеки [15, арк. 58].

Що стосується навчально-виховного процесу, то на 1949 рік училище набрало на навчання 150 учнів, хоча забезпечити усім необхідним могло 125 осіб. Житлова площа училища складала 814 метрів квадратних, учбової – 336, місць в гуртожитку було на 203 учні при плані набору з усіх курсів 332 особи. Саме тому керівники обласного управління трудових резервів зверталися у Міністерство з проханням знизити план по області із 1300 учнів до 800 [16, арк. 25].

Як і в кожному закладі освіти системи трудових резервів, так і в Жмеринському училищі № 1 велику увагу приділяли художній діяльності учнів, зокрема на 1951 рік училище займало перше місце в області зі стану розвитку та впровадження саме художньої діяльності. Активно підтримувалось і заохочувалось бажання учнів до нових знань, зокрема дирекція відмічала найактивніших читачів училищної бібліотеки. Так, прізвища учнів Свирида, Мусель, Даженко, Лозинський потрапили у згадку до річного звіту училища, як ті, що прочитали за перший квартал 1951 року від 10 до 15 книг [17, арк. 265].

Проте зі змінами в системі професійно-технічної освіти РСРС у 1950-х роках, а саме з часу створення нових типів навчальних закладів системи трудових резервів – училищ механізації сільського господарства, стан, і без того ще не ідеальний, ремісничих і залізничних училищ зазнає нових потрясінь. Держава починає зменшувати асигнування шляхом примусових скорочень видатків. У цей час у Жмеринському залізничному училищі № 1 зазнають скорочень, на наш погляд важливі для комфорту існування училища, штатні одиниці: опалювач із сумою в кошторисі 600 карбованців, кочегар із сумою 446 карбованців, прибиральниця (300), комірник (385) [18, арк. 14]. Зрозуміло, що матеріальний стан училища погіршувався, тому необхідною стала власна виробнича діяльність, яка приносила б додаткові кошти для училища.

Так за 1958 – 1959 навчальний рік учні закладу виконали ремонт паротягів, вагонів, залізничних сполучень на суму 15 тисяч 872 карбованці і 37 копійок. На виробництві заробили 90,2 тисячі карбованців (план складав 85 тисяч) [19, арк. 92].

Згідно матеріалів інспекторських перевірок, на 1959 рік в училищі бракувало майстрів та викладачів. Зараховано на навчання 125 осіб: 10 кл. – 20; 9 кл. – 14; 8 кл. – 18; 7 кл. – 73. Віком 1941 року народження – 47 осіб, 1942 – 79. Із дитячого будинку – 19 учнів, сиріт – 7. Діти загиблих у Другій світовій – 23, сільської молоді – 112, міської – 13 осіб [20, арк. 7]. Училище мало 22 одиниці токарних станків, фрезувальні, свердлінні, деревообробні, ковальські станки, 151 одиницю електромоторів. Гуртожиток був оснащений 328 ліжками, 133 килимами, 3 бачками, 2 титанами, 194 тумбами, 38 столами, 379 табуретками, 1 шафою. Відповідно до документа, училище мало фізкультурний зал, баскетбольну, волейбольну ділянку, гімнастичний та легкоатлетичний зали. А останній ремонт проводився у 1950 році, тоді лагодили фасад, дах, вікна, двері [11, арк. 39 зв.].

Після реформ у професійно-технічній освіті у 1960-х роках в УРСР з усіх типів навчальних середньо-спеціальних закладів освіти були утворені міські (колишні ремісничі та залізничні) та сільські (колишні училища механізації сільського господарства) професійно-технічні училища. Жмеринське залізничне училище стало Жмеринським міським професійно-технічним училищем № 1.

На 1961 рік училище закінчило ремонт: був замінений дах, нарешті був побудований санвузол у гуртожитку, почалось будівництво спортзалу. На ремонт було виділено 9 тисяч 500 карбованців, а задіяно по факту 3 тисячі 200, що складало 33 %. Однак досі бракувало стоянки для техніки, педкабінету та 29 видів оснащення. Викладацький склад не був укомплектований – не висачало двох майстрів [21, арк. 3].

За період свого існування в училищі працювали майстри: Аврамчик Н. Я., 1927 року народження, Босенко П. Р. (1912), Буга К. Д. (1903), Волошенюк Г. Є. (1917), Григоренко Н. І. (1912), Козлов М. І. (1927), Масний П. І. (1928), Рибак Н. Ф. (1921), Рибак П. А. (1918), Радиченко А. Ф. (1915), Штус А. Б. (1918), Штодько Я. С. (1921) та викладачі: Беренштейн Е. Г., 1913 року народження, Соснова П. М. (1921), Смахов А. Г. (1927), Яворський Г. С. (1906). Директором училища довгий час був І. Рудьман [20, арк. 18].

Таким чином, Жмеринське залізничне училище № 1 пройшло типовий для тогочасного навчального закладу системи трудових резервів шлях у повоєнний період, шлях відновлення діяльності з часів радянсько-німецької війни 1941 – 1945 рр., становлення, реформування та постійних змін, шлях нестач та неуккомплектованості, скорочень та втрат контингенту учнів та викладачів. Опіраючись в більшій мірі на власні зусилля, колектив училища, на чолі з директором І. Рудьманом, все ж зумів вистояти в умовах постійних експериментів влади із професійно-технічною освітою. Училище було першим і найміцнішим закладом освіти, що готувало кваліфікованих робітників в галузі залізничного транспорту. Окремі випускники училища досягли чималих результатів у професійній діяльності. А це вкотре доводить: там, де людиною керує бажання вистояти, існувати, навчати і бути корисним на своєму місці, – жодні владні перипетії та зміни не становлять загрози.

Джерела та література:

1. Бугай Й. І. Становлення професійно-технічної освіти в Україні / Й. І. Бугай // Все для вчителя. – 2008. – Листопад. – № 11. – С. 3 – 5.

2. *Дубинчук О. С., Хромова О. А.* Розвиток профтехосвіти на Україні (1917 – 1977 рр.) / О. С. Дубинчук, О. А. Хромова // Радянська школа. – № 12. – 1977. – С. 17 – 26.

3. *Палун Н.* Професійно-технічна освіта в Україні (1929 – 1940 рр.) / Н. Палун // Шлях освіти. – 1998. – № 14. – С. 51 – 53.

4. *Пузанов М. Ф., Терещенко Г. И.* Очерки истории профтехобразования в Украинской ССР / М. Ф. Пузанов, Г. И. Терещенко / под ред. Ковальчука Н. М. – К.: Вища школа. – 1980. – 232 с.

5. *Кузмікулкін Б.* Міцніють руки трудові (Профтехосвіта на Поділлі) / Б. Кузмікулкін // Вінницька правда. – 1967. – 18 січня

6. *Кравець М., Кукурудзяк М.* Освіта на Поділлі у перші повоєнні роки: 1944 – 1951 рр. / М. Кравець, М. Кукурудзяк // Тези доповідей XV Вінницької обласної краєзнавчої конференції. – Вінниця. – 1996. – С. 65 – 67.

7. *Рогозовська-Косунець А. В.* Стан ремісничих, залізничних училищ та шкіл ФЗН системи трудових резервів України на Вінниччині у 1944 – 1945 роках / А. В. Рогозовська-Косунець // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXVII Всеукраїнської Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції 7 – 8 жовтня 2016 року. – Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю. – 2016. – 510 с.

8. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька обл. – К., 1972. – 778 с.

9. Профтехосвіта України: XX століття.; енциклопедичне видання / за ред. Ничкало Н. Г. – К.: Видавництво «Артек». – 2004. – 876 с.

10. Навчальні заклади Поділля (Вінницька та Хмельницька області). Довідник. – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля». – 1999. – 136 с.

11. Державний архів Вінницької області (далі ДАВіО), ф. 4767, оп. 1, спр. 82, 185 арк.

12. ДАВіО, ф. 2700, оп.7, спр. 35, 19 арк.

13. ДАВіО, ф. 4767, оп.1, спр. 3, 160 арк.

14. ДАВіО, ф. 136, оп. 12, спр. 275, 176 арк.

15. ДАВіО, ф. 4767, оп. 1, спр. 14, 413 арк.

16. ДАВіО, ф. 4767, оп. 1, спр. 32, 201 арк.

17. ДАВіО, ф. 4767, оп. 1, спр. 65, 301 арк.

18. ДАВіО, ф. 4767, оп. 1, спр. 205, 252 арк.

19. ДАВіО, ф. 4767, оп. 1, спр. 224, 214 арк.

20. ДАВіО, ф. 4767, оп. 1, спр. 258, 509 арк.

21. ДАВіО, ф. 4767, оп. 1, спр. 382а, 53 арк.

**«РІЧКА ПОЧИНАЄТЬСЯ З ДЖЕРЕЛА,
А МУЗЕЙ З КУТОЧКА».
ЕТАПИ РОЗВИТКУ МУЗЕЮ
П. І. ЧАЙКОВСЬКОГО І Н. Ф. ФОН МЕКК
ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ**

Збереження культурних цінностей народу, його історії та традицій є ключовим завданням для нащадків, однією із умов розбудови високорозвиненого суспільства. Вивчення, збереження, використання та популяризація різних проявів діяльності людей з науковою та освітньою метою, залучення громадян до надбань культурної спадщини є головними положеннями у визначенні поняття музейного закладу.

Процес формування та створення музею П. І. Чайковського і Н. Ф. фон Мекк, від виникнення ідеї, до появи повноцінного закладу, займає значний проміжок часу. На різних етапах означених процесів участь у них брала велика кількість людей та організацій. Постає питання узагальнення наявної інформації.

Перші публікації, що висвітлюють окреслену проблематику, з'являються у місцевій та регіональній пресі у повоєнні часи і присвячені, у першу чергу, перебуванню П. І. Чайковського на Поділлі, зокрема у Браїлові. Серед них статті Ш. Премислера «П. І. Чайковський на Вінниччині» [1, с. 4], М. Солоненко «Чайковський у Браїлові» [2, с. 4], О. Зуєва «Потрібен музей!» [3, с. 3].

Перші кроки у процесі створення майбутнього музею висвітлені у роботах М. Солоненко «До джерел знань» [4, с. 4], В. Подоляка «Його пам'ятають» [5, с. 4], Я. Рекрута «Там, де побував Чайковський» [6, с. 3]. У публікаціях йдеться про створення куточка П. І. Чайковського у місцевій бібліотеці. Ю. Хмельовий у статті «Браїлівський мрійник» [7, с. 11] розглядає роль П. А. Пляцека у процесі формування ідеї створення музею.

Створенню та функціонуванню музею П. І. Чайковського на громадських засадах у Браїлівському СПТУ № 6 розглядається у публікації П. Рибачок «Ласкаво просимо!» [8, с. 3]. У статті де-

тально розглядається усі аспекти, що були пов'язані з організацією та подальшою роботою закладу.

Аналіз діяльності громадського музею у 1980-х роках та перспективи його подальшої трансформації розглядаються у дописах А. Райчука «Неспокій» [9, с. 3] та Й. Савинова «На зустріч з Чайковським» [10, с. 3]. Статті окреслюють наступний етап розвитку музею, етап функціонування самостійного культурно-мистецького закладу.

У дописі О. Яремчука «Його Браїлівське життя» [11, с. 4] йдеться про урочистості, що були присвячені 150-ій річниці з дня народження П. І. Чайковського. Публікація своєрідно підсумовує багаторічні процеси, що пов'язані з формуванням музею П. І. Чайковського.

Таким чином, у запропонованій статті ставиться за мету розглянути обставини, за яких відбулося становлення та розвиток музею П. І. Чайковського, на основі дослідження публікацій у регіональних та місцевих періодичних виданнях. Реалізація поставленої мети можлива за умови досягнення наступних завдань: визначити основні етапи створення установи, з'ясувати коло людей, які працювали над втіленням у життя цієї ідеї.

Знайомство П. І. Чайковського з Н. Ф. фон Мекк, що розпочалося наприкінці 1876 року, дуже швидко переростає у відносини, які дозволяють говорити нам про близьку, інтимну дружбу. Закохавшись у музику Петра Ілліча, Надія Філаретівна не шкодує для нього ані матеріальних, ані духовних витрат. Вона однією з перших зрозуміє, що музика молодого, маловідомого професора Московської консерваторії – геніальна.

Весною 1878 року Петро Ілліч отримує від Надії Філаретівни запрошення приїхати до Браїлова, на що він відповідає згодою побувати у її маєтку. Перші ж враження привели Петра Ілліча у захоплення: розкішний парк, багатий палац та повний комфорт. Надія Філаретівна потурбувалася про всі дрібниці його побуту.

Всього у Браїлові Чайковський побував п'ять разів. Тут ним була створена перша оркестрова сюїта, оркестрована опера «Орлеанська дівка», 14 романсів (зокрема, «Серед шумного балу», «То було ранньою весною», «Серенада Дон Жуана»), п'єса для скрипки та фортепіано «Спомин про дороге місце», Літургія святого Іоанна Златоуста тощо.

У середині ХХ століття народжується і починає втілюватись ідея відображення факту перебування видатного композитора у Браїлові.

Місцевий житель П. А. Пляцек захопився нею ще у юнацькі роки. Браїлівський юнак познайомився з творчістю композитора в часи окупації, під час перегляду німецького фільму «Серед шумного балу», в якому розповідалося про творчість П. І. Чайковського. Під час навчання у місцевій школі Петро Пляцек слухав на уроках співів фрагменти п'єси «Спомин про дороге місце», твору, що був написаний та присвячений Браїлову. Таким чином, у юнака сформувалася ідея про створення музею композитора у рідному містечку. Цей задум «Браїлівський мрійник» розпочинає втілювати у життя, опинившись на початку 1950-х років у Москві.

У 1955 році Петро Артемович відвідує м. Клин, у якому розташований будинок-музей П. І. Чайковського та знайомиться з племінником композитора – Юрієм Львовичем Давидовим. Молодий чоловік розповів нащадку митця про свою ідею, яку він розпочав втілювати у життя: «Я попросив у щойно відкритій бібліотеці її співробітницю, свою шкільну подругу Євгенію Нарусевич, створити куточок Петра Ілліча Чайковського і для початку вручив їй усе, що зміг зібрати» [12, с. 24]. За деякий час у бібліотеці було створено стенд, на якому згодом експонувалися різні документи про життя композитора, книги, фотографії, зібрання листів до рідних та друзів. Матеріали були надіслані будинком-музеєм П. І. Чайковського у м. Клин на прохання завідуючої бібліотеки. За декілька років, на одному із приміщень колишнього палацу Н. Ф. фон Мекк було відкрито меморіальну дошку, на якій зазначалося: «В цьому будинку під час своїх приїздів у м. Браїлів протягом 1878 – 1880 років жив і працював геніальний російський композитор П. І. Чайковський» [13, с. 194].

Ідея увіковічення пам'яті про приїзди композитора до Браїлова набуває поширення і на початку 1970-х років у місцевій школі створюється зал П. І. Чайковського. У залі були зібрані та експонувалися «фотодокументи про життя і творчу діяльність композитора, рідкісні матеріали про перебування його в Браїлові та Сьомаках... Юні краєзнавці ведуть активну переписку з музеями Клина та Кам'янки. А нещодавно група учнів Браїлівської дитячої музичної школи побувала в Кам'янському музеї», – пише про ці події

В. Краснюк, учитель цієї школи [14, с. 4].

Формування повноцінного музею відбувається у січні 1979 року, коли у приміщенні СПТУ № 6 було створено музей П. І. Чайковського на громадських засадах. У районній газеті «Нові горизонти» про цю подію написано наступне: «...за ініціативою директора техучилища М. А. Іванюка, педколективу, майстрів, з метою увіковічнення пам'яті про великого російського композитора П. І. Чайковського відкрито музей. Він розмістився у двох добре обладнаних кімнатах» [5, с. 3]. У музейних кімнатах експонувалися стенди: «П. І. Чайковський на Україні», «Життя і творчість Петра Ілліча»; портрети композитора та його батьків, видатних російських композиторів та Н. Ф. фон Мекк тощо. Опікувалася музеєм у той час педагог училища Б. М. Коваль, головна заслуга якої полягає у придбанні портретів, різних листів та предметів. Першими відвідувачами музею були гості із Азербайджану. «Браїлів вправі вічно гордитися тим, що дав духовну насагу чарівникові музики», – записав від імені делегації із міста Шекі другий секретар комуністичної партії Азербайджану Е. Назарлі [15, с. 4].

У наступне десятиліття громадський музей П. І. Чайковського набуває більшої популярності, розширюється географія його відвідувачів. Відбувається зміна керівника музею. Коваль Б. М., яка розпочинала роботу у 1970-х роках зі створення «куточка», пошуку пам'ятних місць, пов'язаних із П. І. Чайковським, знайомством із нащадками композитора тощо, виходить на пенсію і переїжджає до іншого міста. Відтепер музей очолює викладач фізики СПТУ № 6 Й. В. Савинов. У цей період музей поповнюється новими експонатами, серед яких книга з дарчим написом Ксенії Юрїївни Давидової, правнучатої племінниці композитора. Йосип Володимирович не обмежувався пошуком майбутніх експонатів для музею лише Браїловом, він здійснює подорож у м. Клин. Під час подорожі особисто знайомиться з К. Ю. Давидовою, відвідує сімейний цвинтар, на якому похований М. І. Чайковський, рідний брат композитора, засновник будинку-музею у м. Клин. Для поповнення колекції Браїлівського музею були передані ноти, книги, фото з дарчими написами. Під час цієї подорожі також відбувається знайомство Й. В. Савинова із нащадками Н. Ф. фон Мекк, серед них: Корсаков А. Г. та Себенцова Т. О., правнуки Надії Філаретівни. Дізнавшись про відкриття музею, вони передають у дар письмове

приладдя, тримач для ручок та олівців, багато нот і книг.

Наприкінці 80-х років ХХ століття набуває розвитку ідея створення туристичного центру у Браїлові. У червні 1988 року у приміщенні Браїлівського сокоморсового заводу відбулося розширене засідання виконкому Жмеринської районної ради народних депутатів. На порядку денному цього засідання стояли питання, що були пов'язані із подальшою долею архітектурних пам'яток селища, перетворення Браїлова у туристичний центр. Планувалося здійснити ремонтні роботи у монастирському комплексі та привести у належний стан об'єкти, що пов'язані з перебуванням у Браїлові П. І. Чайковського. На втілення зазначених ідей у життя передбачалося виділити великі капіталовкладення, лише проектні роботи по очистці та відновленню озер коштували 40 тис. карбованців [16, с. 3]. «Директор училища М. А. Іванюк обіцяв виділити найпросторіше, найсвітліше приміщення. Тісний флігель, де музей розміщений нині, голова обласного музичного товариства В. М. Дербеньов запропонував перетворити у музичний клас» [16, с. 3].

19 травня 1990 року у Браїлові відбулося урочисте відзначення 150-ліття від дня народження П. І. Чайковського. До цієї дати були проведені значні заходи. «...Роботу щодо впорядкування паркової зони, ремонту будівель провели величезну, освоївши понад 400 тис. карбованців. Близько трьох десятків трудових колективів, установ, окремих служб брали участь у підготовці та проведенні урочистої церемонії» [11, с. 4].

Урочистості розпочалися із відкриття меморіальної дошки, розміщеної на фасаді колишнього палацу Н. Ф. фон Мекк: «В цьому будинку в 1878 – 1880 роках під час приїздів на Україну творив геніальний російський композитор П. І. Чайковський» [17, с. 2]. Головною подією заходів було відкриття оновлених залів музею П. І. Чайковського. Н. В. Секретарьова, завідувача методичним відділом обласного краєзнавчого музею, автор тематико-експозиційного плану музею відмітила: «У Браїлові досі існувала музейна кімната. В період підготовки до відзначення ювілею її експозицію значно розширили, поповнили оригінальними, і, не побоююся цього слова, безцінними експонатами» [11, с. 4]. Першими відвідувачами оновленого музею були родичі Н. Ф. фон Мекк, серед яких її правнуки Т. О. Себенцова та А. Г. Корсаков, які записали у книзі відгуків свої враження: «Через сто десять років приїхали ми, роди-

чі, правнуки Надії Філаретівни і вдихаємо повітря, котре надихало великого нашого Петра Ілліча на одвічно живу музику» [11, с. 4].

Оформлення закладу у справжню музейну структуру відбувається на початку 1991 року. 9 січня виконавчий комітет Вінницької обласної ради народних депутатів приймає рішення «Про створення державного музею П. І. Чайковського на правах відділу», відділу обласного краєзнавчого музею. «Відтепер ми маємо можливість у Браїлові утримувати персонал, який працюватиме не на громадських засадах, а більш професійно», – відзначав начальник відділу культури Жмеринського району В. Марполь [18, с. 3]. Директором музею була призначена Т. І. Алексєєва.

Наступного року, управління культури Вінницької обласної державної адміністрації, згідно рішення сесії Вінницької обласної ради народних депутатів «Про перелік об'єктів комунальної власності обласної ради народних депутатів, що передаються в управління обласної державної адміністрації», своїм наказом переводить Браїлівський музей П. І. Чайковського в самостійний державний музей з підпорядкуванням районному відділу культури.

У листопаді – грудні 1993 року розширюється експозиція закладу, з'являється новий експозиційний розділ «Музична бібліотека Н. Ф. фон Мекк», відповідно відкривається третій експозиційний зал, а згодом музей змінює свою назву, відтепер він «Державний музей П. І. Чайковського і Н. Ф. фон Мекк». У цей же час розпочинається втілення у життя ідеї створення музичної вітальні музею. За задумом засновників, виступи музикантів у стінах закладу, мали б стати одним із ключових видів його діяльності. Відповідний проект оформлення інтер'єру музичної вітальні розроблявся обласним художнім фондом. Рішенням сесії Браїлівської селищної ради народних депутатів адміністрацію училища зобов'язано виділити відповідне приміщення для реалізації проекту, але справу було вирішено лише у 1999 році.

По завершенню процесів формування музею П. І. Чайковського і Н. Ф. фон Мекк набув сучасного вигляду. Заклад складається із вступної частини та трьох залів: «Робочий кабінет П. І. Чайковського і Н. Ф. фон Мекк», «Чайковський у Браїлові» та «Музична бібліотека Н. Ф. фон Мекк».

Вступна частина включає в себе копії портретів П. І. Чайковського і Н. Ф. фон Мекк та фрагменти (цитати) із їх листів, що

поклали початок приїздам композитора до Браїлова на запрошення його власниці.

До першого експозиційного залу ввійшли матеріали, що хронологічно висвітлюють життєвий та творчий шлях П. І. Чайковського, а також події, які пов'язані з увіковічненням його слави. Особливим розділом подаються прижиттєві видання творів митця, особисті речі Н. Ф. фон Мекк та фортепіано із її маєтку.

Експозиція другого залу висвітлює історію селища та події, що пов'язані з приїздами Чайковського до Браїлова. Один із розділів залу охоплює життєвий шлях Н. Ф. фон Мекк та її родини.

Експозицію музичної бібліотеки складають п'ять експозиційних комплексів, кожен з яких вміщує в собі ілюстративний пояс на сюжет з життя Н. Ф. фон Мекк та оригінальні експонати – нотні видання. Завершенням експозиції є фото Пляцка П. А. – одного із ініціаторів створення музею П. І. Чайковського в Браїлові, колекцію книг та нот якого покладено в основу експозиції музею.

В інтер'єрі музичної бібліотеки представлені: нотна етажерка, стіл, фортепіано – меблі які могли бути у музичній бібліотеці.

Отже, з середини 50-х років ХХ століття ідея створення музею П. І. Чайковського у Браїлові починає втілюватися у життя у вигляді фрагментарної експозиції («куточка») при місцевій бібліотеці. У подальшому подібні експозиції виникають у середній школі та професійно-технічному училищі. Процес носить здебільшого локальний характер і є підготовчим етапом на шляху формування музею. Ідею майбутнього закладу у цей період розвивають: П. А. Пляцек – місцевий житель, автор ідеї, збирач перших експонатів; Є. Я. Нарусевич – бібліотекар, автор першого «куточка», присвяченого П. І. Чайковському; Б. М. Коваль – викладач естетики у Браїлівському СПТУ № 6, автор експозиції при училищі.

Створення музею П. І. Чайковського при СПТУ № 6 на громадських засадах у 1979 році є наступним етапом формування музею. У цей час відбувається розширення площі експозиції, наповнення її новими експонатами, зростання популярності як серед жителів району, так і поза його межами. Велику роль у створенні закладу відіграє директор училища М. А. Іванюк. Керівником та головним опікуном музею у цей період був Й. В. Савинов.

Процес формування музею завершується у 1990 – 1993 роках, коли громадський музей отримує статус державного, спочатку

як відділ обласного краєзнавчого музею, а згодом самостійного закладу. Відбувається розширення експозиції, з'являється новий експозиційний розділ, відкривається новий зал. Музей отримує нову назву, ведеться робота по створенню музичної вітальні музею. Першим директором, вже самостійної установи, стає Т. І. Алексеєва.

Джерела та література:

1. *Премислер Ш. П.* Чайковський на Вінниччині / Ш. П. Премислер // *Вінницька правда*. – 1945. – 3 жовтня. – С. 4.
2. *Солоненко М.* Чайковський у Браїлові / М. Солоненко // *Нові горизонти*. – 1965. – 27 квітня. – С. 4.
3. *Зуєв О.* Потрібен музей! / О. Зуєв // *Вінницька правда*. – 1971. – 21 травня. – С. 3.
4. *Солоненко М.* До джерел знань / М. Солоненко // *Вінницька правда*. – 1967. – 26 березня. – С. 4.
5. *Подоляк В.* Його пам'ятають / В. Подоляк // *Вінницька правда*. – 1971. – 25 травня. – С. 4.
6. *Рекрут Я.* Там де побував Чайковський / Я. Рекрут // *Робітничка газета*. – 1970. – 16 січня. – С. 3.
7. *Хмельовий Ю.* Браїлівський мрійник / Ю. Хмельовий // *Вінниччина*. – 2013. – 22 травня. – С. 11.
8. *Рибачок П.* Ласкаво просимо! / П. Рибачок // *Нові горизонти*. – 1979. – 14 березня. – С. 3.
9. *Райчук А.* Неспокій / А. Райчук // *Нові горизонти*. – 1989. – 18 лютого. – С. 3.
10. *Савинов Й.* На зустріч з Чайковським / Й. Савинов // *Нові горизонти*. – 1989. – 18 жовтня. – С. 3.
11. *Яремчук О.* Його Браїлівське життя / О. Яремчук // *Вінницька правда*. – 1990. – 24 травня. – С. 4.
12. *Никологорская Т.* Если б деревья могли говорить... / Т. Никологорская // *Клуб*. – 1995. – № 4. – С. 24 – 25, 29.
13. *Смірнов М.* Браїлів: погляд крізь століття / М. Смірнов. – Вінниця: ФОП Рогальська І. О., 2016. – 460 с.
14. *Краснюк В.* В гостинному Браїлові / В. Краснюк // *Нові горизонти*. – 1974. – 14 вересня. – С. 4.
15. *Татарин М.* Життя – мелодія / М. Татарин // *Нові горизонти*. – 1981. – 31 липня. – С. 4.
16. *Райчук А.* Чи бути Браїлову туристським центром? / А. Райчук // *Нові горизонти*. – 1988. – 18 червня. – С. 3.

17. *Дмитренко В.* А музика таки вічна / В. Дмитренко // Нові горизонти. – 1990. – 22 травня. – С. 2.

18. *Деркач В.* І став музей державним / В. Деркач // Вінницька правда. – 1991. – 1 травня. – С. 3.

Олена ЗІНЬКО

**КОЛЕКЦІЯ МІКРОМІНІАТЮР
МИХАЙЛА ГРИГОРОВИЧА МАСЛЮКА
КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКОГО ЦЕНТРУ
ВІННИЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Ознайомлення з особливостями мистецької діяльності – це не стільки процес засвоєння знань, як процес формування загальнолюдських цінностей, які вимагають необхідність здобути необхідний рівень загальнокультурної освіти, забезпечити орієнтацію в культурному просторі, сформувати світогляд, збагнути необхідність творчого мислення [1].

У Вінницькому національному технічному університеті є можливість під час вивчення курсу «Історія української культури» ознайомитись з мистецтвом Подільських художників та майстрів в лабораторіях культурно-мистецького та просвітницького центру ВНТУ.

Мистецький центр в університеті був створений в 1990 році при кафедрі історії та теорії культури. Він складається з музеїв: «Подільський модернізм», «Сучасне подільське мистецтво», «Українська народна ікона та декоративно-ужиткове мистецтво», зали скульптури та музею українського художника з Поділля Ф. З. Коновалюка, а також експозиційної зали [2].

В залах подільського мистецтва в межах практичних занять студенти знайомляться з особливостями подільського живопису, вчаться розуміти мову мистецтва, мають можливість збагатити власний духовний простір культурним змістом, експонують свої роботи в межах виставки студентської творчості. Серед творів по-

дільських майстрів – пейзажі, портрети, натюрморти, графіка, ікона на склі, шкіряні роботи, батик, різьба по дереву, гобелени, вишивка, витинанки, флористика, авангардні роботи подільських художників, мікро-мініатюри [3].

Щорічно в культурно-мистецькому центрі ВНТУ відбуваються меморіальні заняття, присвячені видатному механіку, музиканту, поету, автору оригінальних годинників і музичних інструментів, фотографу, майстру мікромініатюри, Михайлу Григоровичу Маслоку.

Жмеринський майстер є володарем понад 70-ти Почесних грамот і дипломів. Він грав на багатьох музичних інструментах, писав вірші, виготовляв музичні годинники, займався різьбленням по дереву, металу, мармурі та слоновій кістці. За своє життя він створив майже 500 мікрошедеврів.

Серед його робіт – паровоз, об'єм якого 48 кубічних мікрон. Найменші в світі моделі паровозу та парової машини занесено в Книгу рекордів України.

Серед мініатюр Михайла Маслока є і книги, одна з них – томик Олександра Пушкіна, в якому вигравірувано уривки з віршів поета, розміром 0,8×0,4×0,2 мм. Вченими цю книгу було визнано, як книгу-пилінку, тому що за їх підрахунками, таких книжечок в маковому зернятті вмістилося б шістдесят штук. А також і томик «Кобзаря» Т. Г. Шевченка, електродвигунчик у 100 разів менший від макової зернини.

Неповторними були його численні мікробарельєфи із золота, серед яких портрети М. Некрасова, С. Руданського, М. Вовчка, М. Леонтовича, П. Ніщинського.

Вироби Маслока М. Г. демонструвалися в найбільших музеях 23 міст колишнього Союзу, чарували жителів Болгарії, Індії, Польщі, Чехословаччини, Японії. Його домашній «Ермітаж» відвідували тисячі людей із різних країн.

Перша виставка робіт неперевершеного майстра мініатюр із Жмеринки М. Г. Маслока вміщувалася на тарілці. На ній експонувалося 100 крихітних речей, тонко виготовлених із золота, пластмаси, кістки і слюди. Вінничани побачили виставку, яка займала «територію» розміром у невеличкий кишеньковий блокнот. Маслоку назвав її «Виставка на долоні». На цій виставці експонувалось 115 предметів.

Захоплення музикою викликало появу цілої колекції музичних інструментів, виготовлених власними руками. Свій перший музичний інструмент – балалайку – сконструював він ще у восьмирічному віці, пізніше чарівні руки майстра виготовили такий музичний інструмент, який об'єднав в собі балалайку, гітару та мандоліну. Інструмент мав 21 струну. Багато років тому, зайнявшись мікромініатюристикою, він змайстрував кілька скрипочок.

Маслюк М. Г. виготовив півсотні годинників. Серед них є і велетні, висота яких сягає кількох метрів, а маятник важить більше, як пуд, і малюки, що вміщаються у персні. Є годинники з двома маятниками та механізмом у маятнику, із 25 стрілками, які показують час у семидесяти країнах світу, і зовсім без стрілок, які рахують не лише час, а і дні, місяці, роки. В одних об'єднано годинник, компас, термометр, барометр, в інших замість стрілок – частина земної кулі і штучний супутник. А є такі, що кожної години виконують мелодії.

В 1991 році вийшла його збірка віршів «На лирико-юмористической волне», де він написав:

Если бы жизнь удалось прожить снова,
И «книгу» заново с поправками прочесть, –
Я изменил бы в ней не так уж много,
И может быть остался весь таким, как есть.

Про майстра знято фільми «Такий характер» та «Годинник і скрипка» [4].

Вироби Маслюка М. Г. знаходяться у фондах Національного музею Т. Г. Шевченка, Вінницькому обласному краєзнавчому музеї, приватних колекціях. В мистецькому центрі ВНТУ зберігаються 24 роботи. Це 3 жіночий фотопортрети, північний полюс, паровоз, обручки, вазочка з квіткою, Пушкін, Островський, Гоголь, Коцюбинський, Шевченко, Майя Плісецька, серденьтко, глобус, записна книжка, макове зерня і авто, кубок та м'яч, космос, обеліск слави, біліє парус, велосипед, художні картини «Вечір», «Заграва».

На пам'ятному вечорі 15 лютого 2016 року був присутній онук Михайла Григоровича Сергій Тетерін, який продовжив справу дідуся, створивши свої також неповторні роботи. Готується пам'ятний вечір до 100-річчя з дня народження Михайла Григоровича Маслюка.

Джерела та література:

1. *Зінько О. В.* Мистецтво як засіб творення особистості студента при вивченні культурознавчих дисциплін у вищих навчальних закладах [Текст] // *О. В. Зінько, І. Г. Герасимова* // Знання. Освіта. Освіченість: збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції, м. Вінниця, 28 – 29 вересня 2016. – Вінниця: ВНТУ, 2016. – С.72.

2. *Зінько О. В.* Історія української культури як можливість надання культурологічних знань в технічному університеті [Текст] // *О. В. Зінько* // Знання. Освіта. Освіченість: збірник матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції, м. Вінниця, 2 – 3 жовтня 2014. – Вінниця: ВНТУ, 2014. – С. 151.

3. Інститут гуманітарно-педагогічних проблем та виховання. Довідниково-методичний посібник. – Вінниця: 2014. – С. 47.

4. Він створив книгу-пилінку і паровоз, що у 20 мільйонів... Електронний ресурс: <http://vntu.edu.ua/uk/news/690> -- 20.

Юрій МАЛІНОВСЬКИЙ

ЦЕРКОВНЕ ОБЛИЧЧЯ ЖМЕРИНКИ В ОПИСІ ЮХИМА СІЦІНСЬКОГО

У 2009 р. в Білій Церкві було перевидано книгу «Приходи и церкви Подольской епархии» [1], яка вперше була надрукована в далекому 1901 р. в типографії Кіржацького С. І. у Кам'янці-Подільському. Проте в роки «войовничого атеїзму» її примірники були знищені. Не було цієї праці навіть у Вінницькій обласній науковій бібліотеці ім. Тимірязєва. Її укладав і редагував священник Юхим Йосипович Сіцінський.

До 150-річчя від його дня народження редакційна рада бібліотеки української краєзнавчої класики з Білої-Церкви в складі Пшонковського О. В., Перерви В. С., Стародуба О. В., Чернецького С. А. прийняла рішення перевидати одну з кращих краєзнавчих праць підросійської України. Грунтовну передмову до неї написав Анатолій Трембіцький, який захистив і кандидатську дисертацію по життю і творчості видатного подолянина.

У драматичній історії українського народу є величні постаті, яких ніколи не огорне темінь забуття, які завжди будуть з Україною, до них, насамперед, слід віднести видатного історика Юхима Сіцінського. Небагато знайдеться діячів, які могли б зрівнятися з ним широтою світогляду, багатогранністю інтересів, незгасною жадобою до творчості, любов'ю до рідного краю. Маючи енциклопедичні знання, здатність глибоко аналізувати і відображати історичні процеси, він однаково плідно працював як історик, краєзнавець, етнолог, археолог, бібліограф, музеєзнавець та мистецтвознавець. Зазнав багато випробувань, поневірянь, забуття в рідній Україні, рідному Поділлі, був членом десятка наукових товариств України та Росії і залишив значний слід в науково-просвітницькому, національно-релігійному, педагогічному та громадсько-культурному житті України.

Його творча спадщина включає понад 300 праць і 150 статей-рецензій на 1164 історико-краєзнавчі та етнографічні праці, проте значна частина його робіт і досі залишається в рукописах та зберігається у фондах багатьох архівів і музеїв.

То ж, зберігаючи, стилістику початку ХХ століття подамо церковний опис Жмеринки 1901 року [1, с. 229 – 230].

ЖМЕРИНКА В Е Л И К А Я село – розположено на возвышенно-холмистой местности, в 2 верстах от реки Рова. Невдалеке от села находится ж.-д. станция «Жмеринка». Все село утопает в садах, а некогда оно было окружено дремучими лесами, тянувшимися на целые десятки верст; жалким напоминанием о них служат теперь все более и более уничтожаемые, благодаря близости железной дороги, крестьянские «левады».

Возвышенное местоположение, обилие садов и лесов в климатическом отношении делают село весьма благоприятным для жизни. Народонаселение (мужчин 636 и женщин 629) – крестьяне православного исповедания. Близость железно-дорожной станции все более и более изменяет образ жизни и занятый местного крестьянского населения: крестьяне занимаются, главным образом, извозом, работают поденно и служат при железной дороге и лишь отчасти продолжают обрабатывать землю. Почва – глинистая и при хорошей обработке дает удовлетворительные урожаи. Благодаря тому, что ж.-д. станция «Жмеринка» стала узловой для Одесско-Киевской, Волочиской и Могилевско-Новоселицкой линии, местность у села Жмеринки стала быстро засе-

латься, и теперь там, где некогда торчали пни и кочки, высятся прекрасные здания и постепенно образуется городок, по распланировке своих мощеных улиц не уступающий многим уездным городам. К селу постепенно присоединяются новые поселения, каковы: Семеновка, Хутора, Пенька, Цегольня, Жмеринка-станция (поселок).

Старый храм, построенный в 1785 г. старанием и на средства прихожан, существовал до 1878 г., а в 1879 г. построен новый деревянный, с такою же колокольнею, на каменном основании и с каменной оградой – в честь Собора св. Архистратига Михаила, с благословенья преосвященного Феоноста, на средства прихожан (8000 р.). В 1884 г. на кладбище из материала старой церкви устроена часовня. Иконостас 1879 года. Церковной земли: усадебной 3 д., пахотной 40 д. 300 сажень, сеной и леса 47 д. 300 сажень. Церковные дома – деревянные; для священника построен в 1877 г., дом псаломщика ветхий. В селе существует министерское училище с 1875 г., помещавшееся до 1894 г. в здании существовавшей здесь раньше «сельской школы», а в этом году оно было переведено в новое здание. Кроме того, существует в селе женская школа грамоты, открытая в 1897 г.

ЖМЕРИНКА МАЛАЯ село – находится в 2 верстах от ж.-д. ст. «Жмеринка», где имеется и ближайшая почтово-телеграфная контора. Оно расположено между двумя холмами, у протекающего в долине безымянного ручейка. Климатические условия не благоприятствуют здоровью жителей: каждый год здесь весною или осенью не обходится без эпидемических болезней – таких, например, как скарлатина, дифтерит и др. Почва местности – суглинистая и в общем плодородная.

Существует в народе предание, что Жмеринка Малая образовалась из крестьян, высланных сюда во времена крепостного права за различные преступления, причем первоначальное поселение это вначале носило название «Хутора», а потом лишь стало известно под именем Малой Жмеринки в зависимости, должно быть, от близ лежащей Великой Жмеринки, которая выслала туда многих своих поселян. В последнее время (1898 г.) в Малой Жмеринке числится около 1200 душ прихожан обоего пола. Все это – малороссы-крестьяне, занимающиеся по преимуществу хлебопашеством. Те из них, которые не имеют земельного надела, уходят на заработки при железной дороге. Кроме того, к сему приходу относятся и служащие на ж.-д. станции «Жмеринка».

В 1900 г. учрежден здесь второй штат причта, состоящий из священника, диакона и псаломщика. Приходский храм во имя св. Великомученицы Параскевы построен в 1731 г. из дубового дерева в сруб, о трех куполах, в виде корабля, и без особых перестроек сохранился до сих пор. Тесовая крыша на нем в последние годы «барщины» заменена была жестяною, на средства помещика Гловацкого. Иконостас в храме одноярусный, обновленный в 1870 г. При железнодорожной станции находится приписная каменная церковь во имя св. князя Александра Невского, устроенная в 1896 г. на средства ведомства Юго-Западной железной дороги. Церковной земли: усадебной 3 д., пахотной 26 д. и сенной 15 д. Церковно-приходская школа с 1869 г.; с 1889 г. помещается в просторном здании, выстроенном на средства прихожан с пособием от епархиального училищного совета; стоимость всей постройки 1500 р.

Джерела та література:

1. Приходы и церкви Подольской епархии. – Біла Церква, 2009. – 994 с.

Павло ПЕДІН

СТАРООБРЯДНИЦЬКІ ПОСЕЛЕННЯ ЖМЕРИНСЬКОГО РАЙОНУ. ІСТОРІЯ ЗАСЕЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ У XVIII – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Історично склалось, що територія між річками Дністер і Буг були кордоном багатьох держав, в складі яких знаходилися ці території. Історично доведено, що процес заселення цих земель старовірами припадає на кінець XVII ст. (період Руїни) та активно продовжувався в 1676 – 1699 рр. (коли ці території були в складі Оттоманської Порти, та протягом 1700 – 1791 рр., коли ці землі належали Речі Посполитій). Під час етнографічних експедицій 2016 – 18 рр., спогадів членів родин Донцових, Педіних, Семенових,

Лебедевих та інших, виявилось, що навіть в ці приєднані до Російської імперії території відбувались міграції з центральних районів Росії, зокрема члени родин заселились в 60 – 70 ті рр. XIX ст. Як правило, заселення відбувалось у вже існуючі багатонаціональні поселення. Цим вони відрізняються від процесу заселення «пилипонами» нижнього Подністров'я та утворення слобідок на території Тиврівського та Барського районів Вінниччини та інших районів Поділля. Завдяки матеріалам, вміщених у «Топографічному описі Подільської губернії за 1799 р.», працях «Приходы и церкви Подольской епархии» Е. Сіцинського (1901 р.), «Старообрядчество Подолии» С. Таранця (1998 р.) та власним експедиційним дослідженням (2016 – 2018 рр.) було простежено історію заселення та розвитку старообрядницьких громад Жмеринського району та визначено їх вплив на економічний розвиток цих земель.

Автором було досліджено історію чотирьох населених пунктів Жмеринщини (Жуківці, Людавка, Чернятин (Слобода-Чернятинська) та Почапинці).

Село Жуківці знаходиться за 5 км біля залізничної станції «Жмеринка». На 1799 р. с. Жуківці перебували у власності Станіслава Потоцького, знаходилось на вершинах рівних пагорбів. Біля села протікала річка Шумаш. Біля берега на пагорбі знаходилась церква греко-російська старого обряду в ім'я Святої Трійці, в якій був з прекрасним живописом іконостас і при ній була дзвіниця з 4-ма дзвонами з спижової міді, дім священика, при ньому – городи.

У селі знаходилась винокурня та дерев'яна корчма, які орендувались євреями у пана за 2500 польських злотих на рік. Необхідні матеріали, зокрема деревина – купувались в поміщицькому лісі, а зерно і виноград – з городів і полів місцевих жителів. Характерно, що будинки розміщувались несиметрично і дуже тісно один біля одного, і при них були невеликі городи. Земля ж на цих теренах сіро-піщана і глинувата, а навколо села знаходилися оброблені поля [2, с. 120].

Активне заселення села старообрядцями припадає на другу пол. XVIII ст. вихідцями з Дону [6]. Населення на 1799 р. складало: старообрядців (182 чол., 170 жін., всього 30 родин), циганів (1 чол.), євреїв (10 чол. і 5 жін.), інших підданих (184 чол. і 145 жін.) [2].

Старообрядці поселялися на землі Потоцьких, за умови оренди землі на чиншовій основі. Після переходу землі до поміщика Семашко у 1863 – 1880 рр. проживання та ведення господарства погіршилось. Він вимагав додаткові плати і постійно змінював умови договору, що був складений ще при Потоцьких у 1812 р. Населення приходу складалося з розкольників-поповців (більше 1000 осіб) [3, с. 155 – 158]. Головне заняття – хліборобство і частково садівництво; побічні роботи – на залізниці і виробництво полотна. У розкольників існували і інші ремесла: теслярство, столярство, виготовлення цегли та ін.

Село Людавка, ймовірно засноване українцями. У 1799 р. належало Станіславу Потоцькому. В одному селі дві дерев'яні церкви: перша – православна, обернена з унії в 1794 р. (бідна) в ім'я Великомученика Дмитрія Мироточивого, в якій живопис іконостасу – посередній, має 3 мідних дзвони. Друга – старообрядницька в ім'я Покрови Пресвятої Богоматері, в ній іконостас високої мистецької якості, дзвіниця складалася з чотирьох дзвонів зі спижової міді. При православному храмі знаходилась школа і дім священика, при ньому невеликий город. Крім того, при храмі були землі на орних полях, в сезон сінокосу на 13 днів виділялися 20 косарів для створення припасів для церкви [2, с. 129].

Крім того у селі знаходилась дерев'яна корчма з винокурнею, що мала 3 котли для виготовлення пінного вина, всього протягом тижня виготовлялось 48 кварт вина, ціна яких була по 12 злотих за кварту. Всі припаси можна було купити в лісі та полі поміщика. Важливою особливістю була наявність водяного млина на греблі, до якого були прикріплені 2 борошняних постави та одна сукновальня. Млин знаходився в оренді у євреїв. Ціна оренди складала 4000 польських злотих на рік. Будинки селян розмішувались хаотично і тісно, при них були невеликі городи. Земля переважно глейка і частково глиниста. Поселення оточене з двох сторін оброблюваними полями, а з двох інших – крутими горами. На 1799 р. у с. Людавка старообрядців проживало (126 чол. і 110 жін., 33 двори), євреїв (7 чол. і 8 жін.), православного духовенства (5 чол. і 3 жін.), циганів (3 чол. і 2 жін.) та інших підданих (177 чол. і 178 жін., 44 двори) [2, с. 130].

З XIX ст. це поселення активно заселялось старообрядцями, вихідцями з-під м. Рильська Курської губернії, звідси і самоназва –

«риляки» [6]. Село розташоване на рівнині; від залізничної станції «Жмеринка» у 13 км., старообрядці заселяли лісовий яр, а потім і за ними закріпилися самоназви територій «Балкани», «Пліци» та «Шламовка» [14, с. 155 – 156].

Відомо, що у селі росіяни-старообрядці, своїми силами, побудували свій перший дерев'яний храм в ім'я Дмитрія Солунського в 1781 р. Землю для церкви виділив Станіслав Потоцький в 1779 р. У церкві зберігалися документи, видані їм «на право користування на вічні часи». У 1863 р. була відкрита церковно-приходська школа. На кінець XIX ст. будова застаріла і була непридатною для служби, що й зазначає Е. Сіцинський. На його місці в 1878 р. на гроші поміщика була побудована нова церква, також дерев'яна. Вона згоріла 1897 році. На початку XX ст. у Людавці був збудований цегляний, однокупольний з трьохярусним іконостасом храм в ім'я Дмитрія Солунського [5]. Старообрядців-поповців на 1900 р. нараховувалося 448 чол. і 460 жін. [1, с. 215 – 216].

Всі вони переважно займалися землеробством. Більшість старообрядців займалися орендою садів навколишніх сіл та земель в Бессарабії. За межами Людавки її жителі славилися як гарні каменярі та теслі. Після руйнації старообрядницького способу життя та ведення господарства, вони займалися будівництвом та «грабарками» [6]. Особливо яскраво виділяється спеціалізація у садівництві, а саме вирощування яблук, груш, черешень та слив для продажу, крім того орієнтувалися і на розведення свиней та великої рогатої худоби [5].

Село Чернятин виникло не пізніше XVII ст. та одержало назву від першого поселенця, козака Черняка чи Черняти. Це поселення у 1899 р. вразило Е. Сіцинського сирію нездоровою атмосферою, що служила причиною того, що місцеве населення мало виснажений вигляд і страждало переважно від сухот, не дивлячись на те, що тут на кошти поміщиці надавалася безкоштовна медична допомога. За розповідями старожилів, Чернятин утворився через заселення його старообрядцями-поповцями, що переселялися сюди з Московської держави в пору гонінь там на них. Поселення було власністю князя Любомирського, Домського і Ігнатія Вітославського. Останній власник маєтку виселив розкольників на південь

від села за 1,5 км., де вони утворили селище, яке назвали Слободо-Чернятинською [1, с. 629].

У 1891 р. в поселенні нараховувалося 120 старообрядницьких господарств, які винаймали 332 десятини землі у поміщиці М. Львової. Головним заняттям служило землеробство і роботи на місцевому пивоварному заводі. У Слободі-Чернятинській активно розвивалося садівництво. Кожна родина тримала великі плантації малини, смородини, агрусу та інших плодово-ягідних культур, що давало високі прибутки і достатній рівень життя. Тут старообрядці влаштували свою каплицю, на честь Святого Апостола Філіпа. Вона була дерев'яною в зруб, і славилися серед місцевого населення під назвою «філіпповців» [3, с. 186 – 187]. Старообрядницького населення числилось на 1901 р. – 552 чол. і 573 жін. [1, с. 629].

Село Почапінці. Назва села має дві версії свого походження. Перша, розповідає про трьох братів, які спочатку оселилися на території сучасного села, але з невідомих причин, покинули ці місця. Як пізніше скажуть люди: «Почапали звідси». Інша версія, теж розповідає про братів, прізвище яких було Почапінські, від чого й пішла назва місця, де й виникло село. Старообрядців проживало дуже мало, за даними Е. Сіцінського, у с. Почапінцях проживало 17 родин старообрядців, вихідців з Тамбовської губернії Елагинського повіту, які в Почапінському лісі, на рубці, утворили поселення, приписане з 1897 р. до Почапинецької церкви. Кілька з них були старообрядцями-безпоповцями [1, с. 586 – 587].

Отже, на території Жмеринського району в досліджуваний період було 4 населених пункти, де проживали старообрядці. Однак це є неповними даними, оскільки старообрядці інкогніто проживали в інших селищах, а також містах, часто для захисту свого життя вели напівлегальний спосіб життя, метою якою було – вижити через утиски Російської імперії з боку церкви та чиновників. Проблемою, з якою стикаються дослідники, є брак архівних матеріалів з цієї проблематики. Оскільки детально старообрядців в дореволюційній Росії, крім статистичних документів та топографічних описів майже ніхто не досліджував. Їх життя, побут, особливості соціалізації вдається відновлювати через перекази представників старообрядницьких громад, оскільки прекрасно історію зберігає генетична пам'ять. Навички, побут і спосіб життя старообрядців донедавна не змінювався. Навіть в часи радянської влади

зберігалась їх економічна діяльність, хоча й нелегальна, і часто, завдяки корупції, вдавалось виживати, як за царської Росії, так і в СРСР.

Що ж до впливу на розвиток регіону, то слід відзначити, що особливостями економічної діяльності старообрядців сіл Людавка, Чернятин і Жуківці були садові промисли, крім того займалися й баштанними культурами. Часто завдяки оренді садів у поміщиків сухофрукти з садів регіону доставлялися до таких міст як Київ, Одеса, Кам'янець-Подільський, Харків, Москва, Санкт-Петербург і навіть у Владивосток! Крім торгівлі характерним для старообрядців були будівельні роботи, а саме будівництво доріг, каналів, дамб, млинів, маєтків. Все це лягало на плечі старообрядців, і вони дійсно славились як гарні будівельники.

Наостанок хочеться донести меседж, що старообрядці були першими політичними емігрантами з Росії, будучи при цьому «руськими», вони працею допомагали відбудовувати інфраструктуру, що руйнувалась через військові конфлікти, і забезпечувати сухофруктами як Поділля, так і дальні регіони Російської імперії.

Джерела та література:

1. Сецинский Е. Приходы и церкви Подольской епархии. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета Выпуск 9. Приходы и церкви Подольской епархии / Сецинський Е. – Каменец-Подольський, 1901. – 1267 с.

2. Опублікований на сайті Подільської губернії 1899 р. Вінницький і Подільський Бессарабський повіт / За ред. Легуєва Р. Ю. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – 3 фб.

3. Таганец С. Сторообрядцев Подолья : монография - "С. Таганец. – Кн., 1900 г. – в 39 с.

4. Русская служба ВВС: «Русские старообрядцы на берегах Анестра. Фотоальбом» [электронный ресурс] / Сайт архива староверея [сайт]. – Режим доступа: <http://samstar.ucoz.ru/news/2009/06-10-2216> – Дата доступа – 01.04.2014.

5. Записки автора 09.05.2016 р. від Педіної Зінаїди Ізотівни, 1959 р. н., уродженки с. Людавка, Жмеринського р-ну, Вінницької обл., жительки м. Вінниці.

6. Запис автора 20.07.2017 р. від Семенова Дмитра Мартіяновича, 1958 р. н., уродженця с. Людавка, Жмеринського р-ну, Вінницької обл., жителя м. Вінниці.

Анатолій СВАРЧЕВСЬКИЙ (о. ПАНТЕЛЕЙМОН)

ПРОТОІЄРЕЙ ІОАНН ОМЕЛЯНОВИЧ ШИПОВИЧ ТА ЙОГО БРАЇЛІВСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ

Іван Омелянович Шипович (о. Іоанн) народився в 1857 році в мальовничому селі Бронниця Могилівського повіту Подільської губернії в родині священника [2, с. 400]. Наступного року о. Омелян переїхав на новий прихід в с. Галайківці, де колись був відомий старовинний монастир. Він залишив після себе видимий слід і світлу пам'ять в місцевій громаді як найбільш видатний настоятель, який своїми стараннями і працею по добродійності зробив немало.

Після здобуття домашньої освіти, Іоанна послали до Шаргородського духовного училища. У сучасних джерелах його багато хто помилково називає бурсою, хоч насправді в Україні бурсами називали колись ті будинки, де жили учні духовних навчальних закладів. Радянська атеїстична література зображувала школи клерикалізму як розсадника мракобісся і неучтва. Проте спогади о. Іоанна про роки навчання в духовному училищі спростовують ці домисли [14, с.14].

«Учителі учили нас старанно, рідко прибігали до покарання ... Була і чимала шкільна бібліотека. Учні читали не лише удома, а крадькома і на лекціях. Між собою учні жили добре. Один одному говорили правду. Учні ділилися між собою книгами, грошима, навіть одягом; стояли один за одного, як побратими. І зверталися однокласники один до одного не інакше як – «брате мій!» [14, с. 14].

Ті, що закінчували Шаргородстке училище, швидше і краще за інших, складали письмові іспити до Подільської духовної семінарії. Вони всі непогано здавали як усні, так і письмові завдання.

Багато хто з них йшов потім з семінарії у ВНЗ. До Духовної Академії вступали семінаристи дуже часто саме з «шаргородців». Закінчивши вищі школи, шаргородці не раз заїжджали по тому у свою «Alma mater». Тут згадували вони свою молодість, волю, науки. Своїм дітям вони нажуть, щоб ті пам'ятали їх ширість, працьовитість, любов до освіти [14, с. 14].

З 1872 року існували церковно-археологічне товариство і музей церковної старовини. До речі, вже потім, переїжджаючи у Вінницю, о. Іоанн передав дуже багато зібраної ним старовини для Кам'янець-Подільського давньосховища [9, с. 105].

Після закінчення духовного училища Іван Шипович з 1873 по червень 1879 рр. навчався в Подільській семінарії. Потім – навчання в Київській Духовній Академії (колишня Києво-Могилянська) [16, с. 244]. Тут слід зазначити, що академія в ті часи давала серйозну гуманітарну підготовку. Окрім богословських наук вивчалися логіка, психологія, історія філософії, загальна і російська історія, історія іноземних літератур, російська і церковнослов'янська мови, історія російської літератури; іноземні мови – грецька, латинська, єврейська, німецька, французька, англійська. [10, с. 105].

Курс Київської духовної академії він успішно закінчив в червні 1882-го зі ступенем «кандидата Богослов'я», після чого відбулося його призначення в жовтні 1882 року на посаду помічника інспектора Подільській семінарії, а потім – з 23 жовтня 1883 року, викладання Закону Божого в Приворотському духовному училищі (тепер: с. Подільське Дунаєвського району Хмельницької області). Саме тут він народжується як видатний краєзнавець Поділля. Іван Омелянович стає найактивнішим членом Подільського церковного історико-археологічного товариства, яке діяло ще з 1865 року [5, с. 743].

З жовтня 1883 року він був призначений помічником інспектора Подільської семінарії. На цій посаді пробув до серпня 1887 року [6, с. 105]. Маючи необмежений доступ до Кам'янецького архіву історії Поділля, він починає досліджувати місцеву історію і друкує в «Подільських епархіальних відомостях» декілька досліджень: «З минулого Сатановського монастиря і літопис цього монастиря», «Микулинський монастир», «Історичні відомості про село Борівка Ямпільського повіту», «Нові відомості з історичного

Поділля і нові дані про долю великої княгині Ольги», «Два письмові документи XVIII в.» та багато інших.

З 1886 року він став членом Подільського історико-археологічного товариства. Перебував у його рядах та знаходився там до 1920 року, часу закриття товариства [4, с. 207].

21 серпня 1887 о. Іоанн був призначений викладачем латини в Подільській семінарії, на цій посаді і перебував до 9 грудня 1891 року [4, с. 207].

Найбільшою працею цього періоду стала розвідка про Гедзона Балабана (1530 – 1607), видатного українського церковного і громадського діяча [21].

Праця о. Іоанна в училищі і на громадському терені була відмічена 15 червня 1890 року орденом Святого Станіслава третього ступеня. Цей орден, до речі, надавав право і на особисте дворянство. Цього ж року, 8 листопада, ним був прийнятий священний сан служителя Православної Церкви.

1 червня 1893 року о. Іоанна призначили настоятелем домового Кирилло-Мефодієвського храму при Вінницькому реальному училищі [5, с. 377].

Збереглися архівні документи директора реального училища, що засвідчують рапорти до опікуна Київського учбового округу про вшановування священника як церковними, так і світськими нагородами.

Вже через 6 років, у червні 1899 року, він представлений до нагородження орденом Святої Анни третього ступеня [6, с. 106]. Проте за Статутом цього ордена, кандидату слід було прослужити 25 років в духовному званні і тому було прийнято рішення «в подяку відмінно-старанної служби законовчителя священника Іоанна Шиповича виклопотати йому сан протоієрея» [6, с. 106].

Не менш високо цінували свого наставника і самі учні реального училища – з повагою і любов'ю. Саме про це свідчать спогади випускника училища, згодом інженера-електрика Георгія Густавовича Брилінга, що зберігаються в Державному архіві Вінницької області.

«Хіба можливо забути, з якої широкої точки зору трактував він Біблію і як часто зупинявся на виключно історичному значенні багатьох розділів і на їх літературних достоїнствах. Ніколи не забуду його читання Пятикнижжя, де йшла мова і про древнє

законодавство, і про умови побудови військового табору, і про відомості з медицини, гігієни, фінансового права, браку і так далі. З ним можна було говорити на будь-які історичні і літературні теми. Але головне, він був відмінним педагогом, зовсім позбавленим релігійного фанатизму. Уроки проходили дуже легко. Всяка зовнішня муштра була відсутня. Викладач не лише знав історію релігій, але і був ґрунтовно знайомий з російською, польською, єврейською і західноєвропейською літературами. Для своїх історичних пошуків використав джерела на багатьох мовах. І безумовно, ця мудра людина прекрасно розуміла нас і нашого безбожника і знав, що ніщо не зможе нас звернути з обраного шляху. А тому намагався дати нам те, що можливо – високу мораль, почуття обов'язку, навіть незалежно від релігії. Мабуть в його обличчі ми мали дійсно християнина, якого поважали і любили» [6, с. 106 – 107].

Вінницький етап в житті краєзнавця відмічено підготовкою до друку монографічних досліджень. У 1902 р. з'явилася його перша наукова робота – «Літопис Вінницького капуцинського монастиря» [5, с. 743]. У центральній науковій бібліотеці Академії Наук України зберігся її екземпляр з дарчим написом: «Високошановному професорові В. Б. Антоновичу від законовчителя Вінницького реального училища священика І. Шиповича». У книзі, на тлі монастирського життя, подано історичний опис головних подій, пов'язаних з життям Вінниці у 1745 – 1888 рр. Проте, автор робить екскурси і в древніші часи, починаючи з 1362 року, коли було засноване місто.

На відміну від краєзнавчої літератури радянського періоду, можна дізнатися не лише про народні виступи, але і про те, коли було нашестя сарани, коли лютувала холера або чума. Стає відомим, за яких обставин в м. Вінниці перед візитом Олександра І було викладено каменем Поштову вулицю; як здійснював огляд війська на початку 1812 року князь Багратіон; скільки днів знаходився в місті Микола І з синами; коли проїздила у Відень сицилійська королева.

У 1914 році, на початку Першої світової війни, з дозволу військової цензури, видана монографія «Про межі колишньої Брацлавщини, історичне життя в ній і відношення Брацлавщини до Подолії». У передмові автор звертає увагу на те, що вже давно дозріло питання про створення в межах Південно-Західного краю

нової губернії з центром в м. Вінниці, а також нової єпархії з кафедрою також у Вінниці [13].

Далі йде географічний опис території, яка сьогодні називається Вінниччиною. Після чого здійснюється історична подорож за часів Київської Русі, монголо-татарського поневолення, литовсько-польської епохи, Хмельниччини, Коліївщини, приєднання Подільського краю до Росії. Слід зазначити, що І. Шипович прекрасно орієнтувався в історичній літературі свого часу. Про це свідчить використання ним робіт В. Антоновича, П. Батюшкова, О. Єфімова, М. Костомарова, М. Молчановського, всіх відомих польських авторів та літописних архівних документів [13, с. 1 – 28].

Отець Іоанн серйозно займався і археологією Поділля. Багато років очолював археологічну комісію при Вінницькій міській управі. Він першим знайшов Сабаровское слов'янське городище, розташоване на високому лівому березі Південного Бугу [3, с. 206].

31 червня 1903 року був призначений Законовчителем Вінницького реального училища, де викладав до самого закриття останнього – 12 січня 1919 року.

У 1914 році о. Іоанн повністю перебирається в м. Вінницю і купує собі садибу, яка, до речі, розташовувалася в самому центрі м. Вінниці на колишній вул. Дзержинського, 22 (сьогодні це цілий квартал, в якому згодом були побудовані службові приміщення НКВД. *Авт.*), якраз навпроти Вінницького реального училища [10, с. 108].

Будучи людиною різносторонніх захоплень, він займався на своїй садибі агрономією і садівництвом. Підтримував листування з видатними селекціонерами, ученими-аграріями, зокрема, основоположником генетичного ґрунтознавства і зональної агрономії Докучаєвим. Отримав від нього книгу «Наші степи раніше і тепер» з дарчим написом червоним чорнилом: *«Моєму другу, шановному о.Іоанну з найкращими побажаннями»*.

Отець Іоанн був членом різних наукових товариств і установ: Церковно-археологічного і історичного товариств при Київській Духовній Академії, Історичного товариства Нестора-Літописця, Московського археологічного товариства, Київського товариства старовини і мистецтва [8, с. 44].

На початку 20-х років знавець археології, немов бачачи швидку і неминучу розправу над ним новою владою, сам добровільно передав усю свою колекцію археологічних знахідок (череп і кістки мамонта, кам'яні знаряддя праці, кераміку, нумізматику та ін.) у Вінницький краєзнавчий музей [12].

З 14 вересня 1921 по жовтень 1924 рр. протоієрей Іоанн служив настоятелем Свято-Миколаївської церкви с. Шереметки (тепер: с. Пирогово в межах Вінниці) і перебирається туди жити в новокуплений будинок [8, с. 45].

Попри те, що з січня 1918 року діяв «Декрет про відділення церкви від держави», пролетарська держава контролювала кожен крок церкви. Саме про цей контроль свідчать документи про шереметську релігійну общину: відомість про церкву, реєстраційна картка релігійної общини, умова користування богослужбовим будинком, дозвіл на реєстрацію, акти численних перевірок церковного майна, списки церковного притча і прихожан і так далі [9].

У одному з документів на питання: «Коли приєднався до цього релігійного культу?» – Іваном Омеляновичем була дана відповідь – «З першого року життя у світі» [10, с. 109].

Для сучасної людини здадуться дивними умови, на яких Вінницький райвиконком дозволяв релігійній общині користуватися приміщенням церкви, побудованої ще в 1768 р.: тільки за наступних умов – якщо община зобов'язувалася не допускати:

- а) політичних зборів, ворожих до радянської влади напрямів;
- б) роздачі заборонених книг, брошур, листівок проти радянської влади і її окремих представників;
- в) приховування цінних речей, не включених в акт вилучення цінностей;
- г) вимовлення промов, ворожих радянській владі і її окремих представників;
- д) бити в дзвони тривогу в цілях хвилювання населення проти радянської влади.

Характерно, що Шереметську церкву у ніч з 12 на 13 жовтня 1924 року пограбували. Цей випадок, безумовно, став наслідком політики державного атеїзму. Зникла і дорога риза синьо-фіолетового кольору, яка була колись подарована священником Іоанном Шиповичем цій церкві [10, с. 109].

Взагалі, Церкві на початку 20-х років доводилося діяти в складних умовах. Влада пред'являла щодо неї претензії ідеологічного, політичного і чисто матеріального порядку.

Посильний вклад в руйнування релігії взагалі і православної церкви зокрема, вносило Вінницьке управління ГПУ. Зверталася увага партійного керівництва на те, що треба збільшити грошові суми, що відпускаються для провокаційної роботи серед духовенства. Признавався і той факт, що грубі методи вербування (обіцянки матеріальної вигоди, п'янки і т. д.) притягають нечесний, шкурницький елемент в ряди «Живої церкви» і це її успішно компрометує.

7 жовтня 1924 року І. Шипович звертається в «МЕКОСВ» (міжвідомча Комісія Особливого Відділу НКВД – займалася виключно релігійними справами в державі. *Авт.*):

«Подаю відомість, що я перехожу у Браїловський жіночий монастир на посаду священника цього монастиря» [17].

На початку 1924 р. у Вінниці В. Д. Отамановським був створений «Кабінет вивчення Поділля». У нього в основному входили дослідники Поділля з Вінниці і Кам'янець-Подільського, які склали представницьку колегію наукових консультантів.

З Кабінетом вивчення Поділля співпрацювало більше 50 наукових установ Західної Європи, Америки, Близького Сходу і близько 180 установ УРСР і інших радянських республік, українознавчі центри Галичини, Закарпаття, Кубані, Канади, США [10, с. 110].

У повідомленні про діяльність Кабінету в період з 13.5.1924 р. по 1.8.1925 р. подається склад наукових консультантів. Головним консультантом з археології одноголосно був обраний о. Іоанн. Це було досить сміливо з боку тодішньої інтелігенції – за часів розпалу атеїстичного мракобісся призначити священника головним науковим консультантом!

До речі, вже пізніше, в передмові до 1-го тому свого дослідження з історії Вінниці, В. Д. Отамановський висловлює вдячність «за співпрацю і цінні відомості відомому знавцеві вінницької старовини І. О. Шиповичу». Називає його поряд з двома академіками – А. Кримським, Н. Василенко і видатним знавцем Поділля – о. Є. Сіцинським [19].

Інформаційні огляди дослідно-краєзнавчої роботи донесли до нас деякі благородні вчинки «знавця вінницької старовини». Наведемо тільки такі приклади. «Науковий консультант І. Шипович передав в Кабінет наріжний камінь розміром 53 x 49 x 15 см. З висіченого напису видно, що камінь був покладений Владиславом ІV (1632 – 1648 рр.) під час закладки в Мури Вінницького ієзуїтського костюлу. Він же передав і дві цеглини, які знайдені були, коли розбирали фундаменти древньої Ієзуїтської колегії. На одному з них (розм. 28 x 16 x 7 см.) витіснені хрест з молотом і сходами» [8, с. 46].

«Наш консультант Шипович передав для бібліографізації книгу-унікум, що є текстом Декрету Коронного Суду від 11 жовтня 1790 року в тяжбі між Вінницею і князем Станіславом Понятовским. Книга (17 x 25,5 см) має 243 сторінки. Декрет містить цікаві матеріали щодо історії і облаштування Вінницької міщанської общини XVIII ст.» [19].

У цих же оглядах повідомлялося в рекомендаційному покажчику сучасної літератури по Поділля, що повинна вийти праця І. Шиповича «Вінницькі Мури. Історичний нарис». Проте він так і не був надрукований. Змінилася політична ситуація і стало не до краєзнавства [19].

У 1926 р., коли створювався музей Коцюбинського, на прохання В. Д. Отамановського ним було підготовлено спогади «Про Шаргородське духовне училище». Вони і сьогодні зберігаються у фондах музею. Згодом вони були включені в книгу, підготовлену вінницьким ученим М. Потупейком, «Спогади про Михайла Коцюбинського» і надрукованою в 1989 р. [14, с. 6 – 17].

А тепер звернемося безпосередньо до Браїловського етапу в житті о. І. Шиповича.

Під його духовним керівництвом тоді знаходилася 161 черниця. Прибуток монастиря в той час складався частково з пожертвувань і, головним чином, з грошей за поденну роботу черниць у селян і в радгоспі. Окрім цього, черниці шили ковдри, ткали килими, в'язали рукавички, пряли пряжу. Враховуючи це, важко сказати, що монастирі паразитували на тілі суспільства [18].

Після революції з семи будинків черницям залишили один. Проте велику частину його займав штаб гаубичного дивізіону. Це змусило черниць скаржитися у ВУЦІК. Черниць примушували

платити ще і орендну плату за приміщення, яке вони займали [8, с. 47]. Хоча приміщення монастиря були побудовані ще в XVII ст., а не Жмеринським райвиконкомом. Ось в таких складних умовах ніс свою службу у Свято-Троїцькій церкві Браїловського жіночого монастиря протоієрей І. Шипович.

Випускники реального училища також не забували свого наставника. Г. Г. Брилинг з товаришами неодноразово відвідували Івана Омеляновича. У розмові зі своїми вихованцями, даючи оцінку важкого стану духовенства, священник констатував: *«Нас довели до рівня звичайних бактерій»* [20]. Але настали роки «великого перелому».

У зв'язку з цим церква і духовенство розцінювалися вже як класові вороги, а не як ідеологічні опоненти. Починається рішучий наступ проти Церкви як головної контрреволюційної сили. Втілювався він, передусім, у варварському руйнуванні культових споруд.

15 червня 1927 року о. Іоанна затримують і відправляють у Вінницьку в'язницю. Але чи то через заступництво його колишніх друзів-учених, чи то ще не зібралось досить матеріалів для слідства – він був звільнений по «Постанові» Вінницького ГПУ вже 19 червня.

На початку квітня 1927 року о. Іоанн подає прохання в Окружний Адміністративний відділ м. Вінниці про надання йому дозволу на право виїзду за кордон до дочки Марії, яка у той час мешкала в Західній Україні в містечку Озерна на Львівщині і була на ту пору хвора на туберкульоз. З приводу його «Справи» навіть був зроблений запит Вінницьким відділом ГПУ в саму столицю – Москву, але, незважаючи на підтверджувальну резолюцію «згори», йому було дано ствердний дозвіл тільки в листопаді.

Не затримався з вказівками райвиконкомом і виконанням нової «Інструкції» і інспектор культів м. Вінниці – В. Карамазов. Вона зобов'язувала місцевих сатрапів до виконання рішення Президії ВУЦИК від 29 грудня 1929 року і особливо рекомендувала:

1. Увесь кольоровий метал, а також дзвони передати «Руд-металлторгу»;
2. Усе конфісковане срібло безкоштовно передати Держбанку;

3. Речі, ковдри і інше – райвиконкомам, ризи – для реалізації в Держторг, ікони і так далі за непотрібністю – все знищити [18].

Браїловський жіночий монастир був явно приречений. Вже і обласна газета «Більшовицька правда» виступила із статтею «Контрреволюційне гніздо за стінами Браїловського монастиря». Її автор Йосип Кисельов заявляв:

«Контрреволюція, що гадюкою шипить проти переможного соціалістичного настання, знаходить тут свій притулок, має свій центр. Це гніздо треба негайно роздавити і нещадно знищити» [24].

А тут і нагода сталася. Селяни з навколишніх сіл сховали у Божому храмі від державних хлібограбіжників трохи зерна. Як завжди, знайшовся і донощик, якому згодом в 37-році, влада теж «щедро віддячила»... [22, с. 58].

Як наслідок, о. Іоанн у грудні 1932 року був засуджений по статті 54-10 Кримінального Кодексу УРСР (контрреволюційна пропаганда і агітація) до 5-ти років позбавлення волі. Його у віці 75 років відправили до Сибіру! Але на той час вже був закритий і сам Браїловський монастир.

Ми, напевно, ніколи так і не дізнаємося, де випало йому провести ці роки страждань і поневірянь. У с. Ведмеже Вушко жила жінка похилого віку – Н. О. Градецька Вона в дитинстві виховувалася в сім'ї І. Шиповича. На жаль, Наталія Омелянівна тільки пам'ятала, що її благодійник був десь в Сибіру і, повернувшись у кінці грудня 1936 року, відразу ж помер. Похований був на старому православному кладовищі біля Свято-Воскресенського храму (на сьогодні це парк біля «книжки». Авт.) [7, с. 13].

Під час перебування о. І. Шиповича в місцях позбавлення волі, влада вчинила ще одне беззаконня над старою людиною. У 1934 році усю його сім'ю викинули з власного будинку, а територію садиби конфіскували під обласне управління НКВС.

Сьогодні, коли в умовах національно-культурного відродження відновлюється історична справедливість в різних сферах життя суспільства, ми з вдячністю звертаємося до імен людей, які силою свого таланту, працездатності і невичерпної енергії робили колись добро для свого народу [8, с. 48].

Серед таких імен прогресивних діячів почесне місце займає і ім'я отця Іоанна Омеляновича Шиповича. Усе своє свідоме життя

він присвятив благородній справі служіння Господові у Престолу, вивчення історії Поділля, збереження пам'ятників історії і культури народу, поширення історико-краєзнавчих знань серед населення. Його творчість заслуговує на увагу і глибоке вивчення, а щира любов ученого і просвітника до народу і його історії є прекрасним зразком для наслідування.

Дерела та література:

1. «Гіркий був келих життєвий...». Бібліографічний покажчик. — Вінниця, 2001.
2. *Баженов Л. В.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст. Історіографія. Біобібліографія. Матеріали / Л. В. Баженов. — Кам'янець-Подільський, 1993. — С. 400.
3. *Гальчак С. Д.* Краєзнавство Східного Поділля / С. Д. Гальчак. — Вінниця, 2005.
4. *Гальчак С. Д.* Краєзнавці Поділля / С. Д. Гальчак. — Вінниця, 2005.
5. *Гальчак С. Д.* Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі. — Вінниця, 2011. — С. 743 – 744;
6. З-над Божої ріки. Літературний бібліографічний словник Вінниччини. — Вінниця, 2001.
7. *Лисий А. К.* Знавець вінницької старовини / А. К. Лисий // Вінницький капуцинський монастир. — Вінниця, 1995.
7. *Колесник В. М.* Видатний земляк о. Іоанн Шипович / В. М. Колесник // Брониці-620 років. — Вінниця, 2008.
8. *Лисий А. К.* Знавець вінницької старовини І. О. Шипович / А. К. Лисий // Вінниця – 630. — Вінниця, 1993.
9. *Лисий А. К.* І. О. Шипович – протоієрей-краєзнавець / А. К. Лисий // VI Всеукраїнська наукова конф., присвяч. 500-річчю м. Хмельницького. — Хмельницький, 1993.
10. *Лисий А. К.* Протоієрей І. Шипович – невідомий літописець Поділля / А. К. Лисий // Нариси історії Подільської (Вінницько-Брацлавської) єпархії. 1795 – 1995. — Вінниця, 1995.
11. *Тисовська Л.* Жертвам репресій присвячено / Л. Тисовська // Слово Придністров'я. — 1994. — 12 лют.
12. *Черняк В.* Літописець Поділля / В. Черняк // Чернівецька зоря. — 2007. — 29 березня;
13. *Шипович І. О.* О границах бывшей Брацлавщины, исторической жизни в ней и отношении Брацлавщины к Подолии / И. О. Шипович. — Винница, 1914.

14. Шипович І. О. Про Шаргородське духовне училище / І. О. Шипович // Спогади про Михайла Коцюбинського. – К., 1989.
15. Шипович Іван Омелянович // *Баженов Л. В.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали / Л. В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 400.
16. Шипович Іван // *Баженов Л. В.* Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX століть: Становлення. Історіографія. Біобібліографія / Л. В. Баженов. – Хмельницький, 1995. – С. 244 – 245.
17. Державний архів Вінницької області (далі: ДАВіО), ф. Р – 196, оп. 1, спр. 168, арк. 25.
18. ДАВіО, ф. Р – 196, оп. 1, спр. 2470, арк. 39.
19. Інформаційний огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі. – 1 лютого 1926 р. – № 1.
20. ДАВіО, ф. Р – 5257, оп. 1, спр. 11, арк. 92.
21. *Іоанн Шипович.* Гедеон Балабан / Іоанн Шипович. – Кам.-Под. 1885.
22. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 1, оп. 9, спр. 16, арк. 1 – 108;
23. *Іоанн Шипович.* Літопис Вінницького капуцинського монастиря / Іоанн Шипович. – Вінниця, 1995.
24. Більшовицька правда. – 1932. – 8 грудня.

Наталя ТОДОСЮК

СВЯЩЕНИКИ-БРАЇЛІВЧАНИ – ВИДАТНІ ПОСТАТІ КРАЮ

Селище Браїлів, що на Жмеринщині, славне своєю давньою історією і видатними особистостями. Браїлів є осередком релігійної віротерпимості. Тут діють православні храми: церква Іоанна Богослова (Червона церква), церква апостолів Петра і Павла, Свято-Троїцький жіночий монастир та католицький костел Санктуаріум Господа Ісуса Христа, а також храми окремих протестантських релігійних громад.

Серед відомих постатей, що внесли вагомий внесок в історію нашого містечка, є й православні отці-священники. В своїй науковій роботі я прагну показати життєвий і творчий шлях трьох священників, які свого часу жили у Браїлові: схиархімандрита Кирила (Соколова Андрія Андрійовича) – священника Свято-Троїцького жіночого монастиря, протоієрея Петра – настоятеля храму апостолів Петра і Павла та настоятеля храму Покрови Пресвятої Богородиці в селі Демидівка Жмеринського району – отця Анатолія. Дані статті займались не тільки служінням Богу, а ще й зажили слави за своє вміння з допомогою Божого слова лікувати не тільки душі, а й зцілювати тіло людей, можливістю передбачати майбутнє, як от схиархімадрит Кирил, священник Свято-Троїцького Браїлівського жіночого монастиря, та вмінням займатись літературною творчістю, як протоієрей Петро, настоятель Петропавлівського храму і, особливо, протоієрей Анатолій, який в останні свої роки життя служив в Демидівському храмі Покрови Пресвятої Богородиці.

Ці отці велику увагу приділяли також благодійницькій діяльності – допомозі ближньому. Протоієрей Петро зумів за роки свого життя відбудувати дев'ять храмів, на що віддавав фактично всі свої заощадження і залучав до цієї справи інших людей, але при цьому завжди намагався бути «непомітним», він не любив розповідати про свої добрі справи, вважаючи це своїм обов'язком.

Вважаю, що на даний час ця тема є надзвичайно актуальною, тому що від дій та слів священника можуть розпочинатись, як позитивні справи у житті окремої людини та суспільства, так і негативні, що ведуть до ворожнечі і протистояння між парафіянами і не тільки різних конфесій, а й однієї конфесії, що в сучасній історії України відбувається дуже часто. А ось, наша браїлівська земля, із своїми храмами надихає браїлівчан та гостей селища на позитивну та духовну енергію.

В сучасній історії України при визначенні ролі церкви зазначається, що церква відділена від держави, але не відділена від суспільства. Проблема даної теми висвітлювалась у працях таких науковців: Сидоренко О. П., Зінченко В. І., Недзельська Ю. А. При цьому вони відзначають і суб'єктивний фактор, що характеризує особу священника і його дії у суспільстві.

У своїй роботі ставлю таку мету: роль церковного фактору у становленні і розвитку суспільства через призму діяльності браї-

лівських священників: схиархімандрита Кирила і протоієреїв Петра та Анатолія.

I. Основні віхи життя схиархімандрита Кирила – священника Свято-Троїцького Браїлівського жіночого монастиря

Про схиархімандрита Кирила (Соколова Андрія Андрійовича), особливо про його дитячі та юнацькі роки, є надзвичайно мало свідчень. Сам священник також не любив розповідати про деякі періоди свого життя. Народився він 4 січня 1924 року в селі Вовчинець Окницького району Молдавської РСР у родині священника і сільської вчительки молодших класів. Його батько-ієрей Андрій, був росіянином, а мати Віра – українкаю. Окрім Андрія, в родині виховувалися ще двоє молодших дітей – Сергій, який згодом теж став священником, і Марія (померла у дитинстві від менінгіту).

Початкову освіту маленький Андрій здобував у сільській школі, а знання Закону Божого отримав від батька і матері. Батько навчив майбутнього священника грі на піаніно й фісгармонії. Завдяки матері він досконало володів молдавською мовою.

В 30-ті роки, під час сталінських репресій, батька-священника заарештували. Після цього відомостей про батька у сім'ї не було [9, с. 348].

Мати схиархімандрита Кирила померла дуже рано. Осиротілих малолітніх дітей виховували родичі. Слід вважати, що саме цей період життя дуже трагічними спогадами відобразився в його пам'яті і тому, будучи священником, він не дуже любив про це розповідати. У роки Другої світової війни Андрій Соколов працював на залізниці. До нього влада ставилась, як до сина священника, що був репресований «як ворог народу». А тому він не був ні комсомольцем, ні комуністом, та й сам майбутній священник цього у молодості не прагнув. Фактично, ще з юнацьких років він замислювався над тим, щоб продовжувати батьківську справу. У 1949 р., як військовозобов'язаного, його призвали в армію і він служив у ракетних військах. За свідченням архідиякона Браїлівського Свято-Троїцького жіночого монастиря Давида, про службу в армії, о. Кирил, ніколи про цей період не розповідав мотивував це тим, що давав підписку про нерозголошення військової таємниці, незважаючи на те, що вже армія не та і навіть розпався Радянський Союз.

Священик Кирил вважав, що людина в будь-якому випадку, якщо давала якусь обіцянку, повинна її виконувати. Після армії майбутній священик 7 років працював на заводі електротрансформаторів, потім влаштувався у фотоательє Могилева-Подільського ретушером і став у цій справі гарним майстром. Із звичайної чорно-білої фотографії він аніліновими фарбами створював справжній витвір мистецтва. Якщо це був портрет, то він перетворювався на художню картину, а фотографія якогось ландшафту – на мальовниче полотно. У нижньому храмі Свято-Троїцького Браїлівського жіночого монастиря, та й у келії священика, є ікони, які він сам написав, але вже олійними фарбами, копіюючи репродукції [9, с. 351].

Проживаючи у Могилеві-Подільському, Андрій Соколов одружився з дівчиною Тетяною, яка була на 10 років старшою за нього. Дітей у подружжя не було.

У 49-річному віці Андрій Соколов приймає священицький сан, заочно закінчує Московську духовну семінарію. Він служив у парафіях спочатку на території Росії (Гагарино, Смоленськ), але з часом повертається до Молдавії.

Після смерті дружини священик Кирил переїхав в Україну, в Шаргородський район. Тут він отримав місце настоятеля храмів у двох селах – Клекотині і Клебані [8, с. 6].

Наприкінці 80-х, коли в наслідок хвороби і перенесених двох операцій йому стало важко служити на двох парафіях, він звернувся до правлячого архієрея, архієпископа Агафангела, з проханням про постриг у чернецтво. На що отримав схвальну відповідь і постриг відбувся у соборі м. Вінниці. Під час постригу 65-річного клірика нарекли Ігнатієм – на честь Ігнатія Богоносця.

У 1992 р. отця Ігнатія направили служити в Браїлівський Свято-Троїцький монастир.

Протягом 1998 – 1999 рр. він був пострижений у Велику схиму і названий Кирилом – на честь преподобного Кирила Білозерського, саме в цей час до нього почали все більше приходити і приїжджати за духовною порадою й молитовною підтримкою з Вінниці та Жмеринки. Але бували люди і з далекого зарубіжжя. Багато хто з людей, послухавши пораду о. Кирила і вчинивши відповідно, отримували бажані результати, одночасно відмічали, що він вмів передбачати майбутнє. До нього йшли за порадою, особливо молоді люди – студенти, діти, яких він надзвичайно любив.

Зрозуміло, не всі відкрито скажуть про що розмовляли із схиархімандритом Кирилом, адже духовні справи це в більшій мірі особисті. Але про те, що його поради були діючими, цілющими, приносили людям радість і вирішували багато складних життєвих питань, говорить той факт, що навіть після його смерті, люди, що відвідують монастир, обов'язково ідуть поклонитись його могилі [3, с. 4].

Саме на соціальній ролі священика, його вмінню знаходити підхід із віруючими, наголошує Недзельська Ю. [7, с. 133].

Нелегке життя прожив отець Кирил, але він ніколи не скаржився, навіть перенісши три складних операції, залишався людиною, яка постійно прагне допомогти ближньому. Його любили діти, не дивлячись на похилий вік, він умів знаходити з ними контакт. За свідченням архідиякона Давида, він всі гостинці, які йому приносили прихожани роздавав дітям. Допмагаючи людям матеріально – даючи гроші, то не дивився на суму, яку давав і дуже ображався коли хтось не хотів брати. До нього також приходили молоді пари у яких не було дітей і через деякий час за його благословенням в сім'ї з'являлись діти. Багато молодих людей підтверджують той факт, що отець Кирил перед тим, як вони поступали у вузи, благословляв їх і говорив тим, хто дійсно поступить, щоб не переживали, тому що усе буде добре, а тим, у кого будуть проблеми, не говорив ні чого. При цьому ні разу не помилився [3, с. 7].

28 листопада 2016 року, на 93 році життя, після тривалої хвороби схиархімандрит Кирил, який був духовним наставником для багатьох священиків і мирян, які приїжджали до нього за молитовною допомогою і порадою, помирає. Перед смертю, за словами архідиякона Давида, отець Кирил закликав людей молитись, менше думати за тіло, а більше – за душу, любити ближнього, давати милостиню, адже тільки в цьому є спасіння душі. Останні його слова: «Творить Ісусову молитву».

Поховання відбулося 30 листопада 2016 р. на кладовищі Свято-Троїцького монастиря. У похованні взяли участь до 80 священиків Вінницької, Могилів-Подільської, Тульчинської та інших єпархій УПЦ на чолі з митрополитом Вінницьким і Барським Симоном, при цьому були присутні близько 10 тисяч людей [8, с. 6].

II. Таємниці протоієрея Браїлівського Петропавлівського храму священика Петра

Майбутній протоієрей Петро Андрійович Попов народився 19 січня 1923 р. в с. Москалівці в сім'ї бригадира будівельної бригади Андрія Семеновича Попова та колгоспниці Ірини Романівни. Напевно, Божим знаменням було те, що хлопчик з'явився на світ саме 19 січня, на Водохреща. В сім'ї він був третьою дитиною, а всього було 4 дітей (трьох хлопців і старша сестра Олена).

Із свідчень директора Жмеринського районного будинку творчості школярів та юнацтва Ланової А. Д., якій отець Петро розповідав про своє дитинство, можемо дізнатись про цікаві факти із його біографії. Будучи ще малим, він мало чим відрізнявся від своїх однолітків. Але вже тоді, потай від батьків, братів і сестри, у хатньому закутку облаштував мініатюрну капличку, по своїй дитячій уяві, власноруч пошив собі рясу і уявляв себе вже тоді священиком, відтворюючи його дії під час служби.

Петро любив вчитися. Спершу закінчив Браїлівську заводську семирічку, а згодом продовжив навчання в Козачівській середній школі.

Коли хлопцю виповнилось 14 років, прийшла перша велика біда – помирає мати, саме вона першою привила любов до Бога.

Петро Андрійович згадував, що батько очолював будівельну бригаду в колективі цукрового заводу. Мати працювала в колгоспі. А у вихідні та святкові дні співала в церковному хорі, так як мала гарний голос [12, с. 3].

Коли ж хлопець перейшов до десятого класу, вже йшла Друга світова війна. В роки війни Браїлів був розділений річкою Рів на південну частину, що була під юрисдикцією Румунії (землі Козачівки) і центр селища – окупований німцями. Сім'я Попових потрапила до німецької зони окупації. Вісім разів гітлерівці заносили Петра до списків, за якими йому належало виїхати до Німеччини на примусові роботи. Кілька разів батько викупляв сина, іншими випадками той перетинав рубіж і відсиджувався на «румунській» території. Так хлопцеві вдалось уникнути рабської праці на чужині.

В 1943 році Петро Андрійович на румунській території зустрів свою майбутню дружину Табачківську Дарину Самуїлівну.

Через деякий час були повінчані в церкві, розташованій в маєтку фон Мекків, саме вона стала йому дружиною, порадицею і опорою в подальшому житті.

Важким було життя на окупованій території. Хлопець Петро був свідком розстрілу євреїв за селом, сам ледь не ставши жертвою. Тоді ж, допомагав місцевим партизанам, які діяли в Людавському лісі під командуванням Забаштанського П. Д., але весь цей час не забував про церкву, відвідував службу, здійснював молитви [13, с. 4].

17 березня 1943 року в село вступила Червона армія, з якою і пішов рядовий Попов на поля війни. Згодом його направили до школи молодших командирів. Через місяць муштри та солдатської науки, вже у званні сержанта і в ранзі командира піхотного відділення потрапляє у запасний полк, який через кілька днів вирушає на передову. 14 липня 1944 р. браїлівчанин повів свій підрозділ, тоді ще молодих, необстріляних солдат у перший бій. Було це під містом Броди на Тернопільщині. Вони бігли житнім полем. Пролунав вибух. Отямившись, пригадує, що відчув пекучий біль у верхній частині лівого стегна. Він довго пролежав непритомним у полі серед червоних маків і жита з великою раною у стегні, саме тоді і дав собі обіцянку, що коли виживе, то неодмінно служитиме Богу. З останніх сил, опираючись на автомат, поповз до своїх. Боявся одного, аби не втратити зброю [12, с. 3].

У продовж дев'яти місяців медики спочатку Рівного, а потім Харкова боролись за його здоров'я, йшлося навіть про ампутацію ноги. Але Попов просив лікарів зробити все, щоб уникнути інвалідності. Навесні 1944 р., рухаючись за допомогою палиці, отримав тримісячну відпустку для одужання. Вже в Браїлові й застала його Перемога. Пізніше о. Петро напише власну псалму, що присвячена буде героям війни і виконуватиме її під час святкування з односельцями 9 травня біля могили загиблих воїнів.

Демобілізувавшись і повернувшись додому, відставного старшого сержанта радо зустрів і прийняв у своє середовище колектив місцевого колгоспу. Закінчивши у Жмеринці курси, він стає працювати касиром-бухгалтером. Відповідально ставився до своєї роботи, був пунктуальним і веселим. При цьому не переставав ходити до церкви. Був випадок, коли Попов з повною сумкою грошей біг до храму, у сусіднє село Демидівку, на службу. В Бра-

ілові тоді всі храми були закриті. Коли звільнився з роботи, колеги жалкували за ним, просили залишитись працювати і далі. Але у Попова П. А. був свій задум – стати священником [13, с. 3].

Приїхавши, одного разу, до Києва, щоб відвідати сестру Олену, де вона тимчасово проживала з чоловіком – редактором обласної газети «Вінницька правда» Федором Юр'євим, що на той час навчався у партійній школі, він після зустрічі з рідними пішов оглядати столицю. А завітавши у Андріївську церкву, звернувся до настоятеля із запитанням щодо отримання духовної освіти. Коли Попов заспівав під супровід скрипки, на якій грав настоятель, то зразу ж отримав пропозицію заповнити анкету для вступу в духовну семінарію. Але тоді Петро ще не прийняв остаточного рішення. Повернувшись додому, він довго обмірковував, як зізнався пізніше. Сестра – вчителька в місті Бар, її чоловік – редактор обласної партійної газети, брат його дружини секретарював в обкомі партії міста Львова, інший також обіймав високу військову посаду. Але пройшло трохи часу і Попов отримує листа від настоятеля Андріївської церкви міста Києва з чистим бланком анкети. Подружжя дуже довго обговорювали це питання. Дружинна спершу вагалась, а згодом дала «добро». Але родина не сприйняла звістку про рішення Петра навчатись в семінарії. Сестра Олена була категоричною, розірвала з братом усі зв'язки. Це була трагічна сторінка в біографії П. А. Попова. Про цей час о. Петро не любив розповідати. Щоправда, пізніше сестра Олена визнала свою помилку [12, с. 3].

В червні 1957 року Петро Андрійович екстерном здав вступні іспити у Вінницькому єпархіальному управлінні і його призначили дияконом в Браїлівський жіночий монастир, а пізніше став настоятелем храму Святих Петра і Павла. Не легким було життя о. Петра. Спочатку радянська влада прагнула його принизити, деякий час був відсторонений від служби, в цей час спаралізувало його дружину, яка 12 років була лежачою. Фактично всі справи по господарству лягли на плечі о. Петра, але він із-за цього ні разу не пропустив служби, вставав о третій годині ночі, готовив їсти і о п'ятій годині ранку йшов опалювати Петропавлівську церкву тому, що о шостій починав службу.

В той час, коли о. Петро здійснював службу Богу у храмі на Вінницьких Хуторах, разом з ним паламарював 14-літній Домбровський П. М. Коли хлопцеві виповнилось 16 років, о. Петро взяв

його на виховання, так, як своїх дітей у подружжя не було. Закінчивши школу, Домбровський Петро поступив у Вінницький медінститут. Разом із ним в одній групі навчався і майбутній архієпископ Костянтин, який згодом стане ректором Санкт-Петербурзької духовної академії. За настановами та під керівництвом о. Петра розпочали свій духовний шлях більше 10 священників у різних єпархіях, серед них і архієпископ Костянтин, у якого мрія служити Богу переважила медицину [13, с. 4].

Отець Петро був надзвичайно чуйною людиною і добрим священником. Розпочав він служіння 7 грудня 1957 р. в с. Писарівка (Вінницький р-н.), де прослужив 15 років. В 1963 році його призначають діловодом і касиром єпархіального управління. У 1965 р. служить у с. Кудлаї (Немирівський р-н), де проводить богослужіння 17 з половиною років, сюди приходили люди з 12-ти сіл.

В 1989 р. відкриває свої двері для віруючих, саме на водохреща, Іванобогословський храм, що в Браїлові (Жмеринський р-н.), який був закритий у 1933 р. Настоятелем було призначено П. Попова.

Проживаючи в селищі, залучившись підтримкою своїх парафіян, він проводить величезну роботу для того, щоб у 1995 р. ще один храм було відкрито – церкву святих апостолів Петра і Павла. Із свідчень прихожанки Скрипник Л. І., яка доглядала о. Петра до останніх днів його життя, ми можемо дізнатись, про те, що він любив куховарити, особливо добрим був приготовлений ним борщ. На свята готовив холодне, голубці та інші страви Дуже любив дітей і радів гостям.

За час служіння Богу протоієрей Петро відбудував разом з прихожанами 9 храмів: у с. Писарівка, на Вінницьких Хуторах, у селах Кудлаї, Гавришівка, храм на Каліччі (м. Вінниця), Хижинці, Глинянець, та 2 у Браїлові – Іванобогословську та св. апостолів Петра і Павла.

Йшли до нього прихожани за порадою, добрим словом і підтримкою.

У 2008 р., на свято Трійці, після служби, впав зі сходів порвавши сухожилля, це привело до того, що ходити він вже не міг. Восстаннє П. Попов відслужив службу в інвалідному візку на свій день народження 19 січня 2009 року – (Свято Водохреща) [10, с. 339].

На 87-му році життя, 17 червня 2009 р., після тривалої хвороби настоятель Петропавлівського храму Петро Попов помирає. Віддавши на службу Богу 52 роки свого життя.

Протоіерей Петро Попов похований у Браїлові на Москалівському кладовищі поруч з могилою своєї дружини.

III. Протоіерей Анатолій як священник і митець

Протоіерей Анатолій (Анатолій Леонідович Загрійчук) народився 15 січня 1951 р. в Жмеринці в сім'ї залізничників. Батько – Леонід Вікторович працював машиністом. Мати – Катерина Петрівна була робітницею в депо, а згодом – домогосподаркою. Навчався Анатолій у міській середній школі № 5 (1958 – 1968 рр.). У 1970 р. призваний до Радянської Армії. У 1977 р. закінчив Вінницький педагогічний інститут імені М. Островського – філологічний факультет, російське відділення. Вісімнадцять років учителював у школах Жмеринського району (1977 – 1995 рр.) в селах Тарасівка і Зоринці, в останньому займав посаду директора школи, викладав російську мову та літературу в Браїлівському профтехучилищі № 6, очолював Жмеринський районний будинок творчості школярів та юнацтва в Браїлові. З 1985 по 1994 рр. Анатолій Леонідович очолював літературний гурток «Сині скелі». Його дружина – Мельник Ольга Федорівна, навчалася в Жмеринському залізничному училищі на провідника, родом із Хмельниччини. Разом виховали двох синів: син Іван – 1976 р. народження, закінчив Вінницький педагогічний інститут, працював учителем української мови та літератури в Щучинецькій школі, а зараз – успішний підприємець. Син Василь, 1981 р. народження, закінчив Київський національний університет імені Т. Шевченка, навчався у семінарії при Київській духовній академії, а з 2015 р. – диякон при Іллінській церкві міста Києва [2, с. 10 – 11].

У 1990-х роках Анатолій Загрійчук – активний громадський діяч: один із організаторів Шевченківських заходів у районі, брав участь у відкритті пам'ятника Тарасу Шевченку в с. Олександрівка, член районної організації «Народний рух України». Підприємець селища Браїлів – Микола Самборський, згадуючи про Анатолія Загрійчука і його роботу в організації «Народний рух України», говорив, що в серпні 1990 р. їх обох заарештували на короткий

термін за розповсюдження листівок і спробу пронести синьо-жовтий прапор в приміщення будинку культури залізничників під час проведення серпневої конференції вчителів. А вже через рік на серпневій конференції 1991 р. їм вдалось це зробити [2, с. 203].

Вірші почав писати, як писав про себе Анатолій Загрійчук з 16 років. Він писав: «Що дар поета – це, свого роду, милість Божа, яка дасться далеко не кожному. Поезія дає мені змогу доторкнутися до високого, духовного і чистого...». Втілюючи свої роздуми у віршовані рядки, знаходив час на вивчення богословської літератури, разом з тим брав участь у зібраннях районного літературно-мистецького гуртка «Криниченька» [6, с. 3].

Видрукував свої перші вірші у районній газеті «Нові горизонти» (7 лютого 1968 р.). Цікавився історією рідного краю, творчістю авторів сучасників, самовіддано удосконалював літературну майстерність. Спілкувався з жмеринськими краєзнавцями В. П. Волкодавом, О. О. Іванишиним, М. М. Татарин, М. І. Бінківським, М. М. Овчаруком, вінницькими письменниками Анатолієм Бортняком, Анатолієм Подолінним, Віктором Мельником, Леонідом Куцим, Григором Мовчанюком [5, с. 4].

Записував народну творчість: місцеві легенди, оповіді, народно-пісенні псалми. Друкувався в колективних поетичних збірниках та літературних альманахах: «Вітрила» (Київ, 1986 р.), «Калиновий цвіт» (Жмеринка, 1991 р.), «Благовіст» (Жмеринка, 1992 р.), «Самоцвіти» (Київ, 1996 р.), «Миле серцю Поділля» (Вінниця, 2006 р.), «Краса України» (Вінниця, 2006 р.), «Чарівна криниченька» (Вінниця, 2013 р.) та інші. Його літературний герой завжди в неспокої і в пошуках.

Анатолій Загрійчук видав понад два десятки книг: поезії «Жа-рини» (1991 р.), «Обличчя» (1994 р.), «І я, о Господи, чернець» (1996 р.), «Страсна свічка у долонях» (2003 р.), «Золото Покрови» (2011 р.), та інші. Писав поезію для дітей: поетична збірка «Різдвяне віконечко» (1998, 2008, 2011 рр.); прозові, історико-краєзнавчі твори – «Дзвони по душі» (2002 р.), «Довічні сорокоусти» (2003 р.), «Подільські стожари» (2004 р.), «Житній хліб і грудочка цукру» (2008 р.), «Ігумен Алфій» (2012 р.), «Ми – з Браїлівського монастиря, або Світло лампадки» (2013 р.). Вміло поєднував поетичне і духовне.

А. Загрійчук – лауреат обласної літературно-мистецької премії імені М. Трублаїні (1995 р.). У 1996 р. прийнятий до Національної спілки письменників України (за активної підтримки і сприяння поета-земляка В. Забаштанського) [14, с. 4].

Вступивши згодом на заочний відділ в семінарію при Київській духовній академії (1997 – 2001 рр.), закінчив відділ богослов'я. У Вінницькому єпархіальному управлінні отримав благословення від владики Макарія. З 13 липня 1995 р. диякон в с. Сандраки у церкві Дванадцяти апостолів. 1 жовтня 1995 р. у Свято-Преображенському кафедральному соборі м. Вінниці стає священником. 4 листопада 1995 р. відправив першу службу у селі Лозова Шаргородського району в церкві Святого Миколая. Понад 17 років отець Анатолій служив на різних парафіях Вінницької єпархії. Проповідував слово Боже на Шаргородщині – в селах Лозова, Політанки, Теклівка, Писарівка... У вересні 2000 р. був призначений настоятелем храму Покрови Пресвятої Богородиці в с. Демидівка (де прослужив 13 років) та храму святителя Василя Великого в с. Могилівка Жмеринського району, залишивши гарний спомин у своїх прихожан. Його поважали та любили, прислухалися до його щирих порад [2, с. 12].

За сумлінну службу Митрополитом Київським і всієї України Володимиром о. Анатолій нагороджений саном протоієрея у 2004 р. В релігію А. Загрійчук прийшов після багаторічної педагогічної практики, про це він писав: «Робота вчителя і покликання священника в чомусь споріднені своєю місією. Натхнення – це дотик до рифмованого слова, що дає мені Бог. І чим більше працюєш над віршем, тим більше відчуваєш свою недоторканість. А щодо релігії в моїй поезії, то це суто філософське осмислення загальнолюдських цінностей» [14, с. 4].

Мистецтвознавець з Києва Леонід Барабан, щирий шанувальник творчості письменника, писав: «Всім своїм життям і поезією о. Анатолій стверджує буття, як діяння, картає неправду, самообман і лицемірство, що розплодилося на межі ХХ і ХХІ ст., демонструє нове слово в сучасній українській духовній культурі, захищає національну ідею та поповнює фонд золотого письменства нашої доби» [1, с. 116].

Жартуючи о. Анатолій казав: «Те, що я пишу, – дар Божий. І поезія для мене – це більше, ніж золото, яке не горить, не зникає,

не піддається інфляції. Вона є моє найдорожче золото, яке надихає жити і творити далі, дає крила і дозволяє піднятися трішки вище над землею, відірватися від земних турбот, схвильованих обличь, незрозумілих образливих слів» [5, с. 4].

Як бачимо, о. Анатолій велику увагу приділяв поезії, як засобу формування думок і поглядів, на необхідності осмислення соціальної реальності через призму православного віровчення. На думку Зінченка В., саме осмислення соціальної ролі веде до формування громадянського суспільства. В цьому є важлива роль церкви [4, с. 56].

8 лютого 2014 р., на 64-му році життя земний шлях А. Загрійчука завершився. Похований на монастирському цвинтарі в смт Браїлів.

Отже, ми бачимо, що о. Анатолій – вчитель, філософ, поет, краєзнавець, але душа його завжди була з Богом, що часто відзначалося в його поезії. Ось, наприклад, рядки із вірша «Молитва», що входить в збірку «І я, о Господи, чернець»:

Молитву, Господи, просту складу.

До тебе, наче вгору, йду і йду.

Від спеки не ховаюсь і дощу,

Добро пізнаю, зло не відомщу.

Завершується вірш такими словами:

Моя молитва, Господи, проста.

О дай донести до кінця хреста.

А у вірші «Талант» з цієї ж збірки він наче філософськи роздумує над своїм талантом, що дав йому Бог:

О Господи! Нащо мені талант? ...

Та вже коли ти дав мені цей хист,

Не поганьблю...

А цю обіцянку отець Анатолій виконав. Таким чином, своєю душею о. Анатолій цілком природно поєднував релігійний і мирський символи людського буття, вчасно реагував на виклики часу. Так Сидоренко О. П. відзначає, що від священика залежить те, як люди будуть сприймати реальні події, що відбуваються. Так як не вчасне реагування священиків на виклики часу приводить до так званого двомислення серед мирян: один тип поведінки в храмі, зовсім інший – вдома, в сім'ї, на роботі [11, с. 403].

Отже, ми бачимо, що люди по-різному вибирають свій життєвий шлях. Одних зачаровує мистецтво, інших тягне працювати на землі, декого вабить техніка, а деякі віддають своє серце дітям та присвячують себе медицині. Але й поряд є й такі, які знаходять своє найвище і найцінніше покликання служити Богу. Такими були і священники із Браїлова: схиархіандрит Кирило (Андрій Андрійович Соколов), протоіерей Анатолій (Анатолій Леонідович Загрійчук) та протоіерей Петро (Петро Андрійович Попов). Всіх їх поєднало велике бажання служити Богу, хоч кожен із них відзначився ще й іншими талантами, що були дані їм від Бога. Всіх їх поєднувало ще й те, що здійснюючи добрі справи, допомагаючи людям, вони ніколи не чекали, щоб їм за це віддячували, намагались бути при цьому непомітними. Всі свої добрі справи не вважали своєю заслугою, а волею Божою. Кожен з них прожив не легке життя, так схиархіандрит Кирил відчув, що значить бути дитиною репресованого священника в сталінські часи, протоіерей Петро дізнався, що таке Друга світова війна, саме будучи солдатом, зазнавши поранення і будучи на грані життя і смерті дав собі клятву служити Богу. Отець Петро відчув, що значить відречення від нього рідних, самих близьких за свій вибір служити Богу. Протоіерей Анатолій, хоч наймолодший із них, але також зазнав гонінь від радянської влади. За свої переконання щодо української мови, становище України у складі СРСР, особливо в кінці 80-х початку 90-х років. Він не раз із своїми однодумцями під час мітингів на деякий час був арештований, а після складання протоколу їх відпускали. Анатолій Леонідович мав талант вчителя філософа, краєзнавця, поета. Але прагнення служити Богу у нього зародилось ще з ранніх років, адже поезія його носить духовний, релігійний зміст.

Я вважаю, що такі люди, які вибрали своїм шляхом служіння Богу та ближньому, не повинні бути забутими прийдешніми поколіннями. Про них потрібно говорити і пам'ятати, так як вони прагнули подолати розрив між релігійними переконаннями та повсякденним життям віруючих, наголошували на необхідності осмислення соціальної реальності на основі загальнолюдських цінностей, що сприяло поширенню у суспільстві віротерпимості та толерантного ставлення один до одного.

Браїлівська земля багата своїми видатними постатями, що прославили і далі прославляють наш край і Україну. До них слід

обов'язково віднести браїлівських отців: схиархімандрита Кирила, протоієреїв Петра та Анатолія. Нам сьогодні, як ніколи, потрібно згадувати настанови, добрі поради отців, адже тільки в релігійній віротерпимості, доброму ставленні до ближнього, зверненні до духовних цінностей може настати мир і спокій у суспільстві.

Джерела та література:

1. *Барабан Л.* Про поезію А. Загрійчука / Л. Барабан // Народна творчість та етнографія. – № 3. – К., 2003. – С. 116.
2. *Горлей В.* Слово спочатку і завжди: Літературно краєзнавче видання про творчість А. Загрійчука / В. Горлей. – Вінниця, 2016. – С. 4 – 8, 10 – 12.
3. *Галіза О.* Поради від старця архимандрита Кирила / О. Галіза // Вінниччина. – 2012. – 8 лютого. – С. 7.
4. *Зінченко В.* Релігійна структура і церква в контексті формування громадянського суспільства в Україні / В. Зінченко // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – 2009. – № 3. – С. 156.
5. *Загрійчук А.* Про себе і свою творчість / А. Загрійчук // Вінницька газета. – 1998. – 31 жовтня. – С. 4.
6. *Загрійчук А.* Про себе / А. Загрійчук // 33 канал. – 1998. – 7 січня. – С. 3.
7. Українське релігієзнавство. – № 46. – К., 2003. – С. 133.
8. *Фрич С.* Про старця, який красу любив і жодної душі не скривдив / С. Фрич // Православна Вінниччина, грудень 2016 р. – № 12. – С. 6.
9. *Послушник Н.* Плач о духовной жизни / Н. Послушник. – 2 часть. – 2 изд. – К. 2017. – С. 347 – 357.
10. *Смірнов М.* Браїлів: погляд крізь століття / М. Смірнов. – Вінниця, 2016. – С. 339.
11. *Сидоренко О.* Релігієзнавство / О. Сидоренко. – К. 2007. – С. 403.
12. *Ланова А.* Служіння ідеї / А. Ланова // Браїлівський вісник. – № 2. – 2007. – С. 3.
13. *Загурський О.* Служить Богові та людям / О. Загурський // Жмеринський меридіан. – 2008. – № 6. – С. 4.
14. *Тупчий Л.* Педагог, священик, філософ і поет / Л. Тупчий // Нові горизонти. – 2016. – і 30 січня. – С. 4.

*Наталія ШПАК-КОСАКІВСЬКА,
Віктор КОСАКІВСЬКИЙ*

ВИШИВКА СІЛ СЕВЕРИНІВКА, ГОЛУБІВКА І ХАТКИ ЖМЕРИНСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ (П ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ)

Українська народна вишивка як вид народного мистецтва здавна привертала увагу дослідників. Серед них варто назвати імена Т. Кари-Васильєвої [1], Р. Захарчук-Чугай [2], Л. Булгакової-Ситник [3], Є. і Т. Причепій [4] тощо. Вишивка ж окремих населених пунктів Поділля досліджена менше. Тут можемо вказати на працю С. Вінніка про вишивку в с. Клембівка [5], І. Стасюк про С. Г. Шагуріна – майстра вишивки з м. Гайсина [6]. Вишивку сіл Стіна Томашпільського району та сіл Буша Ямпільського району досліджував В. Косаківський [7, с. 47 – 52; 8, с. 100 – 101]. Саме через малодослідженість вивчення вишивки окремих населених пунктів ця тема є актуальною. Не становлять виключення і села Жмеринського району. Вишивка зазнає постійних змін. Її історія відходить у минуле разом з майстринями, які створили унікальні зразки народного мистецтва.

Ще в першій половині ХХ ст. важко було уявити дівчину без вишиванки, а хату без рушників. Кожна майстриня творила свої образи у вигляді орнаментів. На рушниках, вишитих килимах, сорочках та інших виробах красувалися квіти, птахи та інші орнаменти, які постійно нагадували, своєю яскравістю, про весну і молодість. Кожна дівчина та молодиця, прикрашаючи свій одяг та оселю вишивками, сповнювали своє життя і житло світлом, створюючи атмосферу свята. Особливо на Різдво, Великдень та на Зелені Свята діставали із скрині найкращі вишиванки, які свідчили про вправність і майстерність господині.

Не обходились без вишиванок і в панському маєтку. На початку ХХ ст. серед різних колекцій северинівського палацу було і зібрання подільських народних вишивок: скатерки, серветки і рушники весільні. А також багато мережив: венеційських, мілансь-

ких, брабантських і велика кількість російських [1, с. 332]. Під час громадянської війни частина їх була вивезена до Польщі Антонієм Соколовським, дідусем Терези Фірлей. Частина цих вишиванок і досі зберігається в родинній колекції, онуки останнього власника Северинівського маєтку. Адже серед них весільні рушники і хусточка трьох поколінь: Марії Карлівни Орловської (фон Гассе), дружини Северина Орловського, їх доньки Марії Северинівни Соколовської (1840 – 1921 рр.) та її невістки Евеліни (1880 – 1943 рр.), дружини Антонія Соколовського. Вишивали їх, враховуючи роки життя власниць, у середині XIX – на поч. XX ст. [10]. На сьогоднішній день це найдавніші зразки северинівської вишивки, які свідчать про різноманітність вишивальних технік, орнаментальних мотивів, кольорову гаму і композицію орнаменту. Вони характеризують смаки і традиції того часу та є цінним джерелом для дослідження вишивки. В основному ці вироби вишивались селянками для пані, а деякі елементи (ініціали) виконані, мабуть, власницями маєтку.

Зробивши аналіз цієї колекції, ми бачимо, що у другій половині XIX ст. ще практикувалась велика кількість вишивальних технік: різноманітні мережки, штапівка, занизування, низинка, художня гладь, стебновий шов, розріджений хрестик і хрестик, є й настил по сітці. Дивлячись на це розмаїття вишивальних швів, сьогодні важко сказати точно, хто і в який час їх вишивав, але ми бачимо, що вони були. Вже на початку XX ст. почав входити в моду, як бабусі кажуть, хрестик і кольорові нитки. Так витіснились усі інші техніки вишивання і вже у другій половині XX ст. в оселях селян почали красуватися яскраві вишиванки виконані гладдю і хрестиком.

Оскільки цей вид ремесла був досить поширений у XX ст., особливо у першій його половині, коли умови життя спонукали дорослішати на багато раніше ніж тепер, то й починали привчати дівчаток до вишивки досить рано. Як розповіла Бекас Ганна Филімонівна, 1947 р. н.: «Я народилась в Сивиринівці, а вишиваю з десяти років. Бабка вишивала. Та й я почала з бабціних сорочок. Вишивала уставки і пазушку гладдю, а вже пізніше почала хрестиком шити, бо то було модно. Рушники перешивала з бабціних старих вже новими нитками в нову хату. Ше в 50-х роках, на домотканому полотні шили рушники по сітці, білими нитками. А тоді така

тканина рідка появилась, то ми по ній занизували кольоровими однотонними нитками. Спочатку шила муліне, потім появилось китайське, воно вже не облазило, то шили ним. А в 70-х шила шерстяними нитками. І килими вишивали і подушки» [11].

Губчакевич (Любарська) Єфросинія Антонівна, 1935 р. н., вишивати почала з восьми років: «Все вишивали! Рушники, сорочки, бо ж тоді таке було, самі прали, ткали, самі вишивали і шили. Це тепер все куповане, а тоді так ни було. Я сорочку вишивала на початку 50-х, а в 1956 р. в ці сорочці виходила заміж. Вишивали багато і рушників і десь до 30-ти сорочок. Бо ж тра було про свято мати і на будин день. Таке воно було. А зара вже добре жити» [12].

Буц Варвара Юхтимівна, 1922 р. н., розповідає де вішали рушники: «Робила рушники, вишивала. Вішали між вікнами на стінах, на образи. І сорочки вишивали. Ну, а що ж! Вишивала, но вже нема» [13].

Яка це кропітка робота і що вишивала на весільних рушниках згадує Марушак Марія Федорівна, 1923 р. н.: «На весільних рушниках вишивала віночки, а в середині букви (ініціали) або квіточку. Найкращі рушники вибирали на ікони, під хліб. Вишивали багато. Багато, бо ж всьо робили самі. Це типер тільки шо, тий до лавки, тий всьо вже є. А тоді поки нарядеш на ту сорочку чи рушник, вишиїш, а ше ж і в ручну пошити тра. Тий такими міленькими стібочками ше ж траба. Ну тай поки зробиш, то так дві зимі й пройде. Тий так колись було. Робили і скатирки робили, бо стіл має бути накритий. Такий звичай був. А рушники на образи. Ну молоді перше на вісіля шили, а тоді вже завішували в хаті кругом вже і на карточки. Ну тай на паску, як поприбираем ну тай гарно. Оці рушники вишивали в 50-х роках на купованому вже полотні. По ті, як її, канві, канві, бо там вже дрібненькі ниточки тай невидно щитати» [14].

Про свою любов до вишивки нам повідала Бабич (Пустовіт) Валентина Михайлівна, 1947 р. н.: «Народилась в Сивиринівці, а вишиваю з чотирнацяти років. Навчила мама – Матищук Ольга Микитівна, а тоді свикруха – Бабич Ксеня Костянтинівна. Тоді вишивали всі хрестиком. Вишивали рушники, скатерки, сорочки, подушки. Ну всьо. Я дужи любила шити. Як жити, так шити. Ну на таке вже активне вишиття надихнула свикруха. Ми вже, як в 1986 році в свою хату перебрались, тай треба було прибрати. То я виши-

вала і подушки, і штори, і підзори. Спочатку собі, а там вже діти підросли, то вже дітям. Малюнками обмінювались і сама придумувала. Хоч і на роботу, на кірпичний ходила, бо ще тільки 38 було і господарство, і діти. І заморися, а прийдеш до хати – ну ще хоть трошки, ну ще хоч часочок повишивати. Так любила вишивати. А скільки салфеток навишивала. І ще вишиваю. Тепер вже онукам треба. От сорочку чоловікові вишила, а то ще попросят. Тай вишиваю» [15].

Кожна майстриня світиться від щастя, коли завершує свій витвір. Ця енергія радості передається й оточуючим і надихає на щось приємне. Є родини в яких усі вміють щось творити. Там здібності передаються з роду в рід, так як було в давні часи. Від батька до сина, від мами до доні...

Так є і в родині Романюк Галини Миколаївни, 1949 р. н., там кожен майстер своєї справи, а вміння передаються з покоління в покоління. І вона згадала з чого все почалось. «Почала вишивати десь певно в років десять. Всього почалось з того, що колись був обичай на Паску дарувати хлопцям хусточки. Ну хлопці дівчатам давали крашанку, а вже як дарував писанку, то був намьок, що ти йому нравися. Тай вже ж хотілося дати гарну хусточку, щоб він її беріг. Ну, тай вишивали на одному кінці ініціали, на другому квіточку. Тай так я почала вишивати і в'язати кручком, бо ще ж обплітала ці хусточки круживом. То мама мені показувала, а я вишивала. В мене мама, Волуйко Ганна Іванівна, гарно вишивала. Тоді вишивали гладдю і в неї так получалось густенько, стібочок коло стібочка, так красиво. І я собі коло неї вчилася і помагала їй. В років чотирнацять я вже собі вишила блузочку. Весільні рушники вишивали тожи разом, бо саме стройка була, не було часу. А вже певно було мені років двадцять п'ять, то я почала вишивати сама хрестиком рушники, доріжки. Вишивала й на роботу, бо треба було, і рушники, і скатерку. Вишивала багато, особино як на роботу пішла, в дом культури, перший рік і ночами сиділа. Стільки тих ідей було і енергії. І собі вишивала. Тепер вже онукам сорочки повишивала, собі блузу. Останнім часом вишиваю бісером ікони. Так була загорілася і покупляла рамки на них. Це щоб дітям і онукам була згадка. Я дужи люблю вишивати, я цим живу і хочу цю любов онукам передати. В нас Валя (Романюк Валентина, невістка – авт.) вишиває і Алінка (дочка Валентини – авт.), а менша, Даша (дочка

Інни – авт.) ще мала, але вже вона собі бісером коло мени тожи вчиця» [16].

Романюк Валентина Миколаївна, 1967 р. н., теж з дитинства взялася за голку. «Я вишиваю з десяти років. Вчила мама, Лісник Марія Андріївна. В нас взагалі така майстровита родина. І свекруха моя, Романюк Галина Миколаївна, гарно вишиває, і я вишивати вмію хрестиком, гладдо, мережками. Навчила вишивати й доцю (Аліну – авт.). Ми все що треба в дома робим самі. І писанки пишем, і хліб досі в пічі пичемо, а піч чоловік робив. Стараємся дотримуватися родинних звичаїв і традицій» [17].

Ковальчук Євгенія Федорівна, 1958 р. н., навчилася вишивати від своєї тітки, як пішла в школу. «В меї другої мами була сестра, Кучер Франя Василівна, 16-ого року народження, вона мене навчила буквально всього: вишивка – перші уроки я получила від неї і писанкарство – тожи від неї. Оце перші уроки я почувала від неї, а тоді своє любопитство, своя цікавість. Подружка в мене була така що тоже вона цікавиться цим. Ну це вже захоплення, це вже як наркотик, пішло воно все в життя. Де я не була, що я не робила, а писанка, вишивка – все зі мною. Знаю, я ще була мала зовсім і мама не давала мені вишивати, но колись вона помилилася, а я вже в школу ходила і знайшла цю помилку. Я найшла де і кажу: «Бабко, можна я перешию? Мама прийде та й вже буде дальше шити». Бо вона мені ще не давала, ще я в молодших класах була. Бабка каже: «То візьми, тіки, тихенько так акуратненько зроби». Я взяла перешила до того періоду, де було і все. Мама приходить з роботи, сіла за рушник – «Шо ж таке? Я наче помилилася вчора, а сьогодні в мене вже правильно». Ну бабка взяла та й розказала. От із того часу я почала вишивати. Є мої роботи. Оцей рушник вишивала мама моя. Вчила я своїх дітей. Це моя доця Леся вишивала, в школу на виставку.

Вмію вишивати різними техніками. Бо в службі зайнятості дали мені направлення на курси вишивки. Я закінчила їх і там ми проходили всі техніки. А робила соціальним працівником, то за 16-ть років цієї роботи я побачила як люди жили. Ходила, 13-ть чоловік в мене було, я в них як помішниця була – все помагала що могла і в них багато чого тожи навчилася. Брала в них узори на вишивку і писанки, ще ті старі що колись були, ну і про життя

всього наслухалась, яке воно було. Бабушки багато мені розказували» [18].

Дзюбенко Ольга Михайлівна, 1934 р. н., показує подушки з вишитими прошвами, що так сяють весняними барвами. «Оце вишивала в 70-х роках. Всі вишивали. Були вже гарні нитки. Після роботи находила трошки часу, вже ввечері, тай вишивала» [19].

Черниш (д. Павлюк) Ганна Петрівна, 1925 р. н., згадує: «В десять років я вже дівка була. Вже тра в ланку було йти, то я вже до того часу мала сорочку і фартух, тай робила вже всяку роботу і вишивала. Вишивали в нас гладдю, хрестиком і низзю» [20].

Ложечко Наталка Никонівна, 1921 р. н., розповідає: «Колись (перша половина ХХ ст. – *авт.*) вишивати вчили зараня. Оце років десіть міні було, то я вже мала вишиту сорочку і фартух і отой зилений пояс. Тай вже видно було, що вже дівка. Це всьо руками вишивала. Бачте є цього добра повна скриня. Зимою. Зима вилика. Тай тато йдуть порати, а я за вишивку. То така була дівоча робота. Ото на вісіля йдем тут чи в Сивиринівку, вбираємся всьо нове і шоб сорочка виглядала з-під спідниці і обізатільно фартух мав бути. Як ни вишитий, то біленький чи хоть рабенький, али мав бути. Така мода була. Фартух вишивали низом і на кінцях, шо зав'язувались з заду. Да. І подушки вишивали, і рушники тожи. Оце тако по хаті було одинацять рушників. Вісільні вишивали віночками, а в ньому ім'я чи букву ше вишивали, а то квітками букетами і з пташками. Хто як вмів. Кожна дівчина собі вишивала, бо дивилися хто в шо вбирався тай вже видно було яка дівка» [21].

Отже, дослідження вишивки сіл Северинівка, Голубівка та Хатки свідчить про давню історію цього виду ремесла та розповідають про особливості його розвитку, починаючи з середини ХІХ ст. Саме тоді був поширений звичай вишивання виробів селянками для потреб панського маєтку. У ХХ ст. переважна більшість вишитих речей (вишиванки і рушники) виготовлялась для власних потреб їх авторів. З кінця ХХ і на початку ХХІ ст. вишиті вироби виготовляються для власного вжитку, як подарунки, а також і на продаж.

Джерела та література:

1. *Кара-Васильєва Т. В.* Українська вишивка : Альбом / Т. В. Кара-Васильєва. – К. : Мистецтво, 1993. – 247 с.
2. *Захарчук-Чугай Р. В.* Українська народна вишивка (західні області УРСР) / Р. В. Захарчук-Чугай. – К. : Наук. думка, 1988. – 190 с.
3. *Булгакова-Ситник Л.* Подільська народна вишивка : Етнографічний аспект / Л. Булгакова-Ситник. – Кам.-Под. : ПП «Медобори-2006», 2010. – 336 с.
4. *Причепій Є.* Вишивка Східного Поділля : Альбом / Є. Причепій, Т. Причепій. – К. : Родовід, 2007. – 344 с.
5. *Віннік С.* Вишивка в с. Клембівці (Ямпільський район Вінницької області) / С. Віннік // Матеріали до етнології Поділля: польові дослідження. Вип. 1. / За наук. ред. В. А. Косаківського. – Вінниця, 2005. – С. 53 – 58.
6. *Стасюк І.* Майстер мистецької вишивки – Станіслав Георгійович Шагурін (м. Гайсин на Вінниччині) / І. Стасюк // Там само. – С. 72 – 74.
7. *Косаківський В.* Ремесла, промисли та народні майстри / В. Косаківський // Одвічна Русава: етнографія та фольклор с. Стіна на Поділлі : монографія / Наук. ред. В. А. Косаківський. – Вінниця, 2003. – С. 39 – 62.
8. *Косаківський В.* Ремесла, промисли та допоміжні види господарства / В. Косаківський // Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради : монографія / За наук. ред. В. А. Косаківського. – Вінниця : Вінницька газета, 2009. – С. 95 – 121.
9. *Aftanazy R.* Dzieje rezydencji na dawnych Kresach Rzeczypospolitej. T. 9. Wojewodztwo Podolskie / R. Aftanazy. – Wrocław, 1996. – 520 s.
10. Запис Шпак-Косаківської Н. М. 7 липня 2012 р. від Терези Фірлей, 1956 р. н., (Польща).
11. Запис Шпак-Косаківської Н. М. 19 червня 2009 р. від Бекас Ганни Филімонівни, 1947 р. н., жительки с. Северинівка.
12. Запис Шпак-Косаківської Н. М. 20 червня 2009 р. від Губчакевич (д. Любарської) Єфросинії Антонівни, 1935 р. н., жительки с. Северинівка.
13. Запис Шпак-Косаківської Н. М. 29 жовтня 2011 р. від Буц Варвари Юхтимівни, 1922 р. н., жительки с. Северинівка.
14. Запис Шпак-Косаківської Н. М. 19 червня 2009 р. від Марушак Марії Федорівни, 1923 р. н., жительки с. Северинівка.

15. Запис Шпак-Косаківської Н. М. 22 червня 2009 р. від Бабич Валентини Михайлівни, 1947 р. н., жительки с. Северинівка.
16. Запис Шпак-Косаківської Н. М. 6 липня 2012 р. від Романюк Галини Миколаївни, 1949 р. н., жительки с. Северинівка.
17. Запис Шпак-Косаківської Н. М. 22 червня 2009 р. від Романюк Валентини Миколаївни, 1967 р. н., жительки с. Северинівка.
18. Запис Шпак-Косаківської Н. М. 24 червня 2009 р. від Ковальчук Євгенії Федорівни, 1958 р. н., жительки с. Северинівка.
19. Запис Шпак-Косаківської Н. М. 24 червня 2009 р. від Дзюбенко Ольги Михайлівни, 1934 р. н., жительки с. Голубівка.
20. Запис авторів 23 червня 2009 р. від Черниш Ганни Петрівни, 1925 р. н., жительки с. Хатки.
21. Запис авторів 23 червня 2009 р. від Ложечко Наталки Никонівни, 1921 р. н., жительки с. Хатки.

*Тетяна ПІРУС,
Катерина ПІРУС*

ТРАДИЦІЇ НАРОДНОГО ХАРЧУВАННЯ ЖИТЕЛІВ СІЛ ГОЛУБІВКА, СЕВЕРИНІВКА І ХАТКИ ЖМЕРИНСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Важливим елементом матеріальної культури народу є його харчування. Воно залежить від багатьох чинників: історичних, соціально-економічних, культурно-побутових, географічних умов проживання етносу, традицій тощо. Оскільки процес приготування їжі нерозривно пов'язаний із сімейним побутом, народне харчування залишається найстійкішим елементом матеріальної культури. Саме страви та способи їх приготування дуже часто виступають специфічними ознаками національних особливостей народу.

Основним напрямком господарства на Поділлі було рільництво, а допоміжним – тваринництво. Більшість посівних площ займали озимі жито та пшениця, частину орної землі засівали ярими культурами, зокрема, ячменем, гречкою, пшеницею, вівсом, кукурудзою. Вирощували також квасолію і горох [1].

Опитані нами жителі сіл Голубівка, Северинівка і Хатки пам'ятають саме ці культури, згадують, в які часи і які поля засівали ними. У 30 – 90-х роках ХХ століття основним напрямом місцевого господарства колгоспу ім. Тараса Шевченка було вирощування зернових і технічних культур, розвинуте було і м'ясо-молочне тваринництво. При потребі ці продукти виписували колгоспникам, постачали для харчування дітей у середню школу.

Селяни тримали у власних господарствах свійських тварин і птахів, зокрема велику рогату худобу, свиней, кіз, курей, гусей, качок, індиків. Раніше курей тримали заради яєць чи на продаж, для власних потреб споживали дуже рідко, лише як святкову страву [2]. Лише на Великдень та Проводи робили із домашніх яєць крашанки, які були обрядовою їжею. Також писали писанки на домашніх курячих яйцях, але їх використовували в обрядах і як обереги. У наш час птицю мешканці сіл споживають частіше, готують з неї страви і в будень, і на свята.

Жителі сіл Голубівка, Северинівка, Хатки традиційно сіють і садять картоплю, капусту, буряк, редьку, часник, цибулю, огірки, помідори, петрушку, моркву, пастернак, гарбуз. Сіють також кріп, квасець, сіянку (цибульку). У кожній господині на городі росте хрін, який використовують і в харчуванні, і в народній медицині [3].

На своїх садибах селяни вирощують яблука, сливи, груші, вишні. У багатьох господарів на подвір'ї чи в городі ростуть волоські горіхи, кущі смородини, малини, агрусу, калини. Із ягід готують варення: вишневе, малинове, смородинове, агрусове; повидло – з яблук і сливок. Грушки (дички), яблука, сливи, вишні сушать, щоб всю зиму пити узвар. Окремі господарі мають кущі винограду. Його споживають свіжим, готують сік про запас, використовують для приготування домашнього вина.

Навколо сіл розташовані великі лісові масиви, де селяни з покоління в покоління збирають суниці, глід, малину, калину, бузину, шипшину, ожину. Щороку збирають багато грибів: сиріжок, сивульок, бабок, корівок, маремухів, «кобилячих варгів», лисичок, опеньок, підсадків, «настоящих грибів» (білих – *авт.*). Їх вживали вареними, смаженими, соленими, закривали смажені в олії у скляний посуд про запас. Гриби сушать на зиму та використовують їх під час приготування пісних страв. Для жителя села Голубівки

Бондаря Олексія Дем'яновича звичайною справою є заготівля на зиму великої кількості сушених грибів. Він не схвалює різні маринади для грибів чи використання для їх збереження сучасних морозильних камер.

Наявність річки Рів у Северинівці та ставків у Голубівці і Хатках, а також навколо них, дають багато років мешканцям цих сіл забезпечувати себе у всі пори року рибою. Тут водяться карась, короп, товстолоб, лин, плитка, окунь, судак, щука. Місцеві господині готують з риби багато смачних страв і в будень, і в свято. Іванова Тетяна Олексіївна, яку називають «мером Голубівки», готує багато страв з риби. Її «фірмова» страва – це «консерва», «тушонка з товстолоба». Частує нею друзів і знайомих, відкриває баночку для рідних у неділю чи на свято. Із уст Т. Іванової: «Дуже смачний товстолоб виходить, смачніший за сардину» [4]. Жителька села Северинівка Ящишина Н. І. варить із свіжої риби уху, смажить її, готує карасі у сметані з морквою та цибулею [5]. Зі слів Гордєєвої Світлани Федорівни: «Часто готую рибу: студену, печену більше, жарену. Печена риба – це фарширований короп, товстолоб. На студену рибу беру товстолоба, коропа, щуку, судака... Їх ловлять у селі» [6]. У Северинівці готують «оселедець» із товстолоба. Авторки не лише бачили цю страву, а й скуштували її. Дуже смачна!

Готують у Северинівці фірмову страву – «карась по-северинівськи». Про рецепт приготування та про її цікаву історію можна дізнатись із збірника «Традиційні продукти Вінниччини», матеріал підготувала жителька села Романюк В. М. [7, с. 23]: «Здавна люди селились біля річки Рів, що була для них годувальницею. Річкові багатства допомагали нашим односельцям вижити в роки голодоморів та воєн. Згодом у Северинівці на річці зробили греблю, що дала можливість займатися розведенням риби в ставку. Сьогодні тут можна спіймати: коропа, лина, товстолоба, судака, щуку, але найбільше – карася. Нині в селі не знайдеться хати, де б не готували страви з риби. Та найбільшою популярністю серед мешканців села користується страва «карась по-северинівськи», смажений у кукурудзяному борошні.

Рецепт від Романюк В. М. Для приготування страви потрібні: свіжий карась, сіль, цибуля, петрушка, кукурудзяне борошно, олія, часник. Свіжу рибу почистити, випотрошити, зробити бокові

надрізи (5 – 7 від верхніх плавців до брюшини з обох боків), посолити до смаку і залишити на годину, щоб пройшла сіллю. Всередину покласти нарізану півкільцями цибулю, подрібнену петрушку. Рибу обкачати у кукурудзяному борошні середнього помолу та смажити на сковороді в олії до хрусткої скоринки. В макітрі розтирається часник з олією, солиться. Гарячі смажені карасі подаються поливані часниковою підливою на олії».

Чоловіки із села Хатки часто ловили рибу у ставку сусіднього села Чернятин. Зі слів жительки с. Хатки Біник Л. М.: «Мій дід ловив рибу у Чернятинському ставку... Готували рибу студяну і жарену» [8].

Про особливий рецепт приготування риби нам розповіла жителька села Северинівки Задворна Наталя Володимирівна: «Моя свекруха Надія Василівна Задворна готує страву, яка має назву «риба, тушена в киселі». Бере вона свіжі окуньці, обжарює. Складає у посудину і додає цибулю та моркву. Потім заливає гарячим солодким киселем. І тушить. Дуже смачно!» [9]. Наталя Володимирівна зазвичай відзначає із сім'єю у свекрухи Зелені Свята та Спаса.

Про те, як річка Рів допомагала людям виживати у тяжкі роки, засвідчила жителька села Северинівки Баланюк Галина Іванівна: «У війну люди ловили у річці скільки (річкові мідії – *авт.*), чистили їх, розрізали, дрібнили і готували... Вижило багато людей ...» [10].

Для заготовівлі продуктів про запас, на зиму, використовують традиційні способи обробки: термічну (сушіння) та безтермічну – ферментацію (квашення, соління). Раніше кожна сім'я намагалася мати на зиму діжку (дубову) огірків, помідорів, капусти, яблук. Господині, які тримали корів, забезпечували сім'ю кислим сиром. Його перемішували з сіллю, тісенько складали в діжечку, наливали трохи сироватки і закривали тканиною. Крім діжок із квасиною, у родині Наталки Ложечко були «діжка з салом і діжка з сиром щороку» [11]. Ложечко Наталка Никонова у свої поважні 90 літ – яскравий приклад дотримання традицій у харчуванні і душею, і тілом. Автори особисто переконалась, які смачні традиційні страви у баби Наталки: борщ, юшка, каша, квасина.

Жителька села Хатки Біник Л. М. розповіла: «Брали бочечку. На спід стелили соломку. Потім складали тісенько сало здоро-

вими кусками. Так зберігали» [12]. Із уст жительки села Северинівки Романюк В. М.: «Багато господарів у наших селах у наш час продукти коптять, сушать, квасять, солять, маринують, морозять» [13].

Сьогодні багато господинь середнього і молодшого покоління використовують для заготівлі ягід про запас сучасні домашні морозильні камери. Взимку заморожені ягоди вживають для приготування компотів, киселів, різноманітних напоїв, начинки для вареників, перетирають з цукром і споживають замість варення.

У селах Голубівка, Северинівка і Хатки зберігаються традиційні способи обробки продуктів для приготування їжі, а саме варіння і тушкування. Менше вдаються до печіння, смаження, пряження, хіба що застосовують ці способи для приготування окремих страв, зокрема до свят, весіль, важливих подій у житті родини чи сім'ї.

Мешканці сіл Голубівки, Северинівки і Хатки використовують для харчування багато різноманітних продуктів, а також різноманітні способи приготування їжі. Це зумовлено традиційним багатогалузевим сільським господарством, яке поєднує землеробство з тваринництвом і садівництвом. Сприяє розширенню асортименту продуктів рибальство, збиральництво, меншою мірою – мисливство.

У народній системі харчування існували своєрідні звичаї, пов'язані з приготуванням повсякденних та обрядових страв, харчові заборони, обмеження. Святкові страви, зокрема, недільні, готувались за рецептами повсякденної кухні, але при цьому мали вищу калорійність завдяки таким компонентам, як м'ясо, риба, тваринні жири, сметана, колотуха (ряжанка) тощо.

Зауважимо, що основу народного харчування у літніх жителів цих сіл становлять страви з борошна і круп. Вони також називали страви, які сьогодні рідко готують господині: лемішка, куліш, кваша, маторжаники, пизи, засипана капуста [14]. Подаємо рецепти двох страв, які традиційно готують у родині жительки села Северинівка Романюк В. М.

Рецепт страви «Засипана капуста» від Романюк В. М. «На кип'яток кинути жменю кислої та жменю солодкої капусти. Пшоно промити 2 – 3 рази, окремо прокип'ятити і вкинути до капусти. Додати вершкового масла ложку. Смажену цибулю розтерти в

макітрі, додати до капусти і пшона, потім ще додати за смаком сіль, ложку молока, петльованої муки зо дві ложки, лавровий листочок. Залишити, хай мліє... Свіже сало покрити на шкварочки, посмажити. Коли подають на стіл капусту, то зверху кладуть шкварочки».

Рецепт страви «Пизи» від Романюк В. М. «Взяти 2 – 3 сирих яйця, солі і добре збити. Засипати муки і заколотити тісто густіше за сметану, але щоб було легковате. Опускати тісто по півложечки на кипляче молоко чи суп, коли вже готовий».

Раніше повсякденну їжу складали найпоширеніші у вживанні хліб, страви з борошна і круп. Хліб готували переважно з житнього борошна, додаючи до нього ячмінного чи вівсяного. З пшеничного борошна хліб пекли лише на Різдяні свята, Великдень, Зелені Свята і Спаса. Обрядовий хліб – коровай пекли на весілля.

Раніше господиня хліб пекла один раз на тиждень, зазвичай у суботу. Це був складний і довготривалий процес – приготувати розчин, кілька разів вимішати, слідкувати як сходиться тісто, підготувати піч, виробити хлібини, посадити їх на хлібній лопаті до печі та вчасно вийняти. Зі слів жительки села Хатки Біник Любові Миколаївни: «Мама пекла в печі хліб на цілу неділю. Пекла 6 – 8 буханок» [15]. Сьогодні северинівські господині також печуть хліб. Про це говорить Станіславчук А. Ф.: «Для сім'ї я печу хліб в п'єцу (печі – *авт.*) на цілий тиждень. Це 10 – 12 буханок, «кирпичиків». Першу спечену буханку завжди віддаю дітям. Вони ламають її на шматки, «розривають» та їдять. А решту буханок тримаю в холоді, беру, коли треба...» [16].

Рецепт Северинівського хліба увійшов до збірника «Традиційні продукти Вінниччини», який був виданий у м. Влоцлавек (Польща) у 2010 році. Автор рецепту, жителька цього села Романюк Валентина розповіла: [17, с. 24]: «Люди пекли хліб у кожній хаті, для щоденного вжитку, на свята, для різних обрядів. У с. Северинівці Жмеринського району більш масово почали випікати хліб з появою у селі водяного млина, який давав можливість змолоти борошно в селі, а не їхати в навколишні села і там вистояти довжелезні черги, де завжди було завізно.

...Я вважаю, що наш найкращий, бо дуже смачний, не так швидко черствіє, запашний і завжди «зі скоринкою».

Хліб потрібно пекти із гарним настроєм, світлими думками, і тоді завжди у вас буде смачний хліб, злагода у хаті, а ви подаруєте багато задоволення своїм гостям і домочадцям. Так мене вчила моя бабця».

Подаємо рецепт северинівського хліба. Розвести 60 г дріжджів у теплій воді або сироватці, всипати 100 г солі, 6 кг борошна і замісити тісто. Дати підійти, 1 – 2 рази його «посадити», додати 100 г олії, гарно вимісити, коли знову підійде, виробляти хліб. Дати підійти у формах і випікати у печі 35 – 40 хвилин.

Традиційно у селах господині випікали книші та калачі на Святий Вечір, обрядові калачі, з якими ішли на Зелені Свята на цвинтар [18].

На Великдень пекли святковий обрядовий хліб – баби (паски) із пшеничного борошна. Зазвичай пекли багато: у Чистий Четвер і суботу, «щоб не були черстві». Споживали впродовж тижня і залишали на Проводи. У родині Буряченко Ольги Павлівни на Великдень печуть хліб із пшеничного борошна із додаванням житнього, а також печуть хліб із часником, кропом [19].

У кінці тижня, коли хліб закінчувався, господиня, готуючи обід, пекла у печі на пательні палянички. Із борошна випікали багато виробів для повсякденного харчування: палянички, коржі, пампушки, оладки, млинці, пироги. Коржі пекли з прісного тіста. «Іноді мама нам, дітям, до молока пряженого теплого пекла паляницю і кришила в миску» [20]. На свято Маковія у селах Северинівка, Хатки і Голубівка печуть палянички (коржі), ламають їх на невеличкі шматочки, додають тертого маку, усе перемішують і споживають.

До борщу вживають пампушки, іноді як окрему страву – з олією і розтертим у макітрі часником. У селі Голубівка до борщу за традицією подають пиріжки з горохом та часником.

Майже у кожній родині господині у цих селах пекли і продовжують пекти улюблені пироги. Тісто брали те, що й на хліб, часом додавали трохи цукру. У кожної жінки свій рецепт пирогів, але начинки схожі: горох, капуста свіжа і кисла, картопля, гриби, квасоля, ягоди свіжі та сухі фрукти, солодкий (цукровий) буряк, гарбуз (кабак). На Зелені Свята пекли пироги з сиром, а на Спаса – пироги з яблуками. Пісні пиріжки були на Святий Вечір, залишались – на Різдво [21; 22].

Чимало страв готували із прісного тіста, яке варили в окропі. Полюбляли галушки. Їх готували таким способом: замішували на воді пшеничне чи гречане борошно, робили тісто рідке, а потім ложкою кидали в окріп. Перед споживанням галушки змащували олією, шкварками (смаженим салом), розтертим часником. У Хатках господині замішували густе тісто, розкачували з нього корж і різали на трикутники чи квадратики. Потім варили і вживали до молока, іноді змащували салом [23].

Галина Баланюк розповіла: «З борошна готували затірку. Замішували на яйцях круте тісто, підсолювали, довго розтирали дерев'яною ложкою, доки не утворювались дрібненькі кульки. Їх кидали в окріп, варили. Іноді кидали на молоко чи м'ясну юшку» [24].

На свята готували локшину («домашню лапшу»). У борошно вбивали багато сирих яєць, довго і добре вимішували, розкачували тонкі коржі й нарізали тоненькі смужки. Варили локшину у молоці, окропі, ющі. На Великдень у відварену локшину вбивали яйця, додавали корицю чи ваніль і запікали в печі. Сьогодні найчастіше відварюють макарон, зливають воду і додають трошки олії, щоб не злипався, вливають збиті яйця. Усе це перекладають у форму і ставлять у гарячу духовку [25].

Вареники полюбляють у всіх родинях мешканців сіл Голубівки, Хаток і Северинівки. Тісто на вареники раніше замішували з будь-якого борошна. Сьогодні беруть пшеничне борошно, додають сироватки, яєць і замішують густе тісто, дають йому відстояти годину. Потім розкачують варениці і наповнюють їх різноманітними начинками: товченою картоплею з шкварками, лівером, смаженою капустою, квасолею, грибами, ягодами, сливками. В окремих родинях начинку до вареників готують із тертого маку, підсоленого сиру. У повсякденному меню селян вареники зустрічались не часто. Їх готували у неділю, на родинні та сімейні свята. Обов'язково готували вареники на Святий Вечір, Різдво, Колодія, Зелені Свята, Купала, Катерини, Калиту (Андрія). Вареники подавали на весілля, родини, хрестини, поминки, толоку, обжинки та інші свята.

Останнім часом у багатьох родинях популярними стали пельмені, які споживають і в будень, і в свято. Їх готують про запас, зберігають у домашніх морозильних камерах. До страв, які

примандрували з інших країв і отримали прописку у цих селах, можна віднести також чебуреки, піцу, плов.

Із цілих та подрібнених круп варили щодня каші. Вони займали значне місце у харчовому раціоні. Традиційно каші варили на обід: пшоняну, пшеничну, ячмінну, кукурудзяну, гречану. Кашу варили у печі на воді, до молока, на молоці. Там її залишали, щоб «дійшла до повної готовності». Їли кашу з шкварками, олією. Каша була обов'язковою стравою на свята: Катерини, Андрія, Святий вечір, Зелені Свята. У голодні роки вона була святковою стравою дуже часто. Зі слів Баланюк Г. І.: «На Колодія принесли колодку хлопці до хати, принесли пляшку. Мама зварила пшоняної каші на молоці. І так святкували...» [26].

Часто варили лемішку. Про неї згадують літні жителі цих сіл. Для приготування лемішки у горщик із підсоленим окропом всипали підсушене гречане борошно, постійно перемішуючи і розтираючи його кописткою, щоб не утворювалися грудки. Води для борошна брали у пропорції 3:1. Потім горщик із цією загуслою масою ставили у піч «упрівати». Споживали лемішку з молоком, салом, кисляком. Часто готували у піст, подавали з олією чи поливали «молоком» з макового чи конопляного насіння. На жаль, сьогодні ця страва майже повністю вийшла з ужитку. Причин є декілька і серед них чи не найважливіша, на думку авторів – це зависока вартість гречаного борошна.

У традиційному харчуванні середнього покоління значне місце посідають страви з борошна, які смажать на олії. Це оладки та млинці. Для приготування тіста на оладки беруть пшеничне борошно, розводять дріжджі, доводять усе до густини сметани, залишають на деякий час, щоб підійшло, а потім смажать на олії на пательні. Оладки є однією із обов'язкових страв на Святий Вечір. Маленькі млинчики без дріжджів готують на сироватці чи з додаванням соди у бунді.

Млинці («налисники») готують у кожній родині і в буні, і на свята. Розповідає молода господиня Гокадзе Галина Ярославівна: «У моїй сім'ї полюбляють млинці із підсоленим сиром, м'ясом, картоплею, грибами, солодкою начинкою із яблук, цукру та кориці» [27].

Жителі цих сіл дуже полюбляють традиційні страви з овочів, найпопулярнішою з яких був і залишається борщ. Він має статус

основної страви у повсякденному харчуванні, яку споживають на обід. Раніше борщ був обов'язковою стравою на весіллі, поминках, обжинках, толоках. Його готували на Святий вечір, Катерини.

Найчастіше готують червоний борщ, складниками якого є: буряк, морква, капуста, квасоля, петрушка, пастернак, картопля, перець, кріп. Заправляють готову страву смаженою на олії чи салі цибулею, або цибулею з часником, затовченим старим салом. Борщ споживають гарячим, додаючи «збирану» сметану [28]. Раніше на свято і в неділю його готували на м'ясній ющі. У піст борщ варили з білими грибами. Для борщу заправляли городній червоний буряк. Жителька села Северинівки Чмих С. І.: «Мамин борщ» завжди дуже смачний, бо мама засмачує його затертим у макітрі часником із шкварками» [29]. Для жительки села Голубівка Іванової Тетяни борщ – «як закон». Багато господинь готують борщ майже щодня: червоний, на сироватці, зелений, пісний, на м'ясній ющі, з грибами і ніколи він не буває однаковим [30].

Зелений борщ варили навесні. Для нього брали молоденькі зелені листочки кропиви, лободи, кваску (щавлю), пшінки (лісова рослина – *авт.*). До борщу додавали картоплю, затовкували звичайним способом. При можливості додавали ложку сметани, посічене круто зварене яйце.

Поширеною стравою у Северинівці є розсольник, який готують багато господинь. Для нього беруть такі продукти: кислі огірки, картоплю, моркву, корінець петрушки. Часом додають перлову крупу чи бобові, залежно від уподобань «домашніх». Натомість у селах Хатки і Голубівка часто готують овочеву страву, якою є капуста. Для нього беруть квашену капусту, картоплю, додають жменю пшона. Заправляють салом з цибулею. Жителька села Северинівки Ковтуцька Катерина Іванівна бере кісточку з м'ясом, коли готує традиційний капуста. Його полюбляє уся родина.

До традиційних рідких страв належить юшка. Її готували влітку із молоді квасолі, картоплі, моркви. Засмачували олією з цибулею, смаженим борошном. Вернигора Євгена Петрівна навчила готувати свою доньку Світлану юшку з курки. Жителька села Северинівки Чмих Світлана: «Треба окремо відварити квасолі. Коли готова юшка з курки, вкинути туди відварену квасолі».

Додати моркву, перець, цибулю. Окремо відварити макарон. Насипати його в миску і залити юшкою» [31].

Середнє і молодше покоління господинь вживають термін не юшка, а суп: гречаний, рисовий, ячмінний, з вермішелі, овочевий тощо.

Майже у кожній родині готують юшку із свіжої риби, яка має назву «уха». Зазвичай для неї беруть декілька видів риби: короп, окунців, плотичку, карасі. Додають небагато картоплі, коріння петрушки, моркву, гіркий і духмяний перець, лаврове листя. Про це нам розповіла Буряченко О. П. [32].

Вагому роль у харчуванні місцевих жителів відіграє картопля. З неї готують до 20 різноманітних страв, де вона є основою, начинкою, складником чи на її основі готують інші страви. Із уст Станіславчук Алли Федорівни: «Готую для своїх з картоплі: пюре, лежні, смажену, печену, в «мундирах» картоплю... Деруни роблю, начинку з картоплі для вареників» [33].

У щоденному раціоні жителів названих сіл капуста відіграє надзвичайно важливу роль. Її споживають впродовж року: свіжою – восени та на початку зими. Взимку – «квасну» (квашену – *авт.*) капусту з олією, тушкують, готують капусняк, начинку до пирогів і вареників. У кожній родині з капусти готують традиційні голубці: з пшоном, з гречкою, з картоплею, з грибами, з рисом і м'ясом, заправляють сметаною, томатом, тушкують у смальці. Із невеличких квашених головок капусти також готували голубці з пелюсток. У селі Голубівка готують знамениті голубці. Про рецепт голубців та особливості їх приготування говорить жителька села Іванова Т. О.: «Беру свіжу капусту, паряться листочки. Картопля третяся, додаю сирі яйця. На двох сковородках, на всіх щоб вистачило, жарю цибулю і шкварки. Змішую шкварки, цибулю, терту картоплю з яйцями, додаю сіль, перець і 5 – 10 хвилин жарю до густини, помішуючи. Виливаю в миску. Потім беру листочки капусти і ліплю голубці: замотують у них картоплю, яку беру з миски. Складаю в каструлю. Заливаю кип'ятком, кладу лавровий листочок. Окремо ще нажарюю шкварок до готових голубців» [34].

Для приготування різноманітних страв використовували, як компоненти буряк, моркву, часник, цибулю, пастернак. Улітку в сирому вигляді споживали зелену цибулю та часник, огірки, помі-

дори, редьку. Полюбляють селяни страву з варених овочів – вінігрет. Часто готують її у піст для збагачення організму вітамінами.

За розповідями літніх людей, раніше харчувались залежно від пори року. Так, найбільше м'яса споживали у першій половині зими, в період різдвяних та новорічних свят, а також м'ясниць. У період постів споживали страви рослинного походження та риби. Раз чи двічі на рік (на Різдво та Великдень) господар традиційно колов поросся, щоб приготувати м'ясні страви на свято та залишити частину харчової сировини, використовуючи традиційну обробку та зберігання. Влітку та восени споживали більше молочних продуктів та овочів, грибів, ягід. Із яблук, ягід, шипшини господарі уміють приготувати домашнє вино. Окремі господарі мають кущі винограду. Його споживають свіжим, готують сік про запас, також використовують для приготування вина [35].

Із уст жительки села Северинівки Чмих С. В.: «Моя свекруха Галина Володимирівна Чмих готує дуже добру копчену ковбасу! Ковбаса м'ясна. Там сала практично нема. У неї все копчене дуже добре. Моя свекруха взагалі повар по житті!» [36]. Доповнює про майстерність односельчанки Гордєєва Світлана Федорівна: «Галина Володимирівна Чмих готує на весіллях і все у неї добре полується! На одному із весіль (моя колега доньку заміж віддавала) у Северинівці було приготовлено 37 страв: ковбаси кількох видів, рулет з «чепцем» (із свинячою сіткою), холодець, сальтисон, рулети кількох видів, кров'янка, «пеньки» з реберець, кілька страв із свіжої риби («оселедець», смажена, студена, фарширована), кілька видів страв із птиці, голубці, котлети, капуста тушкована з м'ясом, картопля тушкована з м'ясом, макарон запечений з м'ясом, пельмені. А ще налисники з сиром (гарячі), вишнями та маком (холодні). А ще солодке...» [37].

Розповідає Ольхова Ганна Олександрівна: «У родині моєї мами Господарець Олександрі Іванівни до Зелених Свят пекли калачі, готували холодець, голубці, тушковану з м'ясом капусту, «тісто», інша назва якого «шинка». Шинку готували так: шматок м'яса натирали різними приправами, складали в мішечок із конопляного полотна і на тиждень ставили в комин. Потім витягували з комина, обмотували тістом і пекли в печі» [38].

У власних господарствах жителі тримають корів, кіз. Дітям часто дають пити парне молоко як окрему страву. У цих селах

господині готують чимало страв із молочних продуктів. Популярною є колотуха (ряженка), рецепт приготування якої та згущеного молока нам розповіла жителька села Северинівки Фрейліх Любов Миколаївна: «Випряжити молоко до червоного. На два літри молока додати півлітра сметани. Поставити в теплу піч... На ранок готове... Як є корова, то молоко щодня... На згущене молоко беремо три літри молока, літр цукру, одну ложку соди. Варити три години...» [39]. Любов Миколаївна готує також коржі з праженим молоком: «Спряжити молоко до червоного, спекти коржа і покрити в молоко...».

Із молочних продуктів готували чимало страв на свята, з нагоди важливих подій у житті родини. Так, на Великдень запікали бабку із домашнього сиру, додаючи для смаку ваніль, родзинки чи корицю. Традиційно сир використовували як начинку до пирогів та вареників. Сироватку споживали та використовували для приготування страв. У наш час із сиру готують сирники, які смажать; начинка із сиру, родзинок та ванільного цукру загортається у налисники.

Важливу роль у традиційному харчуванні селян відіграють пасіки, які забезпечують людей таким цінним продуктом, як мед. Польські історики ще у XVI ст. підкреслювали, що в землі Подільській ліси медом і пасіками достатньо багаті. Про це згадує у своїй книзі «Народна їжа подолян» відомий краєзнавець Г. К. Медведчук [40, с. 16]. Більшість українських народних свят передбачала використання в обрядах та обрядових стравах продуктів бджільництва: Святий Вечір, Різдво, Щедрий Вечір, Водосвяття, Стрітня, Великдень, Проводи, Зелені Свята, Маковія, Спаса, Катерини, Калита (Андрія). Мед використовується також у наш час в обрядах сімейно-побутового характеру. Декілька господарів тримають вулики у Северинівці, а в невеличкому селі Голубівка на 30 дворів аж 5 пасік. Тут мед споживають не лише на Спаса. Зі слів жительки села Голубівка Іванової Т.О.: «Вже багато років я допомагаю на пасіці своєму батькові – Бондарю Олексію Дем'яновичу. Мед люблю рідкий, коли він тільки викачаний, свіжий. Коли до нас приходять влітку гості, то ми наливаємо в тарілочку свіжого меду і частуємо їх. А на Спаса печемо пампушки та їмо з медом» [41]. Для родини Станіславчуків із Северинівки найсмачніший мед із щільників. Також використовують його при застудах: п'ють з

ним чай, але «в прикуску», «щоб не втратив свої властивості». Про свій рецепт використання меду говорить Станіславчук А. Ф.: «Добре пити рано, «натошак», мед з водою. Треба ввечері взяти одну чайну ложечку меду і залити його склянкою холодної води з криниці. Хай він постоїть до ранку. Мед сам розтане. Пити по-маленьку, не мішати... А ще можна взяти одну чайну ложечку меду, залити його склянкою холодної води з криниці, і залишити на день на сонячній стороні, щоб він «заряджався» сонячною енергією. Ввечері випити, не помішуючи. І легенько вичерпати мед, якщо він не розтав, і доїсти» [42].

У дитячому садочку села Северинівки для вихованців готують: борщ, розсольник, супи (гречаний, пшеничний, ячмінний), страви з м'яса, вареники з різними начинками, чимало страв з картоплі, вінігрет, «ліниві» голубці. Четвер визначений днем, коли обов'язково готують страви з риби. Дітям дають квашені овочі. Печуть для них пиріжки з різними начинками. Варять смачний кисіль і компот. Це не повний перелік, а лише основні страви [43].

Жителі названих сіл дотримуються традицій у приготуванні страв на поминальний обід, на 9-й, 40-й день та на роковини. Готують пісні чи скоромні страви, залежно від пори року, матеріальних статків родини. Зі слів жительки села Северинівки Гордєєвої Світлани Федорівни: «На поминки у нас готують: коливо, борщ червоний, пиріжки чи пончики з горохом, кашу гречану з м'ясом (чи котлети), капусту (з м'ясом чи без), голубці, студять рибу чи смажать, налисники з сиром чи вишнями, кисіль (чи желе), пиріжки з маком чи струдлі. Обід призначають на 13 годину. Коли люди розходяться після обіду, то кожному з собою дають у платочок цукерки, пряники, булочку (чи маленькі калачики рідко)» [44].

Опитані нами жителі сіл Голубівка, Северинівка і Хатки зазначили приготування та споживання традиційних та обрядових страв до певних українських народних свят. Це засвідчили представники і старшого покоління, і середнього, і молодшого. Різниця у відповідях полягала у названій кількості страв (більшої чи меншої), потреби відзначення того чи іншого свята, його змісту. Яскравим свідченням цього може бути перелік святкових та обрядових страв, які вживають жителі цих сіл. Переважна більшість з них дотримується традицій у приготуванні обрядових страв до певних українських народних свят. Їх кількість залежить від достатку

родини, але традиційні (основні) страви залишаються однаковими, як і технологія приготування.

Святий Вечір або Багата Кутя (12 пісних страв чи більше): кутя, узвар, калачі, книші, варена капуста, борщ з грибами, риба смажена і холодець з риби, голубці (з пшоном, гречкою, картоплею), горох, каша (гречана, пшоняна), млинці на дріжджах, вареники із сливками і ягодами, смажені гриби, кисіль.

Різдво: кутя, узвар, м'ясні страви: ковбаса, кров'янка, холодець, котлети, голубці, кишка з картоплею, вареники, пироги, калачі, книші.

Колодія: каші на молоці, вареники з сиром, млинці, молочні страви.

Великдень: баби (паски), крашанки, писанки (не споживались), холодець з птиці, сирні бабки, запечені свинячі реберця, кишка (кров'янка), сало, сальтисон, котлети, капуста тушкована з м'ясом, голубці з м'ясом, пиріжки. До м'ясних страв подавали хрін з буряковим квасом.

Зелені Свята: калачі, холодець, капуста тушкована, голубці, шинка, пироги з сиром, вареники з сиром, колотуха, юшка з півня до каші (гречаної, пшоняної).

Купала: вареники з ягодами(вишні), свіжі ягоди (для дітей).

Маковія: коржі з маком, пампушки.

Спаса: свіжий мед, пампушки, пироги з яблуками, яблука, сливи і грушки нового урожаю.

Здвиження: особливих страв не названо.

Катерини: пісний борщ і каша.

Калита (Андрія): пісний корж – «калита», пісні вареники з різними начинками; балабушки (пампушки для ворожіння).

Жителі сіл Голубівки, Хаток і Северинівки споживають традиційну для подолян їжу, яку готують з рослинних продуктів і продуктів тваринного походження. До останніх відносимо молочні, м'ясні і рибні. Опитуючи різних за віком жителів цих сіл, ми прийшли до висновку, що в селах існує принаймні два види продуктів та способів їх приготування:

- традиційний (народний), при якому зберігаються використання традиційних продуктів та способів їх обробки, а саме – варіння і тушкування;

- змішаний, при якому використовуються також завезені з інших країв продукти, у приготуванні страв домінують смаження та печіння.

Розглянувши традиційне харчування трьох досліджених нами сіл, можемо зробити такі висновки.

1. Традиційні страви мешканців сіл Голубівка, Северинівка і Хатки можемо віднести до типового для Поділля комплексу страв. Значна частина цих страв є типовими для всієї Центральної України.

2. Комплекс обрядових страв практично тотожний з іншими теренами Поділля та суміжними регіонами. Ми вважаємо, що це пов'язано із збереженням високого рівня консерватизму всіх елементів традиційної обрядовості.

3. Повсякденне харчування зберігає значною мірою традиційну основу. Однак сучасні технології частково витісняють традиційні способи приготування їжі.

4. Традиційні харчові комплекси вказаних сіл мають і свої особливості:

- у селі Северинівка порівняно більшу частку у харчуванні займають страви із свіжої прісноводної риби;

- у селі Голубівка порівняно велика питома вага споживання продуктів бджільництва;

- у селі Хатки населення споживає порівняно багато горіхів і грибів.

Описані особливості окремих сіл пов'язані із природними умовами життя.

На завершення нашого розгляду традиційного харчування мешканців сіл Голубівка, Северинівка і Хатки наведемо короткий словник назв традиційних страв.

Словник: традиційні страви у селах Голубівка, Северинівка і Хатки Жмеринського району Вінницької області.

Паска (баба) – весняний обрядовий хліб, який готували до Великодня. Його складниками були кілька десятків яєць, масло, олія, сметана, цукор, борошно вищого гатунку, ваніль, шафран, кориця, родзинки. Свяченою паскою (бабою) починали снідати на Великдень.

Борщ червоний – одна з найпопулярніших страв, яку готують із столового буряка, квасолі, капусти, картоплі, моркви, пе-

трушки, пастернаку, перцю. У святкові та недільні дні варять на м'ясній чи грибній юшці. Додають для кислоти квас із рябого буряка, свіжі помідори. Засмачують затертими у макітрі салом із часником і цибулею. Подають із сметаною, пампушками чи пиріжками з горохом і часником.

Вареники – одна з найпоширеніших страв з вареного тіста з начинкою. Як начинку використовують сир, капусту смажену, гриби, варену квасолю, ягоди, варені й товчені сухофрукти, гречану кашу, картоплю.

Голубці – варена страва, яку готують із капустяних листків із різними начинками: пшоном, гречкою, картоплею, грибами, смаженою цибулею та морквою, м'ясом, шкварками.

Засипана капуста – страва, яку готують із кислої та свіжої капусти у рівних пропорціях, пшона, смаженої цибулі. Подавали із шкварками із свіжого сала.

Затірка – страва з пшеничного борошна, яку варять в окропі або молоці.

Калач – пшеничний хліб вищого гатунку, має у цих селах круглу форму.

Калита – великий обрядовий корж, що символізує новонароджене Сонце, готують із пшеничного тіста. Прикрашають виробленими із тіста зірочками, місяцем. Перед кусанням змащують медом.

Каша – страва із цілих чи подрібнених круп (пшона, гречки, ячменю, пшениці, вівса, кукурудзи, рису). Кашу варять на воді, на молоці, до молока. Одна із традиційних обрядових страв.

Капусняк – друга за значенням після борщу рідка страва, яку готують із квашеної капусти, картоплі, моркви та пшона. Засмачують салом і смаженою цибулею.

Кисіль – солодка страва. Варять сушені чи свіжі ягоди до готовності, картопляне борошно розводять у невеликій кількості холодної перевареної води, вливають у киплячий узвар.

Ковбаса – традиційна українська народна страва, яку готують про запас із свинини. Ковбаси робили, як правило, перед Різдом і Великоднем.

Коливо – обрядова страва поминального обіду із вареної пшениці та меду.

Колотуха – молочна страва, напій із пареного в печі молока – до золотавого кольору, охолодженого до кімнатної температури, заправленого сметаною, який ставили на ніч у тепле місце (піч) скисати.

Книші – пшеничний хліб з борошна тонкого помелу, який пеки на Святий Вечір.

Коржі – найдавніший вид хліба, який готують із прісного тіста.

Крашанки – варені яйця, які фарбували у відварі з лущипиння цибулі чи інших рослинних (харчових) барвниках. Споживали на Великдень та на Проводи.

Куліш – страва із пшоняних (ячмінних) круп. Промиті декілька разів крупи засипали у посуд із киплячою водою. Для смаку додавали сіль, коріння, зелень. Готовий куліш засмачували салом із цибулею і часником.

Кутя – обрядова страва, яка складалась із відвареної пшениці, тертого маку і меду, часто заправлена узваром. Є обов'язковою традиційною стравою на Різдвяні свята.

Лежні – страва у вигляді пиріжка, із сформованої відвареної товченої картоплі з додаванням капусти, грибів, смаженої цибулі. Смажилась на сковороді.

Лемішка – кашоподібна страва із гречаного борошна.

Локшина – тісто домашнього приготування у вигляді тоненьких смужечок, які варили на окропі, молоці, у ющі.

Маторжаники (горохляники) – смажені на олії млинці із розтертого у макітрі гороху з додаванням житнього чи пшеничного борошна. Споживали гарячими.

Налисники (млинці) – страва із рідкого пшеничного борошна, яку смажили на сковороді. Додавали начинки: сир, мак, лівер, вишні, мед.

Пампушки – невеличкі булочки, круглі, пишні, виготовлені з кислого тіста з пшеничного чи житнього борошна.

Пизи – страва із вчиненого пшеничного чи гречаного тіста, яку варили і споживали, засмачуючи олією з часником чи засмажкою з цибулі.

Пирого – одна з найулюбленіших страв, яку готують з кислого (печені пироги) або прісного тіста (смажені пироги). Для начинки беруть мак, сир, варену квасолю, горох, гарбуз, квашену чи

свіжу капусту, гречану кашу, калину, варені сухофрукти, м'ясо з смаженою цибулею, зелену цибулю з вареними яйцями тощо. У наш час пироги готують на дріжджах.

Шинка – страва з м'яса, яку робили про запас. Зазвичай їли протягом зимових свят, на Великдень.

Узвар – один із найпоширеніших напоїв на Україні, який готували влітку із свіжих ягід, а взимку і весною – із сушні (вишні, сливи, груші, яблука).

Хліб – найбільш значущий атрибут харчування. Страва з житнього чи пшеничного борошна, яку випікали у печі з давніх часів на Україні.

Холодець (гижки) – варена м'ясна страва з свинячої ноги (часом птиці, півня), з додаванням коріння петрушки, пастернаку, моркви, перцю, цибулі, солі, лаврового листа. Відварені шматки м'яса розкладають у миски, заливають юшкою, заправляють тертим у макітрі часником і ставлять у холодне місце для застигання.

Хрін із буряковим квасом – одна із страв Великоднього свята.

Цибуляники – смажені на олії млинці, основним складником яких є цибуля. Для смаку додавали борошно пшеничне (житне), яйце.

Юшка – рідка страва, яку споживали на обід. Готували із круп, овочів, м'яса, риби.

Джерела та література:

1. *Артюх Л. Ф.* Поділля / Л. Ф. Артюх, В. Г. Балушок, З. Є. Болтарович та ін. – К.: Видавництво НКЦ «Доля», 1994. – С. 281 – 282.
2. Запис Пірус Тетяни Петрівни 27 жовтня 2011 року від Черниш Ганни Петрівни, 1925 р. н., жительки с. Хатки.
3. Запис Пірус Катерини Леонідівни 10 лютого 2012 року від Буряченко Ольги Павлівни, 1986 р. н., жительки с. Северинівки.
4. Запис Пірус Тетяни Петрівни 19 червня 2009 року від Іванової Тетяни Олексіївни, 1960 р. н., жительки с. Голубівки.
5. Запис Пірус Катерини Леонідівни 10 лютого 2012 року від Ящишиної Ніни Іванівни, 1987 р. н., жительки с. Северинівки.
6. Запис Пірус Катерини Леонідівни 10 лютого 2012 року від Гордєєвої Світлани Федорівни, 1970 р. н., жительки с. Северинівки.

7. Традиційні продукти Вінниччини. – Влоцлавек (Польща), 2010. – 28 с.

8. Запис Пірус Тетяни Петрівни 27 жовтня 2011 року від Біник Любові Миколаївни, 1949 р. н., жительки с. Хатки.

9. Запис Пірус Тетяни Петрівни 10 лютого 2012 року від Задворної Наталі Володимирівни, 1988 р. н., уродженки с. Кармалюкеве Жмеринського району, жительки с. Северинівки.

10. Запис Пірус Тетяни Петрівни 19 червня 2009 року від Баланюк Галини Іванівни, 1954 р. н., жительки с. Северинівки.

11. Запис Пірус Тетяни Петрівни 27 жовтня 2011 року від Ложечко Наталки Никонової, 1921 р. н., жительки с. Хатки.

12. Запис Пірус Тетяни Петрівни 28 жовтня 2011 року від Біник Любові Миколаївни, 1949 р. н., жительки с. Хатки.

13. Запис Пірус Тетяни Петрівни 23 квітня 2012 року від Романюк Валентини Миколаївни, 1967 р. н., уродженки с. Нижній Ольчедаїв Могилів-Подільського району, жительки с. Северинівка.

14. Запис Пірус Тетяни Петрівни 20 червня 2009 року від Баланюк Галини Іванівни, 1954 р. н., жительки с. Северинівки.

15. Запис Пірус Тетяни Петрівни 27 жовтня 2011 року від Біник Любові Миколаївни, 1949 р. н., жительки с. Хатки.

16. Запис Пірус Тетяни Петрівни 12 лютого 2012 року від Станіславчук Алли Федорівни, 1965 р. н., уродженки с. Олександрівки Жмеринського району, жительки с. Северинівки.

17. Традиційні продукти Вінниччини. – Влоцлавек (Польща), 2010. – 28 с.

18. Запис Пірус Тетяни Петрівни 5 листопада 2011 року від Ольхової Ганни Олександрівни, 1963 р. н., жительки с. Северинівки.

19. Запис Пірус Катерини Леонідівни 11 лютого 2012 року від Буряченко Ольги Павлівни, 1986 р. н., жительки с. Северинівки.

20. Запис Пірус Тетяни Петрівни 27 жовтня 2011 року від Біник Любові Миколаївни, 1949 р. н., жительки с. Хатки.

21. Запис Пірус Тетяни Петрівни 27 жовтня 2011 року від Ложечко Наталки Никонової, 1921 р. н., жительки с. Хатки.

22. Запис Пірус Тетяни Петрівни 27 жовтня 2011 року від Миршук Галини Йосипівни, 1947 р. н., уродженки с. Мартинівка Жмеринського району, жительки с. Хатки.

23. Запис Пірус Тетяни Петрівни 27 жовтня 2011 року від Біник Любові Миколаївни, 1949 р. н., жительки с. Хатки.

24. Запис Пірус Тетяни Петрівни 20 червня 2009 року від Баланюк Галини Іванівни, 1954 р. н., жительки с. Северинівки.

25. Запис Пірус Катерини Леонідівни 25 квітня 2012 року від Романюк Валентини Миколаївни, 1967 р. н., уродженки с. Нижній Ольчедаїв Могилів-Подільського району, жительки с. Северинівка.

26. Запис Пірус Тетяни Петрівни 19 червня 2009 року від Баланюк Галини Іванівни, 1954 р. н., жительки с. Северинівки.

27. Запис Пірус Тетяни Петрівни 5 листопада 2011 року від Гокадзе Галини Ярославівни, 1983 р. н., уродженки с. Хартонівці Заліщанського району Тернопільської області, жительки с. Северинівки.

28. Запис Пірус Тетяни Петрівни 27 жовтня 2011 року від Танань Філіни Болеславівни, 1945 р. н., уродженки с. Михайлівка Шаргородського району, жительки с. Хатки.

29. Запис Пірус Катерини Леонідівни 10 лютого 2012 року від Чмих Світлани Іванівни, 1988 р. н., жительки с. Северинівка.

30. Запис Пірус Тетяни Петрівни 19 червня 2009 року від Іванової Тетяни Олексіївни, 1960 р. н., жительки с. Голубівки.

31. Запис Пірус Катерини Леонідівни 11 лютого 2012 року від Чмих Світлани Іванівни, 1988 р. н., жительки с. Северинівки.

32. Запис Пірус Катерини Леонідівни 10 лютого 2012 року від Буряченко Ольги Павлівни, 1986 р. н., жительки с. Северинівки.

33. Запис Пірус Тетяни Петрівни 11 лютого 2012 від Станіславчук Алли Федорівни, 1965 р. н., уродженки с. Олександрівка Жмеринського району, жительки с. Северинівки.

34. Запис Пірус Тетяни Петрівни 20 червня 2009 року від Іванової Тетяни Олексіївни, 1960 р. н., жительки с. Голубівки.

35. Запис Пірус Тетяни Петрівни 22 квітня 2012 року від Романюк Валентини Миколаївни, 1967 р. н., уродженки с. Нижній Ольчедаїв Могилів-Подільського району, жительки с. Северинівки.

36. Запис Пірус Катерини Леонідівни 10 лютого 2012 року від Чмих Світлани Іванівни, 1988 р. н., жительки с. Северинівки.

37. Запис Пірус Катерини Леонідівни 10 лютого 2012 року від Гордєєвої Світлани Федорівни, 1970 р. н., жительки с. Северинівки.

38. Запис Пірус Тетяни Петрівни 5 листопада 2011 року від Ольхової Ганни Олександрівни, 1963 р. н., жительки с. Северинівки.

39. Запис Пірус Тетяни Петрівни 5 листопада 2011 року від Фрейліх Любові Миколаївни, 1959 р. н., уродженки с. Кармалюкове Жмеринського району, жительки с. Северинівки.

40. *Медведчук Г. К.* Народна їжа подолян: Науково-етнографічне видання / Г. К. Медведчук. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2011. – 132 с.

41. Запис Пірус Тетяни Петрівни 19 червня 2009 року від Іванової Тетяни Олексіївни, 1960 р. н., жительки с. Голубівки.

42. Запис Пірус Тетяни Петрівни 13 лютого 2012 від Станіславчук Алли Федорівни, 1965 р. н., уродженки с. Олександрівка Жмеринського району, жительки с. Северинівки.

43. Запис Пірус Катерини Леонідівни 12 лютого 2012 року від Буряченко Ольги Павлівни, 1986 р. н., жительки с. Северинівки.

44. Запис Пірус Катерини Леонідівни 12 лютого 2012 року від Гордєєвої Світлани Федорівни, 1970 р. н., жительки с. Северинівки.

Тетяна ПІРУС

НАРОДНІ ПОГЛЯДИ І ЗНАННЯ У ГАЛУЗІ МЕДИЦИНИ ЖИТЕЛІВ СІЛ ГОЛУБІВКА, СЕВЕРИНІВКА І ХАТКИ ЖМЕРИНСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Традиційні народні знання є важливою складовою частиною етнічної культури. Народна медицина – одна із найважливіших галузей народних знань, у якій вдало поєдналися позитивні емпіричні знання, засоби лікування, досвід місцевих спостережень, світоглядні уявлення та вірування різних епох. Це народні уявлення про анатомію та фізіологію людини, народне розуміння етіології (причин й умов виникнення) захворювань, погляди на народних лікарів, методи діагностики та профілактики, санітарно-гігієнічні норми, класифікація лікувальних засобів. Традиційні погляди подолян на характер хвороб мають багато спільного з етіологічними поглядами інших народів. У їх основі лежать раціональні та ірраціональні уявлення про причини захворювань [1, с.19].

Головне місце у раціональному лікуванні населення сіл Голубівка, Северинівка і Хатки посідають рослини, що є одним із основних напрямків народної лікарської терапії. Ці селища розташовані у мальовничій місцевості, яка багата лісами, долинами, луками, полями, природними водоймищами – річкою Рів, ставками, джерелами. Спостерігаючи за навколишньою природою і накопичуючи знання про властивості рослин, люди виробляли правила збору, сушіння, зберігання та застосування лікарських трав.

За традицією лікарські трави тут заготовляють жінки навесні – на Симона Зилота (10 травня), на Купала – найбільший літній збір переважної більшості трав, на свято Маковія – у серпні. Також використовували трави, які збирали на Зелені Свята – «зілля». Рослини збирали вранці, коли на них була ще роса, «натщесерце», пошепки проказуючи особливі замовляння. Широко практикувалось освячення зібраних трав з метою посилення їх лікувальних властивостей [2, с. 385].

Із зібраних трав у селах готують водяні відвари, настоянки (настойки) на горілці домашнього приготування (найчастіше на «перваку»), порошки з висушеної трави чи кореня рослини (дев'ясил, живокіст). Жителі цих сіл збирають лугові та лісові трави, які користуються особливою пошаною: звіробій, кропиву, подорожник, полин, бабку (мати-й-мачуху), ромашку, деревій, іван-чай, валеріану, м'яту, «дідові воші» (череду), «собачу кропиву» (пустирник), чебрець, золототисячник, чистотіл, болиголов, материнку, лопух та інші. Багато мешканців сіл мають традиційні народні знання і використовують з лікувальною метою такі культурні городні рослини: часник, цибулю, чорну редьку, картоплю, буряк, моркву, гарбуз, петрушку, кріп, хрін, капусту, кукурудзу.

Жителі цих сіл, для лікування від багатьох захворювань, збирають лісові ягоди: суниця, ожину, малину, калину, глід, бузину. На садибах у дбайливих господарів ростуть кущі смородини (кількох видів), малини, калини. Особливо помічним є волоський (грецький) горіх, з лікувальною метою у якого використовують ядро, перетинки, недозрілі горіхи, листя. Із лікувальною та профілактичною метою багато жителів традиційно використовують настоянки квітів: конвалії, бузку, каштану, нагідок.

Від найшанованіших мешканців села Хатки Ложичко Наталки Никонової (1921 р. н.) та Черниш Ганни Петрівни (1925 р. н.) ми дізнались, що в їх родинях та родинях багатьох жителів сіл Хатки, Северинівки та Голубівки при різних хворобах використовували такі основні трави: акація – від жіночих хвороб; дев'ясил – від простуди; полин гіркий – при болях у шлунку, для покращення апетиту; м'ята – як заспокійливий засіб та при болях у шлунку; чебрець – від кашлю, в суміші – для купання немовлят; ромашка – при болях у шлунку, при жіночих хворобах; меліса – заспокійливий засіб; бабка (мати-й-мачуха) – від кашлю, при простудних

хворобах; іван-чай – вітамінний чай, для зміцнення організму, як тонізуючий напій; звіробій – від 99 хвороб, зокрема, проносу, болях у шлунку, зубного болю; материнка – заспокійливий засіб, при простудах; цвіт бузини – від кашлю, при простудних хворобах; цвіт липи – від простуди, від кашлю; чистотіл – для лікування шкірних хвороб; подорожник – прикладали листочки при порізах, кашку з них – при наривах; кропива – для покращення стану крові, росту волосся; «собача кропива» – використовували як заспокійливий засіб для приготування чаю, настоянки; череда («дідові воші») – в суміші для купання немовлят, від кашлю; суниця (ягоди, листя, гілочки) – для оздоровлення організму, багато споживали свіжих ягід; пили чай в холодну пору року; при простудах; пижмо («рай-цвіт») – глистогінний засіб, для лікування хвороб печінки, головних болях, кишкових хворобах; лопух – для зміцнення та росту волосся; живокіст – для зміцнення кісток при травмах та зростання їх при переломах; калина (ягоди, кора молодого куща) – при простудах, від кашлю, при жіночих хворобах; деревій – промивали рани, давали пити чай при болях у шлунку, використовували для лікування домашньої птиці; татар-зілля – при болях у шлунку, зубному болі; шипшина – для оздоровлення організму, при хворобах нирок, глід – при болях у серці, напій з нього – для нормалізації тиску [3; 4].

У кожної господині старшого покоління раніше «про запас» зберігалось декілька десятків трав, які використовувалися з лікувальною метою. Лише в окремих випадках, коли хвороба не відступала одразу, звертались до місцевих народних лікарів за допомогою чи консультацією. Літні жінки, вік яких за 70 – 80 років, знають народні назви лікарських рослин, їх застосування, розповідають про випадки їх застосування у своїх родинах чи сусідів. Колись «...молоді господині, перш ніж перейти жити до нової оселі, вважали своїм обов'язком посадити десь в куточку подвір'я золоточолий «рай-цвіт», а вже ближче до воріт, попід тином, кущик бубку, любистку, м'яти» [5, с. 189].

Традиційно до першого купелю немовляти готувались завчасно: збирали рум'янок (ромашку), чебрець, любисток, «дідові воші» (череду). Коли народжувалась дівчинка, то до цієї суміші додавали ще й пелюстки півонії, трошки меду («щоб солодка була») [6].

Найчастіше застосовували лікарські рослини при простудах, поганому травленні, отруєнні, для оздоровлення та зміцнення організму в холодну пору року. Зі слів жительки села Хатки Миршук Галини Йосипівни: «Чаї не п'ю, кофе навіть в роті не мала. Трави не змішую, все п'ю окремо» [7]. Про те, як треба правильно заварювати трави знає жителька села Северинівки Ковальчук Євгена Федорівна: «Багато трави не треба брати. Треба взяти стільки і заварювати, щоб дно було видно» [8]. До традиційних «народних» чаїв звикли жителі старшого покоління. Вони із задоволенням використовують для них ягоди лісових рослин (малину, ожину, глід, калину), листя (м'яти, мати-й-мачухи, буркуну, смородини, малини), квіти (суниці, ромашки, чебрецю, липи). Так, зокрема, полюбає пити лише трав'яні чаї жителька села Голубівки Бондар Галина Василівна [9].

Окремі рослини мали своє «цільове призначення»: від жіночих хвороб, від дитячих хвороб, від нервових хвороб, від хвороб серця чи суглобів тощо. Про багато інших рослин знали народні цілителі, тому до них звертались, щоб повернути собі й фізичне, і духовне здоров'я. Раніше використовували лісове чи лугове сіно: відбирали м'якенькі травички, набивали ним матраци. Часом набивали і подушки, щоб добре спалось і швидко приходив спокійний сон. Жителька села Северинівки Марія Бортник полюбляла спати на матраці з лугового сіна.

Лікувальні властивості мають дерева, тому використовують їх бруньки, кору, листя, квіти, сік. Так, при ревматичних болях для натирання використовували настояні на домашній горілці молоденькі березові бруньки [10]. Березовий сік навесні вживали як тонізуючий та вітамінний напій. Із кори дуба робили відвар, яким полоскали горло, тамували зубний біль, в окремих випадках приймали внутрішньо.

При шлункових розладах вживали настоянку із незрілих плодів горіха волоського (грецького) – «зелених горіхів»: їх дрібно нарізали, засипали цукром. Коли горіхи «пускали сік», його зливали через тиждень і додавали трохи горілки. При болях у шлунку використовували настоянку з горіхових перетинок: на 0,5 л склянки додавали майже 0,5 л домашньої горілки [11].

Для зменшення болів у суглобах та ногах традиційно використовували горілчані настоянки з бузку, білої лілії, живокосту,

дев'ясилу, каштану [12], як дезінфікуючий засіб – настояний на горілці цвіт кропиви. Чимало жителів цих сіл готують різноманітні настоянки, які допомагають при зубних болях, порізах, ударах, опіках. В основному цим займаються жінки, але в окремих родинах чоловіки також успішно вміють приготувати народні ліки.

Жителі сіл вирощують у себе на городі рослини, які вони традиційно використовують з лікувальною метою. В окремих господарств їх кількість наближається до трьох-чотирьох десятків. Жінки щедро діляться із сусідами і родичами, допомагають при потребі абсолютно безкоштовно. Про властивості цих рослин вони переважно отримали знання від старшого покоління – матерів, бабусь, інколи – від батька чи дідуся. Найчастіше опитані нами жителі називали рослини, які посіяні чи посаджені ними, принесені з лісу чи луки, привезені з інших країв і ростуть у них: меліса – як заспокійливий і тонізуючий засіб, м'ята – для покращення травлення та заспокійливий засіб; ехінацея – для зміцнення організму; нагідки – як жовтогіллявий та косметичний засіб; лаванда – як заспокійливий засіб; смородина чорна (молоде листя) – для зміцнення організму; малина (молоде листя, гілочки) – від простуди; ромашка – при болях у шлунку, антисептичний засіб та від «жіночих хвороб»; біла лілія – косметичний засіб, від опіків та болях у суглобах; бузок – натирання при болях у суглобах; конвалія – натирання при болях у суглобах; горіх – для зміцнення організму (зелені горіхи – при болях у шлунку); корінь калгану – як в'яжучий засіб, від проносу; материнка – при болях у шлунку, від «жіночих хвороб»; дев'ясил – при простудах; живокіст – при болях у суглобах; канупер – при наривах використовують листя; кукурудза – «волосся» для чаю, як сечогінний засіб [13; 14; 15].

На садибах мешканців Голубівки, Хаток і Северинівки ростуть городні та садові культури, які використовують з лікувальною метою. Винятково важливе місце посідає часник – рослина, що вживається як в лікуванні, так і в магії. Вважається, що він є добрим глистогінним засобом, помічником при головних болях, серцебитті, очищає кров, є профілактичним засобом при захворюваннях простудного характеру. Зі слів жительки села Хатки Біник Любові Миколаївни: «Хворіли... В больніцах не лежали... Як простуда, то спекти часник з смальцем, потовкти, трошки горілки. Натерти долоні, п'яти, груди, плечі... Так лікували...» [16]. Часник і

цибуля – ліки при застудних хворобах. Майже у кожній хаті на столі завжди є головка часнику і цибулина. Цибулю, переважно печену (без жиру), прикладали до наривів, фурункулів. До наривів прикладали також тертий сирий буряк, сиру терту картоплю. При болях у печінці споживали варений буряк, для послаблення, а сік свіжого – для регулювання тиску [17, с. 331].

Широке застосування має картопля. Терту картоплю прикладають до наривів, при мозолях, опіках, «кружальцями» – до місця укусу оси чи бджоли. Зі слів жительки села Северинівка Ковальчук Євгенії Федорівни: «Якось я допомагала дядькові на пасіці мед качати. Мене там вкусили шість бджіл... Прикладала холодний компрес, ніж. Сиру картоплю прикладала... Нога була спухша, то я тиждень шкандибала... Але в лікарню не ходила» [18].

Відвар кореня петрушки використовували при захворюванні нирок та сечового міхура, вживали для поліпшення роботи шлунку. Із лікувальною метою використовували свіжий сік моркви для покращення загального стану організму, варену моркву – для дієтичного харчування.

Сік чорної редьки вживали для лікування кашлю. Для цього брали редьку, зрізали рівненько вершечок. «Вирізають, як криничку, і туди мед кладуть. Корінець не відрізають. Ставлять у склянку, щоб витікала рідина. І п'ють» [19].

Свіже листя капусти клали на чоло і скроні при головних болях, прикладали також до колін при болях у суглобах, при ударах.

Сире насіння гарбуза використовували як глистогінний засіб. Восени та взимку гарбуз був джерелом вітамінів. Знали про його послаблюючу дію: з ним варили кашу, додавали як начинку до пирогів, пекли у печі.

Раніше майже у кожній господині був льон, настій якого вживали при отруєнні та болях у шлунку. Його також використовували у ветеринарії. Льон був універсальним засобом при багатьох хворобах та в лікувальній магії [20, с.109]. Настоянка з кропу сприяла виведенню камінців з тіла хворого, зниженню тиску, використовувалась у дитячій фітотерапії.

У народній медицині листя хрону використовували при головних болях, третій хрін споживали з буряком (чи буряковим квасом) у перший день Великодня після багатоденного посту. Зі

слів жительки села Ковальчук Є. Ф.: «Колись криниці були далеко від хат. Не біля кожної... Моя бабка Бортник Ганна Василівна, коли приносила воду, то кидала у відро (оцинковане) з водою кусочок хрону і казала, що «тоді вода не портиться...» [21].

Часто використовувались зернові культури, найбільш уживані при хворобах застудного характеру. Зокрема, компреси робили з висівок муки з додаванням меду. Медові палянички з пшеничним борошном робили і прикладали до наривів, «щоб вийшли на верх».

У народному лікуванні продукти тваринного походження – жири та молочні продукти – посідали вагоме місце. При простудах найчастіше хворого розтирали свинячим жиром. Часом, як засіб від наривів і ран, використовували несолоне сало свині – «сітку», але з нею «... треба бути дуже обережним, бо після неї дуже гріє, то треба дуже акуратно знімати, щоб не застудитись одразу».

Із козячим жиром вживали молоко при простудах, запаленні легень. Коли ж людина не могла пити таку рідину, то її натирали чи прикладали до грудей козячий лій. Іноді козячий лій додавали до чаю з меліси чи м'яти. В окремих випадках в молоко додавали мед та вершкове масло. Вершкове масло часто було основою для приготування мазей, які власноруч робили знахарі [22]. Кисле молоко пили для поліпшення роботи травного тракту, при отруєнні. Про цілющі властивості козячого молока розповідає жителька села Северинівки Ковальчук Є. Ф.: «Козяче молоко дуже помічне. Нарушився желудок колись у мене. Дуже сильні болі були. Купила я кізочку. Почала пити молоко: тільки подоїла і зразу пила. І так вилікувалась. А ще був випадок. Прийшла до мене жінка і попросила козячого молока для дуже хворого чоловіка. Тільки просила, щоб я не говорила йому про це, бо чоловік і слухати не хотів про козяче молоко. Жінка брала у мене парне козяче молоко, приносила додому і казала йому: «На, бігом пий!». Чоловік той вилікувався» [23].

Перетерті стінки курячого шлунку (пупця) вживали з перевареною водою для поліпшення травлення у дітей та дорослих, при проносах. Курячий бульйон давали пити слабому (хворому) при болях у шлунку. При незначному опікові з невеликою площею найперше розбивали домашнє сире яйце і змащували поверхню білком [24]. Як дієтичний продукт, свіжі яйця давали дітям натщесерце, для покращення стану здоров'я. Для покращення росту

волосся брали курячі жовтки, наносили їх на волосся або розводили у невеликій кількості води і мили голову.

Широко використовувала народна медицина засоби мінерального походження. Найчастіше раніше вживали руду глину: випалену глину перетирали і використовували як присипку для маленьких дітей у випадку випрівання шкіри. Також її використовували у ветеринарії: розчин глини прикладали корові до вим'я при маститі. Зі слів жительки села Северинівки Станіславчук А. Ф.: «Як, не дай Бог, корова лягла... мастит у корови, то треба взяти звичайну глину – одну частину, одну частину горілки, одну частину укуса, все перемішати, щоб було як сметана, і змастити вим'я корови, щоб зняти жар» [25].

Про властивості голубівської глини знають літні мешканці сіл Северинівка, Голубівка і Хатки. Неодноразово вони використовували її з лікувальною метою. У селі Северинівці майже 20 останніх своїх років прожила Бортник Євгенія Олександрівна. Вона народилась у Росії, а сюди її привіз чоловік. За переказами, Євгенія Олександрівна знала, як правильно використовувати глину [26].

При болях у горлі, ангіні та нежиті жителі цих сіл використовують теплий розчин соди (часом із сіллю) для полоскання. У теплий солоній ропі вимочували нарів на пальці. У знахарській практиці при замовлянні цілого ряду недуг сіль була необхідним атрибутом. За давньою народною традицією на Великдень жителі сіл Северинівка, Голубівка і Хатки освячують сіль. Жителька села Северинівки Ковальчук Є. Ф. каже: «Сіль мене спасла!». Якось зварила вона холодець, розклала по тарілках. Зверху жир залишився у кожній тарілці. Вранці пішла на роботу, поснідавши. А в обід прийшла додому, поїла холодцю з хлібом. Випила кружку води і пішла знову на роботу. Стало їй погано. Розказала, чим дома обідала. Почали жінку рятувати: принесли їй склянку з розчином: 100 грамів горілки і одна чайна ложка солі. Заставили випити, хоч вона і відмовлялась. Але «народні» ліки допомогли. Скоро стало їй легше».

У народній медицині використовували метали, переважно залізо. Так, при укусі бджоли чи оси, вийнявши жало, до місця укусу прикладали ножа, мідну монету (п'ять копійок чи іншу). Мідну монету чи ніж прикладали на місце удару, щоб не було «синця». Ніж металевий (чи ножі) з дерев'яною ручкою був основ-

ним атрибутом знахарської практики, з його допомогою вимовляли, шептали тощо.

У пам'яті жителів залишилися спогади про використання у народній медицині керосину у 60 – 70-х роках минулого століття. Ним лікували кашель та запалення легень (у дорослих і дітей): спочатку змащували спину вершковим маслом, а потім розтирали керосином [27]. Часом керосин був складником рідини, якою лікували ангіну.

У традиційному лікуванні використовували шматочки конопляного полотна, рядна, рушники. Так, при простудах, стелили «на п'єц рядно – і там лежали, вигрівались». Піч і лежанка були своєрідним «кабінетом фізіотерапевтичних процедур»: тут, на просі, щоб не було пролежнів, довго лежали хворі і видужували; тут вигрівались від простуд; тут лежали після переломів й інших травм, щоб швидше зросталися чи загоювались кістки.

Народна медицина пов'язана не тільки з раціональними, а й з магічними народними знаннями. Звернемось до тлумачного словника: «1. Магія – сукупність прийомів та обрядів, які мають чудодійну силу, чаклунство, чарівництво, чари. 2. Щось загадкове, незрозуміле» [28, с. 125]. Носіями магічних знань з давніх часів виступали народні лікарі. Традиційну особу народного лікаря розцінювали двояко: «погані» (чаклуни) і «добрі» (знахарі). Однак чіткого розмежування функцій знахаря і чарівника в уявленнях людей не було.

Останнім часом зростає інтерес дослідників до знахарства. На думку вчених «знахарство (нагадуємо, що це поняття означає передусім лікування немедичними засобами, що звичайно супроводжується чаклунськими обрядами), окрім забобонів, породжених неосвіченістю народу, може приносити іноді й практичну користь, по що свідчать найновіші наукові дослідження, зокрема з психотроніки. Крім лікування хвороб, знахарі надавали й психологічну допомогу» [29, с. 357].

Усі опитані нами жителі сіл Голубівка, Северинівка і Хатки говорили лише добрі та вдячні слова про знахарок, які, не маючи спеціальної освіти, часто виліковували та рятували своїх земляків від видимих і невидимих різноманітних хвороб душі й тіла. Сьогодні тут проживають уродженці сусідніх сіл (Мартинівки, Кармалюкового, Олександрівки), де традиційно звертались до знахарів,

поважали і шанували їх. У селах Голубівка, Северинівка і Хатки найчастіше звертались до знахарок для лікування наврочення («уроків»), «переляку», «підвію» («від вітру»), «від сквозняку». У таких випадках знахарки шепотіли (тихенько проказували) замовляння на воду і напували нею хворого.

У 1971 році відомий на Поділлі краєзнавець Володимир Вовкодав записав від Ірини Бондар, 84-ї річної, неграмотної уродженки і жительки села Кармалюкове Жмеринського району замовляння, яким користувались знахарки, щоб допомогти, коли пристріт причепиться чи хто, приміром, наврочений. Спочатку виконували обряд «скидання вогню». «...Беруть дев'ять вугликів і кидають їх у воду і треба це (вуглячки в мисці води) перехрестити. Потім цією ж водою вмиваються, а після виливають і проказують ось такий текст (називається ім'я *чоловіка*: Степан, Іван, Петро, Назар тощо):

Пристріте, пристріте,
Чи ти чоловічий,
Чи ти жіночий,
Чи ти дівочий,
Чи ти хлопчачий,
Чи ти котячий,
Чи ти собачий,
Чи ти з вітру,
Чи ти з холоду,
Чи ти з голоду,
Чи ти з буйности,
Чи ти з дурности.

Йди собі на першу хату,
З першої на другу,
З другої на третю,
З третьої на четверту,
З четвертої на п'яту,
З п'ятої на шосту,
З шостої на сьому,
З сьомої на восьму,
З восьмої на дев'яту,
З дев'ятої на десять границь.

Там тобі бувати,
Там тобі розкошувати,
Там тобі з дуба листя
(Іванові) чухмати,
Там тобі (Іванові) кості
Не ламати» [30, с. 360].

Прислухаємось до думки науковця: «Обряд скидання вогню (скидання вугликів) є одним із найпоширеніших знахарських обрядів на Поділлі, що застосовується як засіб від пристріту або вроків. Свою назву обряд отримав від центрального свого елемента – кидання палаючих вугликів з дерева у миску з водою. В існуючій літературі є згадки про цей обряд, але вони дуже короткі і не дозволяють здійснити його реконструкцію, з одного боку, а з іншого, залишають поза своєю увагою важливі, з огляду на нові наукові досягнення, ритуальні дії. На наш погляд, головною причиною цього є високомірне, ненаукове ставлення до знахарських обрядів, як до забобонів [31, с. 362]. Народні лікарі завжди були носіями прадавніх медичних знань. Сьогодні до їх способів та методів лікування зростає інтерес медиків, фольклористів, етнографів [32, с. 31].

Дуже часто знахаркам із села Голубівки доводилося лікувати «переляк» – хворобу, яка виникає внаслідок того, що людина чогось боїться або злякається. Найчастіше це траплялося з дітьми. За народним переконанням, переляк, треба було обов'язково «викачувати» одразу, не залишати на потім, «не задавнювати», бо тоді людина може дуже сильно і довго слабувати. Найчастіше викачували за допомогою одного яйця, інколи двох чи трьох. В окремих випадках використовували хлібний м'якуш.

Про знахарку Малярчук Антоніну Яківну («бабку Антошку») із Голубівки пам'ятають у всіх трьох селах, хоча її вже немає більше 20 років. Приїздили до неї за допомогою також із багатьох сіл Жмеринського району. «Бабка Антошка» «...вимовляла трьома яечками, допомагала і дорослим, і дітям. Бабка була сильна: дивиться на вас, розказує так все, ніби з вами жила». Особливо часто приводили і привозили до неї дітей. Якось жителька села Северинівки привезла до неї двох своїх доньок: полякались діти. Зна-

харка розказала, що саме трапилось, від чого переляк, допомогла дітям, а матері сказала: «Прийди до мене, тільки сама... Тобі треба...». Про це жінка розповіла автору і додала: «Баба Антошка казала: «Дивлюсь на людину і багато можу сказати...». Діти були вже спокійні. Щоденні турботи забирали багато часу і жінка лише час від часу згадувала слова бабки Антошки. Вона так і не збиралась до знахарки. Напевно тепер, через багато років, коли вже діти повиростали і мають свої сім'ї, а вона онуків, їй би хотілось почути бабку Антошку, дізнатись, чому треба було прийти до знахарки.

Зі слів жительки села Голубівки Іванової Т. О.: «Володя народився слабким. Хворів, відколи народився, часто плакав ночами. Мати його не знала спокою ні вдень, ні в ночі. Вже й не знали, що з ним робити. Принесли його до баби Антошки. Вона і яйце розбивала, і ніж тримала... Потім щось шепотіла... І сказала: «Якщо цю ніч переживе, то буде жити... І хлопчик вижив». Дуже часто свого сина Юрка водила до баби Антошки жителька села Голубівки Тетяна. Як хто гляне на маленького хлопчика і похвалить за вроду, то дитина вже і спати не буде, і кричатиме, і захворіти може. Баба-знахарка сказала матері: «Я тобі дев'ять раз прийду, і тобі все pomoже» [33]. А потім порадила матері, як самостійно допомагати своїй дитині, коли знахарки не буде в селі. Зі слів матері хлопчика: «Клади на ніч яечко під подушку дитині і кажи «Отче наш». Ранком треба розбити в стакан, долити води, перехрестити стакан, покрутити навколо дитини і дати собаці випити, щоб «видаввав».

У Голубівці пам'ятають знахарку Островську Онисію Іванівну (бабу Ониську). Вона дуже часто допомагала маленьким дітям, викачуючи, примовляючи. Часом і дорослим доводилось їй допомагати. Минуло вже майже два десятка років, але одна із матерів запам'ятала слова замовляння, яке використовувала баба Ониська:

«Вроки, вроки,
Ідїть собі на сороки,
Хто тебе наврочив,
Хай це станеться йому,
І ногам його,
І рукам його,

І всьому
Його корпусу».

Після цих слів баба Ониська тричі злизувала з чола дитини «навідлі» і спльовувала.

У кожному селі трапляються люди, які з тих чи інших причин заздять комусь. Це може бути заздрість, що у когось чоловік добрий і роботящий, діти слухняні, свекруха як рідна мати, на роботі хвалять тощо. Жителька села Голубівки, жінка середнього віку, весь час знаходила щось у себе на подвір'ї: то кусок м'яса, то якісь нитки, то інші предмети... Підмете, прибере, а воно знову десь і візьметься. Закралися в душу неспокій і тривога, погано спалось... Порадили їй покласти яйце під подушку на ніч, а на другий день віддати собаці. Вона так і зробила. Зі слів жительки села Голубівки: «...Я після цього яйця, як на світ народилась... І на світ другими очима дивлюсь...».

У селі Северинівці на Висідалці добре знають Михальчишину Олену Василівну. Родом вона з Голубівки. Допомагає людям: «вимовляє, викачує малих дітей, дорослих приймає». До неї також звертаються люди з інших сіл.

Офіційна медицина часто відступала, відправляючи до «бабок» хворих, у яких були «волос», «рожа» (бешиха), «золотнік», «удар», «зуби». Магічні методи знахарок були успішними і про це збереглися спогади у жителів сіл Голубівка, Северинівка і Хатки. Зі слів жительки села Северинівки: «...у центрі села колись жила бабка, яка «примовляла від бешихи... Щось говорила, а потім щось спалювала і допомагало... Люди до неї йшли...». Цей «вид роботи» знахарок і до нашого часу вважається одним із найскладніших.

Народні лікарі знали властивості багатьох рослин. Вони вміли лікувати опіки, порізи, рани, діатез у дітей, виводити бородавки. Часто готували мазі від різних хвороб: «...хімії там нема точно» [34]. До голубівської знахарки баби Катерини (Барди Катерини Карпівни) привезли маленьку однорічну дівчинку, тіло якої було вкрите ранками. Медики не знали, як їй допомогти. Знахарка попросила приїхати у призначений час і принести вершкового масла, щоб приготувати ліки. Із розповіді жительки села Северинівки Станіславчук А. Ф.: «За три рази дитині допомог-

ло...». Допомагала Катерина Карпівна дорослим і дітям своїми чудодійними мазями. Не відмовлялась допомагати, коли хворіли тварини, зокрема, коли у корови з'являлися на вим'ї «пістряки».

У селі часто доводиться виконувати важку фізичну роботу і чоловікам, і жінкам. Іноді піднятий вантаж спричиняє болі у спині. Пригадує жителька села Северинівка Ковальчук Є. Ф.: «Прожила у селі Северинівка Бортник Євгена Олександрівна, яка «ставила позвонки». Вона робила «спеціальний масаж», використовувала голубу глину, парафін». На жаль, її вміння не перейняв ніхто у родині.

Окремі жителі сіл зберігають народні знання своїх пращурів, часом використовують їх у житті. Так, нам пощастило записати від жительки села Северинівки Валентини інформацію про те, як допомагали раніше дитині чи дорослим, коли «золотник» сходить із свого місця. «Для цього робили суміш з меду і вершкового масла у рівних пропорціях в об'ємі стільки, щоб заповнити половинку шкаралупки від грецького (волоського) горіха. На ніч прикладали до пупця. За ніч все втягувало в середину... А ще треба було покласти до пупа вказівний палець – «де б'ється серце, сім разів погладити за часовою стрілкою і три рази проказати:

«Разочку, разочку,
Мій золотий батечку.
Стань на містечко!
Тут тобі не стояти,
Червоної крові
Не смоктати,
Золотої кості
Не ламати!»

Збереглось замовляння, яке промовляли, коли була ранка. Над нею тримали два пальці (великий і вказівний) і три рази повторювали:

«Мір'ю, мір'ю,
Із десяти – дев'ять,
Із дев'яти – вісім,
Із восьми – сім,
Із семи – шість,

Із шести – п'ять,
Із п'яти – чотири.
Із чотирьох – три,
Із трьох – два,
Із двох – один
Вийди геть!»

Після цих слів треба було «хухнути», а вже потім «навідлі» – сплюнути.

Спогад про бабу-бранку Михальчишину Килину – «єдину на всю Висідалку», яка допомагала жінкам народжувати дітей, залишився у селі Северинівка. Було це у 20-х на по-чатку 30-х років ХХ століття. Вона приходила, допомагала породіллі, «приймала, брала дітей». Лише добрі слова говорять про неї у селі літні жінки.

Із трьох сіл знахарських родин було найбільше у селі Голубівка. Чи то обставини життя на це вплинули (Голубівку заснували у 1928 році), чи може ще якісь були причини, але саме тут розкрився найбільше потенціал народної медицини і людських можливостей (до лікарні далеко, а до райцентру ще далі). Ось і доводилось знахаркам і маленьких дітей рятувати, давати спокій їх матерям, коли у них опускалися руки від безсилля, поважним людям допомагати, які були не лише атеїстами, а навіть з іронією ставились до народних знахарів. Про такі випадки згадують сьогодні жителі сіл Голубівка, Северинівка і Хатки.

Та найвагомішими аргументами на користь народних лікарів та їх методів лікування є глибока віра знахарок у Бога, щирість та доброта, готовність прийти на допомогу у будь-який час.

Від жителів Голубівки, Северинівки, Хаток, скрізь нам щастило почути лише позитивні, схвальні відгуки про «роботу» народних лікарів [35, с. 278].

Люди бережуть псам'ять про знахарів, які допомагали, рятували від хвороб, нещасних випадків, болю і бід, що приходили в сім'ї односельців. Не завжди називають прізвиська знахарів, роки їх життя, дати народження чи смерті. Найчастіше згадують ім'я, вуличне прізвисько. Та навіть у таких випадках формується уявлення про надзвичайне життя знахарів, їх служіння своїм односельцям, повагу до них.

Розглянувши народні погляди і знання у галузі медицини мешканців сіл Голубівки, Северинівки і Хаток, можемо зробити такі висновки.

1. Українські селяни до нашого часу зберігають комплекс народних медичних знань, які використовують на практиці та включають застосування рослин і мінералів, а також народну лікувальну магію.

2. Народні погляди і знання у галузі медицини мешканців сіл Голубівки, Северинівки і Хаток є типовими для українців Центральної України та, зокрема, Поділля.

3. Селяни названих сіл зберегли значний прадавній пласт народних медичних знань та пов'язаних з ними світоглядних уявлень, що свідчить про архаїчність народних традицій регіону. За цією ознакою названі села Поділля поступаються лише архаїчним регіонам Полісся.

4. Основними носіями народних медичних знань є жінки старшого віку, молодь частіше звертається до офіційної медицини. Засоби народної магії переважно використовуються для допомоги дітям. Основними магічними обрядами є «скидання вогню», «викачування яйцем» та «підкурування бешихи».

5. Існуючі сьогодні народні погляди і знання у галузі медицини перебувають під реальною загрозою знищення. Ми вважаємо за необхідне систематично вивчати і берегти народні знання, які здобувались протягом багатьох століть.

Джерела та література:

1. Болтарович З. Є. Народна медицина українців / З. Є. Болтарович. – К.: Наукова думка, 1990. – 230 с.

2. Українська етнологія: Навч. посібник / За ред. В. Борисенко. – К.: Либідь, 2007. – 400 с.

3. Запис автора 27 жовтня 2011 року від Ложечко Наталки Никонової, 1921 р. н., жительки с. Хатки.

4. Запис автора 27 жовтня 2011 року від Черниш Ганни Петрівни, 1925 р. н., жительки с. Хатки.

5. *Шевчук В. Й.* Зелений дивосвіт Поділля: Розповіді та поради травозна / В. Й. Шевчук. – Вінниця: Державна картографічна фабрика, 1997. – 276 с.

6. Запис автора 13 лютого 2012 від Станіславчук Алли Федорівни, 1965 р. н., уродженки с. Олександрівка Жмеринського району, жительки с. Северинівки.

7. Запис автора 27 жовтня 2011 року від Миршук Галини Йосипівни, 1947 р. н., уродженки с. Мартинівка Жмеринського району, жительки с. Хатки.

8. Запис автора 28 березня 2012 року від Ковальчук Євгенії Федорівни, 1958 р. н., жительки с. Северинівки.

9. Запис автора 10 лютого 2012 року від Іванової Тетяни Олексіївни, 1960 р. н., жительки с. Голубівки.

10. Запис автора 25 квітня 2012 року від Романюк Валентини Миколаївни, 1967 р. н., уродженки с. Нижній Ольчедаїв Могилів-Подільського району, жительки с. Северинівки.

11. Запис автора 11 лютого 2012 від Станіславчук Алли Федорівни, 1965 р. н., уродженки с. Олександрівка Жмеринського району, жительки с. Северинівка.

12. Запис автора 27 жовтня 2011 року від Миршук Галини Йосипівни, 1947 р. н., уродженки с. Мартинівка Жмеринського району, жительки с. Хатки.

13. Запис автора 19 червня 2009 року від Баланюк Галини Іванівни, 1954 р. н., жительки с. Северинівки.

14. Запис автора 27 жовтня 2011 року від Ложечко Наталки Никонової, 1921 р. н., жительки с. Хатки.

15. Запис автора 23 квітня 2012 року від Романюк Валентини Миколаївни, 1967 р. н., уродженки с. Нижній Ольчедаїв Могилів-Подільського району, жительки с. Северинівки.

16. Запис автора 27 жовтня 2011 року від Біник Любові Миколаївни, 1949 р. н., жительки с. Хатки.

17. *Артюх Л. Ф.* Поділля / Л. Ф. Артюх, В. Г. Балущок, З. Є. Болтарович та ін. – Видавництво НКЦ «Доля», 1994. – 454 с.: іл.

18. Запис автора 29 березня 2012 року від Ковальчук Євгенії Федорівни, 1958 р. н., жительки с. Северинівки.

19. Запис автора 27 березня 2012 року від Ковальчук Євгенії Федорівни, 1958 р. н., жительки с. Северинівки.

20. *Носаль І. М.* Від рослини – до людини: Розповіді про лікувальні та лікарські рослини / І. М. Носаль. – К.: Веселка, 1992. – 606 с.: іл.

21. Запис автора 28 березня 2012 року від Ковальчук Євгенії Федорівни, 1958 р. н., жительки с. Северинівки.

22. Запис автора 10 лютого 2012 від Станіславчук Алли Федорівни, 1965 р. н., уродженки с. Олександрівка Жмеринського району, жительки с. Северинівки.

23. Запис автора 25 березня 2012 року від Ковальчук Євгенії Федорівни, 1958 р. н., жительки с. Северинівки.

24. Запис автора 22 квітня 2012 року від Романюк Валентини Миколаївни, 1967 р. н., уродженки с. Нижній Ольчедаїв Могилів-Подільського району, жительки с. Северинівка.

25. Запис автора 14 лютого 2012 від Станіславчук Алли Федорівни, 1965 р. н., уродженки с. Олександрівка Жмеринського району, жительки с. Северинівки.

26. Запис автора 29 березня 2012 року від Ковальчук Євгенії Федорівни, 1958 р. н., жительки с. Северинівки.

27. Запис автора 5 листопада 2011 року від Фрейліх Любові Миколаївни, 1959 р. н., уродженки с. Кармалюкове Жмеринського району, жительки с. Северинівки.

28. Новий тлумачний словник української мови у 3 томах, т. 2, К-П, Рекомендовано Міністерством освіти України. – Видання друге, виправлене. Укладачі Яременко В., Сліпушко О. – К.: Видавництво «Аконіт». – 2007. – 926 с.

29. *Подолінний А. М., Безверхий О. С.* Знахарське навчання / А. М. Подолінний, О. С. Безверхий // Подільська старовина: Зб. наук. праць / Від ред. В. А. Косаківський. – Вінниця, 1993. – С. 357 – 360.

30. *Вовкодав В. П.* Вимовляння і заклинання / В. П. Вовкодав // Подільська старовина: Зб. наук. праць / Від ред. В. А. Косаківський. – Вінниця, 1993. – С. 360 – 361.

31. *Безверхий О. С.* Скидання вогню / О. С. Безверхий // Подільська старовина: Зб. наук. праць / Від ред. В. А. Косаківський. – Вінниця, 1993. – С. 362 – 364.

32. *Колодюк І. В.* Народна медицина у традиційній культурі українців Центрального Полісся (остання чверть ХХ – початок ХХІ ст): Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – 152 с.

33. Запис автора 10 лютого 2012 року від Іванової Тетяни Олексіївни, 1960 р. н., жительки с. Голубівки.

34. Запис автора 10 лютого 2012 року від Гордєєвої Світлани Федорівни, 1970 р. н., жительки с. Северинівки.

35. *Пірус Т. П.* Народна медицина / Т. П. Пірус // Легенди з-над сивого Бужка: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Митинці, Хотьківці, Вереміївка і Заруддя Красилівського району на Хмельниччині. – Київ, 2010. – С. 273 – 280.

ДОСЛІДЖЕННЯ ТОПОНІМІЧНИХ НАЗВ В СЕЛІ ПОЧАПИНЦІ ЖМЕРИНСЬКОГО РАЙОНУ

З кожним роком в Україні зникає кілька десятків сіл. Їхня історія зникає разом з мешканцями і ці «білі сторінки історії» уже ніхто не зможе відновити. На даний час є дуже важливим зібрати та зберегти останні спогади та крупиці історії сіл України.

Історія села Почапінці Жмеринського району є малодослідженою. Даною темою займалися М. А. Антонюк та В. Г. Шовкалюк (книга «Через віхи історії: краєзнавчі нариси» [1]). Є кілька публікацій в Інтернет джерелах з великими неточностями.

Метою даної статті є дослідження топонімічних назв у селі Почапінці, яких досить багато і, на жаль, походження більшості з них уже не можливо пояснити чи дослідити.

Історія кожного села походить з давніх часів і до наших днів доходять назви лісів, полів, річок, прізвиська людей і, на жаль, з часом втрачається історія походження цих топонімічних назв. Та є ще старі люди, які пам'ятають звідки ж пішли ці назви.

Топонімічні назви села Почапінці можуть розповісти практично всю історію села від початку його заснування до сьогодення.

Назва села Почапінці має дві версії свого походження. Перша, розповідає про трьох братів, які спочатку оселилися на території сучасного села, але з невідомих причин, покинули ці місця. Як пізніше скажуть люди: «почапали звідси». Ця версія ходить у селі як місцева легенда. Інша версія більш офіційна та наукова, пов'язана з дружиною царського генерала пані Почапінською, що тут проживала.

Західна частина села називається «Садиби». Рябчук Ганна Петрівна пам'ятає розповідь ще своєї бабусі, яка повідувала про багату «панію», котра жила у селі і саме в тій частині побудувала свій масток, який у селі називали «садиба». Самого будинку не залишилось, археологічні розкопки не проводились, тому невідомо де саме і яким був даний масток, але назва збереглася. За сільсь-

ким звичаєм на питання «Куди йдеш?» люди відповідали «До садиби». До наших днів частка «до» зникла і на те ж питання отримуємо відповідь «На садиби».

Майже в центрі села розташований Ковальовий ставок, котрий теж має свою історію. Старі люди розповідають, що оселилися на пагорбі два брати Іван та Дмитро, обоє були ковалями, та й почали в долині джерела чистити, а потім й ставок розкопали. На честь працюючих братів-ковалів і назвали ставок Ковальовим.

З плином часу в селі почали виникати й інші топонімічні назви. Так, в селі залишилася згадка про Національно-визвольну війну 1648 – 1654 рр. Восени 1648 р. оборону Поділля від поляків Богдан Хмельницький доручає Івану Богуно – вінницькому полковнику. А навесні 1653 р. на Поділля прийшли польські карателі, які розпочали розправу над повсталими селянами та козаками. Та козаки на чолі з Іваном Богуном перемогли їх і звільнили Поділля. Проходячи через невелике село, польські війська зупинилися і розбили табір, щоб вранці розпочати похід на Вінницю. Те місце, де зупинялися польські війська, й до сьогодні називають Ляхетським полем або просто Ляхецьким. Дана територія знаходиться у західній частині села неподалік «садибів».

З розвитком села почали з'являтися перші крамниці або лавки, як їх називали люди, власником був росіянин, якого мешканці села прозвали «кацапом», а поля, які він купував, до сьогодні називаються Кацапськими ярками. Цікаво, що дана назва була присудною у колгоспних документах. Колишній водій колгоспу Блащук Володимир Васильович розповідав про те, що отримував маршрутний лист, де зазначалося місце збору та перевезення пшениці як «урочище Кацапські ярки» [2].

В селі є ще один переказ про те, що колісних справ майстер з села Людавки (росіянин старовір) купив у генеральші (можливо пані Почапінської) за 15 тисяч золотих карбованців маєток разом з прилеглими землями.

Пан Бахен швидко розбагатів. В селі почав велике будівництво. Побудував великий двохповерховий маєток для себе та своєї сім'ї (дружина, три сини та дочка), кам'яні будинки для своїх приказчиків, садівника, кучера. Відкрив крамницю, цегельню, маслобійню. Багато доброго для села було зроблено Бахеном. Старі люди згадували, що нікого пан не ображав і працювати не силував. Та

й селяни, маючи великі сім'ї, самі часто приходили «на поклон» до Бахена, роботу просити чи харчів. Рябчук Ганна пригадує розповідь своєї матері Цегельник Марії Макарівни: «Весна якогось року була дуже пізня. А в нас сім'я велика, всі їсти хочуть. Пішов батько Макар до пана хліба просити. Прийшов та й розповів, що нічим сім'ю годувати. На те пан Бахен відказав: «Макар дам я тобі хліба, бо сім'ю годувати треба, а ти мені потім відпрацюєш». Гукнув прикажчика і дав розпорядження хліба видати та навіть на бричці завезти Макара з хлібом» [3].

За пана Бахена був побудований млин (територія біля сучасної школи), панський масток, комори та погребі, висаджено сади та викопано декілька ставків. Побудував пан Бахен також невеликий цегельний завод (на подвір'ях людей можна відшукати і на даний час будівлі з цієї цегли). До глини при виготовленні цегли, як кажуть старі люди, додавали яйця, тому цегла міцна та без тріщин збереглася до наших днів. Від заводу каменя на камені не залишилося, а місце, де стояв завод мешканці села називають Цегельною.

В той час, що й пан Бахен проживав в селі піп Лошатинський. Дерев'яну церкву в центрі села зруйнували під час комуністичної влади, а на її місці побудували двохповерховий клуб. Можливо, не залишилося б від попа згадок та тільки Лошатинський купив собі кілька полів на південь від села, а люди їх Попівськими долинами до нашого часу називають та й попа згадують.

Зовсім новою можна вважати топонімічну назву Кирничок. Кирничками люди почали називати долини, де випасають худобу. В долинах мешканці села розкопали кілька криничок, розчистили, обгородили, щоб пастухи та працівники села спрагу мали де втамувати.

Джерела та література:

1. Антонюк М. П., Шовкалюк В. Г.. Через віхи історії: краєзнавчі нариси / М. П. Антонюк, В. Г. Шовкалюк. – Вінниця: О. Власюк, 2004.

2. Спогади очевидців: Блашук Володимир Васильович, 1964 р. н., колишній водій колгоспу ім. Дзержинського села Почапінці.

3. Спогади очевидців: Рябчук Ганна Петрівна, 1945 р. н., працювала продавцем сільської кооперації.

ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧІ ОБ'ЄКТИ В СЕЛІ МОВЧАНИ ЖМЕРИНСЬКОГО РАЙОНУ

Мовчани – це невелике село у Жмеринському районі. Його історія багата на різні цікаві факти, а ще більше тут таємниць, які до сьогодні не дослідженні. Село має кілька кладовищ і, тільки досліджуючи їх, можна написати багато наукових праць. Та дана стаття про історію самого населеного пункту.

Село Мовчани розташоване в долині річки Батіжок, яка бере свій початок із с. Телилинці, має протяжність до 10 кілометрів та впадає в річку Мурашка. Знаходиться на південь від районного центру міста Жмеринки. Відстань від районного центру до Мовчанів 25 кілометрів. Найближча залізнична станція знаходиться в місті Жмеринка.

Село Мовчани за народним переказом було засноване в 1613 році козаком Мовчаном. Перша хата побудована в долині коло річки Батіжок. Пізніше, понад річкою оселилися нові поселенці і село розрослося. У козака Мовчана, за переказом, було два брати – Лука та Гутян, які оселилися окремо і дали початок новим поселенням: Лука-Мовчанська та Гута-Мовчанська. За часів Російської імперії Мовчани входили до Ямпільського повіту Подільської губернії.

В селі Мовчани туристично-краєзнавчу цінність мають такі історичні об'єкти: католицький костел святого Войцеха, сільська ринкова площа, що діє в селі до сьогодні на одному й тому ж самому місці з XVII століття, пам'ятний хрест на місці приблизного розташування садиби легендарного засновника села козака Мовчана, архітектурні пам'ятки кінця XIX століття (хата під соломою), історичний об'єкт під назвою «Грбарка», могили відомих історичних та культурних діячів.

«Ринкова площа». Доля подільських земель здавна була важкою, а в певні історичні часи трагічною. З 1250 року їх захопили татарські князі, що залежали від золотординського хана. Їхне

панування продовжувалося майже 100 років. В 1362 року на ці землі прийшли литовські феодали. З 1434 року по 1793 рр. – польські магнати та шляхта. З 1672 по 1793 рр. подільські землі зазнавали нападів турецьких загарбників. А з 1793 року Поділля, як і більшість земель тогочасної України, підпорядковувалося Російській імперії.

Край обезлюднів в XVI столітті, на 1 км² припадало 7 жителів. Рятуючись від нападників, люди селилися в глухих лісових хащах поближче до води. Красзнавець Жмеринщини Михайло Петрович Солоненко стверджує, що в цей період осадчий козак Мовчан започаткував село. За його прізвиськом воно отримало свою назву [2].

З XVII століття до 1917 року територією села та навколишніми землями володіли поміщики Бургорт, Інжецький, Гадзінський. В селі також проживали 18 багатих селян, які мали 736 десятин землі. На решту селян припадало 184 десятин землі. Були й безземельні селяни, яких в Мовчанах називали «строкарями», вони працювали на поміщиків та багатих селян. У селі проживало 10 ремісників: 1 коваль, 3 теслі, 1 муляр, 6 бондарів [1]. Усі ремісники та заможні селяни збували свою продукцію на ярмарку, який збирався на ринковій площі по вівторках раз на два тижні. На ярмарку також продавалася знаменита мовчанська ковбаса, її технологію приготування передали предки до нашого часу. Крім ринку, в добу ринкового капіталізму в Мовчанах працювали: гуральня, цегельний та шкіряний заводи. На ярмарок в село Мовчани приїжджали торгувати люди з сусідніх сіл Гута-Мовчанська, Лука-Мовчанська, Пасинки та ін.

Ринок і до сьогодні функціонує та збирає велику кількість покупців один раз на тиждень у п'ятницю. Ринкова площа є тим компонентом, який органічно об'єднує територію села, тому що від неї в різні боки розходяться більшість вулиць села.

«Католицький костел». Село Мовчани наприкінці XVI століття зруйнували татари, спалили православну церкву. На тому місці в наші часи виявлено багато залишків кіс та іншої селянської зброї, якою боронилися селяни. Село відбудували біля лісу на горбистій місцевості поближче до річки.

За старим «Проектом заселення України» польського уряду, датованим 1590 роком, почалося інтенсивне заселення подільських

земель польською шляхтою. Саме з тих часів на території села Мовчани з'явилися польські шляхтичі.

З часом село стало власністю польського шляхтича Пшетецького, який в 1797 році збудував в селі костьол і домагався повернення місцевого населення до католицизму. Не всі селяни, скорилися його волі. Тих, хто не захотів прийняти католицьку віру, пан силою переселяв в село Лука-Мовчанська. Церковні землі були відібрані та передані мовчанському костьолу.

Костьол є архітектурною пам'яткою романського стилю. Він має назву костьол Святого Войцеха, на честь покровителя мовчанських католиків, іншим покровителем цього костьолу є Святий Антоній. Внутрішній вигляд костьолу змінювався декілька разів, але на стінах збереглися пам'ятні мармурові плити на честь засновників та головних фундаторів польського шляхетського роду Пшетецьких (на польській манір: Пшетеські).

Зі слів теперішнього пан-отця Петра під костьолом є склеп, в якому поховані більшість представників з роду Пшетеських. На костьольному подвір'ї також є поховання польських шляхтичів. Також отець Петро розповів, що у 2009 році до костьолу приїздила делегація з Краківського «Ягелонського» університету, яка збирала інформацію про родину Пшетеських.

Нині, попри скрутне становище, в якому перебуває костьол, тому, що кількість прихожан зменшується з кожним роком, католицька громада села змогла здійснити ремонт фасаду будівлі та зробити нову систему опалення. Внутрішній інтер'єр храму вимагає реставраційних робіт.

«Грабарка». Пізніше за костьол в центрі села з'являється «Грабарка» – водойма на зразок басейну. Прямокутної форми, стіни якої з боків було обмуровано білим вапняком, через це вода в ній була постійно прозора і не зацвітала протягом літа та не покривалася водоростями. Ця водойма була збудована для ксьонза та його родини і використовувалася як басейн для купання. Ймовірно, свою назву «Грабарка» отримала від селянського воза-грабарки, яким вивозили землю, та привозили вапняковий камінь, коли створювали цю рукотворну водойму. В 1990 році в грабарці кам'яні стіни замінили бетонними плитами, її почали називати «басейном». Але з цієї перебудовою значно впав рівень води, вона втра-

тила прозорість, стала зацвітати і покрилася рослинністю. І все ж таки «Грабарка» прикрашає село та його центр.

«Старий корпус школи». Не зважаючи на скрутне становище, селяни орали, сіяли, будували. Кількість жителів села збільшувалася. З 1865 року в ньому починає працювати церковно-приходська двокласна школа, в якій учителем був син священника. Приміщення знаходилося поблизу православної церкви на центральній площі села. Школа охоплювала навчанням 39 учнів і це були переважно діти заможних селян.

На 1901 рік в Мовчанах проживало 2948 жителів. Кількість учнів школи збільшується. Згодом школу було перенесено на нове місце. Зараз це старий корпус Мовчанської неповносередньої школи. Зі свідчень жителів села, в минулому на цій садибі жив ксьондз [3]. Школа пережила разом із селом і голодомори 1933 р., 1947 р., і сталінські репресії, і лихоліття Другої світової.

«Найдавніша хата». Ще на початку ХХ століття село мало непривабливий вигляд. Селянські хати були покриті соломною, з маленькими віконцями. Лише поміщицькі будівлі та будинки попа та ксьондза порушували цю одноманітність. Нагадуванням про ті часи є найстаріша хата села Мовчани. Мабуть, саме в такій хаті сталася подія, яка стала сюжетом повісті відомого українського письменника Михайла Коцюбинського «На віру». Михайло Коцюбинський був сином волосного писаря, який працював в селі Станіславчик. Тому Михайлові доводилося часто бувати в селі Мовчани. Саме в Мовчанах він почув розповідь про жахливий випадок, який стався тут. Чоловік зарубав сокирою свою жінку. Жили вони з нею без вінчання та офіційної реєстрації шлюбу, як кажуть люди у селах, – на віру.

«Могила Богдановського». В Мовчанах на старому цвинтарі, який жителі називають «Руським», можна побачити стару могилу з великим мармуровим надгробним пам'ятником. Тут похований Олександр Михайлович Богдановський. (1832 – 1902 рр.) – російський дворянин, професор Новоросійського університету в Одесі, радник імператора, доктор юридичних наук. Народився він в Мовчанах в 1832 році в дворянській родині. Останні роки життя провів теж в Мовчанах. За спогадами старожилів, був ввічливою, привітною людиною, готовою завжди вислухати та допомогти.

Джерела та література:

1. *Антонюк М. П., Шовкалюк В. Г.*. Через віхи історії: краєзнавчі нариси / М. П. Антонюк, В. Г. Шовкалюк. – Вінниця: О. Власюк, 2004.
2. *Солоненко М.* Над річкою Батіжок (дещо з історії с. Мовчанів) / М. Солоненко // Нові горизонти. – 1989. – 26 вересня.
3. Спогади очевидців: Миронюк Марія Андріївна, Гандзійчук Лілія Михайлівна.

Світлана ЩУРИШЕНА

УСНА ІСТОРІЯ НОСКОВЕЦЬ: ЛЕГЕНДИ ТА ПЕРЕКАЗИ

Носківці – одне з найстаріших сіл квітучого Поділля. Село надзвичайно багате цікавими та незвіданими історіями. Як розповідає місцевий краєзнавець М. Солоненко, спочатку село мало назву Мойсівці, потім, за народними переказами, Москівці, а значно пізніше якимось землевласником перейменовано в Носківці. Назва села, вважають, походить від першого поселення Мойси Мороза. У давнину, коли на Поділля чорною хмарою сунули турецько-татарські погромники і Кучманський шлях пролягав через жмеринську землю по лінії, приблизно паралельній теперішній залізниці Одеса – Жмеринка, і далі повертав у західному напрямку у бік Бара (Вознівці – Будьки – Станіславчик – Браїлів – Почапінці...), місцеve населення мало від нападів якомсь рятуватися. Люди ховалися по лісах, зарослях, ярах. І саме у такий яр утік із сім'єю молодий Мойса Мороз. Тут між горбами – долина, річечка тече. От і сподобалося їм це місце, так і zostалися. Мойса Мороз розчистив джерело, побудував хату. Через деякий час ще кілька сімей в цьому місці оселилося, так створилося село. Ось так через віки дійшла до нас народна назва місцевості. Далі в напрямку до села Олексіївка великий яр – в народі «Западня». Старожили переповідали, що на тому місці стояло село і в ньому була дуже гарна церква. З невідомих причин усе запалося в землю. Подейкують, що як прилягти

теплої спокійної днини вухом до землі, то чути, як дзвонять церковні дзвони. У цьому яру з-під землі б'є джерело. Колись, особливо вранці, до нашого села сильний звук, схожий на рев людини. Це так реве вода в джерелі. Старенькі односельчани кажуть, що це сильний крик та плач людей, які загинули. Старожили переповідали, як біля того джерела знаходили слупи з будівель, залишки посуду та багато інших речей. На даний час джерело так і шумить, але не так далеко його вже чути. Біля джерела ростуть кущ калини та плакучі верби.

Далі розляглись широкі поля та пасовища. В кожному селі головним промислом є вирощування худоби. Так і наше село не відрізняється від інших. Люди тут дуже працьовиті. Один з пагорбів, що височить між полями, має назву «Чабанів кашкет». Саме на тому пагорбі збиралися хлопці-чабани, які випасали худобу та й зверху спостерігали за чередою.

По трасі праворуч на Жмеринку, видно високий курган. Це могила, тут у 37 – 40 роках ХХ ст. хоронили політв'язнів, які висипали тутешню трасу. Через нестачу транспортних засобів, трасу будували вручну. Зі спогадів Мудрак Ніни Семенівни, яка ходила кожного дня пішки з села Мовчани в Носківецьку школу, це були голодні виснажені чоловіки. Одного разу, проходячи повз них, Ніна Семенівна побачила простягнуту руку одного з політв'язнів, він просив благим голосом дати хліба. Дівчинка витягнула з торбинки печений пиріг, який мати дала на обід, і простягла чоловіку. Це побачив нагладач, він зі всієї сили вдарив дитину батою по плечах. Цей удар Ніна пам'ятала все життя. Немісцеві це місце називають «Сталінське крісло», невеликий погорб на тлі майже зовсім рівної поверхні, але у Носківцях кажуть лише «Могила».

Красується неподалік села «Березина». Моя бабуся Лаврова Марія Петрівна розповідала, що колись вони молодими дівчатами ходили по гриби в надзвичайно мальовниче місце, де росли лише одні берізки. Але ніхто не знав як зветься воно, тому почали називати берізками, а з часом – «Березиною». Краса тих насаджень збереглася і досі.

Розділяє два села «Кацмазівський ліс». Давним-давно люди навіть не задумувалися про назву цього лісу. З невідомих причин його почали називати Кацмазівським. Ймовірно, ліс отримав назву, через географічне розміщення ближче до села Камазів. Ліс один,

але належить обом селам. Нижня частина – «гичалів» Носківцям, а верхня, ближче до траси, Кацмазову. Через цей ліс ходили в сусіднє село аби замовити ткани рядна, так як в Носківцях в 80-роках ХХ ст. майстринь уже не залишилося.

Неподалік від лісу поле – «Вівсяники». Колись в далеку давнину не було транспорту. Селяни ходили пішком, або ж використовували свійських тварин: волів та коней. А коней потрібно годувати вівсом, тому люди і вирішили засіяти одне поле цією культурою. Овес кожного разу сіяли на тій самій землі. А потім ту територію почали називати «Вівсяниками».

По дорозі до Телелинського хутора Варжинка – розміщується «Поле скаженої баби». Споконвіку тут діти пасли худобу, свою та займанки (чужі корови). 30 – 50-роки ХХ ст. були важкі, селяни жили бідновато, а тому в торбинку дітям давали печену картоплину, окраєць хліба; варене яйце або млинець – велика розкіш. Дітлахи, звісно, те все з'їдали ще до обіду. А до вечора ще далеко – їсти хочеться. Що ж робити? Неподалік поля жила одна жіночка Слободянюк Наталка. Занадилися пастушки до неї в город. Влітку черешню та вишню об'їдають. Під осінь – помідори, огірки, моркву, пострушують яблука та груші. Не було їй бідоласі від них порятунку. Як побачить хлопчаків на городі, вмить за тичку та й за ними, і так кожен божий день. Виростали одні, на заміну їм приходили інші, та все ж з тими звичками. Отак і прозвали те поле «Скаженою бабою», роки проходять, і ніхто його не називає інакше й понині.

Неподалік трансформатора електромереж, ліворуч дороги на Телелинці, глибокий видолинок – «Видра». За розповідями старожилів тут колись росли густі-прегусті ліси, протікала вода та в норах жило багато видр. Звірки ці дуже спритні, швидко плавають, ловлять рибу в течії. Минали десятиліття, поступово вирубували ліси, а потім висихали водойми. Ніхто не бачив уже тих видр, а назва так і досі залишилася.

Праворуч дороги на Телелинці, мальовниче місце – «Корольовка». Старожили стверджують, що колись тут був хутір. Але через зсув ґрунту, в будинках утворювалися тріщини, і вони поступово руйнувалися. Люди почали покидати своє поселення. До недавня ще, десь у 80-роках ХХ ст. при земляних роботах, знахо-

дили багато камінців. Можливо, Корольовка називалось те поселення.

Ліворуч траси Могилів-Подільський – Вінниця, розмістився «Варовеїв яр». Ще в 60-х роках минулого століття хати селян були майже до траси. Крайнє обістя було Григорія Варовея. На той час, з розповідей селян, хати зносили, а на взаєм надавали в центрі села землі під будівництво, так створювались суцільні колгоспні поля. Воровеї перебрався жити в село, а місце так звать по сьогодні «до Варовея».

Біля села Носківці розкинувся невеликий ліс, в народі його звать «Псячий». Колись в давнину було чимало крадіїв, які лазили по хатах аби пожитися чимось. І до тепер ще можна було побачити в старих будиночках на вікнах грати. Злодії навіть робили вночі підкоп стіни, хати ж були глиняні. А грати не всі могли собі дозволити, так як були здебільшого бідні. От і селяни змушені були колоти свиней в погребях, аби не дізнався боронь боже ніхто, що є чим пожитися в даній господі. Та були такі спритні крадії, які вмудрялися вкрасти живе здорове поросся. Завозили здобич у ліс і там різали. Нутрощі викидали в яр. Згодом, по запаху, те місце відшукали собаки. Вони збігалися з усієї округи. Собачий гавкіт було чути дуже далеко. От і прозвали «ліс псячий». Назва живе дотепер, але мешканці лісу вже інші – лиси.

Далі розмістилися «бомкові горби». Зі слів старожилів, на полі стояла одинока хатина. Жив в тій хатині якийсь чоловік. Ніхто не знав його імені, ані прізвища. Жив собі відлюдькувато. За яку роботу не брався, все не виходило ніяк. Та й втратив він цікавість до всього. – Що ж ти бомки беш? – запитували односельці. – Це до добра не приведе. Та йому до того ніякого діла. Невдовзі хата завалилася, ремонтувати не хотів. Так і прозвали селяни його Бомко, а горб «Бомковим». Сам герой легенди десь пішов шукати кращої долі.

Одне з місць біля села зветься «Цегольня». На початку ХХ ст. на цій землі жили євреї, які займалися випалюванням цегли. На садибі ще збереглася хатина, збудована з тієї цегли. Донедавна ще можна було знайти залишки тієї цегли. Євреї кудись переїхали, а земля була в особистому користуванні селян. Люди навіть почали будувати будівлі. Але до війни людей звідти повиселяли, а землю приєднали до колгоспу. Та все марно, бо земля там була неродюча.

Колгосп не отримувал врожайв звідти, лише одні збитки. Землю покинули. Вона довгий час стояла невикористаною. На даний час вона знаходиться у користуванні селян. Але так і залишилася місцями непридатною – цегельною.

«Солодка криниця», зі слів старожилів, коли селяни працювали на цукровому заводі, кільком працівникам вдалося вкрасти цукру. Але охорона побачила та й почали наздоганяти людей. А як втекти з важкою ношею? Добігши до криниці, селяни, аби не бути впійманими з доказом крадіжки, кинули той цукор у криницю. Вода деякий час була солодка на смак. З тих пір люди прозвали криницю солодкою.

«Куртів яр» – там колись неподалік жили якісь курти.

«Зруби» – між першим і другим лісом. Ліс, за наказом якогось чиновника, майже посередині пачали викурчувувати, аби було більше риллі. Так утворився перший та другий ліс, а поле між ними називають зруби.

«Джуркало», бо джурчить. Там завжди вже багато літ витікає холодна чиста, як скло, джерельна вода. Люди напувають корів, яких неподалік випасають. За часів колгоспу, трактористи та комбайнери брали воду.

«Попівське поле», тому що розміщене по-під дорогу, яка повила до сусіднього села Попівці Барського району.

На початку 60-років XIX ст. у Носківцях був побудований цукровий завод. У долині, на місці джерел, було викопано п'ять ставків. Серед них один назвали «Чорний». Став невеликий, але найглибший з усіх. Вода темно-синя, холодна, влітку не прогрівається. У ставку бурлять чотири джерела, вода – ніби круговерть біжить, настільки сильні джерела. За переказами селян, колись давно чоловік приїхав волами, хотів напоїти та й втопилися всі. Старенькі бабусі застерігали – не підходь до «Чорного ставу», бо він без дна. Ймовірно, існують підземні ходи. Так, як територія Носковець знаходиться в міжріччі Мурафи і Мурашки, вздовж них поширені вапнякові породи. Це залишки колишнього Сарматського моря, так звані Мурафські Товтри. У них існують підземні ходи. Учител ь біології Гусак О. М. в 80-х роках минулого століття, в одному з ставків – «Кошик» виловив рибу, потім закріплював її та й пустив у воду. Як відомо, риба пливе проти течії, «Кошик» розміщувався нижче «Чорного ставу», відповідно риба потрапила

туди, адже стави з'єднувалися між собою течією. А через деякий час цю рибу виловили в річці Мурашка.

«Затіша», сама назва нам підказує про затишок. В дореволюційні часи там був панський маєток. І цілий ряд господарських приміщень та будівлі для прислуги. Маєток був далеко від села, тут завжди було тихо та спокійно. З однієї сторони було висаджено два ряди черешень, з іншої – сосни. А доріжка до криниці висаджена могутніми, пахучими липами. До центрального під'їзду в маєток росли високі тополі. Також ріс фруктовий сад, який був обсажений сосною алеєю. Не подалік саду був ставок. Зі спогадів старожилів – це був рай. Власник цього маєтку пан Раненкампф, під час революції зник. А маєток розікрали, частину розвалили. На даний час там уже нічого немає. О так ми самі руйнуємо красу попередників, навіть не задумуючись, чому? Навіщо? Для чого?.. Залишилась лише назва.

Колись польський історик Станіслав Ленц писав, якщо з історії вилучити всю брехню, то це не означає, що залишиться сама лише правда, в результаті може взагалі нічого не залишитися.

Юрій ЯЦЕНТЮК

РЕГІОНАЛЬНІ ЦЕНТРИ БІОРІЗНОМАНІТТЯ ЖМЕРИНСЬКОГО РАЙОНУ ЯК СКЛАДОВІ ПАРАДИНАМІЧНОЇ АНТРОПОГЕННОЇ ЛАНДШАФТНОЇ СИСТЕМИ МІСЦЕВОЇ ЕКОМЕРЕЖІ

В умовах тотального перетворення природи Жмеринського району постають проблеми збереження біотичного і ландшафтного різноманіття, поліпшення стану навколишнього середовища. Одним із шляхів вирішення цих проблем є формування місцевих екомереж. Ми пропонуємо розглядати екомережу як складну парадинамічну антропогенну ландшафтну систему. У ній органічно поєд-

нуються ключові, сполучні, буферні, відновлювальні території, інтерактивні елементи та екотехнічні розв'язки. Серед ключових територій виділяються національні природні ядра, регіональні центри біорізноманіття та локальні біоцентри [1, с. 309 – 314].

У межах Жмеринського району відсутні національні природні ядра [3], але виділено ключові території нижчих ієрархічних рівнів: два регіональних центри біорізноманіття (Згарський та Жмеринський) та десять локальних біоцентрів. Розглянемо детально регіональні центри біорізноманіття Жмеринщини.

Згарський регіональний центр біорізноманіття сформувався у межах Літинського і Жмеринського адміністративних районів Вінницької області та займає площу 3472,2 га. Він приурочений до річкової долини Згару від межі із Хмельницькою областю до с. Микулинці та є стиковим із елементами екомережі Хмельниччини. У Жмеринському районі знаходиться частина регіонального центру площею 943,5 га [2, с. 47].

У межах Згарського регіонального центру біорізноманіття виділено два основних біоцентри, що територіально відповідають Згарському загальнозоологічному заказнику загальнодержавного значення (3018,7 га). На цій території охороняються ландшафтні комплекси річкової долини Згару із збереженими у природному стані водно-болотними угіддями. Останні є осередками зростання видів рослин і перебування видів тварин, занесених до Червоної книги України.

Виявлено місцезростання таких видів рослин Червоної книги України: альдрованда пухирчата, зозулинець блощичний, осока Девелла, пальчатокорінник м'ясочервоний, сальвінія плаваюча.

На території цього регіонального центру біорізноманіття зростають такі рідкісні для Вінницької області види рослин, що занесені до обласного Червоного списку: вільха сіра, латаття сніжно-біле, оман високий, осока багниста, півники болотні.

У межах Згарського регіонального центру біорізноманіття виявлено такі рослинні угруповання Зеленої книги України:

- формація сальвінії плаваючої;
- формація латаття сніжно-білого;
- формація глечиків жовтих.

На території Згарського регіонального центру біорізноманіття мешкають такі види тварин, занесені до Європейського Черво-

ного списку: п'явка медична, мнемозина, чернівець непарний, слимак виноградний, деркач, видра річкова, вовчок ліщиновий [2, с. 48].

До Червоної книги України занесені такі види тварин: п'явка медична, дозорець-імператор, бражник скабіозовий, ведмедиця гера, мегахіла округла, подалірій, сколія-гігант, сколія степова, стрічкарка блакитна, стрічкарка орденська малинова, джміль глинистий, джміль яскравий, джміль пахучий, джміль моховий, ксилокопа звичайна, вусач мускусний, мідянка, коровайка, косар, лунь польовий, підорлик малий, сорокопуд сірий, чернь білоока, борсук звичайний, видра річкова.

Жмеринський регіональний центр біорізноманіття сформувався лише у межах Жмеринського адміністративного району Вінницької області та займає площу 4558,6 га. Тут створено такі природоохоронні об'єкти: ландшафтний заказник загальнодержавного значення “Володимирська дубина” та загальнозоологічний заказник місцевого значення “Лебединий”. На їх основі сформувались два біоцентри цієї ключової території [2, с. 98].

На території Жмеринського регіонального центру біорізноманіття зростають такі види рослин Червоної книги України: гніздівка звичайна, коручка темно-червона, коручка чемерниковидна, лілія лісова, любка дволиста, підсніжник білосніжний, цибуля ведмежа.

До обласного Червоного списку занесені такі рідкісні для Вінницької області види рослин: аденофора лілієлиста, асплений волосовидний, барвінок малий, косарики черепитчасті, латаття сніжно-біле, наперстянка великоцвіта, оман високий, печіночниця звичайна, півники болотні, проліска дволиста, фіалка запашна, черемха звичайна, шавлія клейка.

На території Жмеринського регіонального центру біорізноманіття ростуть такі регіонально-рідкісні види рослин, що не внесені до обласного Червоного списку: актея колосиста, арум Бессерів, барвінок трав'янистий, вороняче око чотириристе, первоцвіт весняний.

У межах цього регіонального центру біорізноманіття виявлено такі угруповання Зеленої книги України:

- асоціація мішаних дубових лісів левурдових (з цибулею ведмежою);

- асоціації грабово-дубового лісу волосистоосокового та яглицевого (старі типові насадження);
- група асоціацій дубових лісів ліщинових (типові старі ліси);
- формація латаття сніжно-білого.

На території Жмеринського регіонального центру біорізноманіття мешкають такі види тварин, занесені до Європейського Червоного списку: мурашка руда лісова, сінниця Геро, видра річкова, вовчок ліщиновий.

До Червоної книги України занесені такі види тварин цієї ключової території: бражник олеандровий, подалірій, стрічкарка тополева, джміль глинистий, бджола-гесляр звичайний, вусач земляний хрестоносець, жук-олень, мідянка, пелікан рожевий, борсук звичайний [2, с. 99].

Згарський та Жмеринський регіональні центри біорізноманіття разом із біоцентрами у місцевій екомережі Жмеринського району взаємопов'язані парадинамічними зв'язками. Останні проявляються у сполучних територіях (екокоридорах). Такими парадинамічними зв'язками виступають річкові потоки, повітряні потоки, міграційні переміщення тварин, перенесення насіння.

Джерела та література:

1. *Яцентюк Ю. В.* Геоекологія / Ю. В. Яцентюк. – Вінниця: ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2012. – 396 с.
2. *Яцентюк Ю. В.* Екомережа Вінницької області / Ю. В. Яцентюк. – Вінниця: ПП «ГД «Едельвейс і К», 2011. – 128 с.
3. *Яцентюк Ю. В.* Національні природні ядра екомережі Вінницької області / Ю. В. Яцентюк // Укр. геогр. журн. – 2011. – № 2. – С. 48 – 52.

*Григорій ДЕНИСИК,
Оксана ВАЛЬЧУК-ОРКУША*

ДОРОЖНІ ЛАНДШАФТИ ЖМЕРИНСЬКОГО РАЙОНУ: КАТЕГОРІЇ, ЗНАЧЕННЯ

У просторовому відношенні та за особливостями природних умов, кожний адміністративний район Вінницької області має свої, лише йому притаманні ознаки. Не є виключенням й Жмеринський район. За схемами фізико-географічного районування Поділля [2] й України [5] загалом, територія адміністративного району майже повністю співпадає з територією природного Жмеринського району. Це не так часто зустрічається і з будь-якого погляду добре.

Жмеринський природний район займає Дністерсько-Бузьке межиріччя, де підняття кристалічного фундаменту (Побузький антиклінорій) зумовило: а) високу гіпсометрію – 350 – 380 м; б) формування своєрідного Жмеринського підвищення і в) гідрографічного вузла (початок річок Рів, Рівець, верхів'їв Мурафи та ін). Кристалічні породи тут перекриті незначною товщею глинисто-піщаних порід сармату й лесоподібних суглинків. Цим пояснюється своєрідна форма річкових долин: вони широкі, мають плоскі днища, однак схили круті, часто ускладнені балками, ярами і зсувами. У минулому Жмеринський район майже повністю був зайнятий широколистими лісами, а тому зараз тут розповсюджені малородючі сірі та ясно-сірі опідзолені ґрунти [3;5].

Упродовж тривалого часу господарське освоєння природних ресурсів Жмеринського району було активним і різнобічним. Тут сформувався своєрідний природно-господарський комплекс (розглянутий у численних публікаціях), в структурі якого на особливу увагу заслуговує транспортна система. Її активна розбудова упродовж майже 200 років призвела до формування складного за структурою і ще слабко пізнаного класу дорожніх ландшафтів й, особливо, його підкласу – залізнодорожніх ландшафтів. Як показують польові ландшафтознавчі дослідження – Жмеринський район прекрасний полігон для їх детального пізнання.

Враховуючи те, що у Жмеринському районі дороги формують і визначають особливості функціонування дорожніх ландшафтів, у структурній організації останніх доцільно виділяти три категорії дорожніх ландшафтних систем (рис. 1).

Дорожні ландшафтно-інженерні системи (ДЛІС) – це сучасні *активно* діючі дороги з усією інфраструктурою, що забезпечує належне її функціонування. Природні (натуральні й антропогенні) процеси ДЛІС повністю контролюються людиною, їх будь-які прояви оптимізують й підтримують у відповідному до потреб системи стані. Головну роль у функціонуванні дорожніх ландшафтно-інженерних систем відіграють технічний блок і блок контролю за їх станом.

Дорожні ландшафтно-техногенні системи (ДЛТС) - це системи, у яких відсутній блок управління і лише частково функціонує технічний блок. Іншими словами, - це ДЛІС, що вийшла з активного функціонального використання. У такій системі всі інженерні споруди, зокрема й дорога, лише частково підтримуються людиною (за необхідністю), вони *пасивно* взаємодіють з довкіллям. На ДЛТС активніше починають впливати регіональні й зональні природні чинники, вони не є активним джерелом забруднення довкілля.

Власне дорожні ландшафти (ВДЛ) – це виведені з експлуатації дорожні ландшафти (технічний блок і блок управління відсутні), що розвиваються за природними закономірностями. Такі дорожні ландшафти й, особливо, дороги тривалий час зберігаються у вигляді витягнутих невисоких насипів різної конфігурації. Від прилеглих полів, лісів і лук вони відрізняються не лише геологічною будовою і поверхневими формами, але й рослинністю, характером розвитку ерозійно-аккумулятивних процесів, температурним режимом тощо. Виділені групи дорожніх ландшафтів – системи з різною структурною організацією. Їх пізнання – процес значно складніший, ніж вивчення натуральних ландшафтів.

Власне дорожні ландшафти, як і натуральні (корінні, незаймані) – компонентні системи, єдиний комплекс рівнозначних компонентів. Однак, якщо в структурі натуральних ландшафтів наявні лише незаймані й докорінно не змінені людиною компоненти, то в структурі власне дорожніх ландшафтах окрім них переважають й визначають властивості та особливості функціонування технічні

(інженерні споруди, дорога) й антропогенні (лісосмуги, виїмки, насипи, загатні болота й озера тощо) елементи (рис. 2).

Саморозвиваючись за природними закономірностями, ВДЛ поступово входять у стан рівноваги з навколишніми ландшафтами. Інколи їх, або їх окремі ландшафтні комплекси, здебільшого на рівні фацій та урочищ, навіть важко відрізнити від натуральних аналогів.

Виокремлення трьох категорій дорожніх ландшафтів у Жмеринському районі зумовлено необхідністю їх подальшого раціонального використання та збереження [1]. Немає сумнівів, що у майбутньому роль та значення дорожніх, зокрема й залізничних, ландшафтів у Жмеринському районі зростатиме, особливо якщо врахувати необхідність об'єднання транспортних систем України і Західної Європи. Крім цього, детальне пізнання дорожніх ландшафтів, розгляд їх як своєрідних дорожніх екосон має суттєве значення не лише для розвитку господарського комплексу Жмеринського району, але й для здоров'я людей.

Джерела та література:

1. Вальчук О. М. Дорожні ландшафти як заповідні об'єкти // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Географія / О. М. Вальчук. – Вінниця, 2004. Вип.7. – С. 71 – 78.

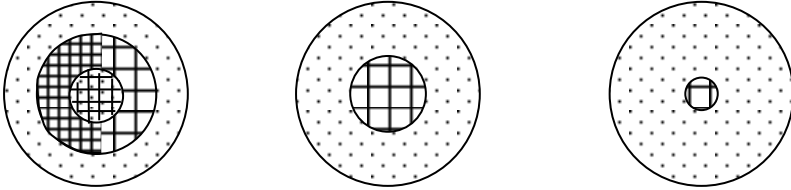
2. Воропай Л. И. Селитебные геосистемы физико-географических районов Подолья / Л. И. Воропай, М. Н. Куница. – Черновцы, ЧГИ, 1982. – 90 с.

3. Географія Вінницької області: пробний навчальний посібник для середньої школи / За ред. Г. І. Денисика, Л. І. Жовнір – Вінниця: Гіпаніс, 2004. – 308 с.

4. Денисик Г. І. Дорожні ландшафти Поділля / Г. І. Денисик, О. М. Вальчук. – Вінниця: ПП «Видавництво «Теза», 2005. – 178 с.

5. Физико-географическое районирование Украинской ССР / Под ред. В. П. Попова, А. М. Маринича, А. И. Ланько. – Киев: КГУ, 1968. – 683 с.

Ілюстрації

ДЛІС

ДЛТС

ВДЛ

Рис. 1 Структурна організація дорожніх ландшафтів Жмеринського району

блок управління (люди, інформація, зв'язок);

технічний блок (інженерні й техногенні елементи);

природний блок (натуральні й антропогенні компоненти й ландшафтні комплекси).

Рис. 2. Власне дорожні ландшафти у Жмеринському районі.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бомк Майя Анатоліївна, викладач суспільних дисциплін ДНЗ «Браїлівський професійний ліцей» (Жмеринський район).

Вальчук-Оркуша Оксана Миколаївна, кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Войнаровський Анатолій Володимирович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Войтович Валерій Васильович, викладач суспільних дисциплін ДВНЗ «Могилів-Подільський монтажно-економічний коледж», член правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України.

Гальчак Ніна Павлівна, старший викладач кафедри соціальних технологій Вінницького соціально-економічного інституту вищого навчального закладу «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна».

Гальчак Сергій Дмитрович, доктор історичних наук, професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків із громадськістю Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, член-кореспондент Української академії історичних наук, голова правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, керівник Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, заслужений працівник культури України, Почесний краєзнавець України.

Горлей Володимир Савич, педагог, відмінник освіти України, член Національної спілки журналістів України, керівник міськрайонного літературного об'єднання «Калинове гроно».

Гудзевич Анатолій Васильович, доктор географічних наук, професор, заступник декана природничо-географічного факультету

ту з наукової роботи Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Гусак Олександр Миколайович, старший викладач кафедри географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Дениsik Григорій Іванович, доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Довганюк Вадим Юрійович, студент III курсу факультету історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, член Національної спілки краєзнавців України, дійсний член Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України.

Журавлівський Ігор Михайлович, культуролог, краєзнавець (м. Вінниця).

Завальнюк Костянтин Вікторович, головний спеціаліст Державного архіву Вінницької області, кандидат історичних наук, член правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України, член Національної спілки журналістів України.

Зелінський Руслан Мар'янович, головний спеціаліст з мобілізаційної роботи апарату Літинської райдержадміністрації.

Зінько Олена Василівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та гуманітарних наук Вінницького національного технічного університету.

Зузяк Тетяна Петрівна, кандидат мистецтвознавства, доцент Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Калитко Сергій Леонідович, кандидат історичних наук, доцент, член Національної спілки краєзнавців України (м. Вінниця).

Клекот Андрій Леонідович, директор КЗ «Музей П. І. Чайковського і Н. Ф. фон Мекк» (Жмеринський район).

Кононенко Валерій Васильович, кандидат історичних наук, доцент кафедри правових наук та філософії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Косаківський Віктор Афанасійович, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Кравчук Олександр Миколайович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Кравчук Тетяна Володимирівна, студентка 2 курсу факультету історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Крайнік Людмила Василівна, завідувача музеєм історії села Кармалюкове Жмеринського району.

Ленчук Дмитро Михайлович, студент 4 курсу факультету історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Лисий Анатолій Кононович, кандидат історичних наук, доцент, викладач Вінницького гуманітарно-педагогічного коледжу.

Лозовик Михайло Петрович, старший викладач кафедри фізичного виховання Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Мазило Ігор Васильович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України і філософії Вінницького національного аграрного університету.

Мазуркевич Віра Василівна, вчитель вищої категорії, вчитель-методист Вінницького гуманітарно-педагогічного коледжу.

Маліновський Юрій Леонідович, зав. відділенням Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського.

Мороз Віктор Степанович, кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки підприємств та підприємництва Хмельницького національного університету.

Мороз Володимир Степанович, старший викладач Дніпровського національного університету, заслужений працівник культури України, член Національної спілки краєзнавців України.

Мороз Наталія Миколаївна, учитель історії Носківецької ЗОШ I – III ступенів Жмеринського району.

Охорзін Дмитро Васильович, вчитель історії Мовчанської ЗОШ I – II ступенів Жмеринського району.

Охорзіна Ольга Володимирівна, вчитель історії Рівської ЗОШ I – II ступенів Жмеринського району.

Педін Павло Федорович, студент 4 курсу факультету історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Пірус Катерина Леонідівна, керівник фольклорно-етнографічного колективу «Душі криниця» Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Пірус Тетяна Петрівна, завідувач навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, член Національної спілки краєзнавців України.

Рабчук Тетяна Володимирівна, студентка 3 курсу факультету історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Рекрут Валерій Пилипович, кандидат історичних наук, референт Національної спілки краєзнавців України, заступник директора Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, Почесний краєзнавець України.

Роговий Олександр Іванович, начальник архівного відділу Липовецької райдержадміністрації, заступник голови обласної організації Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України.

Рогозовська-Косунець Анастасія В'ячеславівна, магістр історії, викладач історії ДНЗ «Вінницький центр ПТО технологій та дизайну».

Романець Людмила Миколаївна, кандидат історичних наук, викладач суспільних дисциплін Вінницького коледжу Національного університету харчових технологій.

Романюк Іван Миронович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та культури України Вінницького

державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Сварчевський Анатолій Вацлавович (о. Пантелеймон), церковнослужитель, голова Вінницького Церковно-Історичного Комітету, заступник керівника Історичного Відділу Вінницької єпархії, церковнослужитель Лядовського скельного монастиря, директор громадського археологічного музею с. Лядова Могилів-Подільського району.

Смірнов Микола Анатолійович, кандидат історичних наук, директор Браїлівської ЗОШ I – II ст. Жмеринського району.

Тодосюк Наталя Олександрівна, науковий співробітник КЗ «Музею П. І. Чайковського і Н. Ф. фон Мекк» Жмеринського району.

Тупчий Лариса Ладівна, провідний бібліограф-краєзнавець КЗ «Жмеринська центральна районна бібліотека ім. В. П. Вовкодава».

Тучинський Віталій Анатолійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Христюк Олександр Устимович, краєзнавець, голова Северинівської ОТГ Жмеринського району Вінницької області.

Черняк Василь Васильович, вчитель історії Білянської ЗОШ I – III ступенів Чернівецького району Вінницької області, член Національної спілки краєзнавців України.

Шпак-Косаківська Наталія Миколаївна, етнограф, заслужений майстер народної творчості України, керівник гуртка «Автентична вишивка і народне мистецтво» Вінницької обласної станції юних натуралістів.

Щуришена Світлана Василівна, завідувача музеєм історії села Носківці Жмеринського району.

Янушкевич Ігор Дмитрович, член ради Українського геральдичного товариства, м. Миколаїв.

Яременко Василь Іванович, кандидат історичних наук, доцент, викладач кафедри міжнародних відносин і туризму Хмельницького національного університету.

Яцентюк Юрій Васильович, кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЗМІСТ

Організаційний комітет конференції	4
<i>Олег Легеза, Василь Малярчук. Шановні читачі!</i>	5
Жмеринщина сучасна	6
<i>Олександр Реснт. Із побажанням успішної роботи</i>	9
Історія краю: джерела, пам'ятки, науково-красознавчі дослідження	11
<i>Дмитро Ленчук. Пам'ятки трипільської культури у Жмеринському районі</i>	11
<i>Микола Смірнов. Населені пункти Жмеринського району в складі Брацлавського воєводства в 1566 – 1648 рр.</i>	14
<i>Олександр Роговий. Нові дані про перші письмові згадки та походження назви Жмеринки</i>	24
<i>Олександр Гусак. Старим Кучманським шляхом до містечка Станіславчик</i>	34
<i>Олександр Гусак. Древній Межирів-містечко</i>	40
<i>Світлана Щуришена. Історія Носковець від найдавніших часів до початку ХХ ст.</i>	45
<i>Наталія Мороз. З історії панського маєтку</i>	55
<i>Віктор Косаківський, Олександр Христюк, Наталя Шпак-Косаківська. Северинівський палацово-парковий ансамбль в праці Aftanazy R. «Dziege rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej». Т. 9. «Wojewodztwo Podolskie»</i>	61
<i>Анатолій Войнаровський, Василь Черняк. Видання «Красная Жмеринская победа» як джерело до вивчення подій Національної революції 1917 – 1921 рр. на Жмеринщині</i>	76
<i>Ігор Янушкевич. Історичні пам'ятки на гербах Жмеринського району</i>	79

Жмеринщина у добу новітньої історії	84
<i>Сергій Єсюнін</i> . До історії Жмеринки: впровадження досягнень технічного прогресу на початку ХХ ст.	84
<i>Валерій Рекрут</i> . Перший з'їзд представників споживчих товариств Подільської губернії (Жмеринка, 17 – 18 серпня 1909 року)	91
<i>Сергій Калитко, Олександр Кравчук</i> . Події в Жмеринці у добу Директорії УНР	101
<i>Анатолій Войнаровський, Василь Черняк</i> . Соціально-економічний розвиток Жмеринського району в першій половині 1930-х років	106
<i>Тетяна Рабчук</i> . Голодомор 1932 – 1933 рр. у Жмеринському районі (за спогадами очевидців)	115
<i>Анатолій Лисий</i> . Слідами справи ДПУ № 39686	119
<i>Тетяна Кравчук</i> . Життя Жмеринського гетто	124
<i>Вадим Довганюк</i> . Жмеринка в німецькій окупаційній пресі 1941 – 1944 рр.	129
<i>Ігор Мазило</i> . З історії Жмеринського залізничного вузла в період Другої світової війни і післявоєнної відбудови (1939 – 1960-ті роки)	136
<i>Валерій Кононенко</i> . Місто Жмеринка як центр сіоністського руху на Поділлі в 1940-х рр.	142
<i>Михайло Лозовик, Іван Романюк</i> . Легка атлетика Жмеринщини: успіхи та сподівання (1920-ті роки – початок ХХІ століття)	151
<i>Анатолій Гудзевич</i> . Северинівка, як відображення процесу змін територіальної організації місцевого самоврядування	155
 Відомі постаті Жмеринщини	167
<i>Людмила Крайнік</i> . Карманюк – Кармалюк – Кармани	167
<i>Віктор Мороз, Володимир Мороз</i> . Устим Кармалюк: благодійник чи розбійник	179

<i>Василь Яременко. Устим Кармалюк (Карманюк)</i>	
і Тарас Шевченко	187
<i>Костянтин Завальнюк, Ігор Журавлівський.</i>	
Граф Дмитро Гейден – почесний громадянин	
м. Жмеринка	200
<i>Віра Мазуркевич. Український президент</i>	
зі Жмеринки	209
<i>Іван Романюк, Людмила Романиць. Василь Хмелюк –</i>	
всесвітньо відомий художник і поет	213
<i>Сергій Гальчак, Ніна Гальчак. Ратна</i>	
слава Жмеринщини	224
<i>Віталій Тучинський. Володимир Вовкодав –</i>	
відомий етнограф, краєзнавець та громадський діяч	240
<i>Руслан Зелінський. Михайло Маслюк.</i>	
Велич під мікроскопом	248
<i>Валерій Войтович. Леонід Левінчук – патріот</i>	
України зі Жмеринщини	253
<i>Володимир Горлей. Визначні постаті Жмеринського</i>	
краю в літературі й мистецтві	258
<i>Лариса Тупчій. Славетні особистості Жмеринського</i>	
краю	272
Освіта, культура, релігійне життя, етнологія,	
топоніміка, природа регіону	286
<i>Тетяна Зузяк. Роль середніх навчальних</i>	
закладів м. Жмеринки в становленні вчительства	
на Поділлі на початку ХХ ст.	286
<i>Майя Бомк. Браїлівський професійний</i>	
навчальний заклад: від школи механізації до ліцею	292
<i>Тетяна Пірус, Катерина Пірус. Одна з</i>	
випускниць 1939 року Жмеринської середньої	
медшколи (Майстренко Онисія Семенівна)	302
<i>Анастасія Rogozovська-Косунець. Окремі</i>	
сторінки історії Жмеринського залізничного	
училища № 1 (1944 – 1960-ті роки)	306
<i>Андрій Клекот. «Річка починається з джерела,</i>	
<i>а музей з куточка». Етапи розвитку музею</i>	

П. І. Чайковського і Н. Ф. фон Мекк за матеріалами періодичних видань	312
<i>Олена Зінко. Колекція мікромініатур</i> Михайла Григоровича Маслюка культурно-мистецького центру Вінницького національного технічного університету	320
<i>Юрій Маліновський. Церковне обличчя Жмеринки</i> в описі Юхима Сіцінського	323
<i>Павло Педін. Старообрядницькі поселення</i> Жмеринського району. Історія заселення та розвитку у XVIII – на початку XX ст.	326
<i>Анатолій Сварчевський (о. Пантелеймон).</i> Протоієрей Іоанн Омелянович Шипович та його Браїлівський період життя	332
<i>Наталія Тодосюк. Священики-браїлівчани –</i> видатні постаті краю	343
<i>Наталія Шпак-Косаківська, Віктор Косаківський.</i> Вишивка сіл Северинівка, Голубівка і Хатки Жмеринського району Вінницької області (II половина XIX – початок XXI століття)	358
<i>Тетяна Пірус, Катерина Пірус. Традиції</i> народного харчування жителів сіл Голубівка, Северинівка і Хатки Жмеринського району Вінницької області	365
<i>Тетяна Пірус. Народні погляди і знання</i> у галузі медицини жителів сіл Голубівка, Северинівка і Хатки Жмеринського району Вінницької області	386
<i>Ольга Охорзіна. Дослідження топонімічних назв</i> в селі Почапінці Жмеринського району	404
<i>Дмитро Охорзін. Туристично-красознавчі об'єкти</i> в селі Мовчани Жмеринського району	407
<i>Світлана Щуришена. Усна історія Носковець:</i> легенди та перекази	411
<i>Юрій Яценцюк. Регіональні центри</i> біорізноманіття Жмеринського району як складові парадинамічної антропогенної ландшафтної системи місцевої екомережі	416

Григорій Денисик, Оксана Вальчук-Оркуша.
Дорожні ландшафти Жмеринського району:
категорії, значення 420

**Видання здійснено
за підтримки
Жмеринської
районної державної адміністрації та
Жмеринської
районної ради**

Наукове видання

«Слідами історії Жмеринського краю».

**ПЕРША
ЖМЕРИНСЬКА
НАУКОВО-КРАСЗНАВЧА
КОНФЕРЕНЦІЯ**

23 березня 2018 р.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 0000 від 00.00.0000

Здано у виробництво 12.03.2018

Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman

Ум. друк. арк. 27,25.

Друк офсетний. Наклад 200 прим. Зам. 00.